

UNIwersYTET W BIAŁYMSTOKU
Wydział Historii i Stosunków Międzynarodowych

Janusz Danieluk

Majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim w latach 1865–1915

Praca doktorska napisana pod kierunkiem
dr. hab. Karola Łopateckiego, prof. UwB

Białystok 2023

Spis treści

Wstęp.....	7
1. Przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne na Białostocczyźnie w latach 1807-1915.....	24
1.1. Obwód białostocki (1807–1842).....	26
1.2. Podział administracyjny, poziom urbanizacji i rozwoju ekonomicznego byłego obwodu białostockiego w latach 1843–1915.....	31
1.3. Podział religijny Białostocczyzny.....	39
1.3.1. Kościół rzymskokatolicki.....	41
1.3.2. Cerkiew prawosławna.....	44
1.3.3. Kościół ewangelicki.....	47
1.3.4. Wyznawcy mojżeszowi.....	49
1.4. Reforma uwłaszczeniowa z 1861 r. i zmiany struktury własności ziemskiej w byłym obwodzie białostockim.....	51
2. Dokumentacja starszego notariusza oraz kancelarii gubernialnej jako źródło do badań nad majątkami instrukcyjnymi.....	58
2.1. Charakterystyka prawnoustrojowa instytucji notariatu w Cesarstwie Rosyjskim po reformie z 1866 r.	59
2.2. Kompetencje naczelnika prowincji oraz gubernatora.....	62
2.3. Procedury uprawomocniania umów notarialnych na przykładzie akt zespołu archiwalnego Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie.....	64
2.4. Struktura budowy aktu notarialnego	67
2.5. Kancelaryjny obieg dokumentacji dotyczącej sprzedaży majątków instrukcyjnych przez organy państwowe.....	76
2.6. Krytyka źródłowa dokumentacji notarialnej oraz kancelaryjnej.....	87
3. Podstawy prawne utworzenia majątków instrukcyjnych i procedury ich sprzedaży przez organy państwowe.....	92
3.1. Okoliczności uchwalenia oraz założenia <i>Instrukcji</i>	92
3.2. Zasady doboru nieruchomości do sprzedaży na mocy <i>Instrukcji</i>	96
3.3. Procedura wyceny majątków instrukcyjnych	105
3.4. Majątki instrukcyjne jako szczególny rodzaj własności	115
3.5. Pierwsi nabywcy majątków instrukcyjnych na Białostocczyźnie	117

3.6. Majątki instrukcyjne na pozostałym obszarze guberni grodzieńskiej i w Kraju Północno-Zachodnim	128
4. Struktura społeczna i narodowościowa właścicieli majątków instrukcyjnych	134
4.1. Problematyka wyznaniowo-narodowościowa właścicieli majątków instrukcyjnych..	134
4.2. Włościanie	140
4.2.1. Towarzystwa włościańskie	141
4.2.2. Prywatni włościańscy nabywcy	163
4.2.3. Włościańscy nabywcy. Podsumowanie	178
4.3. Mieszczanie i kupcy.....	180
4.4. Urzędnicy, wojskowi, ziemiaństwo i duchowieństwo	190
4.4.1. Spadkobiercy pierwszych właścicieli	190
4.4.2. Nabywcy wtórni	203
4.4.3. Podsumowanie	218
4.5. Instytucje	219
5. Obrót handlowy majątkami instrukcyjnymi w byłym obwodzie białostockim.....	231
5.1. Struktura społeczna właścicieli majątków instrukcyjnych oraz uwarunkowania jej zmiany	232
5.2. Analiza zmian struktury wyznaniowo-narodowościowej właścicieli majątków instrukcyjnych	245
5.3. Kształtowanie się cen majątków instrukcyjnych	250
5.4. Funkcjonowanie majątków instrukcyjnych	255
5.5. Naruszenia przepisów <i>Instrukcji</i>	263
6. Majątki instrukcyjne na tle innych nieruchomości ziemskich sprzedanych Rosjanom.....	274
6.1. Majątki skonfiskowane w byłym obwodzie białostockim na podstawie ukazu z 15 marca 1863 r.	274
6.2. Majątki ziemskie sprzedane na mocy ukazu z 10 grudnia 1865 r.	279
6.2.1. Podstawy prawne przymusowej sprzedaży i pierwsi rosyjscy nabywcy	280
6.2.2. Struktura społeczna i narodowościowa właścicieli majątków grudniowych	289
6.2.3. Obrót handlowy majątkami grudniowymi	300
6.3. Analiza porównawcza majątków instrukcyjnych i grudniowych.....	306
Zakończenie	314
Bibliografia	324

Wstęp

Przedmiotem badań niniejszej pracy są majątki instrukcyjne położone w dawnym obwodzie białostockim. Wykształciły się one na terytorium zachodnich guberni w wyniku wdrożenia przez Ministerstwo Dóbr Państwowych *Instrukcji o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe osiedlić w tych guberniach*, która weszła w życie 23 lipca 1865 r.¹ Był to nowy instrument polityki caratu w zakresie kształtowania stosunków własnościowych w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego. Majątki przechodzące na tej podstawie w ręce rosyjskich właścicieli były określane w dokumentacji urzędowej oraz w literaturze przedmiotu jako „majątki instrukcyjne”. Nieruchomości wytypowane przez władze ministerialne do sprzedaży na mocy tejże *Instrukcji* należały do Skarbu Państwa i do polskiej szlachty, której zostały skonfiskowane za udział w powstaniu styczniowym. Zbadanie funkcjonowania tego typu własności w ponadpółwiecznej perspektywie czasowej (do końca istnienia Cesarstwa Rosyjskiego) na podstawie dokumentacji notarialnej i kancelaryjnej umożliwi ocenę skuteczności polityki rusyfikacyjnej, której jednym z głównych założeń było powiększenie rosyjskiego stanu własności kosztem majątków należących do polskiej szlachty oraz dóbr skarbowych.

Dotychczas nie powstała monografia historyczna poświęcona kompleksowej analizie obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi wykorzystująca dokumentację notarialną i kancelaryjną, która ukazałaby skuteczność zastosowania rosyjskiego prawodawstwa na poziomie transakcji handlowych. Historycy polscy specjalizujący się w polityce narodowościowej władz carskich swoje badania opierali na analizie prawnej rozwiązań legislacyjnych mających na celu ograniczenie polskiej własności ziemskiej przy jednoczesnym zwiększeniu rosyjskiego stanu posiadania. W rozprawach naukowych polskich autorów poświęconych polityce represyjnej wschodniego zaborcy przeważnie prezentowano skutki ogłoszenia aktów normatywnych (m.in. *Instrukcji* z 23 lipca 1865 r., ukazu konfiskacyjnego z 15 marca 1863 r., ukazu z 10 grudnia 1865 r.), opierając się na materiałach statystycznych wytworzonym przez kancelarie generałów-gubernatorów wileńskich i kijowskich.

¹ *Инструкція о порядкѣ продажи казенныхъ земель въ западныхъ губерняхъ лицамъ русскаго происхожденія, служащимъ в томъ краѣ или желающимъ водворитъся на постоянное жительство*, w: *Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладельцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ*, Вильна 1886, s. 32–38.

Jednocześnie pomijano mechanizmy zastosowania przepisów prawnych na poziomie transakcji kupna-sprzedaży pojedynczych nieruchomości².

Szczególną uwagę należy poświęcić pracy Wacława Schmidta³ dotyczącej rosyjskiej własności ziemskiej w trzech guberniach północno-zachodnich (wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej), których większa część znalazła się w granicach niepodległego państwa polskiego⁴. Pozycja ukazała się w 1922 r., po unormowaniu wschodniej granicy Drugiej Rzeczypospolitej. Autor do celów badawczych wykorzystał dokumentację przejętą przez Wydział Statystyczny Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich z dawnej kancelarii urzędu generała-gubernatora w Wilnie. Posiłkując się przesłanymi do niej raportami gubernialnych komisji do spraw włościańskich, komisji lustracyjnych, naczelników guberni i powiatów, Schmidt opracował zestawienia tabelaryczne m.in. majątków instrukcyjnych oraz majątków sprzedanych Rosjanom na mocy ukazu z 10 grudnia 1965 r. W publikacji można odnaleźć imiona i nazwiska właścicieli majątków instrukcyjnych, ich powierzchnię, wycenę, a także datę zakupu. Do dziś uważa się te zestawienie za fundamentalną bazę danych ukazującą strukturę własności rosyjskiej na obszarze byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie od pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej do lat 70. XIX w. Tymczasem kwerenda archiwalna przeprowadzona na potrzeby niniejszej rozprawy umożliwiła weryfikację informacji zawartych w pracy Schmidta i wykazała, że nie wszystkie zamieszczone w niej nieruchomości były przeznaczone na sprzedaż na mocy *Instrukcji*. Ponadto poszukiwania archiwalne zaowocowały odnalezieniem kilku dodatkowych majątków, które nie zostały ujęte w wykazach⁵.

W publikacjach naukowych współczesnych polskich historyków akty normatywne są konfrontowane z efektami ich zastosowania w postaci raportów i zestawień statystycznych sporządzonych przez instytucje, które były odpowiedzialne za nadzór nad przejmowaniem polskiej własności ziemskiej oraz sprzedażą gruntów skarbowych, czyli Ministerstwo Dóbr Państwowych, kancelarię generała-gubernatora wileńskiego, zarządy gubernialne dóbr

² J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*, Warszawa 1918; J. Kukulski, *Donacje po powstaniu styczniowym*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Historica” 1986, nr 24, s. 21–37; F. Rawita-Gawroński, *Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po roku 1831 i 1863*, Kraków–Warszawa–Poznań 1917.

³ Wacław Schmidt był pracownikiem Wydziału Statystycznego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. Do jego zdań służbowych należało m.in. ustalenie stanu własnościowego majątków ziemskich należących do Rosjan. J. Danieluk, *Majątki instrukcyjne na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego: stan badań oraz postulaty badawcze*, „Rocznik Lituanistyczny” 2017, t. 3, s. 242.

⁴ W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej*, Warszawa 1923 (odbitka z „Miesięcznika Statystycznego” 1922, t. 5, z. 11–12); H. Mościcki, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924.

⁵ Majątki instrukcyjne nieujęte w publikacji Schmidta to m.in.: Jaroszkówka, Karpowicze, Siekluki, Tylwica. Nieruchomości wytypowane do sprzedaży na mocy *Instrukcji* zostały szczegółowo opisane w rozdziale 3.

państwowych⁶. Sprawozdania (na których opierali swoje badania historycy) dotyczące stanu rosyjskiej i polskiej własności wysyłane z prowincji do władz centralnych często były rozbieżne z rzeczywistym stanem prawnym raportowanych majątków, co zostało zaprezentowane w niniejszej dysertacji. Niewiele współczesnych opracowań jest poświęconych pojedynczym majątkom przejętym przez Rosjan, których dzieje przedstawiono przez pryzmat zmian własnościowych⁷.

Istotną monografią poświęconą m.in. polityce własnościowej rosyjskiego zaborcy w drugiej połowie XIX w. jest praca Mikołaja Tarkowskiego pt. *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*⁸. Autor przeprowadził kompleksową analizę przepisów rosyjskiego ustawodawstwa. Baza źródłowa w dużej mierze opierała się na aktach prawa rosyjskiego opublikowanych w „Pełnym Zbiorze Praw Cesarstwa Rosyjskiego” (*Полное Собрание Законов Российской империи*) oraz „Zbiorze Praw Cesarstwa Rosyjskiego” (*Свод законов Российской империи*). Autor wykorzystał też interpretacje i komentarze do przepisów prawa wydanych przez ważniejszych dygnitarzy (np. generałów-gubernatorów wileńskich, ministrów dóbr państwowych). Jedną z wiodących tez książki, którą historyk prawa chciał wykazać, była nieskuteczność restrykcyjnych przepisów prawnych wymierzonych w polskie ziemiaństwo po stłumieniu powstania styczniowego. Jego zdaniem zaostrzone prawo było nieprzestrzegane, co wynikało z niedrożności aparatu administracyjnego, a także z konsolidacji polskiego środowiska szlacheckiego. Tarkowski wielokrotnie przytaczał przykłady niedoskonałości przepisów prawnych, które przejawiały się w nieostrym definiowaniu osób polskiego pochodzenia czy też dowolnej interpretacji prawa przez urzędników gubernialnych wydających zezwolenia na zakup lub sprzedaż mienia należącego do polskiej szlachty. Spostrzeżenia tego autora były pomocne podczas badania

⁶ M. Drewicz, *Wywłaszczenia polskich majątków pod zaborem rosyjskim jako status quo w II i III Rzeczypospolitej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 2010, nr 1, s. 253–256; S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*. *Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884*, „Kwartalnik Historyczny” 2008, nr 2, s. 53–98; *idem*, *Litwa i Białoruś. Rządy Potapowa (1868–1874)*, Kielce 2021 („Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 3); J. Smykowski, *Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego*, w: *Wilno i Kresy północno-wschodnie. Materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r.*, red. E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996, s. 111–125; D. Szpoper, *Pod władzą carów. Ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX wieku*, „Czasy Nowożytnie” 2004, nr 16, s. 241–254.

⁷ M. Szymielewicz, *Borcie i włość Borciańska*, „Ziemia Lidzka. Miesięcznik Krajoznawczo-Regionalny” 1939, nr 6, s. 161–169; R. Jurkowski, *Majątek wygrany w karty – jak po powstaniu styczniowym litewskie Kalnoberże znalazło się w rękach Stołypinów*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, t. 49, z. 2, s. 5–21; K. Łopatecki, E. Zalewska, *Historia Uroczyska Jarosówka. Badania nad przemianami własnościowo-osadniczymi na pograniczu Wasilkowa i Białegostoku*, „Studia Podlaskie” 2013, t. 21, s. 51–87; *idem*, *Kozyrscy – ostatni właściciele uroczyska Jarosówka*, „Studia Podlaskie” 2016, t. 24, s. 61–81.

⁸ M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018.

problematyki naruszeń przepisów *Instrukcji* oraz analizy dokumentacji kancelaryjnej pod kątem zapisów dotyczących przynależności narodowej nabywców majątków instrukcyjnych⁹.

Majątki instrukcyjne były także przedmiotem zainteresowań Stanisława Wiecha. Badacz zwracał uwagę na fakt, że głównym celem wprowadzenia w życie *Instrukcji* z 1865 r. było przeprowadzenie na szeroką skalę kolonizacji guberni zachodnich przez rosyjskie elity urzędnicze i wojskowe. W serii wydawniczej „Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja” opublikował on wybór źródeł dotyczących m.in. polityki własnościowej poszczególnych generałów-gubernatorów wileńskich, poczynając od rządów Michaiła Murawjowa, które zostały wykorzystane w pracy. Wyniki badań autora nad rentownością majątków instrukcyjnych okazały się niezwykle pomocne przy analizie obrotu handlowego tego typu własnością¹⁰.

Wartościowe prace w zakresie polityki własnościowej Cesarstwa Rosyjskiego na obszarze tzw. ziem zabrzanych w XIX w. wyszły również spod pióra Witolda Rodkiewicza¹¹, Romana Jurkowskiego¹², Jacka Legiecia i Krzysztofa Latawca¹³.

Współcześni polscy badacze nie zanalizowali jednak kompleksowo problematyki obrotu handlowego nieruchomościami zakupionymi przez Rosjan na podstawie wybranych przepisów prawnych, nie wykorzystali bowiem dokumentacji notarialnej i podatkowej. Wyjątek stanowi prekursorski artykuł Jerzego Szumskiego (zm. w 2015 r.), wieloletniego pracownika Archiwum Państwowego w Białymstoku, w całości poświęcony majątkom instrukcyjnym w powiecie sokólskim, który został opracowany na podstawie aktów notarialnych pochodzących z zespołu Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie¹⁴. Niestety historyk ten nie rozwinął swoich koncepcji i nie poszerzył badań na pozostały obszar dawnego obwodu białostockiego.

⁹ J. Danieluk, *Depolonizacja i rusyfikacja dawnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie panowania Aleksandra II*, w: *Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності, середньовіччя та раннього модерну*, red. В. Смолій, Київ 2022, s. 60–67.

¹⁰ S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018, s. 130–40 („Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 1).

¹¹ W. Rodkiewicz, *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998.

¹² R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904*, Warszawa 2001; *idem*, *Rosjanie wśród Litwinów w XIX wieku jako narzędzie rusyfikacji Ziem Zabrzanych. Przyczynek do dziejów osadnictwa chłopów rosyjskich w guberni kowieńskiej po powstaniu styczniowym*, w: *Migracje i tożsamość narodowa mieszkańców Europy Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2016, s. 81–101.

¹³ J. Legieć, K. Latawiec, *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)*, Kielce 2018 („Depolonizacja Ziem Zabrzanych. (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 2).

¹⁴ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 69–88.

Autor niniejszej rozprawy od kilku lat zajmuje się problematyką majątków instrukcyjnych oraz innymi zagadnieniami związanymi z polityką własnościową Cesarstwa Rosyjskiego w okresie postyczniowym. Historyk popełnił kilka artykułów poświęconych własności rosyjskiej utworzonej w byłym obwodzie białostockim (w tym majątkom instrukcyjnym) oraz obrotowi handlowemu własnością ziemską – podczas ich pisania wykorzystał dokumentację notarialną i wybrane przepisy (m.in. ukaz z 10 grudnia 1865 r., ukaz z 1 maja 1905 r.)¹⁵. Najnowszy artykuł autora opublikowany został w „Studiach z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” i dotyczy analizy skuteczności rosyjskiej i polskiej polityki narodowościowej na przykładzie dziejów majątku państwowego Dubnica (w powiecie sokólskim)¹⁶. Większość prac z dorobku naukowego autora była pomocna podczas opracowania dysertacji.

Historycy rosyjscy, białoruscy i litewscy (m.in. Zuzanna Sambuk, Anna Komzołowa, Andrej Panjucicz, Darius Staliūnas) badający politykę wewnętrzną Cesarstwa Rosyjskiego w zachodnich guberniach nie poświęcili majątkom instrukcyjnym większej uwagi¹⁷. Prace rosyjskojęzyczne i litewskie krytycznie oceniały skuteczność biurokratyzmu carskiego (określanego sformułowaniem „polityka caryzmu”). Historycy zwracali uwagę, że prawne ograniczenia w obrocie handlowym nieruchomościami ziemskimi w zachodnich guberniach (np. *Instrukcja* czy ukaz grudniowy) zniechęcały potencjalnych rosyjskich nabywców do ich zakupu. Wskazywali oni, że *Instrukcja* była jednym z wielu rozwiązań prawnych, które miały na celu osłabienie polskiego ziemiaństwa i wykształcenie silnej grupy rosyjskich właścicieli, lojalnych wobec miejscowych władz. Badacze ci nie docenili jednak znaczenia funkcjonujących majątków instrukcyjnych. Uważali, że niewielka skala tego typu własności

¹⁵ J. Danieluk, *Instrukcja z 23 lipca 1865 roku oraz jej zastosowanie na terenie byłego obwodu białostockiego w latach 1867–1878*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 1, s. 125–166; *idem*, *Strategie polityki narodowościowej na pograniczu polsko-litewskim. Prawne regulacje związane z obrotem nieruchomościami ziemskimi w drugiej połowie XIX w.*, w: *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 123–171.

¹⁶ *Idem*, *Zmiany własnościowe jako aspekt polityki narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w świetle dziejów majątku państwowego Dubnica*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2022, t. 2, s. 27–59.

¹⁷ D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam–New York 2007; *idem*, *Imperial government and mass confessional change in the western borderlands of the Russian Empire*, w: *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia / Imperial victims. Empires as victims. 44 views*, red. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 227–238; A. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*, Москва 2005; В. Дякин, *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.)*, Санкт-Петербург 1998; В. Панюнич, *Нацыянальны аспект пазямельнай палітыкі царызму на Беларусі эпохі капіталізму (1861–1917 гг.)*, „Бiałoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, nr 11, s. 107–125; *idem*, *Соцыяльна-эканамічнае развіццё беларускай дзевяці в 1861–1900 гг.*, Минск 1990; С. Самбук, *Политика царизма Беларуссии во второй половине XIX века*, Минск 1980; М. Долбилов, *Стратегия деполонизации. Политика «русского дела» в западных губерниях в 1863–1868 гг.*, w: *Западные Окраины Российской Империи*, red. М. Долбилов, А. Миллер, Москва 2006, s. 210–245.

nie przyczyniła się do istotnej zmiany struktury własnościowej w Kraju Północno-Zachodnim, gdzie w dalszym ciągu dominowało polskie ziemiaństwo. Ponadto zainteresowani byli przeważnie rosyjskimi i litewskimi właścicielami nieruchomości i analizowali obrót handlowy w obrębie tych narodowości. Pomimo marginalizowania znaczenia wprowadzenia w życie *Instrukcji* z 1865 r. prace wymienionych autorów są wartościowe, gdyż oparto je na rozbudowanej bazie źródłowej, a kwerendy przeprowadzono w zasobach archiwów państwowych w Wilnie, Moskwie, Petersburgu i Grodnie¹⁸.

Celem niniejszej pracy jest zbadanie zastosowania w praktyce mechanizmów prawnych (na przykładzie *Instrukcji*) wprowadzonych przez władze rosyjskie po stłumieniu powstania styczniowego z zamiarem zwiększenia rosyjskiego stanu posiadania w byłym obwodzie białostockim. Dodatkowo ocenie poddano efektywność prawa instrukcyjnego na tle innych aktów normatywnych (ukazu z 10 grudnia 1865 r.) w zakresie wpływu na zmianę struktury narodowościowo-własnościowej w dawnym obwodzie białostockim.

Główną tezą rozprawy doktorskiej jest ukazanie znaczenia *Instrukcji* jako najważniejszego i najskuteczniejszego narzędzia prawnego spośród ukazów represyjnych uchwalonych w okresie postyczniowym w celu zmiany struktury narodowościowej własności ziemskiej na korzyść Rosjan oraz innych narodowości niepolskiego pochodzenia (Białorusinów, Ukraińców oraz Niemców).

W pracy zostały postawione następujące hipotezy badawcze, które poddane zostaną analizie dzięki zgromadzonym materiałom źródłowym:

- *Instrukcja* umożliwiła sprzedaż rosyjskim nabywcom majątków skonfiskowanych uczestnikom powstania styczniowego w 1863 r.;
- reforma uwłaszczeniowa zmieniła strukturę społeczną właścicieli gruntów w dawnym obwodzie białostockim i pozwoliła włościanom na udział w obrocie handlowym własnością ziemską;
- rosyjscy nabywcy byli najmniej stabilnymi właścicielami majątków instrukcyjnych;
- uposażenie majątków instrukcyjnych wpływało na trwałe osiedlenie się w nich rosyjskich właścicieli;
- zakup majątków instrukcyjnych umożliwił niektórym rosyjskim urzędnikom zajęcie eksponowanych stanowisk w samorządzie szlacheckim i w ten sposób sprawowanie kontroli nad działalnością publiczną polskiej szlachty;

¹⁸ J. Danieluk, *Majątki instrukcyjne...*, s. 239–257.

- wyznaczenie wnioskodawców decydowało o wydaniu zezwolenia przez władze gubernialne na zakup majątków instrukcyjnych;
- *Instrukcja* wpłynęła na częściową prywatyzację dawnej ekonomii grodzieńskiej;
- zakup majątków instrukcyjnych miał wpływ na migrację ludności włościańskiej;
- wielkość nabytych przez włościan działek zależała od ich miejsca zamieszkania;
- utworzenie Banku Włościańskiego przyczyniło się do zwiększenia odsetka włościańskich nabywców majątków instrukcyjnych;
- wprowadzenie ukazu z 1 maja 1905 r. umożliwiło polskim włościanom i mieszczanom zakup majątków instrukcyjnych;
- majątki instrukcyjne były zakupywane przez pierwszych właścicieli po cenach niższych od rynkowej wartości gruntów, a następnie sprzedawane po zawyżonych kwotach;
- wprowadzenie *Instrukcji* wpłynęło na depolonizację majątków skonfiskowanych polskim ziemianom;
- przepisy *Instrukcji* zakazujące Polakom i Żydom dzierżawy oraz zarządzania majątkami instrukcyjnymi były często naruszane, co z kolei tolerowały władze gubernialne;
- pochodzenie społeczne właścicieli wpływało na metody postępowania z zakupionymi nieruchomościami.

Dobór metod badawczych był uzależniony od rodzaju analizowanych materiałów źródłowych. Dokumentację o charakterze prawno-ustrojowym w postaci ukazów, zarządzeń oraz odnoszących się do nich instrukcji, okólników, cyrkularzy i innych aktów normatywnych zbadano, stosując metodę prawno-historyczną. Przeanalizowano zarówno terminologię prawniczą, jak i stopień stosowania prawa, gdyż metoda ta nie odnosi się jedynie do *law in books*, ale w dużym stopniu dotyczy także *law in action*. W związku z powyższym istotną rolę odgrywało również przestudiowanie, jak na kształtowanie ustawodawstwa rosyjskiego dotyczącego własności ziemskiej wpłynęły inne czynniki pozaprawne, zwłaszcza polityczne, ekonomiczne, ideowe i społeczne. W kontekście uchwalenia prawa instrukcyjnego i innych przepisów mających na celu zwiększenie rosyjskiego stanu posiadania należało zbadać uwarunkowania społeczno-gospodarcze i polityczne (reformę uwłaszczeniową, utworzenie instytucji kredytu włościańskiego, powstanie styczniowe, rewolucję 1905 r.), które kształtowały treść ustanowionych aktów normatywnych oraz ich zmiany w drugiej połowie XIX w.¹⁹

¹⁹ J. Bardach, *Themis a Clio czyli prawo a historia*, Warszawa 2001, s. 20–24; I. Łyskowski, *O metodzie w badaniach prawno-historycznych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1929, nr 9, s. 1–9; D.

Do analizy obiegu dokumentacji w obrębie instytucji wydających zezwolenia na sprzedaż bądź zakup nieruchomości instrukcyjnych wykorzystano metody właściwe do badań z dziedziny archiwistyki. W związku z tym zapoznano się z dziejami ustrojowymi aktotwórców (m.in. strukturą organizacyjną i zakresem kompetencji urzędu gubernialnego oraz kancelarii notarialnej), a także specyfiką wytwarzanej tam dokumentacji (m.in. elementami budowy poszczególnych rodzajów akt, oznaczeniami kancelaryjnymi widniejącymi na dokumentach). Badanie umożliwiło ustalenie kompetencji organów państwowych w zakresie zmiany stanu prawnego majątków instrukcyjnych podlegających obrotowi handlowemu²⁰.

Źródła w postaci aktów notarialnych (akty kupna-sprzedaży, darowizny, testamenty, akty dzierżawcze), dokumentacji podatkowej oraz zestawień statystyczno-sprawozdawczych zbadano przy wykorzystaniu metod kwantytatywnych²¹. Podstawową jednostką badawczą były poszczególne majątki. Informacje pozyskane z materiałów archiwalnych zostały wprowadzone do baz danych opracowanych w arkuszu kalkulacyjnym MS Excel. Pojedyncze rekordy dotyczyły konkretnych majątków. Każda nieruchomość została skorelowana z określonymi kategoriami danych (stałych i zmiennych). Dane stałe zawierały następujące informacje: lokalizacja, powierzchnia ogółem, struktura gruntów i zabudowa gospodarcza. Do danych zmiennych należały: rodzaj wydarzenia (kupno-sprzedaż, darowizna, dzierżawa, spadek, zastaw), data wydarzenia, właściciel lub dzierżawca/administrator, nabywca, wielkość majątku zmieniająca właściciela, wartość nieruchomości oraz odniesienie źródłowe. Opracowanie bazy danych umożliwiło właściwe obserwacje i analizy, których podstawę stanowiły następujące elementy:

- wyliczenie ilości i odsetka majątków instrukcyjnych, które przeszły na własność ludności polskiej, białoruskiej/ukraińskiej, oraz tych nieruchomości, które pozostały w rękach rosyjskich właścicieli do 1915 r.;
- wskazanie punktów *Instrukcji*, które najczęściej były naruszane podczas obrotu handlowego ziemią;

Szczepaniak, *Między historią a prawoznawstwem. Refleksje teoretyczne o historii prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 2, s. 351–366.

²⁰ W. Chojnowski, A. Jarzęcki, *Wzory aktów i innych dokumentów notarialnych*, Warszawa 1971, s. 40–42; M. Nowak, M. Ruszkowska, *Notariusze sądu okręgowego i sądów pokoju guberni kieleckiej w latach 1876–1915 – próba charakterystyki środowiska*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, red. A. Górak, Lublin–Siedlce 2008, s. 349–361; W. Kwiatkowski, *Tradycyjny model opracowania zasobu archiwalnego i jego znaczenie w dobie współczesnej*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2010, nr 1 (3), s. 107–129.

²¹ L. Grinin, *Periodization of History: A theoretic-mathematical analysis*, w: *History & Mathematics. Analyzing and Modeling Global Development*, red. L. Grinin, V.C. de Munck, A. Korotayev, Moscow 2006, s. 10–38; R. Margo, *The Integration of Economic History into Economics*, Cambridge 2017, s. 10–25; P. Guzowski, R. Poniak, *Miejsce badań kwantytatywnych we współczesnej historiografii polskiej*, „Rocznik do Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2013, nr 73, s. 243–255.

- ustalenie okresów rocznych, w których nieruchomości najintensywniej przechodziły w ręce ludności nierosyjskiej, oraz czynników warunkujących ten proces;
- wyłonienie grupy społecznej i narodowości, która najefektywniej przejmowała grunty z rąk Rosjan;
- porównanie cen sprzedaży poszczególnych nieruchomości na każdym etapie transakcji oraz ustalenie bilansu zysków i strat podczas nabywania nieruchomości przez Rosjan i pozostałe narodowości;
- określenie stopnia mobilności terytorialnej nabywców majątków ziemskich.

Po przeanalizowaniu danych ilościowych zamieszczonych w arkuszu kalkulacyjnym opracowane zostały odpowiednie wykresy i tabele obrazujące dynamikę zmian struktury społecznej i narodowościowej właścicieli w ciągu około 50 lat. Do zbadania mobilności terytorialnej nabywców majątków instrukcyjnych wykorzystano źródła kartograficzne w postaci map geodezyjnych załączonych do spraw notarialnych, map topograficznych guberni grodzieńskiej i poszczególnych powiatów oraz map przeglądowych obrazujących zasięg osadnictwa rosyjskiego i polskiego²².

W dysertacji doktorskiej wprowadzono terminy prawne zaczerpnięte z *Instrukcji*, mianowicie „osoby polskiego pochodzenia” i „osoby niepolskiego pochodzenia”, które odnosiły się do narodowości potencjalnych nabywców majątków instrukcyjnych. Prawo instrukcyjne jednak nie precyzowało, kto mógł należeć do wyodrębnionych grup narodowościowych. Problematyka dotycząca osób polskiego i niepolskiego pochodzenia była tematem licznych ukazów i rozporządzeń wydanych po wprowadzeniu *Instrukcji*. Pomimo że jej przepisy początkowo do kategorii „osób polskiego pochodzenia” kwalifikowały wyłącznie ziemiaństwo i szlachtę wyznania katolickiego i nie obejmowały zakazem sprzedaży włościan i mieszczan wyznania rzymskokatolickiego, to jednak praktyka związana z wydawaniem świadectw przez władze gubernialne do 1905 r. wykluczyła z możliwości zakupu dóbr instrukcyjnych wszystkich katolików²³. Do kategorii „osób niepolskiego pochodzenia” zaliczono nabywców wyznania prawosławnego i ewangelickiego (bez względu na ich stan społeczny i przynależność narodową), którym władze gubernialne wydawały pozytywne

²² *Карта административного деления и путей сообщения. Приложение к: Памятная книжка Гродненской Губернии на 1871 год. Адрес-Календарь, Часть 2-я*; Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie; dalej: BLAN), Mapa obrazująca stosunek ilościowy własności polskiej do rosyjskiej na obszarze ziem litewsko-białoruskich dawnej Rzeczypospolitej Polskiej, 1912 r., sygnatura: K-1102.

²³ Zaborca nie chciał dopuścić do nabywania gruntów przez drobną szlachtę zaściankową (tzw. jednodorców), która w 1831 r. została zdegradowana do stanu włościańskiego. W związku z powyższym ograniczenia w obrocie majątkami instrukcyjnymi rozszerzono na wszystkich włościan wyznania rzymskokatolickiego (zob. rozdz. 3.4).

decyzje w sprawie zakupu nieruchomości. W ramach tej kategorii wyodrębniono trzy grupy narodowościowe: Rosjan, Niemców oraz Białorusinów i Ukraińców. Do narodowości niemieckiej zaliczono wszystkich ewangelickich nabywców, do Białorusinów i Ukraińców zakwalifikowano prawosławnych włościan i mieszczan, rosyjscy właściciele należeli zaś do prawosławnej kadry urzędniczo-wojskowej, ziemian oraz duchowieństwa. Ponadto narodowość rosyjska kandydatów zawsze była wskazana w dokumentacji kancelaryjnej, w przeciwieństwie do nabywców nierosyjskiego pochodzenia, przy których często ją pomijano, jednak zawsze odnotowywano ich wyznanie. Najbardziej problematyczną kwestią było ustalenie przynależności narodowej białoruskich i ukraińskich nabywców. Z powodu niekompletności dokumentacji kancelaryjnej, w której zamieszczano takie informacje, oraz sprzeczności tych zapisów z wynikami spisu powszechnego z 1897 r., zdecydowano nie wyodrębniać tych dwóch kategorii i stworzyć jedną grupę białorusko-ukraińską, której desygnatami były wyznanie prawosławne i przynależność do stanu włościańskiego i mieszczańskiego (zob. rozdz. 4.1).

Pochodzenie społeczne poszczególnych właścicieli majątków instrukcyjnych ustalono na podstawie dokumentacji notarialnej i kancelaryjnej, gdzie każdy nabywca był przyporządkowany do określonej grupy społecznej. Najbardziej jednolitą grupę nabywców stanowili włościanie (*крестьяне*). Do mieszczan włączono mieszkańców miast i przedmieść (*мищане*) oraz kupców (*купцы*). Z kolei największa grupa społeczna właścicieli, tj. rosyjska szlachta (*дворянство*), została podzielona na kilka podkategorii. Najliczniejszymi nabywcami spośród rosyjskich elit byli urzędnicy i oficerowie. O przynależności do nich decydowała posiadana ranga urzędnicza lub oficerska (z 14-stopniowej tabeli rang). Odrębną podkategorię rosyjskich właścicieli tworzyło zaś ziemiaństwo (*помещику*)²⁴.

Zasięg terytorialny pracy obejmuje trzy zachodnie powiaty guberni grodzieńskiej: sokólski, bielski i białostocki. W latach 1807–1842 tworzyły one odrębną jednostkę administracyjną zwaną obwodem białostockim. W 1843 r. zaborca zlikwidował autonomię obwodu i wcielił go w granice guberni grodzieńskiej. Naczelną władzą administracyjną znajdowała się w Grodnie. Niemniej ze względu na ważną rolę społeczną i gospodarczą, jaką odgrywał w regionie Białostok, w pracy posługiwano się też terminem „Białostoczczyzna” w odniesieniu do terytorium zlikwidowanego obwodu białostockiego (zob. rozdz. 1). Ograniczenie obszaru badawczego do byłego obwodu białostockiego spowodowane jest ogromną ilością zachowanych źródeł archiwalnych. Poszerzenie badań na całą gubernię

²⁴ L. Bazyłow, *Spoleczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław 1973, s. 148–150.

oznaczałoby konieczność przeanalizowania dodatkowo 30 536 jednostek archiwalnych z zespołu akt Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie przechowywanego w zasobie Narodowego Historycznego Archiwum Państwowego Białorusi w Grodnie (dla pozostałych sześciu wschodnich powiatów guberni grodzieńskiej), w których powinny się znajdować informacje o około 110 majątkach instrukcyjnych (w całej guberni utworzono ich 153)²⁵. Problematyka dotycząca ich funkcjonowania w pozostałych pięciu północno-zachodnich guberniach została poruszona w rozdziale 3.6., choć również w nim przeprowadzono jedynie ilościową analizę porównawczą wszystkich majątków instrukcyjnych utworzonych w generał-gubernatorstwie wileńskim.

Zakres chronologiczny pracy obejmuje okres od wprowadzenia w życie *Instrukcji* w 1865 r. do momentu ewakuacji administracji rosyjskiej w wyniku działań wojennych związanych z pierwszą wojną światową w 1915 r. Niektóre zagadnienia poruszone w dysertacji wykraczają poza ramy temporalne określone w tytule rozprawy. W rozdziale pierwszym omówiono problematykę społeczno-polityczną i gospodarczą na Białostoczczyźnie obejmującą ponad 50-letni okres poprzedzający utworzenie majątków instrukcyjnych. Przedstawienie najważniejszych zjawisk społecznych i politycznych (np. likwidacji obwodu białostockiego, reformy uwłaszczeniowej, powstania styczniowego) jest niezbędne do wyjaśnienia przyczyn uchwalenia *Instrukcji*. Natomiast w rozdziale czwartym opisano dalsze losy majątków instrukcyjnych i ich właścicieli w niepodległym państwie polskim. Pomimo zachowania niewielkiej ilości źródeł dotyczących własności instrukcyjnej w okresie międzywojennym należało zasygnalizować stosunek polskich władz do tego typu własności oraz opisać, jak ich właściciele radzili sobie w nowej rzeczywistości politycznej.

Archiwalna baza źródłowa pracy opiera się na materiałach przechowywanych w zasobach archiwów państwowych krajowych (Białystok) i zagranicznych (Wilno i Mińsk). Ponadto wykorzystano materiały źródłowe ze zbiorów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie. Najbogatszy zasób źródeł dotyczących majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim zgromadzony jest w Archiwum Państwowym w Białymstoku. Podstawowym zespołem archiwalnym wykorzystanym do badań majątków instrukcyjnych jest zespół Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie (1882–1915), nr zesp. 280. Akty notarialne w postaci: umów kupna-sprzedaży, zastawów, darowizn, testamentów, podziałów

²⁵ Zespół akt Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie przechowywany w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku stanowi mniejszą część podzielonego zespołu o tej samej nazwie. Druga część znajduje się w zasobie Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi w Grodnie. Zespół ten (fond nr 580) z lat 1883–1914 obejmuje powiaty: brzeski, grodzieński, kobryński, prużański, słonimski, wołkowyski i liczy łącznie 30 536 j.a. J. Danieluk, *Instrukcja z 23 lipca 1865 roku...*, s. 129.

majątku zawierają informacje o stanie własności poszczególnych nieruchomości instrukcyjnych, ich właścicielach. Są one niezbędne do rekonstrukcji obrotu handlowego w wieloletniej perspektywie czasowej (zob. rozdz. 2). Dopelnieniem tych aktów są źródła podatkowe (zespół: Inspektor Podatkowy Powiatu Sokólskiego 1895–1916, nr zesp. 43), w których znajdują się dane odnośnie do: wielkości majątków ziemskich, struktury użytków rolnych, wysokości podatku gruntowego oraz informacje na temat właścicieli. Majątki instrukcyjne w okresie międzywojennym stały się przedmiotem częściowej parcelacji i podlegały dalszemu obrotowi handlowemu. W zasobie białostockiego archiwum przechowywane są materiały wytworzone przez instytucje odpowiedzialne za wdrażanie reformy rolnej w województwie białostockim (starostwa powiatowe i urzędy ziemskie). W dokumentacji parcelacyjnej można odnaleźć informacje o wyprzedazy majątków instrukcyjnych miejscowym włościanom²⁶. Należy również wspomnieć o księgach hipotecznych, które zostały założone dla kilku majątków instrukcyjnych w Wydziale Hipotecznym Sądu Okręgowego w Białymstoku. Dokumentacja ta zawiera cenne dane o okolicznościach zmian własnościowych majątków oraz ich właścicielach²⁷.

W zasobie Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego przechowywany jest zespół (fond) Kancelaria generała-gubernatora wileńskiego, f. 376. Kancelaria wileńska rozpatrywała przesyłane z zarządu gubernialnego w Grodnie wnioski dotyczące kupna-sprzedazy majątków instrukcyjnych²⁸. W aktach spraw znajduje się bogata korespondencja zawierająca m.in. życiorysy wnioskodawców, świadectwa zezwalające na zakup nieruchomości z zamieszczonymi tam danymi o wyznaniu, stanie społecznym i narodowości nabywców, opinie gubernatorów o lojalności wnioskujących wobec władzy (np. funkcje, jakie pełnili podczas powstania styczniowego). W dokumentacji kancelaryjnej odnaleziono kilka *формулярных списков* – „formuljarnyje spiski” dotyczące właścicieli majątków instrukcyjnych. Były one rodzajem urzędowych formularzy sporządzanych dla każdego pracownika. Oprócz przebiegu służby cywilnej są w nich informacje na temat pochodzenia, wykształcenia, konfesji, stanu cywilnego, średniej wieku, liczby potomstwa, zarobków, majątku nieruchomego. Stanowią więc źródło umożliwiające odtworzenie przebiegu kariery

²⁶ APB, Starostwo Powiatowe Sokólskie. Referat Rolnictwa i Reform Rolnych ([1922–1933] 1934–1939), nr zesp. 52; APB, Starostwo Powiatowe Bielsko-Podlaskie. Referat Rolnictwa i Reform Rolnych ([1922–1933] 1934–1939), nr zesp. 499; APB, Powiatowy Urząd Ziemski w Bielsku Podlaskim (1921–1933), nr zesp. 498; APB, Okręgowy Urząd Ziemski w Białymstoku (1918–1933), nr zesp. 48.

²⁷ APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział Hipoteczny (1919–1939), nr zesp. 561.

²⁸ Т.А. Алексеева, В.Г. Афанасьев, В.В. Берсенев, С.В. Волкова, А.В. Ильнин, М.А. Капустина, О.М. Карамышев, Н.М. Корнева, Д.И. Раскин, *Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. В двух томах*, т. 1, Санкт-Петербург 2001, s. 150–152.

zawodowej oraz stanu majątkowego i rodzinnego nabywców majątków instrukcyjnych. Ponadto do kancelarii wileńskiej wpływała korespondencja z Ministerstwa Dóbr Państwowych w Petersburgu, które wydawało ostateczną decyzję w sprawie zezwolenia na zmianę stanu własności nieruchomości instrukcyjnej. Decyzja ministerialna była podstawą prawną do wystawienia świadectwa przez generała-gubernatora wileńskiego (zob. rozdz. 2).

W zbiorach Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie odnaleziono dokumentację kartograficzną z 1912 r. przedstawiającą stosunek własności ziemskiej polskiej i rosyjskiej w sześciu północno-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego. Mapa umożliwiła ocenę skuteczności prawa instrukcyjnego u schyłku istnienia Cesarstwa Rosyjskiego²⁹.

Kwerendę uzupełniającą przeprowadzono w zasobie Narodowego Historycznego Archiwum Państwowego Białorusi w Mińsku. Pomimo że przechowywane są w nim dane dotyczące nieruchomości spoza obszaru badawczego (m.in. z guberni mińskiej i witebskiej), to jednak odnaleziona dokumentacja pozwoliła zbadać procedurę wyceny nieruchomości instrukcyjnych, która była zestandaryzowana we wszystkich zachodnich guberniach (zob. rozdz. 3)³⁰.

Jednym z ważniejszych źródeł drukowanych jest wydany w 1890 r. *Список землевладений в Гродненской губернии* autorstwa Pawła Dikowa. Autor opracował tabelaryczne zestawienie własności ziemskiej w guberni grodzieńskiej, opierając się na materiałach Gubernialnego Statystycznego Komitetu obejmujących okres od 1878 do 1886 r. Tabele statystyczne zawierają informacje o statusie prawnym miejscowości (szlachecka, włościańska, państwowa, kościelna), jej lokalizacji, strukturze obszarów ziemskich. Opracowanie Dikowa umożliwiło odtworzenie struktury własnościowej w byłym obwodzie białostockim po wprowadzeniu w życie antypolskich regulacji legislacyjnych³¹. Do źródeł drukowanych umożliwiających prześledzenie kariery zawodowej nabywców majątków instrukcyjnych należały *Памятныя книжкі* – „książki pamiątkowe”, które wydawano dla poszczególnych guberni (m.in. grodzieńskiej). Były to urzędowe prowincjonalne wydawnictwa informacyjne. Początek tych publikacji w guberniach północno-zachodnich przypada na lata 40. XIX w. „Książki” miały formę rocznego sprawozdania władz gubernialnych z danej

²⁹ BLAN, Kolekcja ogólna, sygnatura: K-1102.

³⁰ Национальный исторический архив Беларуси в Минске (*Narodowe Historyczne Archiwum Państwowe Białorusi w Mińsku*), Mińska gubernialna komisja do spraw wyceny majątków podlegających przymusowej sprzedaży, f. 1591.

³¹ П. Диковъ, *Списокъ землевладѣній въ гродненской губерніи*, Гродна 1890.

guberni, zawierały m.in. kalendarz adresowy, czyli wykaz wszystkich rządowych instytucji gubernialnych i powiatowych z ich składem osobowym³².

Najważniejszym źródłowym wydawnictwem legislacyjnym zawierającym pełny wykaz zarządzeń, ukazów, cyrkularzy, pism urzędowych wydanych przez instytucje ministerialne (Ministerstwo Dóbr Państwowych), centralne organy rządowe (Senat Rządzący) oraz władze gubernialne i prowincjonalne (generała-gubernatora wileńskiego), które regulowały osadnictwo rosyjskie w Kraju Północno-Zachodnim, jest „Zbiór zarządzeń dotyczących osadnictwa rosyjskich właścicieli ziemskich na obszarze Kraju Północno-Zachodniego”³³. Większość zamieszczonych w nim aktów prawnych obejmuje okres od wybuchu powstania styczniowego (jednym z pierwszych opublikowanych ukazów represyjnych był tzw. ukaz konfiskacyjny z 15 marca 1863 r.) do połowy lat 80. XIX stulecia. W „Zbiorze” zamieszczono tekst *Instrukcji* oraz kolejne zarządzenia, które się do niej odnoszą. Cennym uzupełnieniem zawartych w nim przepisów prawnych jest *Полное Собрание Законов Российской империи* – „Pełny Zbiór Praw Cesarstwa Rosyjskiego”. Zawiera on kompleksową kodyfikację prawa rosyjskiego od czasu tzw. Kodeksu Soborowego (1649 r.) do 1917 r., w tym najważniejsze przepisy prawne wprowadzone w drugiej połowie XIX w. dotyczące polityki własnościowo-narodowościowej³⁴.

Niniejsza praca składa się ze wstępu, zakończenia, a także sześciu rozdziałów podzielonych łącznie na 29 podrozdziałów. Zastosowano w niej układ problemowy, wewnątrznie często uporządkowany chronologicznie w celu ukazania dynamiki zachodzących zmian. W rozdziale pierwszym zaprezentowano wybraną problematykę polityczno-gospodarczą dotyczącą obwodu białostockiego, by ułatwić zrozumienie genezy utworzenia majątków instrukcyjnych oraz ich funkcjonowanie w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia. W rozdziale poruszono zagadnienia odnoszące się do polityki własnościowo-narodowościowej prowadzonej przez władze rosyjskie w okresie istnienia obwodu białostockiego (1807–1842) oraz po jego likwidacji (1843–1915). Celem tej części było umiejscowienie *Instrukcji* w szerszym kontekście zachodzących przemian. Głównym punktem odniesienia były rozwiązania prawne uchwalone przez władze w Petersburgu, mające umożliwić zwiększenie rosyjskiego stanu posiadania kosztem polskiej własności ziemskiej

³² M. Korybut-Marciniak, *Przyczynek do badań nad służbą Polaków z ziem litewsko-białoruskich w administracji cywilnej Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2016, t. 16, s. 46–47.

³³ *Сборник правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Стѣверо-Западномъ Краѣ*, Вильна 1886.

³⁴ *Полное Собрание Законов Российской империи*, https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (dostęp:10.10.2022).

(ziemiaństwa, drobnej szlachty i włościan-katolików), ziemi skarbowej oraz posiadłości kościelnych. Realizacji tych celów posłużyły przepisy prawne poprzedzające *Instrukcję* z 1865 r., m.in. ukaz degradujący szlachtę niewylegitymowaną (1831 r.) oraz ukaz kasujący niektóre klasztory rzymskokatolickie w ramach represji po powstaniu listopadowym (1832 r.). Odrębny podrozdział został poświęcony poszczególnym wspólnotom wyznaniowym zamieszkującym były obwód białostocki, w którym uwzględniono strukturę organizacyjną instytucji wyznaniowych oraz narodowość wiernych. W rozdziale zaprezentowano także przemiany gospodarcze, które zmieniły stosunki społeczne i strukturę własnościową na Białostocczyźnie w XIX w. Szczególną uwagę poświęcono reformie uwłaszczeniowej z 1861 r., która upodmiotowiła warstwę chłopską i umożliwiła tej grupie społecznej uczestnictwo w obrocie własnością ziemską (w tym majątkami instrukcyjnymi), a także ustanowiła samorząd włościański.

Rozdział drugi składa się z sześciu podrozdziałów i obejmuje charakterystykę prawnoustrojową organów decyzyjnych w sprawie obrotu handlowego posiadłościami instrukcyjnymi (Ministerstwo Dóbr Państwowych, urzędy kancelaryjne generała-gubernatora wileńskiego, gubernatora grodzieńskiego oraz Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie). Ponadto zaprezentowano w nim oraz poddano krytycznej analizie obieg korespondencji w obrębie instytucji wydających zezwolenia na sprzedaż bądź zakup nieruchomości instrukcyjnych. W rozdziale zamieszczono kopie cyfrowe przykładowej dokumentacji wytwarzanej przez organy administracji państwowej (centralnej i gubernialnej) w trakcie obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi (m.in. świadectwa wystawione przez generała-gubernatora, fragmenty „formuljarnych spisków”, wnioski o zezwolenie na sprzedaż, umowy notarialne kupna-sprzedaży).

W rozdziale trzecim przedstawiono okoliczności opracowania *Instrukcji* oraz scharakteryzowano jej najważniejszych pomysłodawców i szczegółowo przeanalizowano ją pod kątem prawnoustrojowym (uwzględniając kolejne zarządzenia władz centralnych modyfikujące niektóre zapisy *Instrukcji*). Opisano także majątki instrukcyjne (podając ich wycenę, powierzchnię, uposażenie, lokalizację), sylwetki pierwszych rosyjskich właścicieli oraz przeprowadzono analizę porównawczą nieruchomości instrukcyjnych utworzonych poza byłym obwodem białostockim (w guberni grodzieńskiej oraz Kraju Północno-Zachodnim). Sprzedaż majątków instrukcyjnym Rosjanom została poddana krytycznej ocenie w zakresie realizacji założeń *Instrukcji*, tj. zwiększenia rosyjskiego stanu posiadania i zainicjowania trwałego rosyjskiego osadnictwa w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej.

W rozdziale czwartym zostały zaprezentowane struktury społeczna i narodowościowa właścicieli majątków instrukcyjnych, którzy utrzymali swoje posiadłości do 1915 r. Tę część pracy podzielono na pięć podrozdziałów. Pierwszy dotyczy problematyki narodowościowej nabywców nieruchomości. Szczegółowo zostały omówione kryteria, na podstawie których zakwalifikowano poszczególne grupy właścicieli do określonej narodowości. Trzy kolejne podrozdziały poświęcone zostały konkretnym grupom społeczno-zawodowym: włościanom, mieszczańcom oraz rosyjskim urzędnikom, duchownym i wojskowym. Ostatni podrozdział odnosi się do instytucji publicznych, które także były nabywcami nieruchomości instrukcyjnych. Podrozdziały opisujące poszczególne grupy społeczne mają ujednoliczoną strukturę budowy, w której można wyróżnić następujące elementy: okoliczności nabycia nieruchomości, stan posiadania pojedynczych właścicieli, czynniki wpływające na wycenę nieruchomości, struktura zakupionych gruntów, przynależność narodowościowa, krótkie notki biograficzne niektórych nabywców (uzależnione od dostępności literatury i źródeł). Ponadto zaprezentowano dalsze losy niektórych majątków instrukcyjnych w niepodległym państwie polskim.

W rozdziale piątym przeprowadzono analizę obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi. Rozdział został podzielony na pięć podrozdziałów. Pierwszy omawia zmiany struktury społecznej właścicieli majątków instrukcyjnych. Na podstawie dokumentacji notarialnej i kancelaryjnej prześledzono losy poszczególnych majątków pod kątem pochodzenia społecznego kolejnych ich właścicieli oraz okoliczności przejęcia nieruchomości. W drugim podrozdziale omówiono dynamikę zmian struktury narodowościowej i wyznaniowej właścicieli posiadłości. W dalszej części poddano analizie ceny gruntów instrukcyjnych oraz uwarunkowania ich zmian. Następnie zaprezentowano metody postępowania z majątkami przez właścicieli należących do różnych kategorii społecznych – wyłoniono kilka takich metod, przy czym zaobserwowano występowanie korelacji między stanem społecznym właściciela a sposobem prowadzenia posiadłości. W końcowej części rozdziału opisano przypadki naruszeń *Instrukcji*, jednocześnie spróbowano wyjaśnić przyczyny ich występowania.

Ostatni rozdział dotyczy majątków ziemskich przejętych przez Rosjan na podstawie innych aktów prawnych (tzw. ukazu konfiskacyjnego z 15 marca 1863 r. oraz ukazu z 10 grudnia 1865 r. o obowiązkowej sprzedaży nieruchomości sekwestrowanych uczestnikom zrywu niepodległościowego, ukaranych zsyłką administracyjną, która miała nastąpić po dwóch latach). Ponadto omówiono procedurę sprzedaży majątków skonfiskowanych i tzw. posiadłości grudniowych przez organy gubernialne oraz byłych właścicieli. Analogicznie, jak miało to miejsce podczas opracowania majątków instrukcyjnych, zaprezentowano struktury społeczną i

narodowościową właścicieli, a także obrót handlowy majątkami grudniowymi. W ostatnim podrozdziale przeprowadzono analizę porównawczą majątków instrukcyjnych i majątków grudniowych pod kątem ich wyceny oraz struktury społecznej właścicieli. Jednocześnie dokonano próby oceny wpływu omawianych przepisów prawnych na zmianę struktury narodowościowej właścicieli ziemskich w byłym obwodzie białostockim w latach 1863–1915.

Rozdział 1

Przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne na Białostocczyźnie w latach 1807–1915

Niniejszy rozdział ma na celu naświetlenie problematyki politycznej i gospodarczej dotyczącej obwodu białostockiego, która ułatwi zrozumienie genezy utworzenia majątków instrukcyjnych oraz ich funkcjonowania na tle przemian społeczno-politycznych w Cesarstwie Rosyjskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Aby zrozumieć przyczyny powstania tego typu własności, należy prześledzić politykę wyznaniowo-narodowościową oraz gospodarczą prowadzoną przez władze rosyjskie w okresie istnienia obwodu białostockiego (1807–1842) oraz po jego likwidacji (1842–1915). Głównym punktem odniesienia będą rozwiązania prawne uchwalone przez władze w Petersburgu mające umożliwić zwiększenie rosyjskiego stanu posiadania kosztem polskiej własności ziemskiej (ziemiaństwa, drobnej szlachty i włościan-katolików), ziemi skarbowej oraz posiadłości kościelnych. Do realizacji tych celów posłużyły przepisy prawne poprzedzające *Instrukcję* z 1865 r., m.in. ukaz degradujący szlachtę niewylegitymowaną (1831 r.), ukaz konfiskacyjny (1863 r.), ukaz kasujący niektóre klasztory rzymskokatolickie w ramach represji po powstaniu listopadowym (1832 r.) czy tzw. akt zjednoczeniowy Kościoła unickiego z Rosyjską Cerkwią Prawosławną (1839 r.).

W prezentowanym rozdziale zostaną również omówione przemiany gospodarcze, które zmieniły stosunki społeczne i strukturę własnościową na Białostocczyźnie w XIX w. Szczególną uwagę poświęcono reformie uwłaszczeniowej z 1861 r., która upodmiotowiła warstwę chłopską i umożliwiła tej grupie społecznej uczestnictwo w obrocie własnością ziemską (w tym majątkami instrukcyjnymi) oraz ustanowiła samorząd włościański. Równoległe z przeobrażeniami agrarnymi nastąpił gwałtowny rozwój gospodarczy niektórych ośrodków miejskich (głównie Białegostoku i okolicznych miasteczek: Choroszczy, Supraśla, Wasilkowa). Wzrost zamożności mieszczan wpłynął na ich zainteresowanie zakupem gruntów instrukcyjnych.

Tytułem wprowadzenia należy też wyjaśnić problematykę związaną z terminologią obszaru badawczego. W tym celu poddano analizie wcześniejsze zmiany administracyjne wprowadzone przez władze zaborcze na terenie staropolskiego województwa podlaskiego ze szczególnym uwzględnieniem wzrostu znaczenia Białegostoku, który z prowincjonalnego

prywatnego miasta położonego na pograniczu Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego zaczął odgrywać rolę najważniejszego ośrodka administracyjnego i gospodarczego w regionie.

Nazwa administracyjna obwodu białostockiego została nadana obszarowi, którego granice pokrywały się w znacznym stopniu z terytorium przedrozbiorowego województwa podlaskiego utworzonego w 1513 r.¹ W przeciwieństwie do okresu staropolskiego, kiedy głównym ośrodkiem władzy był Drohiczyn, w XIX w. to Białystok stał się centrum polityczno-gospodarczym. Przełomowym momentem w dziejach miasta był czas zaboru pruskiego. W 1796 r. Białystok awansował na stolicę liczącego ponad 500 tys. mieszkańców departamentu białostockiego, będącego częścią Prus Nowowschodnich. W mieście znajdowała się główna siedziba władz prowincji – Kamera Wojny i Domen. Wskutek napływu urzędników pruskich liczba mieszkańców Białegostoku wzrosła do około 4 tys. Po traktacie pokojowym w Tylży z 1807 r. utworzono obwód białostocki, który obejmował większość (2/3) przedrozbiorowego województwa podlaskiego (bez Tykocina i Augustowa oraz dodatkowo ziemię sokólską, która wcześniej znajdowała się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego). Białystok nadal pełnił funkcję regionalnego centrum administracyjnego. Jego degradacja polityczna nastąpiła po likwidacji obwodu w 1842 r. Dawna posiadłość rodowa Branickich stała się miastem powiatowym, a władza administracyjna została przeniesiona do Grodna. Pomimo trwałej utraty znaczenia politycznego Białystok odgrywał rolę najważniejszego ośrodka przemysłowego (było tu najwięcej zakładów włókienniczych) i społecznego w guberni grodzieńskiej – pod koniec XIX w. był jej najludniejszym miastem. Uwzględniając dominację gospodarczą i społeczną miasta nad Białą, zasadne jest używanie terminu Białostoczczyzna w odniesieniu do terytorium byłego obwodu białostockiego².

¹ Pierwotnie województwo podlaskie obejmowało ziemie drohicką, bielską i brzeską. W 1566 r. ziemie brzeska, kobryńska i kamieniecka zostały wyłączone i utworzyły odrębne województwo brzeskie. Ostatecznie uformowane województwo podlaskie łączyło trzy ziemie: bielską, drohicką i mielnicką. J. Reder, *Podlasie. Z dziejów ustroju terytorialnego i nazewnictwa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2004, t. 56, z. 1, s. 50–51; M. Gochna, *Podziały administracyjne. Granice państwowych jednostek terytorialnych*, w: *Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku. Część II*, red. M. Gochna, B. Szady, Warszawa 2021, s. 40–43; D. Michaluk, *Granice województwa podlaskiego i postrzeganie obszaru Podlasia w latach 1513–2013*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec 2013, s. 169–177, 183.

² Do XIX w. obszar obejmujący przyszły obwód białostocki określany był historycznym Podlasiem. Po rozbiorach, kiedy wzrosło znaczenie gospodarczo-polityczne Białegostoku, Podlasie zaczęło utożsamiać z utworzonym w 1815 r. województwem podlaskim składającym się głównie z Lubelszczyzny i niewiele miało wspólnego z przedrozbiorowym województwem podlaskim. Pomimo likwidacji nowej jednostki administracyjnej (1837 r.) i przekształcenia jej w gubernię siedlecką określenie Podlasia jako krainy geograficznej i historycznej położonej na prawym brzegu Bugu utrwaliło się w świadomości mieszkańców zarówno Królestwa Polskiego, jak i obwodu białostockiego. A. Dobroński, *Uprzemysłowienie województwa podlaskiego w XIX i na początku XX wieku*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2012, nr 3, s. 33–48

1.1. Obwód białostocki (1807–1842)

Porozumienie pokojowe zawarte 7 lipca 1807 r. w Tylży pomiędzy Francją a wojskami koalicji (m.in. Cesarstwem Rosyjskim i Królestwem Pruskim) spowodowało, że Aleksander I w zamian za przystąpienie Rosji do blokady kontynentalnej skierowanej przeciwko Wielkiej Brytanii otrzymał od Napoleona część dawnego departamentu białostockiego Prus Nowowschodnich, tj. powiaty: białostocki, bielski, drohiczyński, dąbrowski (do Biebrzy), część biebrzańskiego (Goniądz) oraz supraskiego (Tykocin). Pozostały obszar departamentu (powiaty: łomżyński, część supraskiego i dąbrowskiego, kalwaryjski i mariampolski) znalazł się w granicach Księstwa Warszawskiego. 15 października 1807 r. Aleksander I, aby zyskać przychyłność poddanych, wydał manifest, w którym gwarantował nienaruszalność obowiązujących praw i przywilejów (w tym prawa własności) oraz swobodę religijną³. Do przyjęcia przysięgi wiernopoddańczej w imieniu mieszkańców przyłączonych ziem car wyznaczył senatora i tajnego radcę stanu niemieckiego pochodzenia – Ignacego Theylsa (przyszłego wielkorządcę obwodu białostockiego). Od tej pory wszystkie wyroki sądowe i akty urzędowe miały być wydawane w imieniu cara⁴.

W 1808 r. z ziem włączonych w granice Cesarstwa Rosyjskiego utworzono autonomiczną jednostkę administracyjną – obwód białostocki. Razem z guberniami grodzieńską, wileńską i mińską znajdował się w strukturach Kraju Północno-Zachodniego i podlegał zwierzchniej władzy generała-gubernatora wileńskiego⁵.

Granica obwodu przebiegała wzdłuż rzeki Nurzec, w kierunku Narwi, poniżej Suraża. Narew i Biebrza oddzielały obwód od guberni łomżyńskiej, a Kanał Augustowski – od guberni suwalskiej. Wschodnią granicę również wytyczały rzeki. W odległości 10 km od Grodna na rzece Łosośnej granica zmieniała kierunek południowy, przechodząc na zachód od Krynek i Hajnówki do Niemirowa nad Bugiem. Granica obwodu była oparta na przeszkodach naturalnych, rzekach oraz strumieniach i nie pokrywała się z wcześniejszym podziałem województwa podlaskiego czy departamentu białostockiego, co świadczyło o pośpiesznym

³ A. Dobroński, *Białystok w latach 1796–1864*, w: *Historia Białegostoku*, red. A. Dobroński, Białystok 2012, s. 222–224; W.H. Zawadzki, *Sprawa polska w Tylży (1807)*, „Białostockie Teki Historyczne” 2007 nr 5, s. 75.

⁴ S. Godek, K. Łopatecki, *Prace nad kodyfikacją prawa Obwodu Białostockiego*, w: *Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, oprac. K. Łopatecki, M. Piłaszewicz-Łopatecka, Białystok–Oświęcim 2015, s. 680–681; J. Danieluk, *Województwo podlaskie w latach 1795–1914*, w: *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach*, Białystok 2013, s. 54–55; H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933, s. 92; A. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego 1866–1914*, Białystok 1979, s.14–17.

⁵ A. Dobroński, *Od rozbiorów do końca lat dwudziestych XIX wieku*, w: *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 114–117.

wykonaniu prac mierniczych. Poprowadzenie granicy takim szlakiem miało też ułatwić kontrolę ruchu granicznego⁶.

Obwód białostocki obejmował 9073 km². Według danych kancelarii naczelnika obwodu w 1814 r. ludność liczyła 197 tys. osób. Natomiast w 1842 r. (tuż przed jego likwidacją) wzrosła do 227 400 (15,5%)⁷.

18 lipca 1808 r. wydano Ustawę o Rządzie Obwodu Białostockiego⁸. Obwód podzielono na cztery powiaty (*уезды*): białostocki, bielski, drohiczyński i sokólski. Ośrodkiem administracyjnym został Białystok, władzę wykonawczą powierzono zaś tzw. naczelnikom urzędującym na prawach gubernatorów, którzy przewodniczyli rządowi gubernialnemu. Wielkorządcą obwodu Aleksander I mianował Ignacego Theylsa, który sprawował tę funkcję do śmierci w 1815 r. Jego zastępcą został Michał hrabia Starzeński (były starosta brański, obwodowy marszałek szlachty). W 1808 r. powołano pierwszego naczelnika obwodu – Rosjanina Semena Szczerbina. Rząd obwodowy składał się z naczelnika, jego zastępcy i siedmiu członków. Dodatkowo dzielił się na siedem tzw. ekspedycji (odpowiednik resortów): wykonawczą, administracyjno-policyjną, aprowizacyjną, gospodarczą, skarbową, podatkową i kalkulacyjną. Pierwsze trzy podlegały bezpośrednio naczelnikowi obwodu. W Białymstoku ustanowiono Sąd Główny z wydzielonymi dwoma departamentami, z których pierwszy rozstrzygał sprawy karne, a drugi – cywilne. Instytucją odwoławczą od wyroków sądu był Senat Rządzący⁹. Szlachta otrzymała możliwość utworzenia samorządu ziemskiego, czyli rad szlacheckich. Co trzy lata stan szlachecki wybierał marszałka obwodu. Zadaniem rady było sprawowanie jurysdykcji nad kwestiami spornymi pomiędzy bracią szlachecką oraz reprezentowanie szlachty wobec władz obwodu. Białystok jako stolica obwodu otrzymał namiastkę samorządności. Do władz miejskich należeli: naczelnik, który przewodniczył radzie miejskiej, dwóch starostów do spraw finansowych, sąd miejski w składzie z naczelnikiem, dwoma burmistrzami i czterema radnymi. Obierana na trzy lata rada miejska mianowała niższych urzędników oraz ustalała budżet. Pierwszym naczelnikiem Białegostoku został

⁶ Z. Romaniuk, *Zachodnia granica obwodu białostockiego z 1807 roku*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2002, nr 15, s. 27–29; A. Dobroński, *Granica między obwodem białostockim i „Polską” (1809–1830)*, w: *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Maroszek, Białystok 2012, s. 297–310.

⁷ M. Ułaszczuk, *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach: 1808–1843*, „Rocznik Białostocki” 1961, nr 2, s. 338–340.

⁸ Положение объ управленіи Бѣлостоцкой Области, но. 23166, w: *Полное Собрание Законов Российской имперіи*, t. 30, 1808, s. 438–448.

⁹ K. Łopatecki, *Struktura i siedziba Sądu Głównego w Białymstoku (1808–1842)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, z. 2, s. 24–28.

Krzysztof Teske. W mieście rezydowali najwyżsi dygnitarze obwodu: naczelnicy, marszałek rady szlacheckiej i marszałek szlachty powiatu białostockiego¹⁰.

Przez cały okres funkcjonowania obwodu białostockiego władze carskie stopniowo wdrażały plany rusyfikacyjne. Pierwsze ograniczenia dotknęły stosunkowo liczny (26 986 osób, 22,4%) stan szlachecki¹¹. W latach 1807–1822 administracja rosyjska wprowadziła przepisy mające na celu pozbawienie polskiej szlachty praw politycznych oraz jej degradację społeczną do stanu chłopskiego lub mieszczańskiego. Wprowadzony został cenzus wyborczy do sejmików, którego kryterium wyznaczał posiadany majątek – minimum 8 dymów lub 25 dusz. Od 1822 r. władze rosyjskie zaczęły stopniowo ograniczać kompetencje samorządu szlacheckiego¹².

Nasilenie represji wobec mieszkańców obwodu nastąpiło po wybuchu powstania listopadowego. 13 grudnia 1830 r. w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim został wprowadzony stan wojenny. Zaborca powołał administrację wojskową, której podporządkowano urzędy cywilne, a władzę zwierzchnią sprawował naczelnik wojenny generał major Peterson¹³.

Grupą społeczną, która najbardziej odczuła represje popowstaniowe, była szlachta zaściankowa¹⁴. Ukaz z 19 października 1831 r. dzielił szlachtę na dwie kategorie: z zatwierdzonym przez heroldię tytułem szlacheckim oraz z niepotwierdzonym szlachectwem. Osoby niewylegitymowane, jeśli mieszkaly na wsi, określano jednodworcami (*однодворцы*), a w miastach – obywatelami. Celem ukazu było wykluczenie ze stanu uprzywilejowanego znacznej liczby szlachty poprzez pozbawienie jej praw politycznych oraz narzucenie obowiązku podatkowego (głównie podatku pogłównego, z którego dotychczas była zwolniona)¹⁵. 5 lutego 1834 r. uchwalono ustawę zabraniającą nabywania majątków zasiedlonych przez osoby, które nie udokumentowały przynależności stanowej. W opinii ustawodawcy nieosiadła drobna szlachta, niemająca własności, nie byłaby skłonna do powstań

¹⁰ A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 58–61.

¹¹ M. Ułaszczyk, *op. cit.*, s. 343.

¹² Zasadniczy podział w obrębie społeczności szlacheckiej w XIX w. przebiegał według kryterium własności ziemi połączonego z posiadaniem poddanych. W odniesieniu do właścicieli folwarków urzędnicy używali zamiennie terminów *дворянин* lub *помещик*. Natomiast na oznaczenie pozostałych członków stanu, posiadających jedynie własną zagrodę bez poddanych lub nieposiadających własności czy wynajmujących grunt w zamian za opłatę czynszową, stosowano pojęcie szlachty. J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi*, Warszawa 1995, s. 11–12.

¹³ J. Danieluk, *Województwo podlaskie w latach 1795–1914...*, s. 56.

¹⁴ Drobna szlachta stanowiła około 36% wszystkich uczestników powstania listopadowego w Kraju Północno-Zachodnim. J. Sikorska-Kulesza, *op. cit.*, s. 29–30.

¹⁵ О разрядѣ въ который слѣдуетъ причислять дворянъ приобрѣтшихъ имѣніе послѣ состоянія указа 19 октября 1831 г., но. 6779, в: *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи*, т. 9, 1831, s. 106–107.

przeciwko legalnej władzy. Zdeklasowana szlachta została objęta poborem rekruckim (15-letnim), podatkowana oraz ograniczono jej wolność osobistą. W 1834 r. wydzielono specjalne struktury administracyjne jako okolice i zaścianki, liczące co najmniej 100 rodzin jednodworczych. Każda wspólnota (gmina) wybierała na trzyletnią kadencję wójta oraz radę składającą się z poborcy podatkowego, nadzorcy rezerwy zboża i sekretarza, a także 10 podsołtysów. Pełnili oni funkcje podatkowe i policyjne, w zamian za co zwolnieni byli z płacenia podatków w naturze i poboru do wojska. W 1868 r. zlikwidowano samorząd jednodworców, który włączono do struktur gmin wiejskich, a drobną szlachtę zamieszkałą w dobrach państwowych zdegradowano do stanu chłopskiego¹⁶.

Nasilenie represji narodowościowych nastąpiło za rządów Mikołaja I. Rosyjski imperator uważał, że najważniejszymi filarami, na których powinno opierać się państwo rosyjskie, były samodzierżawie, prawosławie oraz narodowość rosyjska. Wyznania nieprawosławne uznano za dysydenckie, cudzoziemskie i obce. Wybuch powstania listopadowego oraz aktywny w nim udział rzymskokatolickiego duchowieństwa zakonnego wpłynęły na zaostrzenie represji również wobec instytucji kościelnych. 17 lipca 1832 r. car wydał ukaz „o zniesieniu niektórych klasztorów rzymskokatolickich”¹⁷. W obwodzie białostockim zlikwidowano kilka zgromadzeń zakonnych, m.in. dominikańskie w Choroszczy, franciszkańskie w Drohiczynie, misjonarskie w Siemiatyczach, reformackie w Boćkach. Wśród innych kar wymierzonych przedstawicielom Kościoła znalazły się zakaz działalności duszpasterskiej duchowieństwa świeckiego poza świątyniami, sekularyzacja dóbr duchownych oraz usunięcie języka polskiego z ksiąg parafialnych¹⁸.

Carat zaostrzył również politykę wyznaniową w stosunku do unitów. Mikołaj I uważał duchownych unickich za osoby powiązane z kulturą wschodnią, które należy pozyskać dla prawosławia. Ich nawracanie na religię prawosławną było procesem zinstytucjonalizowanym i zaplanowanym na kilkanaście lat. Główną rolę w likwidacji unii odegrał Józef Siemaszko (asesor Kolegium Greckokatolickiego w Petersburgu, biskup litewski). Władze carskie zmierzały do wykluczenia wpływów Kościoła rzymskokatolickiego na obrządek unicki. W

¹⁶ K. Łopatecki, *Rzeczywistość sądowo-prawna jednodworców w świetle dzieła Wincentego Dunina-Marcinkiewicza* Pińska szlachta, „Studia do Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, t. 45, s. 10–13.

¹⁷ Обь упраздненіи нѣкоторыхъ Римско-Католическихъ монастырей, но. 5507, w: *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи*, t. 7, 1833, s. 507–510; P. Gach, *Popowstaniowe kasaty klasztorów w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego w 1832 roku*, „Rocznik Humanistyczny” 1980, nr 28, z. 2, s. 200–206.

¹⁸ Od 1848 r. wprowadzono urzędowy nakaz prowadzenia ksiąg metrykalnych wyznania rzymskokatolickiego wyłącznie w języku rosyjskim. T. Fiedorowicz, *Akta metrykalne w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku*, w: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 38.

1826 r. Mikołaj I wydał edykt zakazujący budowy świątyń łacińskich wśród ludności unickiej, a w 1827 r. zakazał wstępowania nieunitom do klasztorów bazylikańskich. Jednocześnie powołano niezależne Kolegium Greckokatolickie pod zwierzchnictwem biskupa wileńskiego Józefa Bułhaka. Liczbę diecezji unickich zredukowano z czterech do dwóch – pozostawiono białoruską z siedzibą w Połocku i litewską z rezydencją w Żyrowicach. Parafie unickie obwodu białostockiego podlegały biskupstwu litewskiemu. Pracę nad przygotowaniem synodu zjednoczeniowego zostały przyspieszone po wybuchu powstania listopadowego. W 1833 r. biskupem unickiej diecezji litewskiej mianowano Józefa Siemaszkę, który wprowadził do liturgii prawosławne księgi cerkiewne, utensylia oraz szaty liturgiczne. Zmienił również wystrój świątyń, adaptując je do obrządku prawosławnego. Przeciwników zjednoczenia poddano represjom. Biskup litewski usunął z parafii 130 dziekanów niechętnych reformom, osadzając ich w monasterach. Reakcją na działalność hierarchy były liczne protesty wiernych w obwodzie (m.in. w Czyżach, Kleszczelach, Nowoberezowie)¹⁹. Niepokorni duchowni zostali przeniesieni do innych parafii, zdegradowani do stanowiska diaka lub izolowani w monasterach położonych w głębi Cesarstwa Rosyjskiego.

12 lutego 1839 r. odbył się sobór biskupów w Połocku, na którym proklamowano akt zjednoczeniowy. Jednocześnie skierowano pismo do synodu i cara z prośbą o przyjęcie do Cerkwi prawosławnej, dołączając wykaz 1305 duchownych deklarujących się za ideą zjednoczenia. Aktu nie poparło 593 duchownych unickich. Przyjęte prawosławie miało charakter rosyjski. Wprowadzone zostały kult świętych rosyjskich, rosyjska obrzędowość, architektura sakralna oraz język kazań. Duchowieństwo prawosławne również było sprowadzane z Rosji. Nowa konfesja odbiegała zarówno od zlatynizowanego obrządku unickiego, jak i od specyfiki prawosławia w okresie poprzedzającym wprowadzenie unii brzeskiej²⁰.

Obwód białostocki jako autonomiczna jednostka administracyjna funkcjonował około 34 lata. W połowie 1840 r. zakończyła się unifikacja prawa w Cesarstwie Rosyjskim. Najważniejszym przejawem ujednoczenia przepisów było zniesienie prawa cywilnego III Statutu Litewskiego oraz wprowadzenie kodyfikacji rosyjskiej, co nastąpiło na mocy ukazu z

¹⁹ I. Matus, *Schylek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*, Białystok 2013, s. 391–394.

²⁰ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 40–44; J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996, s. 24–29.

25 czerwca tego roku. Poza Statutem unieważniono także dopełniające go konstytucje sejmowe, m.in. w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim²¹.

Ostatnim krokiem zmierzającym do całkowitej likwidacji autonomii administracyjnej obwodu białostockiego było wprowadzenie ukazu z 18 grudnia 1842 r., który znosił obwód i wcielał jego ziemie do guberni grodzieńskiej. Zarządzenie zostało ogłoszone 7 stycznia 1843 r., jednak formalnie obwód zniesiono w połowie 1843 r. Ponadto na mocy ukazu zlikwidowano powiat drohiczyński, a jego terytorium przyłączono do powiatu bielskiego. W ten sposób trzy powiaty z byłego obwodu stały się równorzędne pod względem prawnym z pozostałymi sześcioma powiatami guberni grodzieńskiej. Miasto Białystok z pozycji stolicy obwodu zostało zdegradowane do rangi miasta powiatowego²².

1.2. Podział administracyjny, poziom urbanizacji i rozwoju ekonomicznego byłego obwodu białostockiego w latach 1843–1915

Po likwidacji obwodu białostockiego w 1843 r. trzy powiaty (białostocki, bielski i sokólski) znalazły się w strukturach administracyjnych guberni grodzieńskiej Kraju Północno-Zachodniego. W Cesarstwie Rosyjskim występował czterostopniowy podział administracji terenowej: generał-gubernatorstwa, gubernie, powiaty oraz miasta i gminy.

Generałowie-gubernatorzy byli naczelnikami największych jednostek administracyjnych, tzw. Krajów, w których skład wchodziło po kilka guberni²³. Naczelnicy prowincji nadzorowali działalność miejscowych gubernatorów i podlegali bezpośrednio zwierzchnictwu cesarza. Władza w guberniach należała do gubernatorów²⁴, którą sprawowali przez zarządy gubernialne (*Губернское правление*)²⁵.

²¹ S. Godek, *Polityka czy prawo, czyli o okolicznościach zniesienia III Statutu Litewskiego w Cesarstwie Rosyjskim*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa” 2013, nr 16, s. 219–222; О распространении силы и действия Российскихъ гражданскихъ законовъ на всѣ Западныя возвращенныя отъ Польши области, no. 13591, w: *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи*, t. 15, 1840, s. 443–445.

²² О преобразованіи Сѣверо-Западныхъ губерній, no. 16347, w: *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи*, t. 17, 1842, s. 229.

²³ Do zarządców prowincji wileńskiej w okresie „postyczniowym” należeli: Михаил Муравьев (1863–1865), Константин Кауфман (1865–1866), Эдуард Баранов (1866–1868), Александр Потапов (1868–1874), Пётр Альбединский (1874–1880), Эдуард Тотлебен (1880–1884), Иван Каханов (1884–1893), Пётр Оржевский (1893–1897), Виталий Троцкий (1897–1901), Пётр Святополк-Мирский (1902–1904), Александр Фрезе (1904–1905), Константин Кривицкий (1905–1909).

²⁴ Naczelnikami guberni grodzieńskiej w drugiej połowie XIX w. byli: Владимир Бобринский (kwiecień–sierpień 1863 r.), Иван Скворцов (1863–1868), Дмитрий Кропоткин (1868–1870), Александр Зуров (1870–1878), Виктор von Валь (1878–1879), Николай Цеймерн (1879–1883), Александр Потёмкин (1883–1890), Дмитрий Батюшков (1890–1899), Николай Добровольский (1899–1900), Николай Урусов (1901–1902), Пётр Столыпин (1902–1903), Михаил Осоргин (1903–1905), Иван Блок (1905–1906), Франц-Альберт Зейн (1906–1907), Виктор Борзенко (1907–1912), Пётр Боярский (1912–1913), Вадим Шебеко (1913–1916).

²⁵ Kompetencje generałów-gubernatorów i gubernatorów zostaną szczegółowo omówione w rozdziale 2.

Administracja szczebla powiatowego była obsługiwana przez urzędy kolegialne oraz zarządy jednoosobowe. Władza policyjna w powiecie spoczywała w rękach naczelnika powiatu (*уездный исправник*). Zakres jego kompetencji określało zarządzenie z 25 grudnia 1862 r. ustanawiające władzę policyjną w miastach i powiatach²⁶. Naczelnika wyznaczał gubernator, a jego decyzję zatwierdzał Senat Rządzący. Zwierzchnia władza policyjna należała do Departamentu Policji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Jego kompetencji nie podlegały miasta gubernialne oraz większe ośrodki miejskie, w których odpowiedzialność za bezpieczeństwo spoczywało na policmajstrach. Powiaty były podzielone na rejony policyjne (obejmujące kilka gmin), z kolei miasta – na rewiry policyjne. Do zakresu działania policji należały zarówno sprawy bezpieczeństwa i porządku publicznego, jak i sprawy porządkowe (m.in. czuwanie nad realizacją postanowień władz administracyjnych, sądowych i wojskowych). Naczelnik powiatu sprawował nadzór policyjny za pośrednictwem Zarządu Policji Powiatowej (*уездное полицейское управление*)²⁷.

Na terenie byłego obwodu funkcjonowała Białostocko-Sokólsko-Bielska Opieka Szlachecka z siedzibą w Białymstoku. Na jej czele stał marszałek szlachty. Do zadań Opieki należało sprawowanie pieczy nad małoletnimi sierotami szlachty rodowej i ich mieniem. Instytucja ta sprawowała nadzór również nad dwoma majątkami instrukcyjnymi: Mitrowszczyzną, którą w 1871 r. otrzymał od Ministerstwa Dóbr Państwowych niepełnoletni wówczas Sergiusz Żyrycki (syn lekarza wojskowego Mikołaja Żyryckiego)²⁸, oraz Kolonią – majątkiem odziedziczonym w 1871 r. przez Ernesta i Magnusa Walterów, spadkobierców Ernesta von Waltera²⁹.

Do administracji specjalnej szczebla powiatowego na Białostocczyźnie należały także: kasy powiatowe, urzędy powiatowe ds. powinności wojskowej, urzędy rekruckie, izby skarbowe, komisje kwaterunkowe, urzędy powiatowe ds. wymiaru podatku przemysłowego, powiatowe komisje spisowe. W obrębie powiatów działali również powiatowi: lekarze, mierniczowie, leśnicy, naczelnicy wojskowi i inspektorzy podatkowi³⁰.

²⁶ Высочайше утвержденныя временныя правила объ устройствѣ полиціи въ городахъ и уѣздахъ губерній по общему учрежденію управляемыхъ, но. 39087, в: *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи*, т. 37, 1862, s. 588–593.

²⁷ I. Grochowska, *Wstęp do inwentarza księzkowego zespołu akt urzędów policyjnych z terenu guberni grodzieńskiej z lat 1864–1915*, Białystok 1985, s. 1–4; B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923, s. 149.

²⁸ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, nr zesp. 280 (dalej: SNSOG), sygnatura: 293, k. 201–202; APB, Białostocko-Sokólsko-Bielska Opieka Szlachecka, nr zesp. 274, sygnatura: 60, k. 14.

²⁹ APB, SNSOG, sygnatura: 131, k. 363–366.

³⁰ *Памятная книжка гродненской губернии на 1876 г.*, Гродно 1876, s. 1–4.

Dawny obwód białostocki za sprawą generała-gubernatora Michaiła Murawjowa pominęła reforma z 1864 r., która w 37 guberniach Cesarstwa Rosyjskiego wprowadziła samorząd szlachecki w postaci ziemstw. Zarządca Kraju Północno-Zachodniego był przeciwny utworzeniu samorządu ziemskiego na podległych mu terenach. W jego opinii reforma mogła zostać wykorzystana przez polskie ziemiaństwo w celu zawładnięcia życiem społeczno-gospodarczym³¹. Do kompetencji ziemstw należały m.in. koordynowanie zaopatrzenia miejscowej ludności w żywność, opieka nad świątyniami i placówkami oświatowymi, nadzór nad funkcjonowaniem lokalnego handlu i przemysłu. Ziemstwa były organami kolegialnymi działającymi w formie zjazdów zebrań ziemskich na poziomach guberni i powiatów, do których wybory oparte były na systemie kurialnym. Marszałkowie szlachty pełniący funkcję z nominacji rządowej byli przewodniczącymi zebrań ziemskich. W 1863 r. ziemiaństwo guberni grodzieńskiej utraciło prawo wybierania powiatowego marszałka szlachty (*уездный предводитель дворянства*). Funkcje marszałków powiatowych zostały okrojone do dekretacji uprawnień szlacheckich, która odbywała się pod nadzorem Departamentu Heroldii Senatu Rządzącego³².

Ośrodki miejskie na mocy ustawy z 1870 r. otrzymały samorząd z obieralną radą miejską (*дума*) i zarządem (*управа*). W miastach powiatowych zarząd wybierała rada i składał się on z dwóch członków oraz przewodniczącego (*голова* – odpowiednik burmistrza). W miastach nadetatowych występowały tzw. zarządy niezupełne. W ich skład wchodził jeden starosta i jego zastępcy. Przy radzie funkcjonowała kancelaria, którą prowadził pisarz. Do zadań kancelarii miejskiej należało: wydawanie paszportów, układanie spisów kandydatów do wojska, ściąganie podatków, zapewnienie porządku i ładu w mieście. Członkowie rady i zarządu obierani byli na 4-letnią kadencję spośród stałych mieszkańców i właścicieli nieruchomości miejskich. Decyzję wyboru zatwierdzał gubernator. Rajcy miejscy pełnili funkcję nieodpłatnie, zarząd zaś był opłacany z budżetu miasta³³.

³¹ J. Folejewski, T. Wróblewski, *O samorządzie ziemskim na Litwie i Białorusi*, Wilno 1910, s. 5–10.

³² Przed 1863 r. kompetencje marszałków powiatowych były dużo szersze: sporządzali rejestry osób mogących uczestniczyć w sejmikach szlacheckich, wydawali świadectwa osobom starającym się o stanowisko w administracji cywilnej lub wojskowej, decydowali o sprawach spornych zadłużonych majątków ziemskich. D. Szpoper, *Szlachta polska wobec kwestii samorządów ziemskich w guberniach zachodnich Imperium Rosyjskiego przed 1914 rokiem*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2002, t. 8, s. 116; L. Szczuka, *Marszałkowie szlachty gubernji grodzieńskiej*, „Ateneum Wileńskie” 1924, t. 7–8, s. 423–429.

³³ L. Czarkowski, *Powiat bielski w guberni grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy*, w: *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999, s. 135; Z. Romaniuk, *Miasta i miasteczka powiatów białostockiego, bielskiego i sokólskiego w latach 1914–1915*, w: *Małe miasta. Kultura i oświata*, red. M. Zemło, Supraśl 2004, s. 42.

Sieć ośrodków miejskich w byłym obwodzie tworzyły trzy miasta powiatowe (Białystok, Bielsk, Sokółka), 16 miast nadetatowych (*заштатные* – dawne miasta skarbowe) oraz 11 miasteczek (tabela 1.2.1).

Miasta powiatowe	Liczba ludności około 1897 r.	Miasto nadetatowe	Liczba ludności około 1897 r.	Miasteczka	Liczba ludności około 1897 r.
Bielsk	7 765	Brańsk	4 205	Siemiatycze	8 740
		Narew	3 223	Ciechanowiec	5 125
		Drohiczyn	3 007	Orla	4 790
		Mielnik	2 976	Boćki	1 821
		Kleszczele	1 857	Niemirów	841
Sokółka	7 439	Suchowola	3 511	Sidra	1 097
		Janów	2 510		
		Dąbrowa	1 810		
		Odelsk	1 503		
		Kuźnica	1 407		
		Nowy Dwór	1 358		
		Korycin	704		
Białystok	66 654	Wasilków	3 918	Zabludów	3 738
		Goniądz	3 896	Gródek	3 252
		Knyszyn	3 854	Trzcianne	2 195
		Suraż	1 674	Choroszcz	2 097
				Jasionówka	1 540

Tabela 1.2.1. Ośrodki miejskie w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej w latach 1897–1899. Zestawienie opracowano na podstawie: *Памятная книжка гродненской губернии, на 1899 г.*, Гродно 1898, s. 1–3.

Na rozwój ekonomiczny miast i miasteczek wpłynęło wprowadzenie w 1831 r. opłaty celnej w wysokości 15% na produkty włókiennicze eksportowane z Królestwa Polskiego w głąb Rosji oraz wzrost koniunktury gospodarczej, a w szczególności zapotrzebowanie na wspomniane produkty. Uwarunkowania ekonomiczno-polityczne spowodowały masową migrację niemieckich i żydowskich fabrykantów z Królestwa Polskiego (rodziny Buchholtzów, Cytronów, Hasbachów, Moesów, Zachertów i wielu innych), którzy osiedlali się przeważnie w Białymstoku oraz w powiecie białostockim³⁴.

Ranga administracyjna nie zawsze determinowała rozwój ekonomiczny miast. Według danych statystycznych z 1897 r. niektóre miasteczka dominowały pod względami demograficznym i ekonomicznym nad miastami nadetatowymi (tabela 1.2.1 i wykres 1.2.1): Ciechanowiec (ponad 5 tys. mieszkańców, 15 fabryk sukieniczych, nazywany „małym Białymstokiem”), Siemiatycze (ponad 8 tys., przemysł garbarski i włókienniczy), Choroszcz

³⁴ S. Kalabiński, *Pierwszy okres przemysłu i klasy robotniczej Białostoczczyzny 1807–1870*, Warszawa 1986, s. 22–26.

(ponad 2 tys., siedziba kompleksu fabrycznego Christiana Augusta Moesa), Zabłudów (3,7 tys., liczne fabryki sukna i kortu, przemysł garbarski i tekstylny)³⁵.

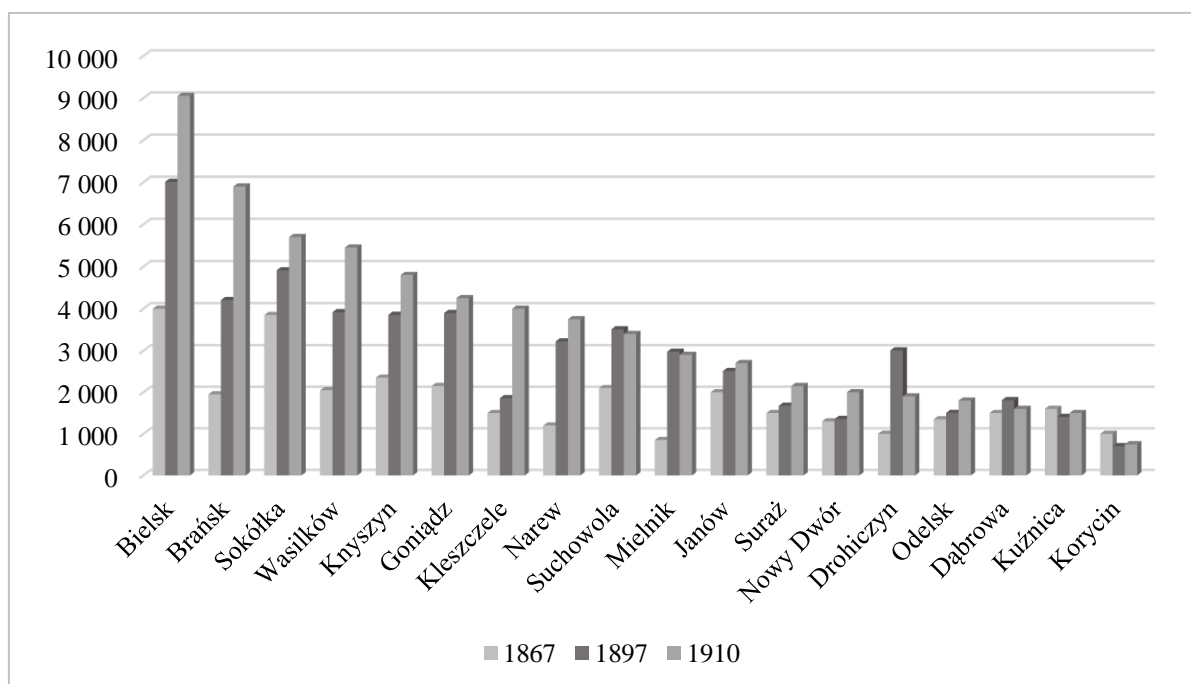
Większość miast nadetatowych, w przeciwieństwie do tzw. miasteczek, przejawiała regres gospodarczy (wykres 1.2.1). Pomimo że w okresie Rzeczypospolitej Obojga Narodów jako własność monarchy odgrywały ważne role gospodarcze i polityczne (Drohiczyn, Knyszyn, Mielnik), to w okresie zaboru rosyjskiego ich znaczenie zostało zredukowane do funkcji handlowo-rzemieślniczej. Fabrykanci nie byli zainteresowani lokowaniem tam zakładów przemysłowych. W miastach nadetatowych obowiązywały przepisy porządkowe, które mogły utrudnić zakładanie firm, wznoszenie obiektów, wytyczanie nowych dróg. Płacono tu też wyższe podatki, a parcele miejskie były znacznie droższe niż w prywatnych miasteczkach. Ponadto większość *заштатных* miast była oddalona od linii kolejowych. Wszystkie wymienione czynniki wpływały na zastój gospodarczy dawnych grodów królewskich. Miasta powiatowe Bielsk i Sokółka również nie wyróżniały się postępow gospodarczym. Mimo że miały dostęp do kolei, ich rozwój warunkowały przede wszystkim: obecność rozbudowanej administracji państwowej, skoszarowane wojsko oraz liczne drobne zakłady rzemieślnicze i handlowe³⁶.

Pod względem demograficznym i ekonomicznym w byłym obwodzie białostockim i całej guberni grodzieńskiej dominował Białystok. Liczba mieszkańców w ciągu 40 lat wzrosła o 310% (z 16 239 w 1859 r. do 66 654 w 1899 r.). Na przełomie XIX i XX w. Białystok uzyskał: wewnętrzną sieć telefoniczną (1891 r.), wodociągi (1892 r.), tramwaje konne (1895 r.), elektrownię (1912 r.), nowe szkoły średnie, okazałe gmachy urzędów i instytucji, oświetlenie, twardą nawierzchnię głównych ulic. Kluczowym wydarzeniem, które rzutowało na rozwój gospodarczy regionu i wyprowadzenie miasta na lidera całego okręgu przemysłowego, było wybudowanie w 1862 r. magistrali kolejowej Petersbursko-Wiedeńskiej. Miała ona charakter tranzytowy, służyła szybkim przewozom osób i towarów z Petersburga do Królestwa. Jednak przeprowadzenie głównego szlaku kolejowego z Petersburga przez Białystok nie wynikało z kalkulacji ekonomicznych. Miała to być najkrótsza linia biegnąca ze stolicy Cesarstwa Rosyjskiego do Warszawy, o wysokim standardzie, zapewniająca po drodze połączenie z Wilnem jako siedzibą Kraju Północno-Zachodniego. Ważniejsze stacje utworzono w Białymstoku, Kuźnicy, Sokółce, Czarnej Białostockiej i Łapach³⁷.

³⁵ *Памятная книжка гродненской губернии...*, 1899, s. 1–10.

³⁶ A. Dobroński, *Uprzemysłowienie województwa podlaskiego...*, s. 45–49.

³⁷ W drugiej połowie XIX w. powstały jeszcze dodatkowo dwie linie kolejowe. Jedną z nich była Kolej Brzesko-Grajewska, która umożliwiła połączenie Odessy z Królestwem przez Kijów, Brześć, Bielsk i Białystok. Trzecia strategiczna linia kolejowa zbudowana przez zaborcę to Kolej Poleska, którą włączono do sieci w 1886 r. Za jej

Wykres 1.2.1. Zmiany liczebności mieszkańców miast powiatowych (bez Białegostoku) oraz nadetatowych na Białostocczyźnie w drugiej połowie XIX i początku XX w. Wykres opracowano na podstawie: *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Гродненская губерния*, t. 11, ред. Н.А. Тройницки, Санкт-Петербург 1904, s. 1–5; *Обзор Гродненской губернии за 1910 год*, Гродно 1911, s. 32–35; A. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego 1866–1914*, Białystok 1979, s. 689–690.

Najmniejszą jednostką samorządową była gmina, której powstanie związane było z reformą uwłaszczeniową z 1861 r. W związku ze zniesieniem poddaństwa chłopów zaczęto organizować samorząd wiejski. W skład gminy wchodziło kilka lub kilkanaście gromad wiejskich, które z kolei składały się z pojedynczych wsi z okolicznymi przysiółkami. Spod władzy gmin zostały wyłączone obszary dworskie. Kolegialnym organem zarządczym gminy było zgromadzenie gminne (*Волостные сходы*). W jego skład wchodził: starosta gminy (*волостной старшина*), pisarz gminny oraz reprezentanci poszczególnych wsi w osobach gromadzkich starostów (*сельские старосты*) wybieranych na zgromadzeniach wiejskich (*сельские сходы*)³⁸. Zgromadzenia gminne zbierały się trzy razy w roku. Do kompetencji tego organu kolegialnego należał wybór starosty gminy oraz członków sądów gminnych. Organem wykonawczym samorządu wiejskiego był zarząd gminny, który składał się ze zgromadzenia, starosty i sądu gminnego. Zarząd podejmował uchwały w sprawie rozkładu podatków i

pośrednictwem eksportowano towary włókiennicze. Ogółem w obwodzie do 1906 r. wybudowano 394 km linii kolejowych z 21 stacjami. A. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 80; *idem*, *Uprzemysłowienie województwa podlaskiego...*, s. 42–43; H. Mościcki, *op. cit.*, s. 170–173.

³⁸ B. Kołaczkowski, M. Ratajczak, *Wpływ odzyskania niepodległości na kształt struktur i zakres samodzielności władz samorządu terytorialnego na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego*, „Studia Prawa Publicznego” 2013, nr 3, s. 164–168; M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018, s. 105–107.

powinności (m.in. sprawował nadzór nad szkolnictwem ludowym, zbożowymi magazynami wspólnoty wiejskiej, przyznawał pomoc socjalną sierotom i wdowom), decydował również o zmianach sposobu wspólnego użytkowania rozdzielonej ziemi czy też nowym podziale gruntów gromadzkich. Instytucjami odwoławczymi od decyzji zgromadzeń gminnych były zjazdy powiatowe pośredników pokoju oraz urząd gubernialny do spraw włościańskich³⁹.

Na Białostoczczyźnie funkcjonowało 40 gmin wiejskich: w powiecie białostockim (11), bielskim (15), sokólskim (13) [tabela 1.2.2]⁴⁰.

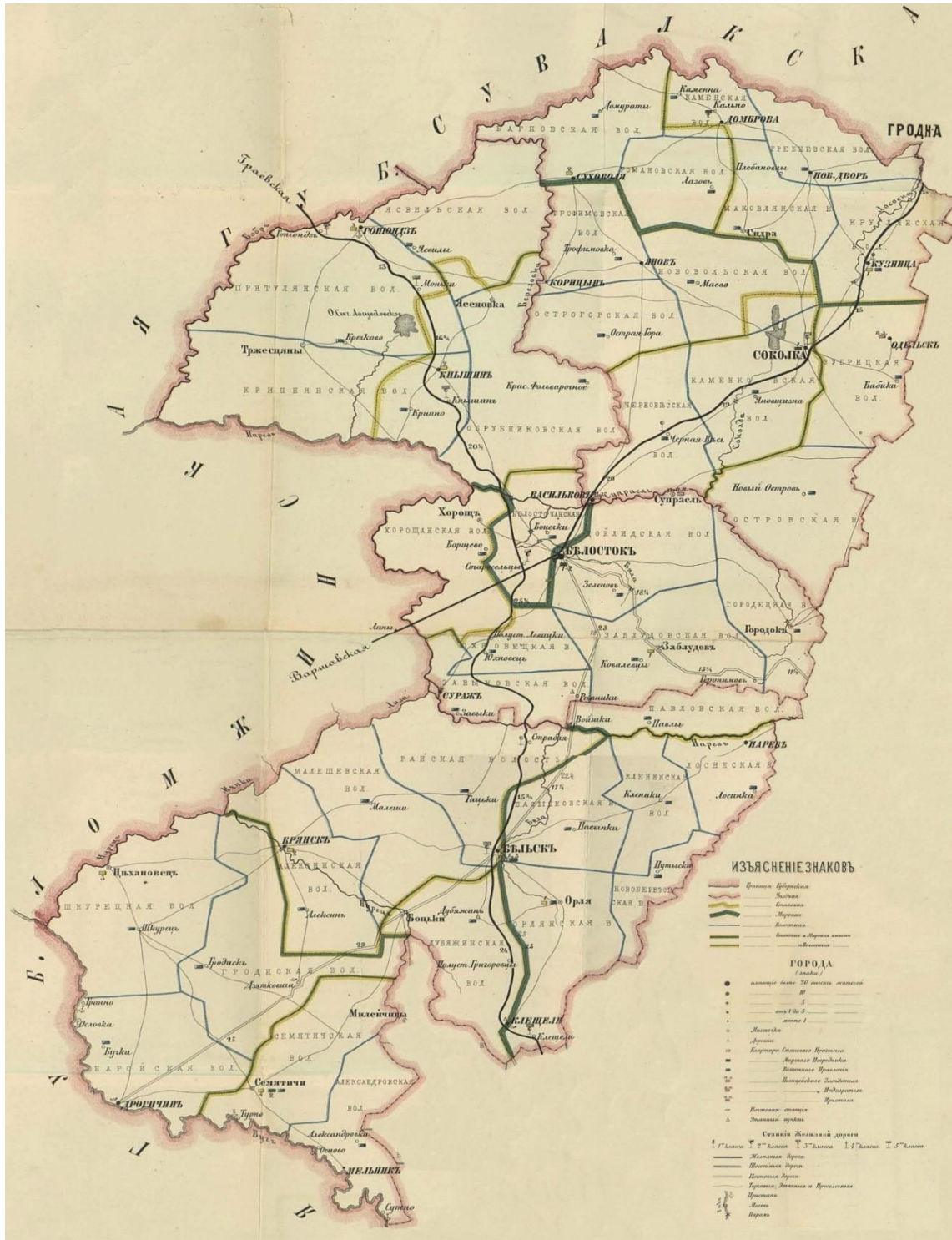
Powiaty	Gminy	Miasta nadetatowe	Miasteczka	Wsie	Majatki
Białostocki	białostoczańska	–	–	39	15
	choroszczańska	–	Choroszcz	30	26
	dojlidzka	–	–	26	35
	gródecka	–	Gródek	35	30
	jaświlska	–	–	37	27
	juchnowiecka	–	–	33	35
	krypniańska	Knyszyn	Trzcianne	43	44
	obrubnicka	–	Jasionówka	46	24
	przytulańska	Goniądz	–	40	58
	zabłudowska	–	Zabłudów	70	27
	zawykowska	Suraż	–	23	3
Razem				422	324
Bielski	aleksandrowska	–	Niemirów	27	13
	dubiażyńska	Kleszczele	Boćki	34	55
	grodziska	–	–	40	22
	kleinicka	–	–	29	3
	łośnińska	Narew	–	40	1
	maleszewska	–	–	48	23
	narojska	Drohiczyn	–	38	29
	nowoberezowska	–	–	25	1
	oleksińska	Brańsk	–	28	15
	orlańska	–	Orla	21	15
	pasynkowska	–	–	25	10
	pawłowska	–	–	17	9
	rajska	–	–	25	6
	skurecka	–	Ciechanowiec	37	25
siemiatycka	–	Siemiatycze	33	20	
Razem				467	247
Sokólski	bagnowska	Suchowola	–	37	2
	czarnowiejska	Wasilków	–	46	6
	grzebieńiecka	Nowy Dwór	–	23	18
	kamińska	Dąbrowa	–	31	4
	kamionkowska	–	–	60	24
	kruglańska	Kuźnica	–	46	47
	makowlańska	–	Sidra	32	35
	nowowolska	–	–	47	6
	ostrogórska	–	–	46	–
	ostrowska	–	–	58	7
romanowska	–	–	27	1	

³⁹ М. Гордеева, *Волостной сход в системе местного крестьянского самоуправления Томской губернии в начале XX в.*, „Вестник Томского государственного университета. История” 2018, nr 51, s. 21–23.

⁴⁰ П. Диковъ, *op. cit.*, s. 41–116.

	trofimowska	Janów, Korycin	–	43	8
	zubrycka	Odelsk	–	29	26
	Razem			525	184

Tabela 1.2.2. Administracja terenowa byłego obwodu białostockiego. Zestawienie opracowano na podstawie: П. Диковъ, *Списокъ землевладнѣій въ гродненской губерніи*, Гродна 1890, s. 41–116.

Zdjęcie 1.2.1. Fragment mapy administracyjnej guberni grodzieńskiej z 1871 r., sporządzonej przez gubernialny komitet statystyczny obejmujący granice byłego obwodu białostockiego. Mapa opublikowana w: *Карта административного деления и путей сообщения. Приложение к: Памятная книжка Гродненской Губернии на 1871 год. Адрес-Календарь, Часть 2-я.*

Konflikty pomiędzy włościanami a ziemianami wynikające z realizacji reformy uwłaszczeniowej były rozstrzygane przez pośredników/rozjemców pokoju (*Мупової посредник*), których mianował gubernator, a zatwierdzał Senat Rządzący. Od ich decyzji można było odwołać się podczas zjazdu pośredników pokoju. Do kompetencji tych urzędników należało rozwiązywanie indywidualnych kwestii spornych, które dotyczyły m.in. spisów nadawczych, powierzchni nadziałów gruntów, ich zamiany, wysokości wykupu. Ponadto pośrednicy nadzorowali prawidłowe funkcjonowanie samorządu włościańskiego⁴¹.

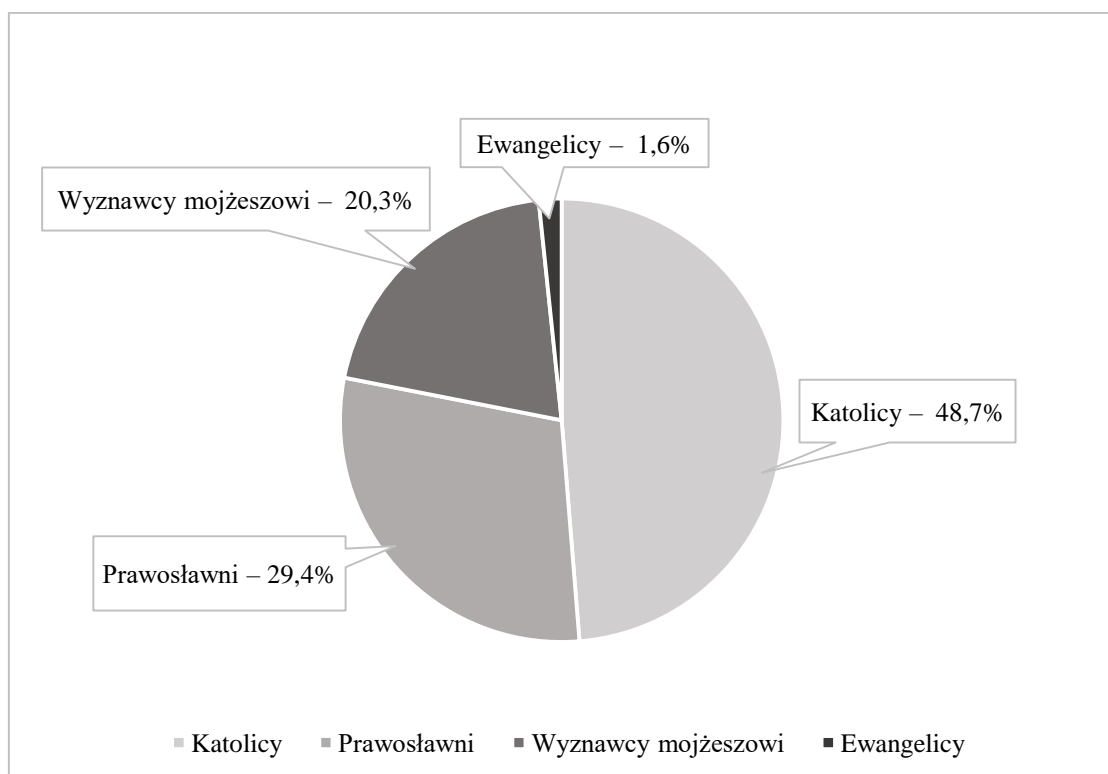
Reasumując, władze centralne w Petersburgu nie były zainteresowane zbyt daleko idącą decentralizacją administracji publicznej państwa. Kompetencje przyznane instytucjom samorządowym były w zasadzie drugorzędne, obejmowały zarząd sprawami finansowymi, gospodarczymi oraz infrastrukturą, oświatą, opieką społeczną i służbą zdrowia. Samodzielność organów samorządowych krępował bezpośredni nadzór nad ich decyzjami sprawowany przez organy administracji rządowej, tj. przez ministra spraw wewnętrznych, gubernatorów i gubernialne urzędy do spraw włościańskich. Instytucjom tym przysługiwało prawo uchylania decyzji władz samorządowych bez podawania uzasadnienia i możliwości odwołania⁴².

1.3. Podział religijny Białostoczczyzny

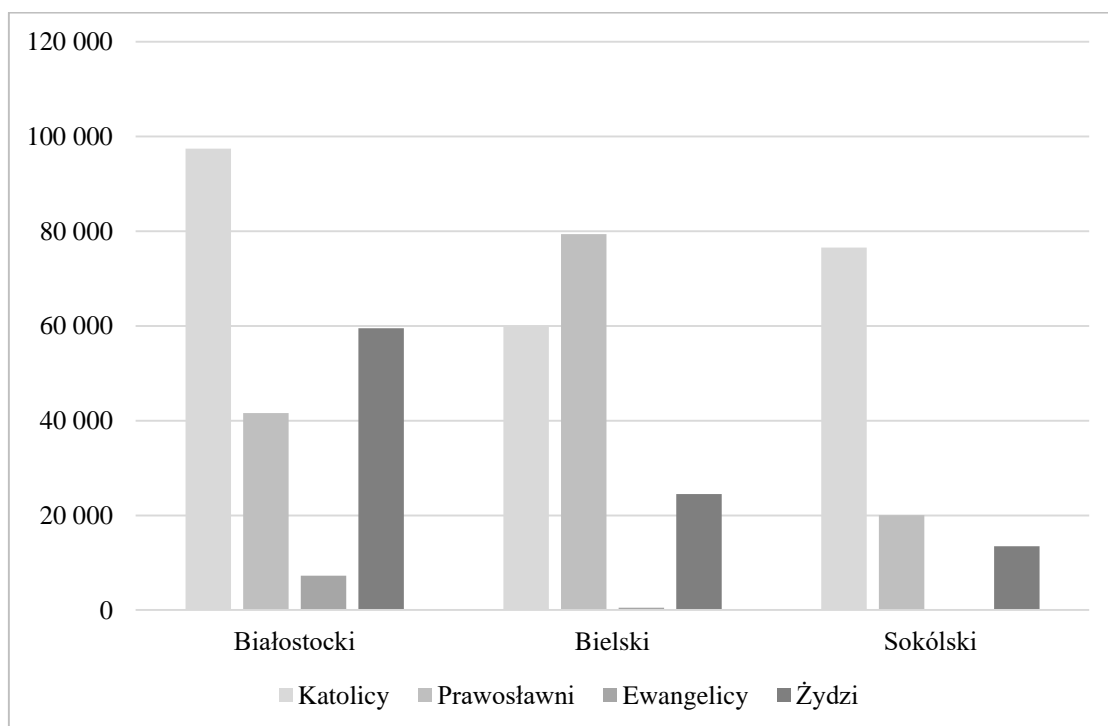
Strukturę wyznaniową byłego obwodu białostockiego, sporządzoną na podstawie wyników spisu z 1897 r., obrazuje wykres 1.3.1. Dominowali tu katolicy, których liczbę szacowano na 233 990 wiernych (48,7%). Drugą grupę wyznaniową stanowili prawosławni – 141 024 (29,4%). Spośród wyznań chrześcijańskich najmniej liczni byli ewangelicy – 7979 (1,6%). Z kolei najliczniejszą grupą religijną wywodzącą się spoza kultury chrześcijańskiej byli Żydzi, których liczbę szacowano na 97 308 wyznawców (20,3%).

⁴¹ K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982, s. 83–85.

⁴² J. Kazimierski, *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808–1914). Zabudowa, ludność, gospodarka*, Warszawa 1994, s. 11–12.

Wykres 1.3.1. Podział religijny byłego obwodu białostockiego. Wykres opracowano na podstawie wyników spisu powszechnego z 1897 r.: *Первая Всеобщая перепись населения...*, t. 11, s. 1–5.

Wykres 1.3.2. Struktura wyznaniowa mieszkańców trzech powiatów byłego obwodu białostockiego. Wykres opracowano na podstawie wyników spisu powszechnego z 1897 r.: *Первая Всеобщая перепись населения...*, t. 11, s. 1–5.

1.3.1. Kościół rzymskokatolicki

W rezultacie zmian granic państwowych po traktacie tylżyckim struktura administracyjna Kościoła rzymskokatolickiego w obwodzie białostockim funkcjonowała w ramach archidiaconatu białostockiego. Stanowił on oddzielną prowincję kościelną, której administratorami byli arcybiskupi mohylewscy. W wyniku konkordatu zawartego w 1847 r. między Rosją a Stolicą Apostolską archidiaconat został zlikwidowany, a parafie i dekanaty włączono do diecezji wileńskiej⁴³, która obejmowała wówczas gubernie grodzieńską i wileńską⁴⁴.

Zgodnie z danymi spisowymi w 1897 r. były obwód białostocki zamieszkiwało 233 990 (48,7%) wiernych Kościoła rzymskokatolickiego (wykres 1.3.1). Władza zwierzchnia nad Kościołem lokalnym należała do biskupa wileńskiego. Posługę biskupią sprawował wówczas Stefan Aleksander Zwierowicz (1897–1902)⁴⁵, który został konsekrowany 16 listopada 1897 r. Wcześniej przez dwa lata był administratorem diecezji wileńskiej po śmierci poprzedniego hierarchy, Antoniego Franciszka Audziejewicza (1889–1895)⁴⁶. Kościelną strukturę administracyjną tworzyły trzy dekanaty (białostocki, bielski i sokólski), których obszary pokrywały się z granicami powiatów, oraz 44 parafie. Posługę duszpasterską pełniło 49 kapłanów⁴⁷. Najgęstsza sieć parafialna występowała w powiecie bielskim, gdzie znajdowało się najwięcej ośrodków parafialnych i jednocześnie najmniejsza liczba katolików (36,5%). Zaistniała sytuacja była spowodowana nierównomiernym rozłożeniem parafii, których większość była zlokalizowana w zachodniej części powiatu. Najwięcej katolików, 97 442

⁴³ Diecezja wileńska została powołana na mocy przywileju fundacyjnego wydanego w 1387 r. w Wilnie przez Władysława Jagiełłę. W 1388 r. papież Urban VI bullą *Romanus Pontifex* ustanowił w Wilnie katedrę biskupią, którą jako pierwszy objął dotychczasowy biskup Seretu, Andrzej herbu Jastrzębiec. Około 1772 r. diecezja wileńska była największą kościelną jednostką administracyjną prowincji gnieźnieńskiej. Jej powierzchnia wynosiła 226 tys. km² i zajmowała ponad 85% powierzchni Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. Krahel, *Zarys dziejów archidiecezji wileńskiej*, „Studia Teologiczne” 1987–1988, nr 5–6, s. 12–13; J. Skarbek, *Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX stulecia*, „Sympozjum” 1999, nr 1 (4), s. 10.

⁴⁴ W zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku przechowywany jest zbiór mikrofilmów ksiąg metrykalnych z archidiaconatu białostockiego z lat 1808–1864. Ich oryginały znajdują się w zasobie Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie. *Mikrofilmy akt metrykalnych parafii rzymskokatolickich archidiaconatu białostockiego z lat 1808–1864*. Informator, oprac. J. Szumski, Białystok 2001, s. 3–4.

⁴⁵ K.R. Prokop, *Sukcesja apostolska biskupów i arcybiskupów wileńskich oraz białostockich w XIX i XX stuleciu*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2005, t. 4, s. 184–186.

⁴⁶ Ordynariuszami diecezji wileńskiej w okresie „postycyzniowym” byli: Adam Stanisław Krasieński (1858–1883), Karol Hryniewiecki (1883–1889), Antoni Franciszek Audziejewicz (1889–1895), Stefan Aleksander Zwierowicz (1897–1902), Edward von Ropp (1903–1917).

⁴⁷ W byłym obwodzie znajdowały się: dekanat sokólski (12 parafii: Dąbrowa, Janów, Korycin, Kundzin, Kuźnica, Nowy Dwór, Odelsk, Sidra, Sokółka, Sokolany, Suchowola, Zalesie, 14 duchownych); białostocki (14 parafii: Białystok, Choroszcz, Dobrzyniewo, Dolistowo, Giełczyn, Goniądz, Jasionówka, Juchnowiec, Kalinówka, Knyszyn, Niewodnica, Suraż, Turośń, Zabłudów, 21 duchownych); bielski (18 parafii: Bielsk, Boćki, Brańsk, Ciechanowiec, Dołubowo, Domanowo, Drohiczyń, Łubin, Narew, Ostrożany, Perlejewo, Pobikry, Rudka, Siemiatycze, Strabla, Topczewo, Winna, Wyszki, 17 duchownych). *Памятная книжка гродненской губернии...*, 1899, s. 280–281.

(47%), zamieszkiwało w najludniejszym powiecie białostockim (wykres 1.3.2). Parafie katolickie były bardzo rozległe, ponieważ na jeden kościół przypadało 5318 wiernych (ponad dwa razy więcej niż w parafiach prawosławnych), co z kolei utrudniało prowadzenie posługi duszpasterskiej. Należy dodać, że parafie w Białymstoku i Dąbrowie należały do największych w regionie, liczyły po 10 tys. wiernych⁴⁸.

Włościanie i ziemianie wyznania katolickiego byli najliczniejszą grupą społeczną spośród wyznawców katolicyzmu – 205 510 (56,4%). Wśród mieszkańców miast katolicy stanowili 24,4% (28 480 osób). Posiadali liczebną przewagę jedynie w czterech miastach nadetatowych: Odelsk – 82,7%, Suraż – 72,9%, Nowy Dwór – 50,2% i Wasilków – 49,9%. Dużo mniejszy odsetek katolików zamieszkiwał miasta powiatowe (Białystok – 19%, Sokółka – 27%, Bielsk – 30%). Należy jednak zaznaczyć, że spośród chrześcijańskich konfesji katolicy liczebnie dominowali w 14 miastach nadetatowych oraz w Białymstoku⁴⁹.

Kościół rzymskokatolicki był ostoją moralną ruchu niepodległościowego. Duchowieństwo aktywnie uczestniczyło w organizacji antyrosyjskich powstań narodowych. W ramach represji administracyjnych duchowni zaangażowani w zryw powstańczy byli zsyłani na Sybir lub pozbawiani godności duchownej. Nawet w przypadku niepotwierdzonych zarzutów współpracy z powstańcami oskarżeni księża byli przenoszeni do innych parafii, ewentualnie karani grzywną za naruszenie przepisów administracyjnych⁵⁰. W latach 1864–1867 władze carskie zlikwidowały w byłym obwodzie 14 parafii (7 w powiecie bielskim, 2 w białostockim i 5 w sokólskim), a ich mienie przekazały Cerkwi prawosławnej⁵¹. 24 czerwca 1864 r. z inicjatywy generała-gubernatora Murawjowa⁵² wydano okólnik ograniczający kompetencję biskupów katolickich w zakresie mianowania dziekanów, proboszczów, wikariuszy i

⁴⁸ *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Гродненская губерния*, t. 11, red. Н.А. Тройницки, Санкт-Петербург 1904, s. 1–2.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 3–4.

⁵⁰ Duchownymi, których represjonowały władze carskie, byli m.in.: ks. Jacek Borzym – proboszcz w Perlejewie, ks. Jan Broniewicz – proboszcz w Drohiczyńce, ks. Szymon Koc – parafia Pobikry, ks. Wojciech Kociołkowski – proboszcz parafii w Brańsku, ks. Feliks Kryński – proboszcz w Surażu, ks. Mikołaj Miłkowski – proboszcz z Rudki, ks. Józef Nowicki – proboszcz w Topczewie. E. Beszta-Borowski, *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim*, Drohiczyń 2012, s. 225–226.

⁵¹ Kasacie uległy następujące parafie: powiat białostocki – Janopol (29 listopada 1864 r.), Wasilków (8 marca 1867 r.); powiat bielski – Kleszczele (17 listopada 1865 r.), Milejczyce (10 stycznia 1866 r.), Dziadkowie (14 marca 1866 r.), Mielnik (31 sierpnia 1866 r.), Niemirów (31 sierpnia 1866 r.), Granne (5 czerwca 1886 r.), Śledzianów (5 czerwca 1886 r.); powiat sokolski – Karpowicze (25 lipca 1865 r.), Klimówka (15 grudnia 1865 r.), Szudziałowo (29 stycznia 1866 r.), Różanystok (20 czerwca 1866 r.), Kuźnica (13 lutego 1867 r.). P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, Sandomierz 1936, s. 15–97.

⁵² Generał-gubernator otrzymał od Aleksandra II specjalne uprawnienia do prowadzenia niezależnej polityki wobec Kościoła w okresie wprowadzenia stanu wojennego, m.in. likwidacja parafii, kasata mienia klasztorowego, prowadzenie spraw karnych w stosunku do księży podejrzanych o udział w powstaniu. W 1865 r. za sprawą działalności Murawjowa w diecezji wileńskiej zamknięto 54 kościoły parafialne, a także 69 kościołów filialnych i kaplic. M. Tarkowski, *op. cit.*, s. 415–422.

kapelanów. Decyzje w tym zakresie były uzależnione od zgody właściwego gubernatora. Kandydaci na stanowiska kościelne musieli przejść weryfikację pod względem spełnienia kryterium „prawomyślności w relacjach politycznych”. Rozporządzenie nakładało na naczelników powiatów obowiązek nadzoru nad działalnością miejscowego duchowieństwa katolickiego⁵³.

Generał-gubernator Konstantin Kaufman kontynuował represyjną politykę swego poprzednika. W 1866 r. powołał specjalną komisję rewizyjną ds. duchowieństwa katolickiego. Jednym z jej zadań było wprowadzenie języka rosyjskiego do liturgii, kazań i modlitewników. Rytuał rzymski został przetłumaczony na język rosyjski i wydany w Wilnie w 1869 r. pod tytułem *Trebnik*. Jednak według późniejszych sprawozdań gubernatorów Kraju Północno-Zachodniego żaden z księży diecezji wileńskiej nie korzystał z rosyjskiego rytuału⁵⁴.

Złagodzenie restrykcji nastąpiło po przegranej wojnie Rosji z cesarstwem japońskim. Rozporządzenie z 17 kwietnia 1905 r. (tzw. dekret o wolności religijnej) stworzyło możliwość (wcześniej zakazanej) konwersji wyznaniowej na katolicyzm. W guberni grodzieńskiej około 5 tys. osób zmieniło wyznanie z prawosławia na katolicyzm. Ponadto ukaz zezwalał na budowę i odnawianie świątyń wszystkich wyznań, po uprzednim uzyskaniu niezbędnych zezwoleń ze strony Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Departamentu Spraw Duchownych Wyznań Obcych)⁵⁵. Po 1905 r. władze administracyjne wydały pozwolenia na budowę (bądź rozbudowę) kościołów w następujących miejscowościach: Czarna Wieś Kościelna, Dobrzyniewo, Jałówka, Juchnowiec (budowa wieży), Jasionówka (rozbudowa wieży kościelnej), Krynki, Majewo, Michałowo, Uhowo⁵⁶. Na uwagę zasługuje przebudowa kościoła w Białymstoku, który tworzył największą wspólnotę parafialną na Białostocczyźnie. Około 1905 r. liczbę wiernych szacowano na 18 tys. osób. W 1900 r. ówczesny proboszcz i dziekan białostocki Wilhelm Szwarz rozpoczął budowę „przybudówki” do starego kościoła. 17

⁵³ J. Skarbek, *op. cit.*, s. 24; M. Tarkowski, *op. cit.*, s. 402–404.

⁵⁴ I. Wodzianowska, *Opracowanie projektów wprowadzenia języka rosyjskiego do liturgii Kościoła rzymskokatolickiego na terenie Kraju Północno-Zachodniego po powstaniu styczniowym*, „Studia Polonijne” 2007, t. 28, s. 69–72.

⁵⁵ J. Łupiński, *Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 2001, nr 8/1, s. 189–193.

⁵⁶ Wnioskowanie do władz carskich o zezwolenie na budowę nowej świątyni było skutecznie realizowane przez niektóre parafie jeszcze przed wprowadzeniem ukazu z 1905 r. Tak powstały kościoły w: Dąbrowie (1897–1902), Knyszynie (1899–1902), Janowie (1899–1904), Korycinie (1899–1902), Supraślu (1902). K.A. Jabłoński, *Wielki ruch budowlany w latach 1895–1914 w granicach obecnej archidiecezji białostockiej*, „Studia Teologiczne” 2002, nr 40, s. 441–470.

września 1905 r. podczas wizytacji pasterskiej biskupa wileńskiego Edwarda Roppa poświęcono białostocką farę⁵⁷.

1.3.2. Cerkiew prawosławna

12 lutego 1839 r. na soborze połockim, w którym wzięli udział biskupi unicy (Józef Siemaszko – biskup litewski, Bazyli Łużyński – biskup połocki i Antoni Zubko – biskup brzeski) oraz 24 ważniejszych duchownych, a także przedstawiciele społeczności świeckiej, proklamowany został akt zjednoczeniowy Cerkwi unickiej z Rosyjskim Kościołem Prawosławnym. Gubernia grodzieńska i obwód białostocki znalazły się w strukturach diecezji litewsko-wileńskiej. Ordynariuszem eparchii został nominowany Józef Siemaszko. Diecezja swoim zasięgiem obejmowała gubernie wileńską i grodzieńską (w tym obwód białostocki). Pierwszą siedzibę władz biskupich ulokowano w męskim monasterze pw. Zaśnięcia Bogurodzicy w Żyrowicach. W 1845 r. stolicę biskupią przeniesiono do Wilna. Kolegialną instytucją zarządczą diecezji był Wileński Duchowny Konsystorz. Organ ten działał przy ordynariuszu i pełnił funkcje wykonawczą i sądowniczą. Członkowie konsystorza byli wybierani przez biskupa spośród wyższego duchowieństwa świeckiego (protojerejów) oraz zakonnych dostojników, a następnie mianowani przez Świętobliwy Synod Rządzący⁵⁸. W ramach konsystorza funkcjonowały sąd biskupi i kancelaria, którą zarządzał sekretarz (urzędnik średniej rangi) podlegający zwierzchnictwu biskupa i Świętobliwego Synodu. Do zadań kancelarii należało wydawanie ksiąg metrykalnych parafiom oraz zarządzanie finansami kurii⁵⁹.

W 1897 r. cerkiewną strukturę administracyjną tworzyło pięć dekanatów: białostocki, bielski, drohiczyński, kleszczelski i sokólski, w których skład wchodziło 57 parafii obsługiwanych przez 66 duchownych⁶⁰.

⁵⁷ T. Krahel, *Materiały do dziejów budowy katedry w Białymstoku*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2005, t. 4, s. 225–226; K.A. Jabłoński, *op. cit.*, s. 448–452; J. Skarbek, *op. cit.*, s. 24–26.

⁵⁸ Świętobliwy Synod Rządzący – organ zarządczy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej wprowadzony w 1721 r. w wyniku reformy Piotra I. W 1718 r. car-reformator zniósł godność patriarchy, powołując w jego miejsce kolegium duchowne nazwane Świętobliwym Synodem, złożone z przedstawicieli wyższego duchowieństwa, których sam mianował. Przedstawicielem cesarza sprawującym funkcję nadzorcą nad działalnością Synodu był urzędnik świecki w randze oberprokuratora. Synod zajmował się m.in. nominacją lub odwoływaniem hierarchów cerkiewnych, zezwoleniami na budowę nowych świątyń i kaplic, kanonizacją świętych. L. Bazyłow, *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 174–175.

⁵⁹ A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 45–46; П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Часть 1*, Санкт-Петербург 1863, s. 678.

⁶⁰ W byłym obwodzie znajdowały się następujące prawosławne jednostki: dekanat sokólski (10 parafii: Jaczno, Jurowlany, Kuźnica, Nowowola, Ostrów, Różanystok, Samogród, Siderka, Sokółka, Wasilków, 10 duchownych); białostocki (11 parafii: Białystok – sobór, Białystok – kaplica w Instytucie Panien Szlacheckich, Choroszcz, Dojlidy, Fasty, Gródek, Knyszyn, Nowa Wola, Potoka, Suraż, Topilec, Zabłudów, 15 duchownych); bielski (16 parafii: Bielsk – św. Trójcy, Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy, Archaniola Michała, Zmartwychwstania

Spis powszechny z 1897 r. wykazał, że trzy zachodnie powiaty guberni grodzieńskiej zamieszkiwało 141 024 (29,4%) wyznawców prawosławia. Dominował powiat bielski (wykres 1.3.2), gdzie znajdowało się 36 świątyń parafialnych i 79 380 (48,4%) wiernych. Najmniej prawosławnych, 20 025 (18,2%), odnotowano w powiecie sokólskim, w którym było 10 cerkwi. Średnio na jedną parafię prawosławną w byłym obwodzie przypadało 2474 wiernych. Większość z nich przynależała do stanu włościańskiego (123 827, 88%). Niewielki odsetek zamieszkiwał w miastach (17 197, 12%), choć liczbę prawosławnych autochtonów (Białorusinów i Ukraińców) zawyżali w nich napływowa rosyjska kadra urzędnicza oraz wojskowi (Sokółka – 2598 i 34,4%; Białystok – 7947 i 12%). Wyjątek stanowił Bielsk, w którym oprócz carskich urzędników występowało liczne prawosławne mieszczaństwo (2235, 30%). W mieście znajdowały się cztery świątynie prawosławne, których pochodzenie sięgało XV w.⁶¹ Spośród miast nadetatowych prawosławni przeważali w Kleszczelach (54%) i Mielniku (47,8%)⁶².

W 1900 r. z eparchii litewsko-wileńskiej została wydzielona nowa jednostka cerkiewna – diecezja grodzieńska (z wikariatem biskupim w Brześciu), w której jurysdykcji znajdował się były obwód białostocki. Jej pierwszym ordynariuszem był Joachim Lewicki, którego ingres miał miejsce 13 stycznia 1900 r. W 1907 r. w diecezji grodzieńskiej ustanowiony został wikariat w Białymstoku⁶³.

W byłym obwodzie znajdowały się dwa monastera prawosławne podlegające biskupowi grodzieńskiemu: męski monaster Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy w Supraślu i żeński monaster Narodzenia Bogurodzicy w Różanymstoku. Ten ostatni został założony na bazie skasowanego w 1846 r. klasztoru oo. Dominikanów oraz zlikwidowanej tam w 1865 r. parafii rzymskokatolickiej. W 1867 r. kościół przejęło prawosławne duchowieństwo. W 1900 r. z Grodna do Różanegostoku przeniesiono żeński klasztor prawosławny Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Jego uroczystości inauguracyjne odbyły się 7 września 1901 r. w obecności biskupa grodzieńskiego. Wybór Różanegostoku na miejsce nowej lokacji monasteru nie był przypadkowy. Miał on odgrywać rolę misyjną wobec ludności katolickiej, która dominowała w powiecie sokólskim. Podobnym celom miała również służyć założona w 1905

Pańskiego, Brańsk, Hryniewiczze, Kleiniki, Łosinka, Malesze, Narew, Pasynki, Podbiele, Puchły, Rajsk, Ryboły, Trościanica, 16 duchownych); drohiczyński (11 parafii: Andryjanki, Boćki, Ciechanowiec, Czarna Cerkiewna, Drohiczyn, Dziadkowice, Grodzisk, Mielnik, Narojki, Siemiatycze, Żerczyce, 12 duchownych) oraz kleszczelski (9 parafii: Czyże, Dubicze, Dubiny, Kleszczele, Kośna, Nowoberezowo, Orla, Stary Kornin, Szczyty, 13 duchownych). *Памятная книжка гродненской губернии...*, 1899, s. 262–265.

⁶¹ Więcej o bielskich parafiach: G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995.

⁶² *Первая Всеобщая перепись...*, s. 12.

⁶³ Diecezja grodzieńska do 1915 r. miała jeszcze dwóch ordynariuszy: Nikanora Kamińskiego (26.11.1903–13.12.1905) oraz Michała Jermakowa (13.12.1905–1915). A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 372.

r. filia klasztorna pw. św. Barbary w Drohiczynie. W 1908 r. monaster zamieszkiwały ihumenia, 11 zakonnic i 41 nowicjuszek. Od 1906 r. działały przy nim szpital, apteka z laboratorium oraz przytułek dla dzieci. Mniszki prowadziły też pokazową hodowlę inwentarza, wzorcowe sadownictwo, ogrodnictwo i pszczelarstwo⁶⁴.

Ławra supraska, drugi monaster prawosławny, przeżywała dynamiczny rozwój w drugiej połowie XIX w. za sprawą archimandryty Mikołaja Dałmatowa (1881–1906). Dzięki jego staraniom wyremontowano budynki folwarczne i przystąpiono do restauracji zabudowań klasztornych. W 1887 r. rozpoczęto remont cerkwi Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy, w której odsłonięto cenne freski. W klasztorze otworzono bibliotekę (w 1895 r. księgozbiór liczył 1113 tomów) oraz działała szkoła psalmistów. W 1895 r. w monasterze przebywało 4 hieromnichów, 2 hierodiakonów i 6 nowicjuszy⁶⁵.

Istotną rolę misyjną i polityczną odgrywały też bractwa cerkiewne. W 1864 r. Świętobliwy Synod wydał zarządzenie je powołujące. Składały się one z osób świeckich i funkcjonowały przy parafiach i monasterach. Podlegały jurysdykcji władzy biskupiej. Do zadań bractw należały obrona prawosławia przed innowiercami, wsparcie finansowe parafii, prowadzenie działalności charytatywnej i oświatowej. W 1893 r. arcybiskup wileński Donat (Babiński-Sokołow) zatwierdził statut bractwa Zwiastowania Przenajświętszej Bogurodzicy utworzonego przy supraskim monasterze. Obejmowało ono parafie dojlidzką i wasilkowską, a głównym jego zadaniem była opieka nad stanem materialnym monasteru. W 1900 r. do supraskiego bractwa należało 450 członków pochodzących z okolicznych miejscowości. Efektem jego działalności było m.in. wybudowanie kaplicy cmentarnej pw. św. Jerzego w Supraślu. Podobne bractwo (Królowej Niebieskiej) utworzono w 1904 r. przy monasterze w Różanymstoku i liczyło ono 50 osób. Powstało z inicjatywy gubernatora grodzieńskiego w celu przeciwdziałania ewentualnym konwersjom miejscowej ludności na katolicyzm i utwierdzenia uprzywilejowanej pozycji prawosławia w powiecie sokólskim⁶⁶.

Po powstaniu styczniowym władze carskie wprowadziły znaczące zmiany w wyglądzie budownictwa sakralnego. W miastach gubernialnych i powiatowych powstały monumentalne świątynie prawosławne⁶⁷. Do realizacji tych celów wykorzystywano odebrane

⁶⁴ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok 2006, s. 394–396.

⁶⁵ H. Surynowicz, *Życie monastyczne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, w: *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, P. Chomik, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 225–233.

⁶⁶ A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 65–74.

⁶⁷ Przykładem monumentalnego budownictwa cerkiewnego był Sobór Zmartwychwstania Pańskiego przy ulicy Nikołajewskiej w Białymstoku. Więcej informacji na temat świątyni w publikacji: P. Chomik, R.A. Płoński, M. Ławreszuk, *Sobór Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku*, Białystok 2018.

katolikom okazały kościoły, które przebudowywano na cerkwie (m.in. kościół poklasztorny karmelitów bosych w Bielsku). Dzięki dotacjom państwowym w obwodzie w latach 1864–1914 wybudowano 27 murowanych i 20 drewnianych cerkwi oraz kaplic prawosławnych⁶⁸.

1.3.3. Kościół ewangelicki

Geneza powstania gminy ewangelicko-augsburskiej związana jest z okresem zaboru pruskiego (1796–1807). Do Białegostoku zaczęli wówczas napływać pruscy urzędnicy, wojskowi oraz rzemieślnicy wyznania luterńskiego. Inicjatorem założonej w 1796 r. parafii protestanckiej był dyrektor zarządu prowincji Prus Nowowschodnich, pochodzący z Hanoweru Karol August von Holsche. Na pierwszą świątynię zaadaptowano salę teatru dworskiego w Białymstoku. Cmentarz ulokowano w pobliżu wzgórza św. Marii Magdaleny. Gmina liczyła wówczas ponad tysiąc wiernych. Niemcy osiedlili się głównie w zachodniej (przedłużenie ulicy Lipowej) i w południowej części miasta (okolice ulicy Kleindorf – obecnie Elektryczna i die Muhlen Strasse – Pałacowa). Poza Białymstokiem najwięcej ludności pruskiej zamieszkało w Knyszynie (240 osób) i Zabłudowie (210 osób). W latach 1796–1803 funkcję pastora pełnił kapelan August Henryk Bretschneider. Po traktacie w Tylży i utworzeniu obwodu białostockiego zbor ewangelicki podlegał kurlandzkiemu Konsystorzowi Ewangelicko-Augsburskiemu w Mitawie⁶⁹.

Po ustanowieniu granicy celnej z Królestwem Polskim do obwodu białostockiego sprowadzili się liczni niemieccy fabrykanci i robotnicy, którzy osiedlili się w Białymstoku i okolicznych miasteczkach: August Commichau (Białystok-Antoniuk), Eugeniusz Becker (Białystok), Juliusz Flakier (Białystok), Ewald Hasbach (Białystok-Dojlidy), Adolf Buchholtz (Supraśl), Wilhelm Zachert (Supraśl), Christian August Moes (Choroszcz). Napływ

⁶⁸ Cerkwie i kaplice murowane wybudowane w 1864 r.: Bielsk (kaplica cmentarna pw. św. Aleksandra Newskiego), Fasty, Jurowlany, Kuźnica, Narojki, Ostrów, Siemiatycze, Sokółka (dzwonnica i kaplica cmentarna), Suraż, Topilec, Wasilków, Żerzyce. W kolejnych latach wzniesiono świątynie w: Rajsku (1865 r.), Knyszynie (1866 r.), Dubinach (1868 r.), Ciechanowcu (1871 r.), Rybołach (1871 r.), Choroszczy (1874 r.), Kleszczelach (1874 r.), Krynkach (1879 r.), Białowieży (1884 r.), Grodzisku (1885 r.), Czarnej Cerkiewnej (1886 r.), Andryjankach (1886 r.), Białymstoku (sobór pw. Zmartwychwstania Pańskiego, 1911 r.), Gródku (1913 r.). W 1864 r. w następujących miejscowościach wybudowano cerkwie drewniane: Kuraszewo, Malesze, Mostowlany, Narewka, Nowy Dwór, Podbiele, Potoka, Samogród, Trościanica. W kolejnych latach świątynie powstały w: Werstoku (1869 r.), Wierzchlesiu (kaplica, 1870 r.), Augustowie (cmentarna, 1871 r.), Nowo Berezowie (1871 r.), Zubaczach (1871 r.), Rogaczach (1872 r.), Łosince (1873 r.), Dojlidach (1875 r.), Kożanach (1882 r.), Klejnikach (1883 r.), Pasynkach (1888 r.). J. Maroszek, *op. cit.*, s. 35–37.

⁶⁹ K.M. Różański, *Zarys dziejów parafii luterńskiej w Białymstoku do I wojny światowej*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2014, t. 8, s. 87–88; J. Danieluk, *Niemiecka rodzina na Podlasiu – Dziedzictwo Artura Hasbacha (1864–1940)*, w: *Stan badań nad wielokulturowością dziedzictwa dawnej Rzeczypospolitej*, t. 7, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 248–268.

niemieckich osadników stworzył konieczność budowy nowej kirchy. W 1829 r. przy ulicy Aleksandrowskiej (obecnie Warszawskiej) wybudowano nową świątynię⁷⁰.

Białostocka parafia należała do największych w guberni grodzieńskiej. Szacuje się, że pod koniec lat 70. XIX w. ewangelicka gmina wyznaniowa obejmowała swoim zasięgiem 5560 wiernych. Białostockiej kirsze podlegały również wiejskie filiały zlokalizowane w pobliskich miasteczkach przemysłowych: Choroszczy, Supraślu, Niezbudce-Michałowie, Dobrzyniewie, Bielsku i Ciechanowcu⁷¹.

Według spisu z 1897 r. liczba ewangelików w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej wynosiła 7979 osób (1,6%). Najwięcej protestantów mieszkało w Białymstoku – 3529 wiernych, co stanowiło około 5% jego mieszkańców. Miasto nad Białą skupiało 44% wszystkich protestanckich mieszkańców w byłym obwodzie. Oprócz Białegostoku większa koncentracja ewangelików występowała w pobliskich miasteczkach fabrycznych – Supraślu, Choroszczy oraz osadzie Niezbudka-Michałowo, gdzie ich odsetek wynosił około 30%. W pozostałych miastach nadetatowych liczba protestantów była znikoma i nie przekraczała 1% miejskiej populacji⁷². W 1897 r. pastorem białostockiej parafii był Theodor Reinhold Liss. W 1903 r. zbory filialne otrzymały własnego duchownego (adiunkta parafii białostockiej), a od 1907 r. utworzyły odrębną parafię Białystok-Land⁷³.

Przy białostockiej parafii funkcjonowały dwie szkoły ewangelickie oraz organizacja dobroczynna Towarzystwo Pomocy Biednym „Pań Opiekunek”, skupiające żony największych białostockich fabrykantów (m.in. Marię Hasbach)⁷⁴. Systematyczny wzrost ludności protestanckiej wpłynął na podjęcie decyzji o wzniesieniu kolejnej kirchy w Białymstoku, której budowę rozpoczęto w 1909 r. Inicjatorem inwestycji był Teodor Zirkwitz (1903–1938), wieloletni pastor białostockiej gminy wyznaniowej. Po trzech latach została ukończona budowa świątyni pw. św. Jana Chrzciciela, przy ulicy Aleksandrowskiej (obecnie Warszawska)⁷⁵.

⁷⁰ T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” 1988, nr 1 (9), s. 27–29; M. Gąsowska, *Wspólnota ewangelicka w Białymstoku w latach 1795–1939*, w: *Protestanci na Mazurach. Historia i literatura. Studia*, red. J. Ławski, D. Zuber, K. Bogusz, Białystok–Ełk 2017, s. 189–213.

⁷¹ M. Gąsowska, *op. cit.*, s. 210–212.

⁷² *Первая Всеобщая перепись...*, s. 1–3.

⁷³ Nowe kościoły filialne wybudowano w Supraślu (1885 r., pw. Zmartwychwstania Pańskiego, fundacja m.in. rodzin Zachertów, Buchholtzów i Alta), Choroszczy (1910 r., fundacje rodziny Moesów), Siemiatycze (kaplica, 1889 r.), Niezbudce-Michałowie (1897 r.), Ciechanowcu (1880 r.).

⁷⁴ W. Wróbel, *Pastor Teodor Zirkwitz (1863–1943). Życie i działalność w Białymstoku w latach 1903–1938*, „Rocznik Białostocki” 2016, nr 20, s. 74–79.

⁷⁵ A. Lechowski, *Białystok w latach 1864–1914*, w: *Białystok. Historia miasta...*, s. 286.

1.3.4. Wyznawcy mojżeszowi

13 kwietnia 1835 r. w Cesarstwie Rosyjskim weszło w życie zarządzenie o Żydach, które określało ich prawa obywatelskie oraz regulowało życie wewnętrzne gmin żydowskich⁷⁶. Prawo to ustalało tzw. strefy osiedleńcze, w których mogła zamieszkać ludność żydowska (m.in. gubernia grodzieńska i obwód białostocki)⁷⁷. Wprowadzone zostały również zmiany w organizacji kahalnej. Władze carskie zgodnie z niniejszym zarządzeniem powołały nowe przedstawicielstwo ludności żydowskiej, tzw. zarządy bożnicze o zadaniach wyłącznie religijnych. Ich najważniejszymi członkami byli rabin, starosta i skarbnik, których wybierano na trzyletnią kadencję, za zgodą władz gubernialnych. Rabin reprezentował zarząd wobec władz, udzielał ślubów i rozwodów oraz prowadził księgi metrykalne ludności żydowskiej. W okresie urzędowania korzystał z praw honorowych przysługujących kupcom drugiej gildii. Zgodnie z przepisami władz carskich stanowisko rabina mogła zajmować wyłącznie osoba ze świeckim wykształceniem. W tej sytuacji powstała instytucja dwóch rabinów, tj. rządowego (*казённый*)⁷⁸ i religijno-duchownego (*учоной*). Zadaniem „uczonego” było wyjaśnianie wątpliwości związanych z wierzeniami religijnymi⁷⁹. Do zakresu obowiązków starosty (tzw. gabaja) należały nadzór nad prawidłowym przebiegiem ceremonii religijnych oraz kierownictwo bractwami pogrzebowymi. Z kolei zadaniem skarbnika było m.in. przeprowadzanie zbiórki podatku za spożywanie koszerne mięsa (Białystok) oraz za prawo do zapalania świec (Siemiatycze). Uzyskane w ten sposób pieniądze skarbnicy przeznaczali na utrzymanie bóżnic⁸⁰. Stałe wynagrodzenie otrzymywali: rzezak, kantor i szkolnik. Rzezak dokonywał uboju rytualnego, był też mohelem (przeprowadzał obrzędowe obrzezanie).

⁷⁶ Высочайше утвержденное Положение о Евреяхъ, no. 8054, w: *Полное Собрание Законов Российской империи*, t. 10, 1835, s. 308–323.

⁷⁷ W maju 1882 r. określono raz jeszcze zasięg tzw. strefy osiedleńczej, która obejmowała Królestwo Polskie oraz gubernie: besarabską, chersońską (bez Mikołajewa), czernihowską, grodzieńską, jekaterynosławską, kijowską (bez Kijowa), kowieńską, mińską, mohylewską, podolską, połtawską, sewastopolską, taurydzką (bez Jałty), wileńską, witebską, wołyńską. J. Szumski, *Źródła do historii Żydów w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku*, w: *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 85; A. Dobroński, *Z dziejów Żydów na Białostocczyźnie w XIX wieku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 89–91.

⁷⁸ W 1897 r. funkcję powiatowych rabinów rządowych w byłym obwodzie pełnili: Mejer Markus (powiat białostocki) – absolwent wileńskiej szkoły rabinackiej, rabin od 1867 r., Szama Szerszenowski (powiat bielski) – w latach 1869–1912 oraz Berko Fridberg (powiat sokółski). A. Weres, *Rabin Arie Lejb Jelin i „Piękne Oczy”*, „Bielski Almanach Historyczny” 2017, nr 2, s. 151.

⁷⁹ A. Leszczyński, *Struktura społeczna ludności żydowskiej miast i miasteczek dawnego obwodu białostockiego w latach 1864–1914*, w: *Miasta północno-wschodniej części Polski (materiały z sympozjum)*, Białystok 1982, s. 54–57.

⁸⁰ W zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku przechowywana jest jednostka archiwalna zawierająca tabelaryczne zestawienie starozakonnych z Okręgu Bożniczego w Siemiatyczach, którzy rozliczyli tzw. opłatę świecową w 1861 r. APB, Gmina Żydowska w Siemiatyczach, nr zesp. 564, sygnatura: 1.

Szkolnik pracował w synagodze, sprawował rolę woźnego sądowego, a także zapraszał współwyznawców na śluby i obrzezania oraz wzywał na modły do bóżnicy⁸¹.

19 grudnia 1844 r. wprowadzono nowy statut, który ostatecznie zlikwidował organizację kahalną w miastach i podporządkował społeczność żydowską władzom magistrackim. Do zadań zarządów miejskich należały prowadzenie ewidencji ludności żydowskiej, m.in. pod kątem zdolności do służby wojskowej, oraz załatwianie spraw podatkowych⁸².

W 1868 r. społeczność żydowska stanowiła 13% mieszkańców byłego obwodu, a dziesięć lat później odsetek ten wzrósł do 18%. Żydzi napływali do zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej z rejonu Wilna, Brześcia i Słonima. Byli to przeważnie tzw. litwacy. Według danych spisu z 1897 r. Żydzi stanowili 20,3% (97 308) ludności cywilnej byłego obwodu białostockiego (wykres 1.3.1). Zdecydowana większość mieszkała w miastach (90 559 osób), gdzie stanowili 58,8% mieszkańców. Przeważali liczebnie w 18 spośród 32 tamtejszych miast i miasteczek. Największy odsetek ludności żydowskiej odnotowano w tzw. miasteczkach-osadach, w których dominowały handel i produkcja rzemieślnicza: Trzcianne (2276, 98,4%), Gródek (2513, 78,3%), Orla (2310, 76,9%), Siemiatycze (4638, 75,4%), Jasionówka (1154, 73,7%), Ciechanowiec (3743, 67%). Żydzi mieli również przewagę w dwóch miastach powiatowych – Białymstoku (41 905, 63,5%) i Bielsku (4079, 54,6%). Najmniejszy odsetek społeczności żydowskiej (poniżej 50%) występował natomiast w miastach nadektowych i miasteczkach z dużym udziałem ludności rolniczej: Drohiczyn (784, 46%), Narew (601, 42%), Nowy Dwór (480, 36,9%), Kleszczele (720, 35%), Mielnik (442, 29,8%), Suraż (356, 23%), Niemirów (157, 20,5%), Odelsk (234, 16%) oraz w przemysłowych osadach: Wasilków (1470, 38%), Choroszcz (827, 33,5%), Niezbudka-Michałowo (1033, 32,5%), Supraśl (466, 19%). Żydzi stanowili mniejszość tylko w jednym mieście powiatowym, mianowicie w Sokółce – mieszkało tu ich 2848 (37,5%)⁸³.

Białystok na początku XIX w. stał się głównym skupiskiem ludności żydowskiej w obwodzie białostockim i guberni grodzieńskiej, która do miasta przybywała głównie z rejonu Brześcia, Wilna oraz centralnych guberni. Żydzi zdominowali białostocki handel i usługi (98%)

⁸¹ A. Leszczyński, *op. cit.*, s. 59–61.

⁸² Высочайше утвержденное Положение о коробочномъ сборѣ съ Евреевъ, но. 18545, в: *Полное Собрание Законов Российской империи*, t. 19, 1844, s. 876–887.

⁸³ *Памятная книжка гродненской губернии...*, 1899, s. 262–265.

oraz przemysł (65%). Fabrykancki żydowskiego pochodzenia byli właścicielami największych zakładów włókienniczych w mieście⁸⁴.

1.4. Reforma uwłaszczeniowa z 1861 r. i zmiany struktury własności ziemskiej w byłym obwodzie białostockim⁸⁵

Struktura społeczna właścicieli gruntów w byłym obwodzie białostockim przed reformą uwłaszczeniową nieznacznie odbiegała od stanu własnościowego, jaki występował w okresie istnienia Rzeczypospolitej. W kategorii prywatnych właścicieli ziemskich dominowało ziemiaństwo. Według danych urzędowych z 1863 r. omawiane terytorium zamieszkiwało 3339 ziemian będących właścicielami 3360 posiadłości ziemskich obejmujących powierzchnię 412 022 ha dworskich gruntów rolnych. Do ziemiaństwa należało 44,8% obszarów uprawnych w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej, choć dominującą pozycję największego właściciela zachował tutaj skarb państwa. W przeciwieństwie do obwodu białostockiego w pozostałych pięciu powiatach guberni grodzieńskiej przeważały grunty szlacheckie obejmujące 62,6% całości areалу (o ponad 26% więcej od nieruchomości skarbowych)⁸⁶.

W byłym obwodzie największy majątek prywatny przed uwłaszczeniem oraz po nim stanowiły dobra zabłudowsko-dojludzkie. Od 1856 r. do podziału w 1886 r. należały do senatora Aleksandra Kruzenszterna. Przed uwłaszczeniem obejmowały one 42 891 ha gruntów dworskich i chłopskich⁸⁷. Do dużych posiadłości należały również: klucz zakątkowski – 8253 ha (wł. Pelagii Potockiej), Makowlany – 1699 ha (wł. Eugeniusza Rembelińskiego), Kundzin – 1723 ha (wł. Konstantyna Ostromęckiego), Karolin – 993 ha (wł. Jana Żagła)⁸⁸.

W guberni grodzieńskiej w okresie poprzedzającym uwłaszczenie własność państwowa wynosiła 1 516 149 ha, co stanowiło około 40% wszystkich rodzajów gruntów, i

⁸⁴ „Nowik C. i S-wie” – fabryka sukna i kapeluszy (400 robotników); „Trylling i Syn” – fabryka sukna (220); „Flakier I.” – fabryka pluszu i obić” (150). A. Dobroński, *Białystok. Historia...*, s. 91–92; A. Werwecki, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku. Czynniki rozwoju i zagadnienia lokalizacyjne*, Warszawa 1957, s. 139–143; J. Kotyńska-Stetkiewicz, *Fabryka Nowika i Synowie*, w: *Białystok Manchester Północy*, red. A. Kułak, Białystok 2010, s. 65–67.

⁸⁵ Niniejszy podrozdział został opracowany częściowo na podstawie artykułu: J. Danieluk, *Strategie polityki narodowościowej na pograniczu polsko-litewskim. Prawne regulacje związane z obrotem nieruchomościami ziemskimi w drugiej połowie XIX w.*, w: *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 125–173.

⁸⁶ П. Бобровский, *op. cit.*, s. 133; W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, Warszawa 1923 (odbitka „Miesięcznika Statystycznego” 1922, t. 5, z. 11–12), s. 45–47; S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*. Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884, „Kwartalnik Historyczny” 2008, nr 2, s. 59.

⁸⁷ APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 99; 130, k. 295–323, 388–389.

⁸⁸ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 80; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku. Część szczegółowa*, Białystok 2000, s. 50.

zajmowała drugie miejsce, po prywatnych majątkach szlacheckich. Odmienna sytuacja występowała w byłym obwodzie, gdzie przeważały dobra państwowe. W ich skład wchodziło mienie skarbowe pochodzące z dawnej ekonomii grodzieńskiej oraz wsie skarbowe. Istotne znaczenie miało wykupienie przez władze carskie w 1809 r. dóbr białostockich od spadkobierców po Janie Klemensie Branickim⁸⁹. W byłym obwodzie białostockim do państwa należało ponad 50% gruntów (402 336 ha). Najwięcej ziemi państwowej znajdowało się w powiecie sokólskim, gdzie rozciągały się dobra skarbowe ekonomii grodzieńskiej o powierzchni około 8080 ha z różnymi gruntami, które oprócz lasów i nieużytków zostały przejęte przez władze zaborcze⁹⁰. Dwukrotnie mniej nieruchomości państwowych i wsi skarbowych odnotowano w pozostałych dwóch powiatach: bielskim – około 20 758 ha i białostockim – około 26 220 ha. Przeważały w nich majątki ziemiańskie i własność drobnoszlachecka⁹¹. Pozostałe nieruchomości ziemskie znajdowały się w posiadaniu władz magistrackich i instytucji kościelnych (Tabela 1.4.1).

Struktura użytków rolnych w byłym obwodzie białostockim została opracowana na podstawie klasyfikacji gruntów zaczerpniętej z publikacji Pawła Bobrowskiego (tabela 1.4.1). Autor wyróżnił następujące rodzaje użytków rolnych: siedliska, grunty orne, łąki, pastwiska i wygony, tereny leśne, grunty okalające rzeki, a także infrastrukturę drogową. Ponadto skalkulował wielkość nieużytków i gruntów niesklasyfikowanych. W 1857 r. w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej dominowały powierzchnie uprawne obejmujące 376 122 ha (48,5%). Drugie miejsce zajmowały tereny leśne – 208 576 ha (27%), a kolejne łąki i pastwiska – 149 274 ha (19%)⁹². Najwięcej ziemi uprawnej znajdowało się w powiecie bielskim – 153 632 ha (41%), najwyższy zaś odsetek lasów występował w powiecie białostockim – 78 806 ha (38%). W pozostałych pięciu wschodnich powiatach guberni grodzieńskiej przeważały grunty uprawne (56%), obszary leśne natomiast obejmowały 29%.

Struktura gruntów skarbowych kształtowała się następująco: ziemie orne – 203 823 ha (50,8%), lasy – 99 601 ha (24,8%), łąki i pastwiska – 74 792 ha (18,7%), nieużytki – 15 026 ha (3,7%) oraz siedliska – 7 870 ha (2%).

⁸⁹ K. Łopatecki, *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, t. 23, s. 75–99.

⁹⁰ W 1589 r. w Wielkim Księstwie Litewskim wydzielono sześć ekonomii (w tym grodzieńską), z których dochody miały być bezpośrednio przeznaczane na potrzeby królewskie. A. Filipczak-Kocur, *Cła litewskie 1630–1634 (z dziejów skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego za podskarbiostwa Stefana Paca)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2008, nr 11, s. 88.

⁹¹ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 74–75.

⁹² Autor nie ujął w zestawieniu własności miejskiej, którą szacował w całej guberni na około 54 626 ha (II. Бобровский, *op. cit.*, s. 14).

Z kolei klasyfikacja prywatnej własności ziemiańskiej obejmowała następujący odsetek gruntów: orne – 170 327 ha (46%), lasy – 108 859 ha (29,5%), łąki i pastwiska – 73 759 ha (20%), siedliska – 16 821 ha (5,5%).

Własność kościelna w zestawieniu Bobrowskiego odnosiła się do obrządku prawosławnego. Wyliczenia dotyczyły nieruchomości należących do duchowieństwa świeckiego (parafialnego) i zgromadzeń monastycznych. W rękach Cerkwi znajdowało się 3220 ha gruntów (0,4%). Podobnie jak w poprzednich grupach, przeważały użytki rolne – 1922 ha (61%), dalej zaś łąki i pastwiska – 723 ha (22,5%), nieużytki – 265 ha (8%), siedliska – 144 ha (4,5%) oraz lasy – 116 ha (3,6%).

Rodzaj własności / struktura gruntów	Siedliska	Grunty orne	Łąki	Pastwiska i wygony	Tereny leśne	Nieużytki	Razem
Powiat białostocki							
Państwowa	823	43 084	11 914	2 846	18 347	533	77 547
Szlachecka	6 329	61 924	26 361	10 500	60 441	–	165 555
Kościelna	39	481	247	38	18	92	915
Powiat bielski							
Państwowa	3 060	68 161	13 357	11 357	22 614	7 927	126 476
Szlachecka	7 239	84 245	19 435	6 990	45 630	–	163 539
Kościelna	89	1 226	262	110	98	128	1 913
Powiat sokólski							
Państwowa	3 987	92 578	27 641	7 677	58 640	6 566	197 089
Szlachecka	3 253	24 158	5 568	4 905	2 788	–	40 672
Kościelna	16	265	64	2	–	45	392

Tabela 1.4.1. Struktura agrarna gruntów (z uwzględnieniem ich właścicieli) w byłym obwodzie białostockim przed reformą uwłaszczeniową (w ha). Tabela została sporządzona na podstawie publikacji: П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Часть I*, Санкт-Петербург 1863, s. 21–24.

19 lutego 1861 r. wydano manifest carski ogłaszający reformę uwłaszczeniową oraz szereg aktów prawnych szczegółowo regulujących treść i tryb jej realizacji⁹³. Reforma polegała

⁹³ О Всемиловитѣйшемъ дарованіи крѣпостнымъ людямъ правъ состоянія свободныхъ сельскихъ обывателей, но 36650, w: *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи*, t. 36, 1861, s. 128–134; T. Bairašauskaitė, *Dwór, wieś i urzędnik w walce o ziemię w czasie reformy uwłaszczeniowej na Litwie i Białorusi w latach 1863–1865*, w: *Wolni i uwłaszczeni. Chłopi a przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne w Europie Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2017, s. 17–18.

na natychmiastowym zniesieniu poddaństwa i nadaniu chłopom praw cywilnych oraz zapowiedzi, po dwuletnim okresie przygotowawczym, rozpoczęcia wykupu chłopskich gruntów na własność. Wykup miał odbywać się za pośrednictwem skarbu państwa za zgodą właścicieli ziemskich. Jeżeli umowa zawarta była na drodze dobrowolnej, to 80% sumy wykupnej otrzymywał właściciel od rządu w formie papierów wartościowych, a pozostałe 20% płacił chłop. W wypadku przejścia na wykup na żądanie właściciela wówczas tracił on prawo otrzymania od chłopca 20% sumy wykupu. W momencie wykupu chłopci zobowiązani byli opłacić 1/5 wartości nadziału, a pozostałą kwotę mieli spłacać ratalnie przez 49 lat. Do czasu rozpoczęcia wykupu włościanie musieli nadal odbywać pańszczyznę i płać czynsz w wysokości określonej w listach umownych sporządzanych przez właścicieli majątków. Nadzór nad przygotowaniem tych list oraz rozstrzyganiem sporów między chłopem a włościaninem sprawował pośrednik pokoju (po kilku na powiat), zjazd pośredników pokoju (po jednym na jeden–dwa powiaty) oraz urząd gubernialny do spraw włościańskich⁹⁴.

Akty wykupu dotyczące dóbr prywatnych sporządzały powiatowe komisje kontrolne, w których skład wchodziło trzech członków: pośrednik pokoju, przedstawiciel ministerstwa finansów i spraw wewnętrznych⁹⁵. Ich zadaniami były inwentaryzacja gruntów, ocena ich jakości i w związku z tym ustalenie wysokości wykupu. Ponadto komisje te przygotowywały imienny wykaz gospodarzy z uszczegółowieniem wielkości przydzielonych każdemu tzw. uczątków, czyli gospodarstwa z wyliczeniem wielkości działki zagrodowej, ilości ziemi ornej, sianokosów, a dla byłych żołnierzy wielkości ogrodów, przyznanych im za służbę. Wielkość tych nadziałów (oprócz jakości gruntów) zależała również od liczebności rodziny włościańskiej. Za nadane grunty chłopci zobowiązani byli płać do skarbu państwa corocznie, przez 49 lat, raty wykupu. Ponadto akty nadawcze obligowały wszystkich gospodarzy do spłaty rocznej raty za wspólne grunty pastwiskowe (wygon)⁹⁶. Wykup realizowała wspólnota wiejska. Do momentu całkowitego pokrycia należności gospodarstwa nie mogły wnioskować o

⁹⁴ K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Rzeszów 1976, s. 136–137; J. Szumski, *Uwłaszczenie chłopów w obwodzie białostockim oraz północno-wschodniej części Królestwa Polskiego*, w: *Wież i rolnictwo ziem północno-wschodniej Polski w II połowie XIX i początkach XX wieku*, Białystok 1984, s. 18–19.

⁹⁵ W byłym obwodzie powołano dwie komisje: bielską i białostocko-sokólską. Ta ostatnia powstała ze względu na małą liczbę chłopów prywatnych w powiecie sokólskim. Według danych z 1877 r. było tam 8886 gospodarstw chłopów państwowych i zaledwie 964 gospodarstwa chłopów prywatnych. J. Szumski, *Uwłaszczenie chłopów w obwodzie białostockim...*, s. 11.

⁹⁶ S. Iwaniuk, *Reforma uwłaszczeniowa przeprowadzona przez władze rosyjskie w XIX wieku na Podlasiu i jej realizacja. Przykład wsi Płoski w powiecie bielskim guberni grodzieńskiej*, w: *Wolni i uwłaszczeni...*, s. 44–45; K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 107–108.

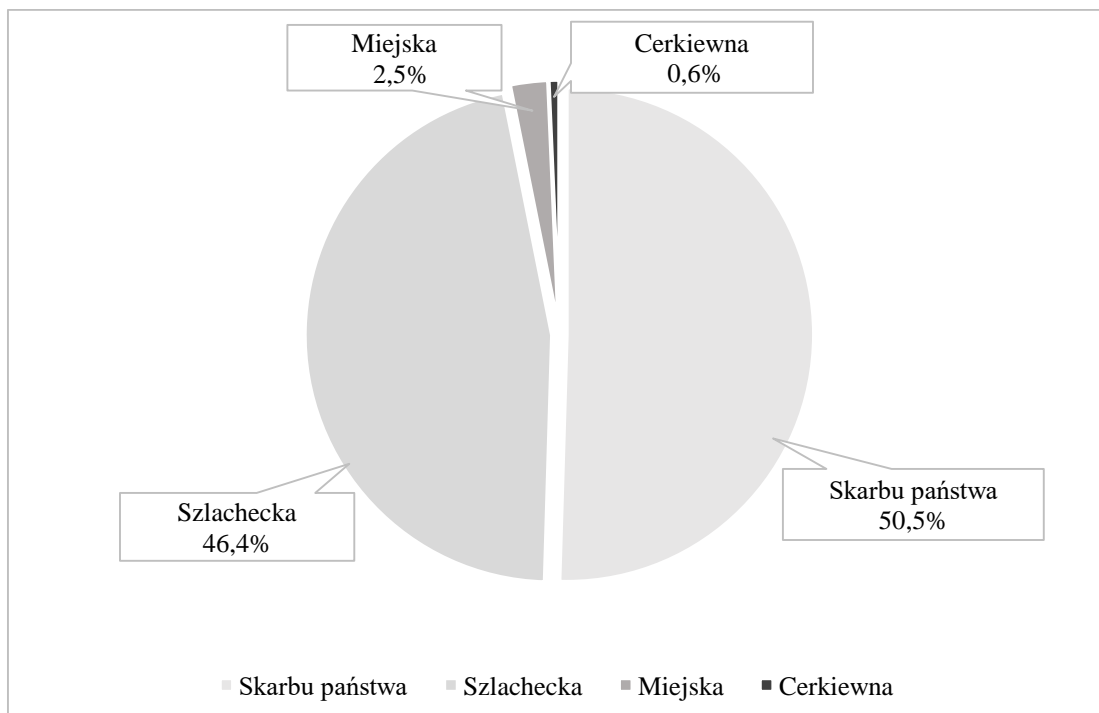
wydzielenie ich własności⁹⁷. W obwodzie białostockim akty wykupne dóbr prywatnych sporządzono w większości w latach 1863–1865. Zatwierdzał je grodzieński urząd gubernialny ds. włościańskich, który następnie występował z wnioskiem do sądów cywilnych pierwszej instancji o wykonanie aktów nadawczych. Miały one formę aktów kupna-sprzedaży zawartych między chłopami a właścicielami. W byłym obwodzie sporządzano je przeważnie przed rokiem 1870⁹⁸.

Uwłaszczenie chłopów w dobrach państwowych w zachodnich guberniach odbyło się na podstawie ukazu z 16 maja 1867 r. Nadano im na własność te wszystkie grunty, które użytkowali do momentu wydania ukazu. Ponadto przewidywano nadzielenie ziemią bezrolnych wysłużonych żołnierzy, ogrodników i *bobyli* (osoby samotne, bez gospodarstwa). Opłata wykupna w danej wsi nie mogła przewyższyć zmniejszonej o 10% średniej opłaty wykupnej w sąsiednich majątkach prywatnych. Zobowiązanie finansowe miało być płacone do 1 stycznia 1913 r. Określeniem powierzchni gruntów chłopskich i wysokości opłat wykupnych zajmowały się specjalne komisje lustracyjne. Sporządzały one akty lustracyjne – dokumenty dotyczące poszczególnych wsi i pojedynczych osad zawierające nazwiska uwłaszczonych, dane o powierzchni użytków i opłatach wykupnych. Akty lustracyjne były zatwierdzane przez gubernialne urzędy do spraw włościańskich. W obwodzie białostockim wydawano je w latach 1868–1870, a oparte na nich wieczyste akty nadawcze w pierwszej połowie lat 70. XIX w. Dopiero wraz z wydaniem aktu nadawczego chłopci danej wsi uzyskiwali formalne uprawnienia do posiadania gruntów⁹⁹.

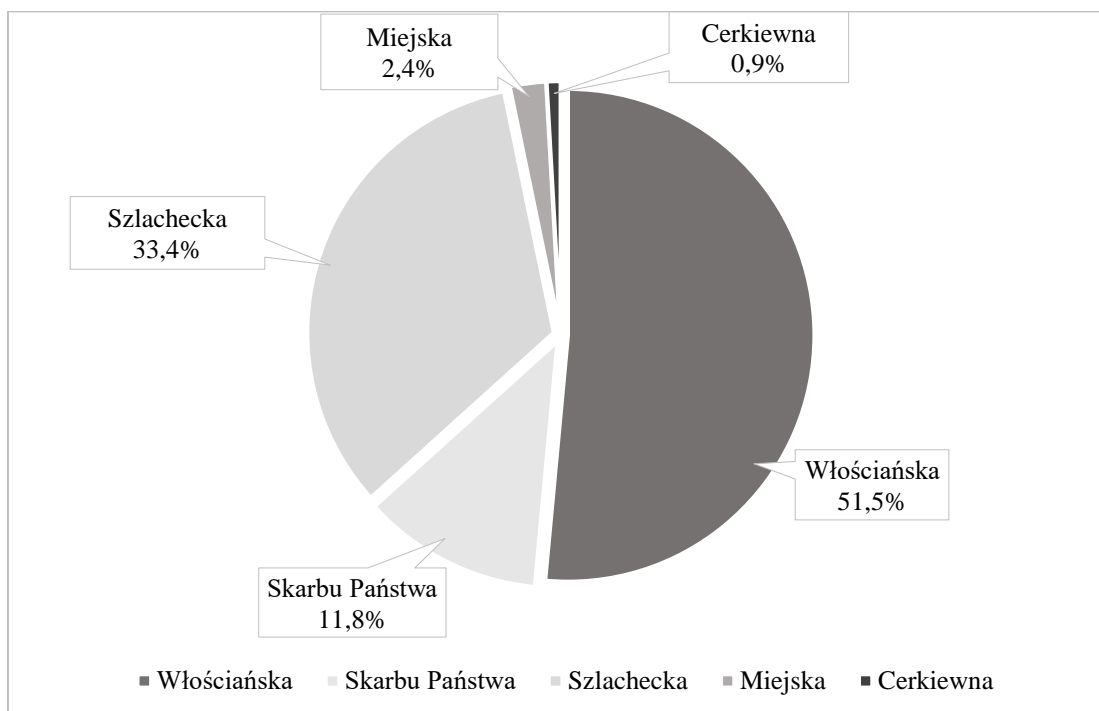
⁹⁷ W zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku zachowały się akty wykupne majątków prywatnych, których włościańscy nabywcy uczestniczyli później w transakcjach kupna-sprzedaży majątków instrukcyjnych. Były to Gliniszcz Małe (wł. Jana Hryniewickiego, skonfiskowany) i Knorydy (wł. Juliana Gartkiewicza). APB, Starostwo Powiatowe Sokólskie. Referat Rolnictwa i Reform Rolnych (dalej: SPS), nr zesp. 52, sygnatura: 54, k. 4–5, 14–23v; APB, Starostwo Powiatowe Bielsko-Podlaskie. Referat Rolnictwa i Reform Rolnych (dalej: SPB), nr zesp. 499, sygnatura: 106, k. 6–18.

⁹⁸ J. Szumski, *Uwłaszczenie chłopów w obwodzie białostockim...*, s. 30–31.

⁹⁹ W zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku zachowały się akty lustracyjne wsi skarbowych, których włościańscy mieszkańcy uczestniczyli w transakcjach kupna-sprzedaży majątków instrukcyjnych. Były nimi: Knyszewicze, Kleiniki, Poganica. APB, SPS, sygnatury: 77, k. 3–14; 116, k. 4–6; APB, SPB, sygnatury: 97, k. 99–113.

Wykres 1.4.1. Struktura własności ziemskiej w byłym obwodzie białostockim przed uwłaszczeniem w latach 1858–1859. Wykres sporządzono na podstawie publikacji: П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Часть 1*, Санкт-Петербург 1863, s. 13–14.

Wykres 1.4.2. Struktura własności ziemskiej w byłym obwodzie białostockim około 20 lat po wprowadzeniu reformy uwłaszczeniowej z 1861 r. Wykres sporządzono na podstawie publikacji: П. Диковъ, *Списокъ землевладѣній въ гродненской губерні*, Гродна 1890, s. 41–116.

W ciągu około 20 lat od momentu wprowadzenia reformy uwłaszczeniowej na Białostocczyźnie własność ziemiańska zmniejszyła się o 92 134 ha (25%). Dużo większą stratę odnotował skarb państwa – 303 957 ha (76%). Własność włościańska zyskała kosztem dóbr państwowych oraz własności ziemiańskiej, ogółem 396 091 ha. W rękach włościan znalazło się 51,5% wszystkich użytków rolnych w byłym obwodzie (wykres 1.4.2). Zaprezentowana analiza porównawcza została sporządzona na podstawie badań Pawła Bobrowskiego (wykres 1.4.1) oraz publikacji Pawła Dikowa, a jej wyniki potwierdzają badania przeprowadzone w latach 80. XX w. przez pracownika Archiwum Państwowego w Białymstoku, dr. Jerzego Szumskiego. Autor ten opracował akty nadawcze i wykupy dotyczące 4911 osad wiejskich, które stanowiły około 50% ogółu miejscowości należących do prywatnych właścicieli w byłym obwodzie¹⁰⁰ i obejmowały całkowitą powierzchnię 58 914 ha. Próba badawcza była wystarczająca do generalizacji powierzchni wszystkich wykupionych gruntów należących do prywatnych właścicieli, która mogła wynosić ponad 90 tys. ha i tym samym nie odbiegała od danych zamieszczonych w publikacji Dikowa (wykres 1.4.2). Należy również dodać, że tylko nieliczni włościanie do połowy lat 80. XIX w. brali udział w transakcjach handlowych w celu nabycia dodatkowych gruntów, ponieważ nie funkcjonowała jeszcze instytucja kredytowa w postaci Banku Włościańskiego. W związku z powyższym własność włościańska w zestawieniu Dikowa prezentuje głównie ziemię nadziałową, pozyskaną z reformy uwłaszczeniowej. Polska własność szlachecka wskutek reformy uwłaszczeniowej zmniejszyła się o 13%. Uwłaszczenie w byłym obwodzie opierało się jednak przeważnie na gruntach należących do skarbu państwa, które stanowiły 76% wszystkich użytków rolnych przypadających stanowi włościańskiemu. W ten sposób własność państwowa zmalała czterokrotnie.

¹⁰⁰ Jerzy Szumski swoje badania opierał na zachowanych aktach urzędów ziemskich (starostwa powiatowe i powiatowe urzędy ziemskie) z okresu międzywojennego, w których pozostały odpisy niektórych dokumentów uwłaszczeniowych: akty wykupne wsi prywatnych, akty lustracyjne wsi państwowych oraz akty nadawcze wsi prywatnych i państwowych. Są to głównie tabele z danymi uczestników uwłaszczenia, powierzchni użytków rolnych, określeniem wysokości rocznej opłaty oraz skapitalizowanej sumy wykupu. J. Szumski, *Uwłaszczenie chłopów w obwodzie białostockim...*, s. 8–11.

Rozdział 2

Dokumentacja starszego notariusza oraz kancelarii gubernialnej jako źródło do badań nad majątkami instrukcyjnymi¹

Dokumentacja wytworzona przez kancelarie notarialne oraz zarządy gubernialne stanowi podstawową bazę źródłową do badań rosyjskiej własności ziemskiej (m.in. majątków instrukcyjnych) oraz jej przekształceń w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w drugiej połowie XIX w. Znajomość procedur sporządzania tego typu materiałów źródłowych pozwala zrozumieć mechanizmy zastosowania prawa własności oraz ocenić ich efektywność w kontekście polityki narodowościowej, prowadzonej przez władze carskie w okresie postyczniowym. W obrót handlowy własnością instrukcyjną było zaangażowanych wiele instytucji państwowych: administracja centralna (Ministerstwo Dóbr Państwowych), władze prowincjonalne (kancelaria generała-gubernatora, zarządy gubernialne), instytucje wymiaru sprawiedliwości (sądy główne), kancelarie notarialne (notariusze powiatowi i starszy notariusz) oraz organy policyjne (powiatowe zarządy policji). Wszystkie one odgrywały istotną rolę podczas obrotu handlowego nieruchomościami instrukcyjnymi i były niezbędne do uprawomocnienia zmiany stanu własności.

Niniejszy rozdział obejmuje charakterystykę prawnoustrojową organów decyzyjnych w sprawie obrotu handlowego posiadłościami instrukcyjnymi (urzędy kancelaryjne generała-gubernatora wileńskiego, gubernatora grodzieńskiego oraz starszego notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie). Ponadto zaprezentowano i poddano krytycznej analizie obieg korespondencji w obrębie instytucji wydających zezwolenia na sprzedaż bądź zakup nieruchomości instrukcyjnych.

Problematyka badawcza omawianego rozdziału będzie dotyczyła m.in. następujących zagadnień:

- wiarygodności informacji na temat zmiany statutu własności nieruchomości instrukcyjnych zawartych w aktach notarialnych i kancelaryjnych;
- kompletności akt spraw kupna-sprzedaży nieruchomości instrukcyjnych w zespołach Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie oraz kancelarii generała-gubernatora wileńskiego;

¹ Niniejszy rozdział został opracowany na podstawie artykułu: J. Danieluk, *Funkcjonowanie notariatu w Cesarstwie Rosyjskim na przykładzie akt zespołu Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2018, t. 17, z. 1, s. 267–308.

- charakterystyki kancelaryjnego obiegu korespondencji w instytucjach notarialnych oraz zarządach gubernialnych;
- kompetencji organów państwowych w zakresie obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi.

2.1. Charakterystyka prawnoustrojowa instytucji notariatu w Cesarstwie Rosyjskim po reformie z 1866 r.

14 kwietnia 1866 r. w Cesarstwie Rosyjskim wprowadzono reformę notarialną. Podstawą prawną była ustawa o notariacie: Высочайше утвержденное положение о нотариальной части 14 Апрелья 1866 года². Akt normatywny wprowadzał nadzór sądów okręgowych nad działalnością notariuszy. Ustanowił również ich nowy podział na notariuszy zwykłych i starszych, którzy urzędować powinni przy archiwach notarialnych w sądach okręgowych³. Wszystkie transakcje dotyczące nieruchomości miały być sporządzane w kancelariach notarialnych, a następnie zatwierdzone i rejestrowane przez starszych notariuszy. Utworzenie tego urzędu było jednym z etapów reformy sądowniczej w Rosji rozpoczętej jeszcze w 1864 r.⁴

W dotychczasowej praktyce działalności sądów wyższej instancji nie przewidywano funkcji notariuszy. Przykładowo w działającym do 1842 r. Sądzie Głównym w Białymstoku oprócz sędziów urzędowali sekretarze, protokolanci, archiwiści, rejestratorzy i kancelarzyści⁵.

W guberni grodzieńskiej urząd starszego notariusza przy Sądzie Okręgowym w Grodnie utworzono dopiero w 1883 r. Spowodowane to było późnym wprowadzeniem w życie reformy sądownictwa w dziewięciu zachodnich guberniach. Urząd ten funkcjonował do połowy 1915 r. Formalnie jednak nie został zlikwidowany i wznowił działalność po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i utworzeniu w 1919 r. grodzieńskiego okręgu sądowego. Ustawa z 31 lipca 1919 r. o utworzeniu białostockiego okręgu sądowego na obszarze zachodnich powiatów

² Высочайше утвержденное положение о нотариальной части 14 Апрелья 1866 года, no. 43186, w: *Полное собрание законов Российской империи*, t. 41, 1866, s. 346–363.

³ D. Males, *Dzieje notariatu polskiego*, Kraków 2007, s. 77–78; M. Комаров, *Нотариат в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века (Историко-правовое исследование)*, Москва 2004, s. 49; K. Бажутов, *Судебная реформа 1864 г. – этап в процессе демократизации судебной системы России*, w: *Судебная Реформа 1864 года и ее значение для формирования правовых систем государств постсоветского пространства: проблемы теории и практики*, Материалы XIV Международных Конвентских чтений, Владивосток 2015, s. 13–19.

⁴ Высочайше утвержденные основныя положения преобразования судебной части въ Россіи, 29 Сентября 1862 года, no. 48761, w: *Полное собрание законов Российской империи*, t. 37, 1862, s. 145–174; H. Drzewiecki, *Zarys dziejów notariatu w Polsce*, Warszawa 1927, s. 10–11.

⁵ K. Łopatecki, *Struktura i siedziba Sądu Głównego w Białymstoku (1808–1842)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, z. 2, s. 28, 31–32.

byłej guberni grodzieńskiej – białostockiego, bielskiego i sokólskiego – wprowadziła tam jako obowiązujący system hipoteczny oparty na ustawie z 1818 r.⁶

Działalność starszego notariusza w Grodnie obejmowała zasięgiem gubernię grodzieńską. Był to urząd jednoosobowy, aczkolwiek prawo do zatwierdzania umów i rejestrowania praw do nieruchomości miał również pomocnik starszego notariusza. Ten ostatni jako urzędnik państwowy miał taką samą pozycję służbową jak członkowie sądu okręgowego, jego pomocnik natomiast był zrównany ze stanowiskiem sekretarza sądu. Starszy notariusz był pracownikiem sądu okręgowego i z tego tytułu pobierał stałą pensję. Mianowanie i zwalnianie starszych notariuszy należało do kompetencji ministra sprawiedliwości⁷.

W świetle ustawy notarialnej z 1866 r. do podstawowych kompetencji starszych notariuszy należało zatwierdzanie umów dotyczących nieruchomości w postaci aktów kupna-sprzedaży, podziału majątku, darowizn. Prowadzili również księgi hipoteczne (*крепостные книги*) oraz rejestr spraw związanych z zawieraniem transakcjami. Wydawali świadectwa o nieruchomościach stanowiących zabezpieczenie transakcji finansowych, sporządzali zbiory tzw. nakazów płatniczych i zwolnień od długów oraz wydawali odpisy i wypisy z ksiąg i aktów złożonych w archiwum notarialnym przy sądzie okręgowym⁸.

Starszy notariusz był odpowiedzialny za prowadzenie archiwum notarialnego przy sądzie okręgowym. Przechowywał w nim m.in. pieczęć archiwum (z wizerunkiem godła gubernialnego oraz nazwą siedziby archiwum w otoku), egzemplarz pieczęci starszego notariusza z oznaczeniem jego podpisu, kopie aktów trzymany w archiwum, rejestr wypisów i kopii wydawanych z ksiąg aktowych, księgi nieruchomości (zawierające transakcje zatwierdzone przez starszego notariusza), rejestr tychże ksiąg (sporządzany oddzielnie dla każdego powiatu i miasta), wykaz wszystkich załatwionych spraw oraz księgi z rejestrem zebranych opłat skarbowych⁹.

⁶ Ustawa hipoteczna z 1818 r. notariuszom w miastach, w których znajdowały się trybunały cywilne, nadawała tytuł rejentów kancelarii ziemskich. Notariuszy połączono z organizacją hipoteki. Akta i wnioski hipoteczne stawały się dokumentami wiary publicznej po zatwierdzeniu ich przez zwierzchność hipoteczną. Z kolei według ustawy z 1866 r. wypisy wydawane przez notariusza miały charakter aktów wieczystych. Instytucja hipoteki w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego wówczas nie funkcjonowała. R. Sikorski, *Działalność kancelarii notarialnej pod koniec XIX i w pierwszych latach XX wieku oraz po odzyskaniu niepodległości, w świetle przepisów zachowanej dokumentacji zespołu archiwalnego: Kancelaria notariusza Stanisława Leopolda Biernackiego w Częstochowie*, „Ziemia Częstochowska” 2016, t. 42, s. 112–119.

⁷ Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 350; J. Szumski, *Inwentarz zespołu akt Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie [1581–1882] 1883–1915 [1920–1930]*, Białystok 2012, s. 9.

⁸ Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 357.

⁹ О.Г. Тишкова, *Положение о нотариальной части*, „Гуманитарные и социальные науки” 2011, nr 5, s. 178; Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 350.

W państwie polskim urzędy starszych notariuszy przetrwały do 1928 r. Ich działalność została na krótko przerwana rozporządzeniem Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich z 1 kwietnia 1920 r. o zniesieniu na wschodnich terenach Polski aktów wieczystych i systemów notarialnej rejestracji. W listopadzie 1920 r. przywrócono jednak dawny rosyjski tryb zatwierdzania umów notarialnych dotyczących nieruchomości, zachowując równoległe system hipoteczny. Urzędnicy, którzy zatwierdzali i rejestrowali akty na podstawie rosyjskiej ustawy notarialnej, nosili po 1920 r. nazwę zastępców starszych notariuszy. Takie urzędy istniały przy sądach okręgowych w: Grodnie, Łucku, Nowogrodku i Pińsku. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 2 lutego 1928 r. zniósło te urzędy, wprowadzając we wszystkich wschodnich województwach polski system hipoteczny¹⁰.

Oprócz starszych notariuszy sieć notarialną tworzyli również notariusze działający w miastach powiatowych oraz w mniejszych miasteczkach. Opierając się na materiałach archiwalnych z zasobu Archiwum Państwowego w Białymstoku, wiadomo, że na obszarze byłego obwodu białostockiego w drugiej połowie XIX w. funkcjonowało 22 notariuszy (10 w Białymstoku, 7 w Bielsku oraz 5 w Sokółce). Byli mianowani przez starszego prezesa izby sądowej, na wniosek właściwego prezesa sądu okręgowego. Nie musieli mieć ukończonych studiów prawniczych, jednakże kandydaci zobowiązani byli do złożenia egzaminu przed komisją w składzie: prezes sądu okręgowego, prokurator oraz starszy notariusz urzędujący przy sądzie okręgowym. Egzamin obejmował sprawdzenie umiejętności w redagowaniu aktów, a także znajomość form postępowania notarialnego i ustaw niezbędnych przy sprawowaniu urzędu¹¹. Dodatkowo kandydaci musieli mieć rosyjskie pochodzenie, być niekaranymi oraz nie mogli pełnić innych funkcji państwowych¹².

Notariusze zaliczeni zostali do VIII klasy urzędników. Zrównano ich służbowo z pomocnikami sekretarzy sądów okręgowych. Nie mieli jednak z tego tytułu prawa do urzędniczej rangi i emerytury. Nie przysługiwała im również stała pensja państwowa. Pomimo tych ograniczeń mieli prawo do pobierania opłat za każdą czynność notarialną¹³.

Notariusze urzędowali w miastach gubernialnych i powiatowych. W pozostałych miejscowościach uprawnienia do zatwierdzania autentyczności aktów mieli sędziowie pokoju. Notariusze nie mogli zasiadać w ławie przysięgłych ani prowadzić działalności adwokackiej¹⁴.

¹⁰ S. Góra, *Projekt ustawy notariatu*, „Przegląd Notarialny” 1922, nr 1, s. 9–39; J. Szumski, *op. cit.*, s. 9–10.

¹¹ D. Malec, *op. cit.*, s. 79.

¹² Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 346; K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 218–219.

¹³ О.Г. Тишкова, *op. cit.*, s. 174; Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 346–348; Н. Коморов, *op. cit.*, s. 10.

¹⁴ Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 346–348; О.Г. Тишкова, *op. cit.*, s. 180.

Urzędnicy notarialni mieli obowiązek obsłużenia wszystkich klientów, bez względu na ich miejsce zamieszkania. Jednakże nie mogli wykonywać czynności notarialnych poza obszarem jurysdykcji macierzystego sądu okręgowego, któremu podlegali¹⁵. Ponadto zobowiązani byli przebywać w swoich kantorach (kancelariach notarialnych) przynajmniej przez sześć godzin dziennie. Zezwolenie na opuszczenie kantoru wydawał przedstawiciel miejscowego sądu okręgowego. Ustawa o notariacie z 1866 r. nakładała na notariuszy obowiązek sporządzania, na wniosek osób zainteresowanych, umów kupna-sprzedaży, zaświadczeń dotyczących nieruchomości, testamentów, darowizn, zastawów, wypisów i kopii z ksiąg aktowych. Ponadto przechowywali dokumenty powierzone im przez klientów¹⁶. Notariusze sporządzali również dokumentację ewidencyjną w postaci: rejestru opracowanych aktów, protestów i zaświadczeń oraz dokumentów umów i pożyczek; dwóch ksiąg aktowych służących do wpisywania aktów; alfabetycznego rejestru sporządzonych aktów i zaświadczeń oraz wykazu wszystkich dokumentów przechowywanych przez notariusza¹⁷.

2.2. Kompetencje naczelnika prowincji oraz gubernatora

Urząd generała-gubernatora został ustanowiony przez Piotra I ukazem z 18 grudnia 1708 r. Car mianował na te stanowiska księcia Aleksandra Mienszykowa (generał-gubernatorstwo petersburskie) oraz Fiodora Apraksina (generał-gubernatorstwo azowskie). Do wprowadzenia reformy z 1775 r. zakres kompetencji instytucji generała-gubernatora nie różnił się od uprawnień służbowych zarządców guberni. Naczelnicy prowincji ponosili bezpośrednią odpowiedzialność przed imperatorem. W 1775 r. generałowie-gubernatorzy uzyskali uprawnienia kontrolne nad działalnością miejscowych gubernatorów.

Jedną z ważniejszych regulacji prawnych, wzmacniających władze naczelników Krajów, była uchwalona 29 maja 1853 r. *Ogólna instrukcja dla generałów-gubernatorów* (Общая инструкция генерал-губернаторам)¹⁸. Potwierdzała ona prerogatywy cara w wyborze i mianowaniu na urząd naczelnika prowincji. Akt prawny podkreślał rolę kontrolną generałów-gubernatorów nad wszystkimi urzędami gubernialnymi oraz ich bezpośrednią podległość wobec cara. Generał-gubernator oprócz władzy cywilnej był też zwierzchnikiem okręgu wojskowego. Do zakresu jego obowiązków należało utrzymanie dyscypliny i gotowości bojowej oddziałów stacjonujących w prowincji. Naczelnicy w drugim roku swojej służby

¹⁵ Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 348.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 348.

¹⁸ *Высочайше утвержденная Общая Инструкция генерал-губернаторам*, no 27293, w: Полное собрание Законов Российской империи, t. 28, 1853, s. 260–264.

składali cesarzowi obszerne sprawozdanie w formie tzw. raportu ze stanu bezpieczeństwa oraz sytuacji społeczno-gospodarczej¹⁹. W 1862 r. zarządca Kraju Północno-Zachodniego uzyskał dodatkowe prerogatywy naczelnika wileńskiego okręgu wojennego, powołanego do walki z ruchem rewolucyjnym. Generał-gubernator miał uprawnienia polegające na udzielaniu odpowiedzi na zapytania prawne skierowane przez podległych gubernatorów. Naczelnicy Krajów wdrażali również w życie zarządzenia, ustawy, ukazy i inne akty prawne uchwalone przez m.in. Senat Rządzący, Komitet Ministrów oraz inne kolegialne organy władz centralnych. W drugiej połowie XIX stulecia w Imperium Rosyjskim utworzono 10 generał-gubernatorstw, którym podlegało 49 guberni. W skład jednej prowincji przeważnie wchodziły trzy gubernie (wyjątek stanowiły prowincje moskiewska i petersburska, które obejmowały po jednej guberni)²⁰.

Gubernatorzy byli urzędnikami ministerstwa spraw wewnętrznych. Naczelnikom guberni, oprócz administracji ogólnej, podlegały również instytucje sądownicze. Pomocnikiem i najbliższym współpracownikiem gubernatora był wicegubernator, który odpowiadał za prawidłowe funkcjonowanie kancelarii gubernialnej, zastępował gubernatora w przypadku jego nieobecności w urzędzie. Gubernator sprawował naczelną władzę nad urzędami gubernialnymi: zarządem gubernialnym (kancelaria oraz wydziały: lekarski, weterynaryjny, budowlany, geodezyjny, więzienny), gubernialnym komitetem statystycznym, urzędami gubernialnymi do spraw włościańskich, ziemstw, urządzeń fabrycznych, powinności wojskowej, gubernialnym komitetem ochrony lasów, gubernialnym zarządem opieki społecznej, gubernialnym zarządem dóbr państwowych (w 1902 r. zmieniony na zarząd rolnictwa i dóbr państwowych). Był też zobowiązany do składania w ministerstwie spraw wewnętrznych corocznych raportów z sytuacji społeczno-politycznej guberni. Stanowisko naczelnika guberni pełnili zazwyczaj urzędnicy IV rangi (rzeczywisty radca stanu), a wicegubernatorów – V rangi (radca stanu)²¹.

22 lipca 1866 r. wydano zarządzenie umacniające władzę gubernatora²², który mógł prowadzić niezależną politykę kadrową we wszystkich urzędach podległych zarządowi

¹⁹ Raporty generała-gubernatora Kraju Północno-Zachodniego zawierały m.in. szczegółowe informacje o wzroście stanu posiadania rosyjskiej własności ziemskiej, będącego wynikiem wdrażania *Instrukcji* z 1865 r. oraz ukazu z 10 grudnia 1865 r. S. Wiech, *Memoriał wileńskiego generała-gubernatora z 9/21 grudnia 1879 roku w sprawie zniesienia kontrybucji (podatku procentowego) nałożonej na ziemiaństwo polskie*, „Respectus Philologicus” 2007, nr 12 (17), s. 186–190.

²⁰ Т.А. Алексеева, В.Г. Афанасьев, В.В. Берсенева, С.В. Волкова, А.В. Ильин, М.А. Капустина, О.М. Карамышев, Н.М. Корнева, Д.И. Раскин, *Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. В двух томах*, т. 1, Санкт-Петербург 2001, s. 150–152.

²¹ П.А. Зайончковский, *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*, Москва 1978, s. 144–165, 201–215.

²² *Высочайше утвержденное положение Комитета Министровъ о пространствѣ и предѣлахъ власти губернаторовъ*, но. 43501, w: *Полное собрание Законовъ Российской империи*, т. 41, 1866, s. 953–954.

gubernialnemu. Nowe prawo umożliwiło mu zmianę struktury tego zarządu (np. likwidację departamentów) w przypadku wykrycia nadużyć wśród pracowników lub braku lojalności wobec carskiego reżimu. W 1881 r. władza gubernatorów została dodatkowo wzmocniona poprzez przyznanie im inicjatywy ustawodawczej w formie wydawania autonomicznych zarządzeń mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa publicznego, stosowanie sankcji karnych w postaci kary więzienia (do trzech miesięcy) oraz wydalenie z terytorium guberni w przypadku naruszenia przepisów. W nadzwyczajnych okolicznościach prawo umożliwiło gubernatorom zamykanie targowisk i zakładów przemysłowych²³.

Generałowie-gubernatorzy i podlegli im gubernatorzy mieli duży wpływ na politykę własnościową na swym terenie. Gubernatorzy mogli typować i rekomendować swoich podwładnych jako kandydatów do otrzymania na korzystnych warunkach finansowych dóbr państwowych lub skonfiskowanych majątków. Mogli również wykluczać potencjalnych rosyjskich nabywców z możliwości otrzymania nieruchomości ziemskich. Naczelnicy prowincji jako pośrednicy między gubernatorem a ministerstwem dóbr państwowych mieli prawo do zaaprobowania lub odrzucenia takiej kandydatury. W 1905 r. po wydaniu ukazu tolerancyjnego do kancelarii gubernatora grodzieńskiego wpłynęło wiele indywidualnych wniosków ze strony włościan wyznania katolickiego w sprawie zakupu działek instrukcyjnych. Gubernator grodzieński często sugerował naczelnikowi Kraju negatywną opinię, podważając ukaz z 1905 r., który miał być sprzeczny z zapisami *Instrukcji*, oraz sugerując, że osoby polskiego pochodzenia mogą nabyć działki instrukcyjne tylko w przypadku „zaokrąglenia” granic własnych działek lub gdy działki były przecinane własnością instrukcyjną (Boguszewo, Słójka, Ściebielec). Generałowie-gubernatorzy często brali pod uwagę opinię gubernatorów i wydawali decyzję odmowną²⁴.

2.3. Procedury uprawomocniania umów notarialnych na przykładzie akt zespołu archiwalnego Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie

Zespół akt Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie, przechowywany w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku, obejmuje dokumentację powstałą w okresie od 1882 do 1915 r. Do akt spraw wytworzonych przez kancelarie notarialne zostały dołączone dokumenty wcześniejsze, tzw. *antiora*, z lat 1581–1882, sporządzone przez władze administracyjne, sądowe i osoby prywatne. Dokumentowały one prawo do własności

²³ *Высочайше утвержденное положение о мѣрахъ къ охраненію государственнаго порядка и общественнаго спокойствія*, no 350, t. 1, 1881, s. 261–265; П.А. Зайончковский, *op. cit.*, s. 210–215.

²⁴ Lietuvos Valstybes Istorijos Archivas (dalej: LVIA), f. 378, 1908 r., ap. 116, b. 231, k. 32–39, 89–91, 444.

uczestników transakcji. Z kolei akty późniejsze (*posteriora*), z okresu 1920–1930, składają się z korespondencji kierowanej przez osoby zainteresowane do Wydziału Hipotecznego Sądu Okręgowego w Białymstoku. Zachowane dokumenty tworzą akta czynności starszego notariusza i są typowymi aktami spraw zakładanymi w kancelarii. Sygnaturą akt był numer, pod którym zarejestrowano sprawę w obrębie roku. Na obwolutach akt były adnotacje o numerze, pod którym odnotowywano zatwierdzoną umowę notarialną w rejestrze wieczystym. Dokumentacja wytworzona w kancelarii urzędu Starszego Notariusza w Grodnie dotyczyła wyłącznie nabycia, zbycia i ograniczenia praw własności do nieruchomości. Najczęściej występują akty kupna-sprzedaży, które można podzielić na dwie kategorie: *купчая крепость* i *данная крепость*. Pierwsze obejmowały typowe umowy kupna-sprzedaży. Z kolei *данная крепость* dotyczyła umów, na podstawie których zmiana prawa własności odbywała się w trybie przymusowym²⁵.

Część akt tworzyło *заставные крепости*. Związane były z zaciąganiem przez właściciela nieruchomości kredytu poprzez tzw. akt zastawu. W zespole występują również akta darowizn – *дарственные записи*, podziału nieruchomości otrzymanej w spadku – *раздельная запись* oraz testamenty. W przypadku tych ostatnich starszy notariusz rejestrował wyrok Sądu Okręgowego w Grodnie w sprawie ich zatwierdzenia²⁶.

Każda umowa dotycząca nieruchomości, sporządzona w kancelarii notarialnej (miejskiej), aby nabrać mocy prawnej, była w ciągu roku przesyłana do właściwego urzędu starszego notariusza w celu jej zatwierdzenia i rejestracji. Sprawdzał on autentyczność dostarczonego dokumentu poprzez zliczenie podpisów i pieczęci wystawiającego go notariusza. Weryfikował również stan zadłużenia lub ewentualnie inne obciążenia ciążące na nieruchomości. W przypadku pozytywnego sprawdzenia pobierał opłaty skarbowe (*пошлины*) i sporządzał na wypisie nadpis o zatwierdzeniu dokumentu. Następnie uzupełniał rejestr hipoteczny o dane dotyczące nabywcy, numer aktu w księdze nieruchomości oraz datę jego ustanowienia²⁷.

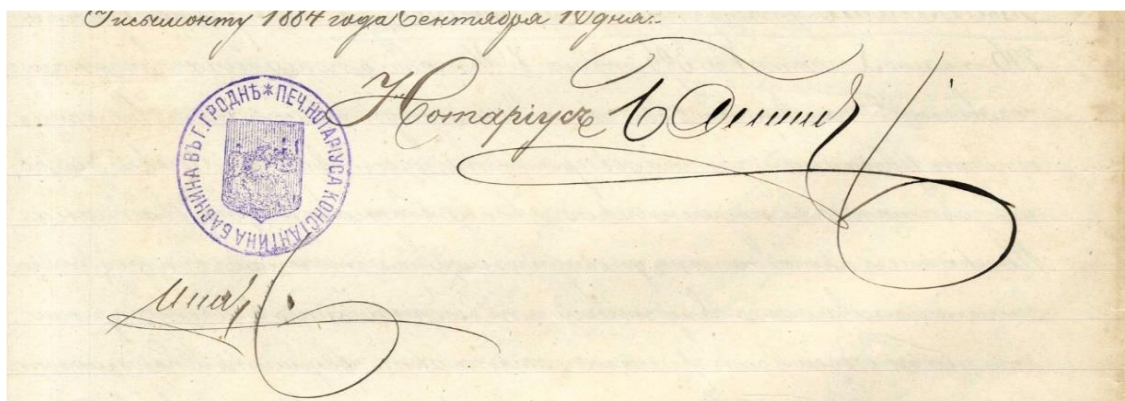
Po zatwierdzeniu umowy notarialnej i wpisaniu tej decyzji do rejestru wieczystego strona otrzymywała jej wypis z formułą, która w tłumaczeniu na język polski brzmi

²⁵ Przykładem pierwszego typu umowy notarialnej była transakcja sprzedaży majątku instrukcyjnego Kleiniki (dawna ferma skarbowa w powiecie bielskim) przez asesora kolegijskiego Iwana Łunskiego dla radcy dworu Mikołaja Makowiejewskiego w 1872 r. Z kolei przymusową sprzedażą była transakcja zbycia majątku instrukcyjnego Straż (w powiecie sokólskim) należącego do registratora kolegijskiego Hieronima Żyramskiego na rzecz ziemianki Marii Androsiuk, w poczet spłacenia zaległych długów, zawarta w 1892 r. APB, SNSOG, sygnatury: 207, k. 206–207; 296, k. 115–116v.

²⁶ J. Szumski, *op. cit.*, s. 13–14.

²⁷ Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 358.

następująco: „Wypis ten zgodny słowo w słowo z aktem wniesionym do księgi wieczystej, zapisanym w księdze wpisów i kopii za [...] rok pod nr. [...]. Odnotowany w rejestrze wieczystym dla powiatu [...], stronica [...], wydany dnia [...]”. Wypis aktu notarialnego wraz z powyższą formułą był dokumentem wiary publicznej i stanowił podstawę do dokonania wszelkiego rodzaju czynności urzędowych związanych z daną nieruchomością²⁸. Wypisy aktów sporządzonych przez notariuszy w danym okręgu sądowym i przesłane do zatwierdzenia były gromadzone w księgach nieruchomości (*крепостная книга*), które zakładano corocznie, oddzielnie dla każdego powiatu i miasta powiatowego²⁹. Z kolei w rejestrach wieczystych (*реестр крепостных дел*), również prowadzonych oddzielnie dla każdego miasta powiatowego i powiatu, odnotowywano: nazwę nieruchomości, adres, nazwisko właściciela, wszelkie zmiany i ograniczenia prawa własności oraz wpisywano rejestry zatwierdzonych umów notarialnych³⁰. Wypis aktu lub jego kopia mogły zostać sporządzone tylko uczestnikowi transakcji albo osobom upoważnionym. Wydanie wypisu bądź kopii każdorazowo było rejestrowane przez notariusza w księgach aktowych poprzez naniesienie imienia i nazwiska osoby, która powyższe otrzymała. Ponadto w trakcie wydawania aktu notariusze opatrywali je pieczęcią z wizerunkiem gubernialnego herbu. W otoku pieczęci zamieszczone było imię i nazwisko notariusza oraz nazwa miasta lub powiatu, w którym urzędował (zdjęcia 2.3.1 i 2.3.2)³¹.

Zdjęcie 2.3.1. Uwierzytelniająca pieczęć tuszowa notariusza grodzieńskiego Konstantego Basnina. W otoku zamieszczona informacja o jej właścicielu oraz siedzibie jego urzędowania. Na środku pieczęci znajduje się wizerunek herbu guberni grodzieńskiej. Z jej prawej strony widnieje własnoręczny podpis notariusza. Z zasobu APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 287, k. 113v

²⁸ J. Szumski, *op. cit.*, s. 9.

²⁹ *Ibidem*, s. 10.

³⁰ D. Malec, *op. cit.*, s. 80.

³¹ Wypisy akt w wyjątkowych przypadkach mogły być sporządzane dla sądów. Służyły one jako materiał dowodowy w toczących się sprawach. Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 355.

Zdjęcie 2.3.2. Pieczęć lakowa uwierzytelniająca i zabezpieczająca akta sprawy prowadzonej przez notariusza grodzieńskiego Konstantego Basnina. Obok pieczęci odręcznie zapisana informacja o zabezpieczeniu dokumentów poprzez nadanie numeracji pojedynczym stronom, przesznurowanie akt spraw i zalakowanie pieczęcią własnościową notariusza. Z zasobu APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 287, k. 113v

Ustawa notarialna z 1866 r. przewidywała unieważnienie umowy notarialnej w dwóch przypadkach: jeżeli strona zbywająca lub obciążająca prawo własności nie była właścicielem danego majątku³² oraz gdy wykryto zadłużenie, którego nie wymieniono w umowie. Od decyzji starszego notariusza przysługiwało stronom prawo odwołania się do właściwego sądu okręgowego³³.

Ponadto przepisy ustawy uwzględniały możliwość złożenia skargi na działalność notariuszy. Zażalenie należało skierować w ciągu dwóch tygodni (od momentu sporządzenia aktu notarialnego) do sądu okręgowego. Adresatem skargi byli bezpośrednio notariusze, którzy zobowiązani zostali do ustosunkowania się w ciągu siedmiu dni³⁴.

2.4. Struktura budowy aktu notarialnego

Podczas zawierania umowy kupna-sprzedaży wymagana była obecność trzech świadków. Mogły nimi zostać wyłącznie osoby pełnoletnie, piśmienne, znane notariuszowi osobiście lub przedkładające dokumenty tożsamości. Funkcji tej nie mogli zaś pełnić: niewidomi, niesłyszący, niemi, niezrównoważeni, psychicznie chorzy, nieznający języka rosyjskiego, spokrewnieni z notariuszem lub osobami zawierającymi transakcję oraz zatrudnieni w kantorze notariusza³⁵.

³² W rosyjskim prawie notarialnym nie obowiązywała zasada rękojmi wiary publicznej, która zakładała, że osoba nabywająca nieruchomość może stać się jej właścicielem, mimo że nie posiadała wiedzy o faktycznym jej właścicielu.

³³ J. Szumski, *op. cit.*, s. 8.

³⁴ Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 352, 356, 358.

³⁵ *Ibidem*, s. 353.

W przypadku osób biorących udział w spisaniu aktu, których tożsamość nie była znana, ich dane osobowe poświadczają dwie inne osoby znane notariuszowi. Informacja o poświadczeniu tożsamości znajdowała się w treści aktu. Ustawa zakazywała notariuszowi wykonywania świadczeń notarialnych wobec własnej rodziny, pod sankcją nieważności transakcji³⁶.

Osoby zawierające umowę prezentowały notariuszowi projekt transakcji oraz warunki, jakie mają spełnić obie strony. W treści projektu wymieniano wszystkie dokumenty niezbędne do realizacji transakcji: pełnomocnictwa, dowody tożsamości itp. Notariusz musiał zapytać uczestników transakcji, czy rozumieją zamysł i znaczenie zaproponowanego projektu oraz czy działają w dobrej wierze. Projekt umowy był odczytywany przez notariusza stronom i świadkom. Wszelkie poprawki, dopiski naniesione w akcie omawiano na końcu dokumentu. Po uzyskaniu akceptacji osób zainteresowanych oraz wniesieniu opłat notarialnych projekt aktu włączano do księgi aktowej. Na dokumencie swoje podpisy składali uczestnicy i świadkowie zawarcia transakcji³⁷.

Strukturę pojedynczego dokumentu notarialnego można podzielić na kilka segmentów, które są typowe dla tego typu dokumentacji:

1. Dane nagłówkowe.
2. Informacje personalne i adresowe notariusza.
3. Informacje personalne uczestników czynności prawnej.
4. Sposób ustalenia tożsamości stawających przed notariuszem.
5. Oświadczenie woli stawających i inne informacje, oświadczenia, postanowienia, zobowiązania realizacji określonej czynności prawnej;
6. Stwierdzenie o odczytaniu, przyjęciu i podpisaniu aktu notarialnego.
7. Wykaz osób stawających do aktu notarialnego, które złożyły podpisy.
8. Postanowienia dotyczące opłat i podatków.
9. Podpis notariusza³⁸.

Pierwsze cztery elementy dotyczą komparycji aktu notarialnego, która pełni funkcję wstępu poprzedzającego treść właściwą dokumentu prawnego. Komparycja jest etapem przygotowawczym prowadzącym do punktu kulminacyjnego całej czynności prawnej, którego zwieńczeniem jest oświadczenie woli osób fizycznych lub reprezentantów instytucji (np.

³⁶ *Ibidem*, s. 352.

³⁷ *Ibidem*, s. 353–354.

³⁸ A. Dunin-Dudkowska, *Akt notarialny jako gatunek wypowiedzi*, Lublin 2010, s. 83; W. Chojnowski, A. Jarzęcki, *Wzory aktów i innych dokumentów notarialnych*, Warszawa 1971, s. 40–42, 63–66.

towarzystwo akcyjne, koleje państwowe) posiadających zdolność do czynności prawnych. Obejmuje dane nagłówkowe, delimitacje czasowe i przestrzenne, imię i nazwisko oraz dane adresowe notariusza, informacje personalne odnoszące się do pozostałych uczestników aktu notarialnego, a także informacje notariusza o sposobie ustalenia tożsamości tych osób. Po komparycji zamieszcza się treść zasadniczą umowy notarialnej. Ten fragment aktu zawiera dane o podstawie prawnej, na mocy której czynność notarialna może zostać zrealizowana. Ostatnie elementy aktu notarialnego dotyczą deklaracji notariusza o odczytaniu projektu umowy, częściowego powtórzenia informacji zawartych w komparycji, a mianowicie ponownego wymienienia uczestników transakcji. Ponadto zamieszcza się kompleksowe dane o wszystkich opłatach ciążących na zleceniodawcach. Finalnymi elementami projektu umowy są własnoręczny podpis notariusza oraz pieczęć notarialna uwierzytelniająca umowę³⁹.

Analizie poddano umowę sprzedaży z 12 marca 1891 r. zastawionego w Wileńskim Banku Ziemskim majątku instrukcyjnego Sterpejki z folwarkiem Zajzdra oraz uroczyskami Kuścińce i Krugła (powiat sokólski), o powierzchni około 698 ha, należącego do asesora kolegiального Wasyla Ziniewicza⁴⁰. Nabywcą nieruchomości był dymisjonowany generał major gwardyjskiej artylerii Włodzimierz Sieriebrjakow. Posiadłość została sprzedana za cenę 20 750 rubli⁴¹. Badany akt notarialny stanowi przykład typowej dokumentacji kupna-sprzedaży, a schemat jego budowy jest reprezentatywny dla wszystkich tego typu transakcji zawartych w biurze notarialnym.

Dane nagłówkowe, czyli pierwsza część komparycji aktu, składają się z następujących elementów. W lewym górnym rogu aktu (Ad. 1a) umieszczony jest znaczek skarbowy (*гербовая марка*). W środkowej części nagłówka zapisana jest informacja o formie kancelaryjnej sporządzonego dokumentu: wypis, kopia lub zaświadczenie. W przypadku wypisu dodatkowo widnieje nazwa księgi aktowej nieruchomości, z której go sporządzono, z uwzględnieniem daty rocznej, paginacji stron oraz numeru aktu w księdze (Ad. 1b i 1c).

Sporządzanie aktów notarialnych odbywało się w kantorze notariusza albo u osób prywatnych, z zastrzeżeniem akt dotyczących ograniczenia praw własności. Dokumentacja tego typu miała być spisywana wyłącznie u notariuszy⁴².

Dalsza część komparycji zawiera informacje na temat: daty i miejsca spisania aktu oraz imienia i nazwiska notariusza sporządzającego dokument z wyszczególnieniem adresu

³⁹ A. Dunin-Dudkowska, *op. cit.*, s. 102.

⁴⁰ APB, SNSOG, sygnatura: 294, k. 55.

⁴¹ APB, SNSOG, sygnatura: 293, k. 155–156v.

⁴² R. Sikorski, *op. cit.*, s. 112.

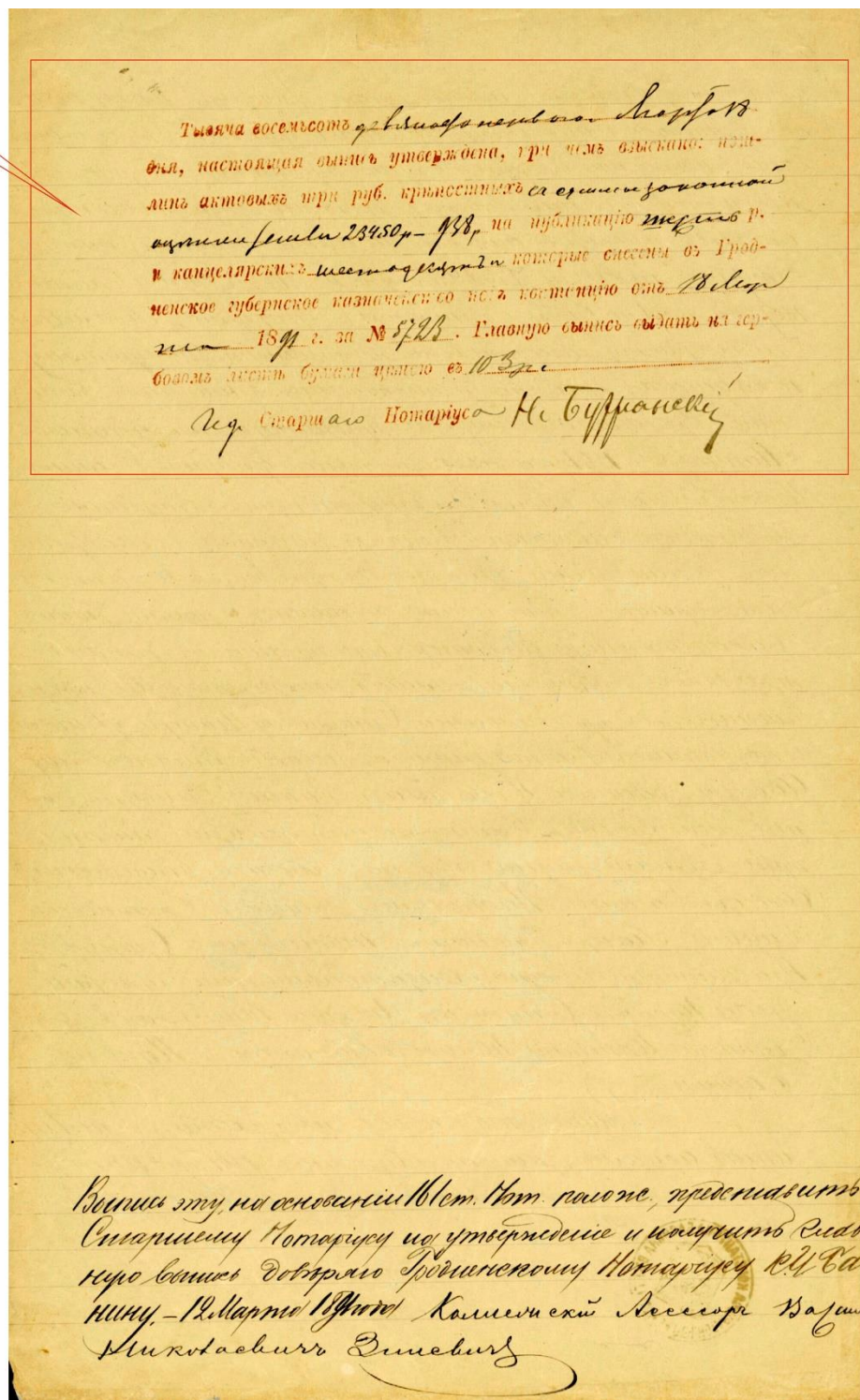
siedziby jego biura notarialnego (Ad. 2). Następnie są wymienione osoby, które zawarły umowę (imiona, *омыецтва* i nazwiska, status społeczny, miejsce zamieszkania), oraz świadkowie obecni podczas spisania aktu. Notariusz ustalał tożsamość przybyłych osób na podstawie przedłożonych pełnomocnictw lub oświadczał, że uczestnicy są mu osobiście znani (Ad. 3 i 4).

W dalszej części dokumentu znajdowała się treść zasadnicza aktu. Przedmiotem umowy kupna-sprzedaży mogły być posiadłość ziemska (cały majątek lub jego część), geodezyjnie wydzielona działka ziemi bądź lasu, dom mieszkalny, budynki gospodarcze. Nierzadko przy zakupie całego majątku ziemskiego odnotowywano również mienie ruchome w postaci sprzętu gospodarczego albo domowego, inwentarz żywy itp. Wyjaśniano także okoliczności nabycia przez dotychczasowego właściciela sprzedawanej nieruchomości lub majątku ruchomego poprzez wymienienie wszystkich dokumentów sankcjonujących aktualną własność. Notariusz zobligowany był uwzględnić ewentualne zadłużenia ciążące na nieruchomości: zobowiązania wobec banku, terminy uiszczania należności kredytowych. W przypadku, kiedy własność nieruchomości podlegała ograniczeniom, należało przywołać odpowiednie przepisy prawne (np. Instrukcja z 23 lipca 1865 r.). Wówczas notariusz winien był przytoczyć podstawę prawną i wymienić treść konkretnych artykułów regulujących możliwość sprzedaży własności (Ad. 5).

Po treści właściwej notariusz zapisywał formułę mówiącą o odczytaniu, zrozumieniu oraz zaakceptowaniu projektu aktu przez uczestników zawarcia transakcji. Ponownie wymieniano z imienia i nazwiska wszystkich biorących udział w transakcji (Ad. 6 i 7).

Na końcu umowy odnotowywano wysokość opłat skarbowych i należności dla notariusza ze wskazaniem osób, na których ciąży zobowiązanie rozliczenia kosztów wszystkich czynności. Na odwrocie ostatniej strony jest odcisnięta kwadratowa, opisowa pieczęć tuszowa, poświadczająca wniesienie opłat urzędowych (Ad. 8).

8

Zdjęcie 2.4.1. Umowa notarialna sprzedaży majątku instrukcyjnego Sterpiejki zawarta w 1891 r. Nabywającym był generał major gwardyjskiej artylerii Włodzimirz Sieriebrjakow, sprzedawcą zaś asesor kolegialny Wasyl Ziniewicz. Z zasobu APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 293, k. 155–156v

Ad. 1a – znaczek skarbowy (гербовая марка) w wysokości 80 kopiejek. Jest to koszt papieru skarbowego, na którym został wykonany wypis aktu notarialnego.

Ad. 1b – informacja o wykonaniu wypisu z księgi aktowej nieruchomości za 1891 r. sporządzonej przez grodzieńskiego notariusza Konstantego Basnina.

Ad. 1c – dane ewidencyjne aktu notarialnego w księdze nieruchomości: numer wpisu 28 oraz kolejne strony z paginacji księgi, na których akt jest zapisany – 36, 37.

Ad. 1d – informacja o tym, że wypis został wpisany słowo w słowo do rejestru wieczystego z 1891 r. pod nr. 924 oraz wydany asesorowi kolegialnemu Wasylowi Ziniewiczowi 12 marca 1891 r.

Ad. 2 – data i miejsce sporządzenia wypisu oraz dane notariusza: 12 marca 1891 r., Konstanty Basnin, notariusz grodzieński. Akt spisano w kantorze notariusza Basnina, przy ulicy Sobornej w domu Barchana nr 12 w Grodnie.

Ad. 3–4 – wymienione zostały osoby zawierające transakcję, które są znane notariuszowi: asesor kolegialny Wasyl Ziniewicz, zam. w majątku Sterpejki, i dymisjonowany generał major gwardyjskiej artylerii Włodzimierz Sieriebrjakow, zam. w Warszawie przy ulicy Wilczej nr 27. Następnie wymienionych jest trzech świadków (dwóch mieszczan i jeden szlachcic) znanych notariuszowi, wszyscy zam. w Grodnie: Izrael Kwiat, przy ulicy Troickiej w domu Massa; Josel Binkowicz, przy ulicy Mostowej w domu Łapinera; Hipolit Protopopow, przy ulicy Soborowej w domu Pika.

Ad. 5 – Ziniewicz sprzedał Sieriebrjakowowi majątek Sterpejki, który został nabyty przez byłego właściciela od państwa podczas transakcji zawartej w Sądzie Głównym w Grodnie 10 marca 1883 r. Właściciel został wprowadzony we własność na mocy tzw. *вводного листа* z 18 czerwca 1883 r. Majątek jest zastawiony w Wileńskim Ziemskim Banku na 9500 rubli. Zadłużenie przechodziło na nabywcę i od 1 lipca 1891 r. wynosi 8584 rubli 37 kopiejek. Majątek został sprzedany za cenę (z zadłużeniem) 20 750 rubli. Sieriebrjakow zobowiązany jest przestrzegać zapisów Instrukcji z 23 lipca 1865 r. (*cmamuu*: 26, 27) w zakresie wydzierżawienia, oddania pod zarząd bądź sprzedaży zakupionego majątku osobom polskiego pochodzenia i Żydom. Transakcję przeprowadzono za zgodą generała-gubernatora wileńskiego wydaną w 7 marca 1891 r.

Ad. 6 – zamieszczona została informacja o tym, że projekt aktu z załączonymi dokumentami poświadczającymi aktualną własność został przedłożony notariuszowi i zaakceptowany przez wszystkich uczestników transakcji. Następnie akt zredagowano, odczytano oraz ponownie wymieniono uczestników. Treść dokumentu notariusz wprowadził do księgi aktowej i jeszcze raz odczytał. W ciągu roku umowa zostanie dostarczona starszemu notariuszowi sądu okręgowego w celu akceptacji. Wypis aktu wydano W. Ziniewiczowi. Z kolei sprzedawca i

nabywca nieruchomości główny wypis otrzymają po akceptacji umowy przez starszego notariusza.

Ad. 7 – wymienieni zostali wszyscy świadkowie uczestniczący w spisaniu aktu kupna-sprzedaży oraz notariusz.

Ad. 8 – opłaty urzędowe, tzw. *пошлины*: za sporządzoną umowę – 3 ruble, za opublikowanie aktu – 6 rubli. Koszty kancelaryjne – 60 rubli. Wszystkie wymienione sumy zostały wpłacone do grodzieńskiej izby skarbowej⁴³.

Ad. 9 – pieczęć okrągła własnościowa i uwierzytelniająca notariusza grodzieńskiego Konstantego Basnina, obok pieczęci jego własnoręczny podpis.

2.5. Kancelaryjny obieg dokumentacji dotyczącej sprzedaży majątków instrukcyjnych przez organy państwowe

Proces nabywania i sprzedaży majątków instrukcyjnych był koordynowany zarówno przez instytucje państwowe szczebla centralnego – Ministerstwo Dóbr Państwowych, jak i na poziomie władz i urzędów prowincjonalnych – kancelarię generała-gubernatora, gubernialny zarząd dóbr państwowych, sąd główny oraz kancelarię starszego notariusza.

⁴³ Realizacja transakcji notarialnych wiązała się z różnego typu opłatami ciążącymi na jej uczestnikach. Na koszty sporządzenia aktu wpływały dwa czynniki: cena urzędowego papieru (*зербовая бумага*) i rodzaj dokumentu. Pobierane były należności związane z opłatą stemplową przy sporządzeniu aktu, opłatą od aktów notarialnych oraz płacą notariusza za wykonanie czynności notarialnych w postaci sporządzenia aktu, poświadczenia, wydania kopii i wypisu z notarialnego archiwum oraz za wykonanie wypisów i kopii z ksiąg i rejestrów wieczystych. Podczas zatwierdzenia transakcji dotyczących nieruchomości należało wpłacić odrębną *poszlinę* w wysokości 3 rubli za każdą stronę aktu. Dochód z opłat skarbowych trafiał do miejscowej izby skarbowej. R. Sikorski, *op. cit.*, s. 112–113; D. Malec, *Notariat Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2001, s. 112; Высочайше утвержденное... 14 Апрелья 1866 года, s. 361.

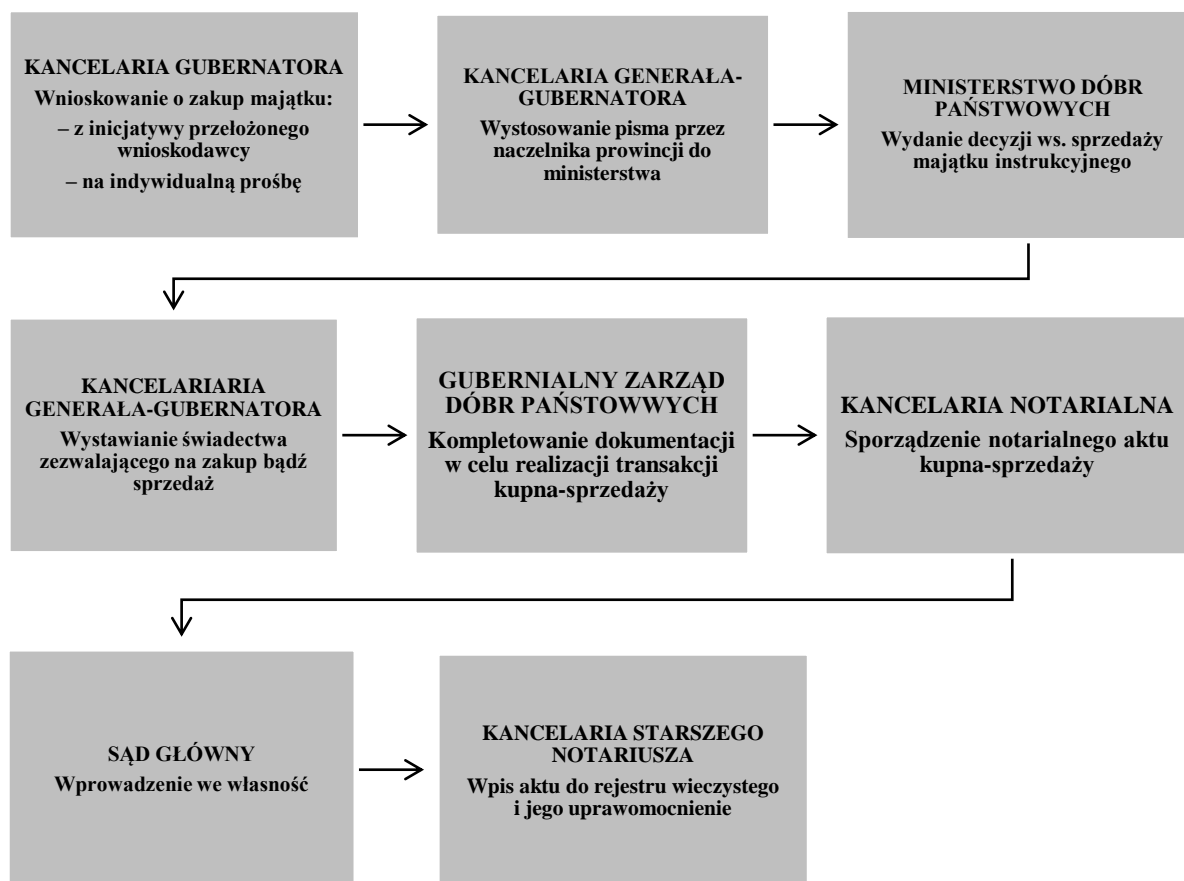

Diagram 2.5.1. Etapy wykonywania czynności urzędowych przez instytucje państwowe w związku ze sprzedażą majątków instrukcyjnych. Opracowanie własne.

Pierwszym etapem urzędowego postępowania mającego na celu kupno nieruchomości instrukcyjnej od władz państwowych było przedłożenie wniosku w przedmiotowej sprawie do kancelarii generała-gubernatora. Wnioskodawcą mógł zostać najwyższy przełożony potencjalnego kandydata lub nierekomendowana osoba zainteresowana⁴⁴. Wszystkie odnalezione wnioski zostały zainicjowane przez gubernatora grodzieńskiego, który występował w imieniu swoich podwładnych urzędników⁴⁵ albo ich rodzin⁴⁶. Zarządca guberni uprzednio

⁴⁴ *Инструкція о порядку продажу казенных земель въ западных губернях лицамъ русскаго происхожденія, служащимъ в томъ краѣ или желающимъ водвориться на постоянное жительство, в: Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладельцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ, Вильна 1886 (dalej: *Сборник*). Статія 17: „[...] военнымъ и гражданскимъ чицамъ удостоиваются права на приобрѣтеніе земли и казенныхъ въ городахъ имуществъ по представленію ихъ начальства Генераль-губернаторомъ лица русскаго происхожденія какъ служащіе такъ и не служащіе въ Западномъ Краѣ о желаніи своемъ приобрести землю заявляютъ Генераль-губернатору или Министру Государственныхъ Имуществъ”, s. 34–35.*

⁴⁵ Gubernator grodzieński wnioskował do Wilna w imieniu: naczelnika powiatu sokólskiego Iwana Głobaczewa (Wygonowo), strażnika leśnego grodzieńskiej guberni Hieronima Żyromskiego (Straż), asesora kolegijskiego Iwana Pokrowskiego (Szostaki), radcy tytularnego Arseniusza Winogradowa (Szyndziel), radcy stanu Pawła Niebolsina (Ściebielec). LVIA, f. 378, 1870 r., ap. 78, b. 1350, k. 1–3; 1971 r., ap. 79, b. 2150, k. 4–10, 36; 1872 r., ap. 80, b. 2233, k. 79–81; 1872 r., ap. 80, b. 2168, k. 35.

⁴⁶ Gubernator typował również członków rodzin swoich byłych podwładnych. Wnioskował m.in. w imieniu Jekatieryny Kałagieorgii (Hołowiesk) wdowy po generale majorze, czy Jewdotij Benediktowny (Jezierysk),

typował osoby, które w jego przekonaniu i zgodnie z literą *Instrukcji* wyróżniły się wybitną służbą państwową i tym samym mogły w ramach nagrody otrzymać nieruchomość ziemską. Kandydaci wyselekcjonowani przez gubernatora posiadali prawo pierwszeństwa zakupu nieruchomości. Wnioskujący, którzy nie otrzymali rekomendacji od zwierzchnictwa, zwracali się w przedmiotowej sprawie za pośrednictwem kancelarii gubernialnej lub bezpośrednio do generała-gubernatora. W Wilnie indywidualnych kandydatów wpisywano na tzw. listy osób oczekujących. O uprzywilejowanej pozycji urzędników wytypowanych przez gubernatora może świadczyć to, że w przypadku kilku zgłoszeń o nabycie tej samej nieruchomości odmowę otrzymywały wyłącznie osoby występujące z własnej inicjatywy. Trudno określić klucz doboru zasłużonych urzędników przez naczelnika guberni. Często występowały sytuacje, gdy negatywną odpowiedź w Wilnie otrzymywali oficerowie zasłużeni w carskiej armii, aktywnie uczestniczący w tłumieniu powstania styczniowego, ale wnioskujący z własnej inicjatywy. Z kolei pozytywnie były rozpatrywane podania cywilnych urzędników gubernialnych wyższych rang, faworyzowanych przez gubernatora⁴⁷.

Gubernator w imieniu podwładnego występował z wnioskiem do naczelnika Kraju Północno-Zachodniego w sprawie przyznania majątku instrukcyjnego. W pierwszej części pisma prezentowano karierę służbową kandydata z uwzględnieniem otrzymanych odznaczeń i zasług. Ponadto omawiano stan jego rodziny: dane współmałżonka (stan społeczny, narodowość i wyznanie), liczbę potomstwa i ich wyznanie. W drugiej części korespondencji gubernator wyrażał swoją opinię na temat lojalności politycznej rekomendowanego i jego rodziny wobec imperatora. Miernikiem tejże oceny był ewentualny udział bliskich nabywcy w antypaństwowych zbrojnych wystąpieniach. Weryfikacja w tym zakresie opierała się na przeprowadzonych wcześniej przesłuchaniach współpracowników wnioskodawcy lub jego bezpośrednich przełożonych.

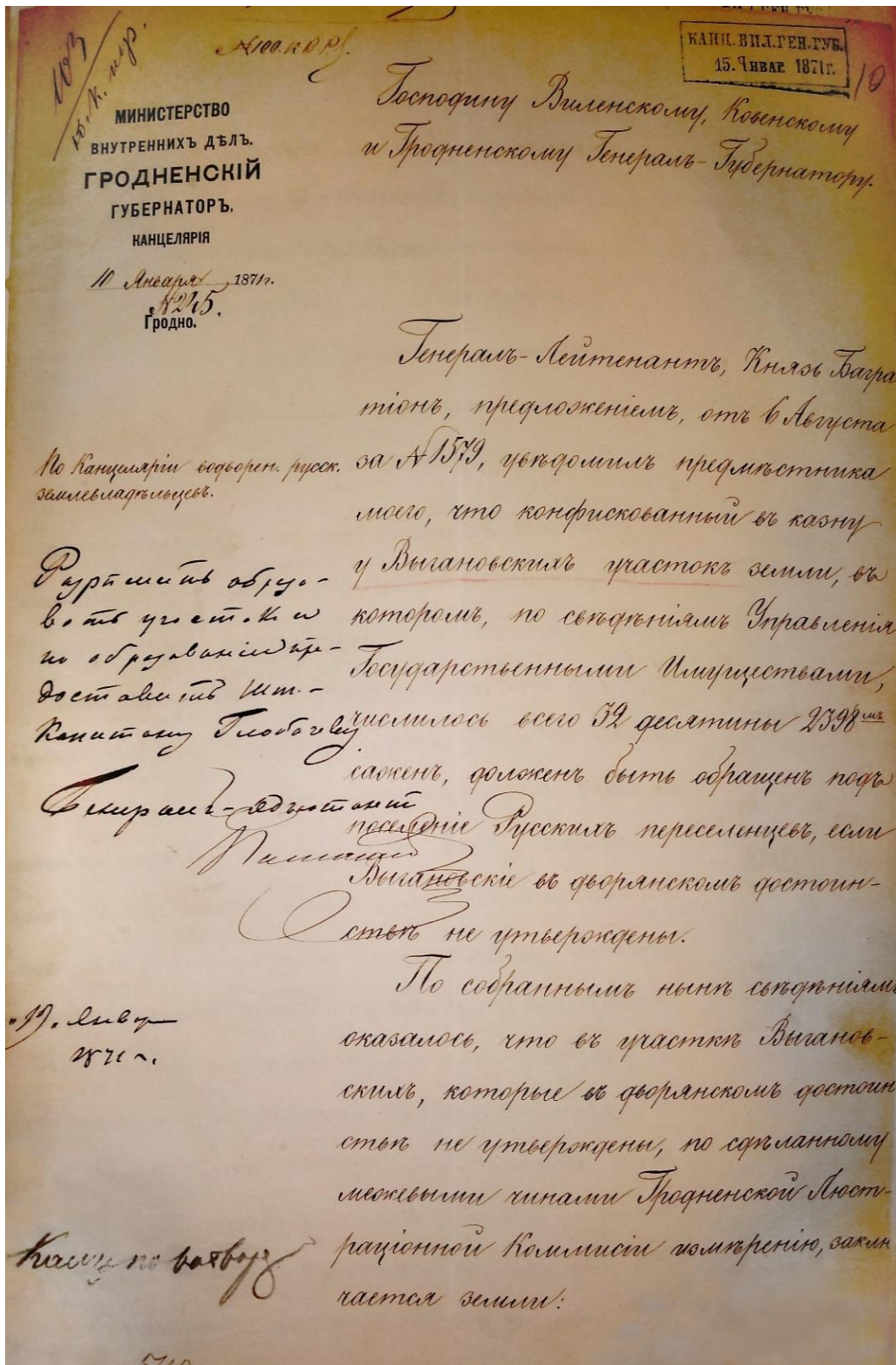
Za przykład pisma przewodniego (wszczynającego sprawę) został wybrany wniosek gubernatora grodzieńskiego generała majora Aleksandra Zurowa z 10 stycznia 1871 r., skierowany do generała-gubernatora wileńskiego w sprawie przyznania skonfiskowanego

wdowy po wołkowyskim pocztmajstrze. LVIA, f. 378, 1873 r., ap. 81, b. 2485, k. 51–52; 1873 r., ap. 81, b. 2472, k. 78.

⁴⁷ Majątek Jałowo-Romaszkówka, sprzedany radcy kolegialnemu Włodzimierzowi Odyńcowowi, chciało zakupić kilku kandydatów: generał major Zoge von Manteuffel (pacyfikator powstania styczniowego w powiecie białostockim, naczelnik miasta Białegostoku i powiatu białostockiego w latach 1863–1865); grodzieński policmajster podpułkownik Sawicki (pacyfikator powstania, rozbił oddział Aleksandra Duchnowskiego pod Piłatowszczyzną w powiecie białostockim; naczelnik Komisji Śledczej ds. Politycznych w Sokółce; policmajster Białegostoku w latach 1868–1870). Z kolei majątek Sobiesk (Wilamówka) chciała zakupić wdowa po pracowniku Sądu Głównego w Grodnie – Agarkowa. LVIA, f. 378, 1871 r., ap. 79, b. 2149, k. 57; 1871 r., ap. 79, b. 2150, k. 25–26.

majątku Wygonowo (powiat bielski) sztabskapitanowi Iwanowi Głobaczewowi w ramach nagrody za wybitną służbę. Gubernator informował w korespondencji, że majątek został wcześniej wytypowany przez ministra dóbr państwowych do sprzedaży osobom rosyjskiego pochodzenia. W dokumencie szczegółowo omówiono stan nieruchomości na podstawie danych z inwentaryzacji przeprowadzonej przez grodzieńską komisję lustracyjną. Ponadto gubernator zaświadczał o lojalności swego podwładnego i jego rodziny wobec imperatora oraz prosił o pozytywne rozpatrzenie prośby⁴⁸.

⁴⁸ LVIA, f. 378, 1971 r., ap. 79, b. 2150, k. 10–11.

Zdjęcie 2.5.1. Fragment pisma skierowanego przez gubernatora grodzieńskiego do Wilna w sprawie przyznania majątku Wygonowo, na mocy Instrukcji z 1865 r., sztabskapitanowi Iwanowi Głobaczewowi, 10 stycznia 1871 r. Z zasobu LVIA, f. 378, ap. 79, b. 2150, k. 10

Do pisma przewodniego dołączano dokumenty uzasadniające decyzję gubernatora. Załącznikami były przeważnie fragmenty *формулярных списков*, które zawierały szczegółowe opisy przebiegu służby urzędniczej potencjalnego nabywcy. *Списки* były sporządzane w formie zestandaryzowanych 14-kolumnowych zestawień tabelarycznych zawierających następujące dane dotyczące pracownika urzędu:

1. Imię i nazwisko, ranga, obecne stanowisko służbowe, wiek, wyznanie, uzyskane odznaczenia, wysokość rocznego uposażenia.
2. Pochodzenie społeczne.
- 3–6. Stan posiadania (majątki dziedziczne i nieruchomości nabyte – własne oraz współmałżonka).
- 7–9. Wykształcenie (ukończone szkoły i kursy), przebieg kariery zawodowej (zajmowane wcześniej stanowiska i uzyskane odznaczenia), uczestnictwo w procesach sądowych.
10. Aktywne uczestnictwo w walkach zbrojnych z nieprzyjacielem (miejsce i data).
11. Odbywanie kary więzienia za przestępstwa (sentencja wyroku, data i miejsce osadzenia).
12. Wykorzystane urlopy wypoczynkowe (data).
13. Przerwy w karierze zawodowej (uzyskane odprawy).
14. Stan cywilny (współmałżonek, imiona dzieci, ich wiek i wyznanie).

Poniższy fragment *списка* (zdjęcie 2.5.2) dotyczy sztabskapitana Iwana Głobaczewa, wówczas naczelnika powiatu bielskiego. Wywodził się on z rodu szlacheckiego pochodzącego z jekaterynosławskiej guberni, co zostało potwierdzone przez Heroldię. Kandydat nie posiadał majątków ziemskich. Edukację ukończył w Jekaterynosławiu. Tam też rozpoczął służbę urzędniczą, podejmując pracę w gubernialnym zarządzie opieki społecznej (1851 r.). W 1854 r. wystosował prośbę o przeniesienie do służby wojskowej. Otrzymał stopień podoficera oraz przydział do Białostockiego Pułku Piechoty. W 1858 r. został przeniesiony do Dagestańskiego Pułku Piechoty. Nagrodzony srebrnym medalem za wojnę w Czechenii i z Dagestanem (1857–1859), brązowym za wojnę krymską (1853–1856) oraz za tłumienie powstania styczniowego (1863 r.). Walczył z oddziałami powstańczymi w guberni wileńskiej od marca do lipca, a następnie w guberni grodzieńskiej, do października tego roku. W 1865 r. awansował na stopień sztabskapitana. Żonaty, miał trzech synów i jedną córkę. Małżonka wyznania prawosławnego (pochodzenia żydowskiego). Dzieci ochrzczono w rycie prawosławnym⁴⁹.

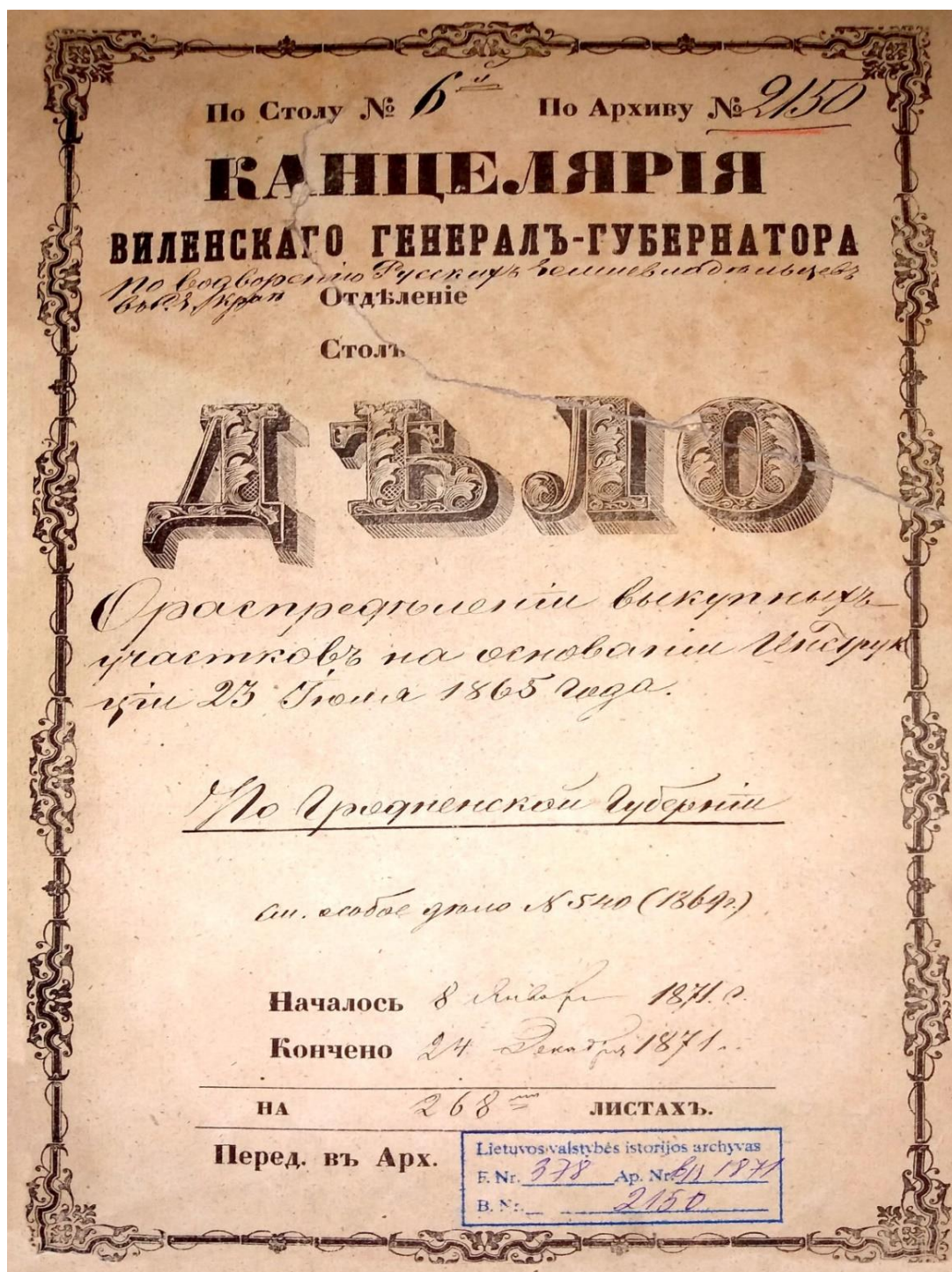
⁴⁹ LVIA, f. 378, 1971 r., ap. 79, b. 2150, k. 4–9.

I.	II.	III. IV. V. VI.				VII.
Чинъ, имя, отчество, фамилия, должность, гдѣ отъ роду, вѣроисповѣданіе, знаки отличія и получаемое содержаніе.	Изъ ка-кого зна-нія про-исходить.	Есть ли нѣбніе.				Гдѣ получил воспитаніе и окончил ли полный курсъ наукъ, когда въ службу вступилъ, въ какихъ должностяхъ и гдѣ пробылъ, не было ли какихъ особенныхъ по службе отличій, не было ли особенно, кромѣ тѣхъ, на которыхъ онъ награжденъ, и въ какомъ времени, сверхъ тѣхъ, на которыхъ онъ награжденъ, былъ зачисленъ подъ судомъ или слѣдствіемъ, былъ ли признанъ виновнымъ, то когда и за что и признанъ виновнымъ, то когда и за что былъ преданъ суду и чѣмъ было наказанъ?
		У него сына и у родителей.		У жены буде женаты.		
		Родовое.	Благопріобрѣтенное.	Родовое.	Благопріобрѣтенное.	
Отставной Штабъ-Капитанъ Иванъ Ивановичъ Глобачевъ, Бѣльскій Уездный Исполнительный Судья роду Бѣльскій. Вѣроисповѣданіе Православное. Имѣетъ знакъ отличія Военнаго ордена 4 степени подполковника, медали: серебряную за участіе въ покореніи Семи и Дегестана 1857-1858 и 1859 годовъ, Бронзовую въ память войны 1855 и 1856 годовъ и въ память расширенія польскаго шаттона 1863 и 1864 годовъ, а также крестъ установленный для чина въ удостовѣреніе въ отличіи горцами. Магистраль получаетъ въ годъ 750 рублей и стоиловъ 750 рублей.	Изъ дворянъ Екатеринославской губерніи. Имѣетъ знакъ отличія Военнаго ордена 4 степени подполковника, медали: серебряную за участіе въ покореніи Семи и Дегестана 1857-1858 и 1859 годовъ, Бронзовую въ память войны 1855 и 1856 годовъ и въ память расширенія польскаго шаттона 1863 и 1864 годовъ, а также крестъ установленный для чина въ удостовѣреніе въ отличіи горцами. Магистраль получаетъ въ годъ 750 рублей и стоиловъ 750 рублей.	<i>Не имѣетъ.</i>				Воспитывался въ казенномъ учебномъ заведеніи въ свирѣду вступилъ въ службу въ Екатеринославскій Приказъ Офицерскаго Призрѣнія, тѣмъ же восьмью сотъ пятнадцатыяго года Октября втораго дня. — Согласно прошенію командовать въ военную свирѣду. — По прошенію опредѣленъ въ свирѣду офицеромъ въ 2-ю батарею батальона Тбилискаго полка. — По прибытіи назначенъ въ свирѣду переводенъ по волю командира въ Якутскій полковный полкъ. — Переведенъ въ Дегестанскій полковный полкъ. — За отличіе при взятіи штурмовой атаки Туринскаго и плененіи Мамыи съ его семействомъ награжденъ знакомъ отличія Военнаго ордена 4-й степени подполковника. — Произведенъ въ прапорщика тѣмъ же восьмью сотъ пятнадцатыяго года Октября двадцать третьяго дня. —

Zdjęcie 2.5.2. Fragment formularzowego spiska dotyczący kariery zawodowej sztabkapitana Iwana Głobaczewa, nabywcy majątku instrukcyjnego Wygonowo. Z zasobu LVIA, f. 378, ap. 79, b. 2150, k. 4

Wnioski w sprawie sprzedaży majątków instrukcyjnych, wpływające do registratury kancelarii generała-gubernatora, były porządkowane w oddzielnych poszytach sporządzanych dla danej gubernii w ramach jednego roku kalendarzowego. W XIX stuleciu w kancelariach urzędów gubernialnych funkcjonował dziennikowy system obiegu korespondencji, w którym pisma rejestrowano według daty wpływu. W związku z powyższym całość korespondencji

dotyczącej jednego majątku instrukcyjnego była rozproszona w obrębie tej samej jednostki archiwalnej⁵⁰.

Zdjęcie 2.5.3. Okładka poszytu zawierającego korespondencję ze sprzedaży majątków instrukcyjnych w guberni grodzieńskiej w 1871 r. (anteriora z 1869 r.). Z zasobu LVIA, f. 378, ap. 79, b. 2150, liczba kart: 268

⁵⁰ W pojedynczej jednostce archiwalnej (o formacie poszytu) zawierającej dokumentację dotyczącą nieruchomości przeznaczonych na sprzedaż akta były dodatkowo uporządkowane wg kategorii korespondencji, a w ich obrębie – chronologicznie. Oddzielnie zszywano: *формулярные списки*, wnioski wpływające z kancelarii gubernatora grodzieńskiego, pisma naczelnika Kraju skierowane do ministerstwa, decyzje wydane przez ministra dóbr państwowych, świadectwa wystawione przez generała-gubernatora. LVIA, f. 378, 1971 r., ap. 79, b. 2150.

Generał-gubernator na podstawie dokumentacji, którą otrzymał z kancelarii grodzieńskiej, sporządził pismo do Ministerstwa Dóbr Państwowych, rekomendując przyznanie (bądź odmowę) majątku instrukcyjnego.

13 września 1871 r. naczelnik Kraju Północno-Zachodniego skierował wniosek do ministerstwa o wydanie zezwolenia Iwanowi Głobaczewowi na zakup Wygonowa. W uzasadnieniu generał-gubernator powoływał się na poparcie udzielone kandydatowi przez gubernatora grodzieńskiego. Minister w ciągu trzech miesięcy wydał pozytywną decyzję, którą następnie wysłano do kancelarii w Wilnie⁵¹.

Opierając się na ministerialnej zgodzie, generał-gubernator wystawiał świadectwo zezwalające na zakup nieruchomości. Dokument miał formę indywidualnego dyplomu wystawionego nabywcy. Na akcie widniały jego imię i nazwisko, stan społeczny, stopień służbowy oraz wyznanie. Ponadto zamieszczano podstawę prawną (decyzja ministra dóbr państwowych), nazwę majątku (lub działki), powierzchnię, dane sprzedawcy, zobowiązania prawne ciążące na kupującym, a także potwierdzenie uregulowania opłat skarbowych. Świadectwo własnoręcznym podpisem uwierzytelniał generał-gubernator (zdjęcie 2.5.4). W grudniu 1871 r. generał-gubernator Aleksander Potapow wydał pozytywną decyzję w sprawie sprzedaży majątku Wygonowo Iwanowi Głobaczewowi⁵².

⁵¹ LVIA, f. 378, 1971 r., ap. 79, b. 2150, k. 184.

⁵² Ministerialne zezwolenie na sprzedaż Wygonowa zostało wystawione 6 grudnia 1871 r., gdyż w tekście aktu notarialnego sprzedaży majątku przez gubernialny zarząd dóbr państwowych powoływano się na świadectwo i datę jego wystawienia w Wilnie. W dokumentacji kancelarii generała-gubernatora wileńskiego, jak również w aktach starszego notariusza nie odnaleziono odrębnego dokumentu w formie świadectwa zezwalającego na sprzedaż Wygonowa. APB, SNSOG, sygnatura: 225, k. 360–361.

251

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Предъявительныя сего, родными братьями 2^м имени
Федору и крестьянину Константи-
ну Ананиевымъ Ясеновымъ ф. отъ зва Анимиш,
привольнаго впроисовидеши,

233

по соглашенію моему съ Министромъ Земледѣлія и Государ-
ственныхъ Имуществъ, дозволяется приобрести, отъ мещан-
ки Анисьи Остасевичъ - " - " - " -

инструкціонную ферму, "Пилки", площадью
до сорока трехъ де., расположенную въ воль-
скомъ уездѣ Гродненской губерніи.

При чемъ изъясненные Ясеновы -
должны принять на себя все обязательства прежняго вла-
дѣльца по отношенію исполненія правилъ инструкціи 23-го
Іюля 1865 г. Въ удостовѣреніе чего и выдано сіе свидѣтель-
ство. Причитающійся гербовый сборъ уплаченъ. г. Вильна
Октябрь 31 дня 1900 г.

Виленскій, Ковенскій и Гродненскій
Генералъ-Губернаторъ,
Генералъ-Адъютантъ

Троцкий

Управляющій Канцеляріею

М.А. Суревичъ

Zdjęcie 2.5.4. Świadcstwo wystawione 31 października 1900 r. przez generała-gubernatora wileńskiego Witalija Trockiego, zezwalające braciom Fiodorowi i Konstantemu Jasiukom na zakup od Anisji Ostasiewicz instrukcyjnej fermy Piliki. Z zasobu APB, SNSOG, sygnatura: 233, k. 251.

Wszystkie niezbędne zezwolenia (decyzja ministra, świadectwo generała-gubernatora) z kancelarii w Wilnie były przesyłane do gubernialnego zarządu dóbr państwowych, gdzie kompletowano całość dokumentacji w celu realizacji transakcji kupna-sprzedaży. W kancelarii zarządu znajdowały się również (przesyłane wcześniej do Wilna i Petersburga) akta lustracyjne z wyceny poszczególnych majątków skarbowych i skonfiskowanych, przeznaczonych na sprzedaż, które w latach 1865–1867 sporządzały specjalne gubernialne komisje lustracyjne. Lustrację majątku Wygonowo ze szczegółową wyceną także dołączono do akt sprawy⁵³.

Transakcja sprzedaży odbywała się w kancelarii notarialnej. Uczestniczyli w niej gubernialny zarządca dóbr państwowych, działający z upoważnienia ministra dóbr państwowych, i kupujący. W akcie zamieszczono informacje o powierzchni nieruchomości (z uwzględnieniem rodzajów gruntów), budynkach gospodarczych oraz wycenę (na podstawie dokumentacji lustracyjnej). Najczęściej przytaczane były punkty (*статии*) *Instrukcji* odnoszące się do kategorii nabywców – osób nagrodzonych (*статья* 13) lub niezależnych wnioskodawców (*статья* 15) oraz ograniczające prawo własności (*статии*: 26, 27)⁵⁴.

Sprzedaż majątku Wygonowo odbyła się 10 marca 1871 r. W imieniu władz państwowych występował zarządzający dobrami państwowymi w guberni grodzieńskiej radca stanu Jewgraf Kurlów (działający na podstawie zezwolenia na sprzedaż wystawionego przez ministra dóbr państwowych 6 grudnia 1871 r.). Kupującym był kilkakrotnie już wymieniany Iwan Głobaczew. Majątek został sprzedany za kwotę 741 rubli 30 kopiejek, którą nabywca zobowiązał się spłacać gubernialnej izbie skarbowej w 40 ratach przez 20 lat. W akcie powołano się na *статии Instrukcji*: 13, 16, 20, 26, 27⁵⁵.

Spisanie umowy notarialnej kupna-sprzedaży było jednym z etapów prowadzących do zmiany własności. Wejście w posiadanie nieruchomości (*ввод во владение*) odbywało się poprzez wyrok sądowy. Sprawa intromisji należała do kompetencji sądów okręgowych i powiatowych. Wprowadzenie we własność odbywało się na specjalnym sądowym posiedzeniu, którego uczestnikami byli: przewodniczący, dwóch członków sądu oraz sekretarz sądowy. W dokumencie wprowadzającym we własność wymieniano osobę, która nabyła nieruchomość,

⁵³ Inwentarz majątku Wygonowo sporządzony w 1865 r. uwzględniał powierzchnię i wycenę użytków rolnych, roczny dochód z majątku, wartość poszczególnych budynków gospodarczych. Grunty o powierzchni 61 ha wyceniono na 659 rubli, roczny dochód – 66 rubli, wartość budynków gospodarczych – 76 rubli i ruchomości – 4 ruble. Dokument lustracyjny uwzględniał również zalety i wady mienia. W przypadku Wygonowa do niedogodności zaliczono: rozproszenie działek należących do majątku, niewystarczającą ilość łąk, niską jakość gleby oraz brak sprzętu gospodarskiego. LVIA, f. 378, 1865 r., ap. 73, b. 2170, k. 131–135.

⁵⁴ *Instrukcja* z 23 lipca 1865 r. zostanie szczegółowo omówiona w rozdziale 3.

⁵⁵ APB, SNSOG, sygnatura: 225, k. 360–361.

oraz akt, na mocy którego nastąpiło przejęcie własności (umowa kupna-sprzedaży, testament, akt darowizny lub zastawu). W kolejnej części listu wprowadzającego była opisana nieruchomość bądź mienie ruchome będące przedmiotem intromisji. Nabywca zobowiązany był dostarczyć rzeczony dokument do archiwum starszego notariusza, gdzie miał zostać zarejestrowany w księdze rejestrów hipotecznych. Na końcu wymienione były osoby, którym wydawano umowę, oraz wysokość opłat skarbowych. Akt był sygnowany przez przewodniczącego posiedzenia sądowego i sekretarza. Wprowadzenie we własność majątku Wygonowo odbyło się 2 kwietnia 1872 r. na mocy decyzji bielskiego powiatowego sądu z 24 marca. W ten sposób zostały dopełnione wszystkie procedury i Iwan Głobaczew został właścicielem konfiskowanego majątku Wygonowo nabytego w transakcji kupna-sprzedaży z 10 marca 1872 r.⁵⁶

2.6. Krytyka źródłowa dokumentacji notarialnej oraz kancelaryjnej

Problematyka związana z majątkami instrukcyjnymi wymusza na badaczu znajomość rosyjskich systemów kancelaryjnych oraz urzędowego obiegu dokumentacji w obrębie instytucji gubernialnych i pomiędzy administracją lokalną a urzędami ministerialnymi. Analiza akt notarialnych i dokumentacji kancelaryjnej umożliwiła sformułowanie następujących tez:

1. Wszystkie akty notarialne wpisane do rejestru wieczystego przez starszego notariusza, w których powoływano się na *Instrukcję*, potwierdzały zmianę stanu własności nieruchomości.
2. Wszczęcie procedury sprzedaży majątku instrukcyjnego w kancelarii generała-gubernatora wileńskiego nie gwarantowało finalizacji transakcji notarialnej.

Ponadto niekompletny stan zachowania materiałów archiwalnych przechowywanych w zasobach archiwów państwowych w Białymstoku i Wilnie uniemożliwia przeprowadzenie kompleksowej analizy obrotu handlowego wszystkimi majątkami instrukcyjnymi na Białostocczyźnie w latach 1867–1915.

Najrzetelniejszym źródłem potwierdzającym zmianę stanu własności nieruchomości instrukcyjnej są umowy notarialne wpisane do rejestru wieczystego prowadzonego przez starszego notariusza. Wszystkie umowy (kupna-sprzedaży, testamenty, darowizny, zastawy), w których przedmiotem transakcji były nieruchomości instrukcyjne, zawierały klauzulę *Instrukcji*.

Analiza dokumentacji notarialnej i kancelaryjnej wykazała, że niektóre posiadłości sprzedawane rosyjskim właścicielom nie były w całości objęte zapisami *Instrukcji*. W

⁵⁶ *Ibidem*, k. 360.

zestawieniach statystycznych kancelarii wileńskiej (kwartalnych, półrocznych i rocznych) obejmujących majątki wytypowane do sprzedaży na mocy *Instrukcji* odnaleziono dwie nieruchomości położone w powiecie sokólskim (Poganica-Żuki i Jałówka-Romaszkówka), które w aktach notarialnych nie zostały odnotowane jako instrukcyjne. Poganica-Żuki była państwowym rewirem leśnym należącym do folwarku Poganica. Majątek ten (o powierzchni około 142 ha), którego akta zachowały się w zespole Starszego Notariusza w Grodnie, został sprzedany w 1880 r. przez władze gubernialne kolegialnemu sekretarzowi Michaiłowi Koźminowi. Z kolei w dokumentacji kancelaryjnej odnaleziono informacje o sprzedaży na mocy *Instrukcji* rewiru leśnego Poganica-Żuki o powierzchni 97 ha dla radcy stanu Arseniusza Winogradowa. Nie zachowały się jednak akta notarialne finalizujące tę transakcję. Z konfrontacji źródeł notarialnych i kancelaryjnych wynika, że państwowy majątek Poganica został sprzedany przez organy państwowe dwóm urzędnikom rosyjskim na odrębnych warunkach prawnych⁵⁷. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku sprzedaży majątku Jałówka-Romaszkówka. Sprzedażą instrukcyjną została objęta działka ziemi z młynem, położona w Romaszkówce na rzece Kumiałce, oraz niewielka część pobliskiego majątku Jałówka (77 ha). W zestawieniach kancelarii wileńskiej powyższy majątek mylnie został zaklasyfikowany w całości jako instrukcyjny, o łącznej powierzchni 319 ha⁵⁸. W rzeczywistości Jałówkę zakupił w 1852 r. polski ziemianin Otto Baehr. Jego spadkobiercy figurowali jako właściciele do 1939 r.⁵⁹

W wyjątkowej sytuacji znalazł się majątek Kalnica (powiat bielski), który w pierwszej połowie XIX w. należał do rodziny Węgierskich. W latach 1864–1866 uległ on znacznemu zniszczeniu, a za aktywny udział właścicieli w powstaniu styczniowym został skonfiskowany przez władze rosyjskie. W 1869 r., jak podają źródła kancelarii wileńskiej, nieruchomość zakupił na mocy *Instrukcji* generał major Jan Wiesielicki. Włościanie z Kalnicy byli zainteresowani wykupem majątku, gdyż ich grunty sąsiadowały bezpośrednio z posiadłością. Jednakże chłopcy jako katolicy nie mogli nabyć nieruchomości. Aby obejść prawo, wynajęli

⁵⁷ LVIA, f. 378, 1972 r., ap. 80, b. 2233, k. 82–85, 112–116; APB, SNSOG, sygnatura: 333, k. 136–138.

⁵⁸ LVIA, f. 378, 1865 r., ap. 73, b. 2170, k. 101–107; W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1763–1875)*, Warszawa 1923 (odbitka „Miesięcznika Statystycznego” 1922, t. 5, z. 11–12), s. 70–71.

⁵⁹ Po śmierci Ottona Baehra dobra Jałówka podzielono pomiędzy spadkobierców. W 1880 r. stanowiła ona wspólną własność jego dwóch córek – Henryki Strzeleckiej i Anieli Baehr, jednak zarządzał nią ich starszy brat Otto rezydujący w Makowlanach. Po śmierci Anieli Baehr w 1889 r. jej część Jałówki odziedziczyły dwie inne siostry – Zofia i Melania Baehr. W 1907 r. folwark przeszedł na własność Wacława i Mariana Baehrów, synów zmarłego w 1907 r. Ottona. W okresie międzywojennym aż do 1939 r. właścicielem Jałówki był Wacław Baehr. APB, SNSOG, sygnatura: 286, k. 46–49; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku. Część szczegółowa*, Białystok 2000, s. 104–105.

kilku prawosławnych fikcyjnych dzierżawców (m.in. Stefana Żochowskiego), którzy arendowali w ich imieniu grunty Kalnicy⁶⁰. Po wykryciu tego faktu Kalnicę ponownie skonfiskowano, a następnie w 1885 r. sprzedano rzeczywistemu radcy stanu Iwanowi Jefremowskiemu⁶¹, którego rodzina utrzymała majątek do 1915 r. Zachowane akty notarialne dotyczące majątku Kalnica, kiedy jej właścicielem była rodzina Jefremowskich, nie zawierają klauzuli *Instrukcji*. W związku z powyższym można przypuszczać, że tylko jego część była objęta zapisami *Instrukcji*⁶².

Pozytywne opiniowanie wniosku w sprawie zezwolenia na sprzedaż lub zakup majątku instrukcyjnego przez generała-gubernatora nie zawsze skutkowało zawarciem umowy notarialnej. W aktach kancelarii wileńskiej odnaleziono wnioski o zezwolenie na sprzedaż dwóch majątków instrukcyjnych, dla których zachowana dokumentacja notarialna nie potwierdziła zmiany stanu własności. Były to majątki Bajki-Starowieś (powiat białostocki) i Czaje (powiat bielski). Ten pierwszy został skonfiskowany polskiej rodzinie ziemiańskiej Perkowski i w 1865 r. wytypowano go na sprzedaż na mocy *Instrukcji*⁶³. Z kolei w sprawie zakupu posiadłości Czaje (skonfiskowanej powstańcowi styczniowemu Henrykowi Załuskiemu) w 1871 r. wnioskował do Wilna podpułkownik Sawicki, na co otrzymał zgodę generała-gubernatora⁶⁴. Dokumentacja notarialna jednak nie potwierdziła nabycia posiadłości notariusza dla wszystkich majątków instrukcyjnych. Jednak luki w dokumentacji kancelaryjnej (np. brak niezbędnych zezwoleń i decyzji) uzupełniały akta notarialne sporządzane podczas finalizacji transakcji. Analogiczna sytuacja występowała w przypadku niekompletnej dokumentacji notarialnej. Taką sytuację wzajemnego uzupełniania się różnych rodzajów źródeł zaobserwowano przy majątkach Myticzko i Sterpejki. W aktach notarialnych zamieszczono informacje o tym, że w 1877 r. leśny rewir Myticzko zakupił od państwa leśniczy bielski Edward Szulc. W 1893 r. właściciel sporządził testament, w którym zapisał majątek swoim dzieciom. Z kolei w dokumentacji kancelaryjnej zachował się wniosek z 1908 r. wysłany przez

⁶⁰ W aktach parcelacyjnych majątku Kalnica zachowało się pismo z 1922 r., wystosowane przez przedstawicieli 20 mieszkańców wsi Kalnica do Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Białymstoku z prośbą o przyznanie wnioskodawcom prawa pierwokupu do parcelowanych gruntów państwowych Kalnicy. Włóścianie na poparcie swoich argumentów powoływali się na tzw. fikcyjne dzierżawy, które umożliwiły im wieloletnie użytkowanie gruntów parcelowanej obecnie Kalnicy. APB, Powiatowy Urząd Ziemski w Bielsku Podlaskim, nr zesp. 498, sygnatura: 34, k. 14–16.

⁶¹ E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *op. cit.*, s. 124–125.

⁶² W 1893 r. Kalnicę odziedziczyła żona Iwana, Maria Jefremowska i jej niepełnoletnie dzieci (Piotr i Olga). APB, SNSOG, sygnatury: 206, k. 115–120; 222, k. 20–21.

⁶³ Grodzieńska komisja lustracyjna oszacowała roczny dochód z majątku o powierzchni 68 ha na 38,90 rubli, budynki gospodarcze na 60 rubli, całkowitą wartość wyliczono natomiast na 493,90 rubli. LVIA, f. 378, 1865 r., ap. 73, b. 378, k. 124–128.

⁶⁴ LVIA, f. 378, 1871 r., ap. 79, b. 2150, k. 126, 244–245.

gubernatora grodzieńskiego w sprawie zezwolenia na sprzedaż Myticzki 62-osobowemu Knorydzkiemu Towarzystwu Włościańskiemu. Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych pozytywnie ustosunkowało się do wniosku, a generał-gubernator wileński na podstawie decyzji ministra wydał Towarzystwu świadectwo na zakup leśnej daczki. Jednak umowa sprzedaży tego rewiru leśnego nie zachowała się w zespole akt Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie⁶⁵. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku Sterpejek. Majątek ten został pierwotnie skonfiskowany ziemianinowi Terpiłowskiemu, a następnie sprzedany Aleksandrowi Żytkowowi. W 1891 r. Sterpejki nabył dymisjonowany generał major gwardyjskiej artylerii Włodzimierz Sierebrjakow. W 1906 r. na mocy jego testamentu majątek odziedziczyła Elżbieta Kossakowska z domu Polibin, która następnie sprzedała posiadłość spółce włościańskiej⁶⁶.

W aktach kancelarii generała-gubernatora brak danych o dwóch majątkach – Siekluki i Tylwica – które zostały sprzedane rosyjskim właścicielom, o czym świadczą zachowane umowy notarialne⁶⁷. Nie odnaleziono też jakichkolwiek źródeł notarialnych i kancelaryjnych odnośnie trzech majątków instrukcyjnych, które figurują jedynie w zestawieniach statystycznych kancelarii wileńskiej, a mianowicie do Stołowacza, Zaminowa oraz Rybołów (wszystkie położone w powiecie bielskim)⁶⁸.

Reasumując, należy stwierdzić, że pełna analiza obiegu dokumentacji w obrębie instytucji gubernialnych oraz Ministerstwa Dóbr Państwowych pozwoliła ustalić całkowitą liczbę 47 nieruchomości wytypowanych do sprzedaży na mocy *Instrukcji*. Źródła notarialne pozwalają jednak na przeprowadzenie całościowej analizy obrotu handlowego jedynie dla 42 przez Rosjanina⁶⁹. Wynika z tego, że w kwestii zmiany stanu własności majątków instrukcyjnych akta notarialne są wiarygodniejsze od dokumentacji gubernialnej, gdyż w kancelarii starszego notariusza uwierzytelniano transakcję kupna-sprzedaży zawieraną wcześniej u notariuszy powiatowych i tym samym uprawomocniano stan własności.

Podczas analizy źródeł notarialnych i kancelaryjnych nie odnaleziono kompletnej dokumentacji wytworzonej w urzędzie generała-gubernatora oraz kancelarii starszego

⁶⁵ LVIA, f. 378, 1908 r., ap. 116, b. 231, k. 100–121.

⁶⁶ W aktach notarialnych brak informacji o sprzedaży Sterpejek spółce włościańskiej. Dowiadujemy się o tym z dokumentacji kancelarii wileńskiej. *Ibidem*, k. 768–896; APB, SNSOG, sygnatury: 294, k. 55–56; 333, k. 79–80, 91–92, 102–103, 113–114, 146–147, 159–160.

⁶⁷ APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 80–83; 130, k. 318–323; 169, k. 4–7; 202, k. 124–125; 223, k. 442–443.

⁶⁸ Majątek Stołowacz o powierzchni 262 ha zakupiony został w 1869 r. przez Ludmiłę Sazonow za 2516 rubli. Zaminowo o powierzchni 34 ha nabył w 1870 r. Białoziński za 398 rubli, a Ryboły o powierzchni 41,5 ha w 1869 r. kupił Feliks Filutowicz za 763 rubli. W. Schmidt, *op. cit.*, s. 69.

⁶⁹ W aktach notarialnych odnaleziono decyzję Sądu Głównego, który w 1869 r. przyznał nieruchomość Konstancji Szczuce z domu Załuska (siostrze zbiegłego Henryka Załuskiego), a po jej śmierci w 1874 r. synom spadkobierczyni (Stanisławowi, Andrzejowi, Konstantemu, Leonowi i Edwardowi). APB, SNSOG, sygnatura: 202, k. 100–105.

majątków. W przypadku dwóch nieruchomości (Bajki-Starowieś i Czaje) pomimo wszczęcia sprawy na szczeblu urzędu naczelnika prowincji nie doszło do finalizacji transakcji i zmiany stanu własności. Braki źródłowe nie pozwalają zaś określić stanu własności trzech posiadłości, na których temat odnaleziono szątkowe dane ilościowe w dokumentacji kancelaryjnej (Stołowacz, Zaminowo, Ryboły). Jak wynika z wyliczeń dotyczących liczby utworzonych majątków instrukcyjnych stopień kompletności akt notarialnych sporządzonych przez kancelarię starszego notariusza w Grodnie w odniesieniu do majątków instrukcyjnych stanowi 89%.

Rozdział 3

Podstawy prawne utworzenia majątków instrukcyjnych i procedury ich sprzedaży przez organy państwowe¹

Powstanie styczniowe wpłynęło na radykalną zmianę polityki własnościowej w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego. Władze carskie dążyły do całkowitej rusyfikacji tych terenów. Miało się to dokonać m.in. poprzez wprowadzenie aktów prawnych wymuszających zmianę struktury własności ziemskiej na korzyść Rosjan, a w konsekwencji polegało na umniejszeniu stanu posiadania polskiego ziemiaństwa oraz uszczupleniu dóbr skarbowych. Narzędziem do realizacji tych planów była *Instrukcja o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe się osiedlić*, którą wprowadzono w życie 23 lipca/5 sierpnia 1865 r. (dalej: *Instrukcja*)². Niniejszy rozdział ma na celu: przedstawienie genezy jej opracowania (eksponując rolę jej głównych pomysłodawców), szczegółową analizę prawno-ustrojową aktu normatywnego (uwzględniającą kolejne zarządzenia władz centralnych modyfikujące niektóre zapisy *Instrukcji*), charakterystykę majątków instrukcyjnych (ich wycenę, powierzchnię, uposażenie, lokalizację), prezentację sylwetek pierwszych rosyjskich właścicieli oraz analizę porównawczą nieruchomości instrukcyjnych utworzonych poza obszarem byłego obwodu białostockiego (cała gubernia grodzieńska oraz Kraj Północno-Zachodni).

3.1. Okoliczności uchwalenia oraz założenia *Instrukcji*

Głównym inicjatorem stworzenia aktu prawnego, który miał wpłynąć na zmianę struktury własnościowej w Kraju Północno-Zachodnim na korzyść rosyjskich właścicieli ziemskich, był generał-gubernator wileński Michaił Murawjow³. W jednym z pism do ministra

¹ Niniejszy podrozdział został przygotowany na podstawie artykułu: J. Danieluk, *Instrukcja z 23 lipca 1865 roku oraz jej zastosowanie na terenie byłego obwodu białostockiego w latach 1867–1878*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 1, s. 125–166.

² *Инструкция о порядке продажи казенных земель въ западныхъ губерняхъ лицамъ русскаго происхожденія, служащимъ в томъ краѣ или желающимъ водвориться на постоянное жительство*, w: *Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ* (dalej: *Сборникъ*), Вильна 1886, s. 32–38.

³ Michaił Murawjow (1796–1866) – konserwatywny polityk rosyjski, uczestnik wojen napoleońskich (1812–1815). Pełnił funkcje wicegubernatora witebskiego (1827 r.), mohylewskiego (1829 r.), kurskiego (1835 r.). Brał udział w tłumieniu powstania listopadowego na Litwie. W 1857 r. otrzymał nominację na stanowisko ministra dóbr państwowych. Od maja 1863 do kwietnia 1865 r. sprawował urząd generała-gubernatora Kraju Północno-Zachodniego. Podczas powstania styczniowego prowadził krwawą rozprawę z jego uczestnikami. M. Murawjow, *Wspomnienia*, oprac. Z. Podgórzec, Warszawa 1990, s. 19; *Полный сборникъ записокъ гръ Муравьева-Виленскаго, о мятеже в Северно-Западной Россіи в 1863–1864 гг. составленный по номерамъ Россійской Старины*, s. 20–31.

dóbr państwowych Aleksandra Zielenoja, datowanego na sierpień 1863 r., Murawjow postulował: „[...] należy dążyć do możliwego zmniejszenia ilości właścicieli ziemskich pochodzenia polskiego i do osiedlenia żywiołu rosyjskiego; sądziłbym przeto, aby postarać się, by jak najwięcej majątków przeszło do Rosjan [...] tylko tym sposobem można dopiąć tego, że osiadzie w kraju tutejszym znaczna ilość właścicieli pochodzenia rosyjskiego, którzy tworząc w pewnych miejscowościach ścisłą masę, będą mieli możliwość przeciwdziałania występnyim zamiarom obywateli polskich, aby oderwać od Rosji jej gubernie północno-zachodnie. [...] Należy zarządzić sprzedaż majątków tych właścicieli, których dzieci uczestniczyły w buncie [...]”⁴.

Po stłumieniu powstania styczniowego realizacji tego założenia podjął się generał-gubernator wileński Murawjow. Już w memoriale z 14 maja 1864 r., adresowanym do cara Aleksandra II, wyraził opinię, że z głębi Rosji należy sprowadzić do Kraju Północno-Zachodniego chłopów i osiedlić ich na skonfiskowanych majątkach. Do celów kolonizacyjnych planowano wykorzystać opuszczone grunty stanowiące drobnoszlacheckie zaścianki. Aby zachęcić włościan do osiedlania się w zachodnich guberniach, władze przewidziały szereg ulg, m.in. bezpłatne przekazanie pozostawionych budynków gospodarczych i mieszkalnych. W przypadku ich braku zapewniały natomiast materiał budowlany w postaci od 50 do 100 pni ze skonfiskowanych lasów oraz zapomogę w kwocie od 75 do 100 rubli. Ponadto przez trzy pierwsze lata osadnicy mieli być zwolnieni z opłat czynszowych i służby wojskowej. W 1865 r. Ministerstwo Dóbr Państwowych sprowadziło 30 rodzin z guberni pskowskiej i rizańskiej oraz osiedliło ich na gruntach pozostałych po spacyfikowanych zaściankach w powiatach bielskim i białostockim: Pruszanka – 11 rodzin, Jaworówka – 16, Szczuki – 3⁵. Akcja osadnicza nie przyniosła jednak zamierzonych efektów⁶. Generał-gubernator wileński dostrzegał, że włościański charakter rosyjskiej kolonizacji nie przyspieszy rusyfikacji zachodnich guberni. Uważał, że w tym celu należałoby osiedlić tam bardziej „wartościowy element” w postaci rosyjskich urzędników i wojskowych. Proponował zatem, aby urzędnikom przybyłym do Kraju Północno-Zachodniego, którzy w okresie trzyletniego pełnienia służby wykazali się

⁴ H. Mościcki, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s. 173–175; *Граф Михаил Николаевич Муравевъ. Записки его об управленіи Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа*, „Русская Старина” 1882, no. 36, s. 428–429.

⁵ *Отношение Министра Государственныхъ Имуществъ Г. Главному Начальнику Съверно-Западнаго Края отъ 22 мая 1865 года*, w: *Сборник*, s. 27–28; W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, Warszawa 1923 (odbitka „Miesięcznika Statystycznego” 1922, t. 5, z. 11–12), s. 12–14; R. Jurkowski, *Jeszcze o „paradoksach” imperialnej polityki Rosji w guberniach zachodnich po powstaniu styczniowym*, „Echa Przeszłości” 2013, t. 14, s. 99–100.

⁶ W wyniku realizacji planowej kolonizacji w guberni grodzieńskiej w ręce prawosławnych chłopów przeszło 4121 dziesięcin (4502 ha), które otrzymało 254 rodzin. W. Schmidt, *op. cit.*, s. 16.

prawomyślnością, dawać w postaci emerytury na wieczyste i dziedziczne posiadanie działki ziemi z gruntów skarbowych o powierzchni od 120 do 500 dziesięcin (130–546 ha), z ratalną splatą na 49 lat⁷. Nadaniami powinni zostać objęci przede wszystkim urzędnicy do spraw włościańskich, którzy w dłuższej perspektywie czasu opanowaliby samorząd ziemski. W dalszej korespondencji Murawjowa z ministrem dóbr państwowych Aleksandrem Zielenojem (pismo z 5 kwietnia 1865 r.) ten ostatni poinformował generała-gubernatora wileńskiego, że ministerstwo opracowuje projekt sprzedaży ziemi skarbowej w zachodnich guberniach Rosjanom pełniącym tam służbę państwową oraz wyrażającym chęć stałego osiedlenia się⁸.

Plany i koncepcje Murawjowa doczekały się realizacji za kadencji jego następcy na stanowisku wileńskiego generała-gubernatora – Konstantina Kaufmana⁹. 23 lipca/5 sierpnia 1865 r. została wydana *Instrukcja o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe się osiedlić*¹⁰. Została opracowana w Ministerstwie Dóbr Państwowych, a jej autorstwo można przypisać trzem osobom: Michaiłowi Murawjowowi, Aleksandrowi Zielenojowi oraz Iwanowi Kornilowowi¹¹. 1 lipca *Instrukcja* została przedłożona Komitetowi Zachodniemu¹² do

⁷ Murawjow we *Wspomnieniach* opisuje jeszcze inną koncepcję wielkości przyznawanych działek: „[...] w projektach moich zwracam głównie uwagę na możliwość powiększenia zaludnienia kraju przez Rosjan w miejscowościach najbliższej siebie położonych i poprzez nadawanie im większych nadziałów ziemi od 500 do 1000 dziesięcin, aby w ten sposób stworzyć w tych miejscowościach silne ziemstwo na zasadach rosyjskich”. M. Murawjow, *op. cit.*, s. 93.

⁸ W. Schmidt, *op. cit.*, s. 19–20.

⁹ Konstantin Kaufman (1818–1882) – rosyjski generał i polityk. Brał udział w kampanii kaukaskiej (1839–1843) oraz w wojnie krymskiej (1853–1856). W 1861 r. został dyrektorem kancelarii ministerstwa wojny. W okresie od 17/29 kwietnia 1865 do 9/21 października 1866 r. sprawował urząd generała-gubernatora wileńskiego, kowieńskiego i grodzieńskiego, dowódcy wileńskiego okręgu wojskowego oraz naczelnika guberni witebskiej i mohylewskiej. Z jego inicjatywy wydano ukaz z 10/22 grudnia 1865 r., który zabraniał polskiemu ziemiaństwu nabywania dóbr ziemskich. W czerwcu 1867 r. został mianowany na stanowisko generała-gubernatora Turkiestanu i dowódcy turkiestańskiego okręgu wojskowego. Dowodził armią rosyjską podczas podboju emiratu Buchary. Zmarł w Taszkencie w 1882 r. S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*. *Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884*, „Kwartalnik Historyczny” 2008, nr 2, s. 59–62.

¹⁰ *Инструкція...*, w: *Сборник*, s. 32–38.

¹¹ Iwan Kornilow (1811–1901) – kurator państwowych instytucji oświatowych: moskiewskiego, petersburskiego oraz wileńskiego okręgu naukowego. Rzeczywisty tajny radca. Wielokrotnie nagradzany za służbę państwową orderami: św. Aleksandra Newskiego, św. Włodzimierza, św. Anny, św. Stanisława. Bliski współpracownik Michaiła Murawjowa. Współautor koncepcji „powrotu do rosyjskich korzeni” zachodnich guberni. Lansował program usunięcia języka polskiego z życia publicznego, zabraniając zajmowania stanowisk publicznych przez osoby polskiego pochodzenia czy zachęcając Rosjan do osiedlania się w Kraju Północno-Zachodnim. S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018, s. 130 („Depolonizacja Ziemi Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 1); E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, Kraków 2003, s. 90–94.

¹² Komitet Zachodni (nazywany również Komitetem Guberni Zachodnich) – powołany w 1831 r. Zasięgiem jurysdykcyjnym obejmował zachodnie gubernie Cesarstwa. Posiadał znaczące uprawnienia w sprawie unifikacji i rusyfikacji guberni zachodnich. Funkcjonował do 1848 r. Wznowił działalność 20 września 1862 r. Przewodniczącym Komitetu był Prezes Rady Ministrów, a członkami ministrowie resortowi (m.in. minister spraw wewnętrznych Piotr Wałujew, minister dóbr państwowych Aleksander Zielenoj). S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s.

akceptacji. Następnie dokument zatwierdził Aleksander II. Jej tekst sygnował sekretarz stanu i członek Komitetu Ministrów Iwan Korniłow. Był to akt normatywny, który nie został ogłoszony w Zbiorze Praw Komitetu Ministrów (*Журнал Комитета Министров*). Pominięcie pełnej procedury prawodawczej najprawdopodobniej podyktowane było koniecznością skrócenia czasu wprowadzania w życie rzeczonych przepisów. Majątki przechodzące w ręce rosyjskich właścicieli na podstawie *Instrukcji* były określane w dokumentacji urzędowej oraz w literaturze przedmiotu jako *инструкционные имѣнии* (*участки*), tj. majątki instrukcyjne¹³.

Podstawowym celem *Instrukcji* było zachęcenie zasłużonych urzędników cywilnych oraz wojskowych rosyjskiego pochodzenia odbywających służbę w zachodnich guberniach, określanych też jako *благонадежныя лица* (osoby lojalne wobec władzy), do przedłużenia pobytu lub stałego osiedlenia się w tej części Cesarstwa. Odnosiła się również do innych osób rosyjskiego pochodzenia, które wyrażały chęć stałego osiedlenia się w dziewięciu zachodnich guberniach. Jednym z najważniejszych profitów zagwarantowanych w *Instrukcji* była możliwość nabywania (z pominięciem publicznej licytacji):

- a) skarbowych majątków ziemskich – wolnych od nadziałów włościańskich;
- b) dóbr skonfiskowanych przez państwo za udział ich właścicieli w powstaniu styczniowym;
- c) należących do państwa nieruchomości miejskich.

Miało to następować po zaniżonych cenach (w porównaniu z ich wartością rynkową), z możliwością uzyskania preferencyjnych kredytów na zakup¹⁴. Urzędnicy cywilni i wojskowi, którzy w trakcie odbywania służby państwowej w Kraju Północno-Zachodnim brali aktywny udział w tłumieniu powstania styczniowego, mieli pierwszeństwo w zakupie rzeczonych dóbr. A zatem majątki instrukcyjne stanowiły swego rodzaju nagrodę za lojalną służbę państwową. *Instrukcja* w przeciwieństwie do wcześniejszych ukazów i zarządzeń dotyczących osadnictwa rosyjskiego na zachodnich rubieżach cesarstwa była skierowana do wąskiej grupy potencjalnych nabywców. Władzom zależało na stworzeniu elity wielkoruskiej w powiatach wchodzących w skład zachodnich guberni. Rosyjska kadra urzędnicza i wojskowi uposażeni w majątki ziemskie mieli w przyszłości zdominować lokalny samorząd (urzędy włościańskie,

50–51; А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*, Москва 2005, s. 25.

¹³ A. Suligowski, *Bezprawia i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, Warszawa 1928, s. 23.

¹⁴ *Инструкція...*, I. *Общія основанія*, w: *Сборник*, s. 32; В. Панютич, *Нацыянальны аспект пазямельнай палітыкі царызму на Беларусі эпохі капіталізму (1861–1917 гг.)*, „Біаўрускіе Зесзыты Гісторычныя” 1999, t. 11, s. 107–125.

pośredników pokoju itp.), a poprzez autorytet sprawowanego urzędu wpływać na postawę prorządową miejscowych włościan. Uchwalenie *Instrukcji* oraz utworzenie na jej podstawie majątków instrukcyjnych wytyczyło nową strategię w rusyfikacji wschodnich obszarów dawnej Rzeczypospolitej. Generałowie-gubernatorzy wileńscy (Murawjow i Kaufman) uważali, że aby przywrócić Cesarstwu *искинно русский* Kraj Północno-Zachodni, obecnie zdominowany przez polskie ziemiaństwo i katolickich księży¹⁵, należy zapewnić stałe przebywanie na tych ziemiach osób zasłużonych i lojalnych wobec cara, które dzięki predyspozycjom intelektualnym i doświadczeniu w służbie publicznej przyspieszyłyby rusyfikację zachodnich guberni¹⁶.

3.2. Zasady doboru nieruchomości do sprzedaży na mocy *Instrukcji*

Minister dóbr państwowych Aleksander Zielenoj wyznaczał majątki ziemskie, które podlegały sprzedaży zgodnie z zasadami określonymi w *Instrukcji*. W skład wytypowanych nieruchomości wchodziły: folwarki państwowe określane mianem ferm, składające się z ziemi należącej do skarbu państwa, obciążonej od nadziałów, z zabudową gospodarczą i mieszkaniową; działki ziemskie bez budynków (np. państwowe rewiry leśne, tzw. *лесные дачи*) oraz posiadłości skonfiskowane polskim ziemianom za udział w powstaniu styczniowym¹⁷.

Instrukcja wyróżniała dwie kategorie obszarów ziemskich podlegających sprzedaży. Pierwsza obejmowała powierzchnię od 300 (około 328 ha¹⁸) do 600 dziesięcin (około 656 ha), druga natomiast od 600 do 1000 dziesięcin (około 1093 ha). Przepisy w wyjątkowych przypadkach przewidywały sprzedaż majątków przekraczających 1000 ha, nie doprecyzowywały jednak, kto mógłby je otrzymać¹⁹.

¹⁵ A. Комзолова, *op. cit.*, s. 60.

¹⁶ W pięciu zachodnich guberniach: grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, mohylewskiej i witebskiej według danych Ministerstwa Dóbr Państwowych za 1862 r. na 9929 zamieszkujących tam ziemian aż 9261 osób było polskiego pochodzenia i należało do nich około 94,7% gruntów z tego obszaru. Przed wprowadzeniem w życie reformy uwłaszczeniowej byli oni właścicielami 1 131 669 chłopów pańszczyźnianych, co stanowiło 77% wszystkich włościan należących do tej kategorii. С.М. Самбук, *Политика царизма Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск 1980, s. 6–7; S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”...*, s. 59.

¹⁷ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 70–71.

¹⁸ Przeliczając miary powierzchni (dziesięciny na hektary), za punkt wyjścia przyjęto dziesięcinę skarbową (1 dziesięcina skarbowa = 1,09252 ha = 10925,2 m²). Inne przeliczenia tej miary: 1 dziesięcina = 2400 sążni² = 1,9508 morgów = 109,252 arów.

¹⁹ W guberni grodzieńskiej sprzedano sześć majątków instrukcyjnych o powierzchni powyżej 1000 dziesięcin: Jezioro (powiat grodzieński, 9908 ha), Bałandycze (powiat kobryński, 3928 ha), Gabrielin (powiat prużański, 1984 ha), Pieniuga (powiat wołkowyski, 1943 ha), Osowiec (powiat słonimski, 1319 ha), Laskowicze (powiat kobryński, 1297 ha). W. Schmidt, *op. cit.*, s. 69–72; С.М. Самбук, *op. cit.*, s. 24; E. Maliszewski, *Białoruś w cyfrach i faktach*, Piotrków 1918, s. 21–22.

Sprzedaży na mocy *Instrukcji* podlegały również wszelkiego typu zabudowania, które wchodziły w skład majątku. Oprócz budynków gospodarczych były to rolnicze przedsiębiorstwa produkcyjne i usługowe, które obejmowały: młyny, folusze, cegielnie, rudnie (specjalizujące się w wytopie żelaza i żeliwa), zakłady produkujące nawozy, wapno i inne surowce wykorzystywane w rolnictwie. Były to tzw. *оброчные статьи* – czynszowe nieruchomości skarbowe wydierżawiane przez Ministerstwo Dóbr Państwowych, przeważnie na publicznych licytacjach, prywatnym osobom. Dochód pozyskany z dzierżaw państwowych był przekazywany do Ministerstwa Finansów²⁰.

W przypadku majątku, na którego obszarze znajdowały się ważne zakłady produkcyjne, *Instrukcja* zabraniała jego parcelacji i sprzedaży pojedynczych działek, ponieważ mogłoby to naruszyć prawidłowe funkcjonowanie zakładu²¹.

Ulgowej sprzedaży podlegały też nieruchomości miejskie należące do skarbu państwa. W tym zakresie *Instrukcja* wyróżniała: budynki mieszkalne, fabryki, przedsiębiorstwa handlowe oraz nieruchomości opuszczone. Własność skarbowa w miastach była sprzedawana na podstawie ksiąg ewidencyjnych nieruchomości miejskich²².

Majątki ziemskie i nieruchomości miejskie, które zostały wytypowane do sprzedaży, musiały zostać dokładnie opisane i zewidencjonowane przez kreślarzy i mierniczych ziemskich. Inwentarze majątków składały się z planów geodezyjnych działek ziemskich objętych sprzedażą oraz ewidencji budynków mieszkalnych, gospodarczych i fabrycznych, które przynależały do majątku ziemskiego lub wchodziły w skład nieruchomości miejskich²³. Wymienione opisy nieruchomości i plany działek ziemskich wraz z ich wyceną były następnie przedkładane Drugiemu Departamentowi Ministerstwa Dóbr Państwowych w celu akceptacji. O wszelkich zmianach w tej materii należało poinformować miejscowego generała-gubernatora²⁴.

²⁰ „Къ земельнымъ участкамъ присоединяются состоящія на нихъ хозяйственныя строения и оброчныя статьи [...]” (*Инструкція...*, ст. 3, s. 32).

²¹ „Раздѣленію на участки не подлежатъ такая имѣнія въ которыхъ состоятъ фабрики, значительные заводы или обширныя хозяйственныя заведенія [...]” (*Инструкція...*, ст. 4, s. 32).

²² „Состоящіе въ городахъ казенные дома, фабрики, заводы, торговыя заведенія продаются въ томъ объемѣ въ какомъ каждое изъ нихъ подъ особымъ номеромъ значится по городскимъ обывательскимъ книгамъ” (*Инструкція...*, ст. 5, s. 33).

²³ „[...] производится подробная опись всѣмъ жилымъ хозяйственнымъ, промышленнымъ и заводскимъ строениямъ [...] и предмету оцѣнки, вмѣстѣ съ темъ опредѣляется приносимый земельнымъ участкомъ, заводомъ или зданіемъ годовой доходъ” (*Инструкція...*, ст. 6, s. 33).

²⁴ Списокъ съ предписанія Управляющаго Министерствомъ Государственныхъ Имуществъ Управляющимъ Палатами Государственныхъ Имуществъ въ Сѣверо-Западныхъ и Бѣлорусскихъ губерніяхъ отъ 12 Августа 1865 года, в: *Сборник*, s. 39–40.

Założenia *Instrukcji* odnoszące się do powierzchni sprzedawanych majątków zweryfikowała rzeczywistość. W wielu przypadkach nie udało się pozyskać lub scalić działek państwowych, aby ich ogólna powierzchnia wynosiła powyżej 300 ha. Przyczyną takiego stanu rzeczy było wdrożenie reformy uwłaszczeniowej, która obciążała majątki skarbowe nadziałami włościańskimi²⁵. 24 sierpnia 1867 r. Senat Rządzący wydał ukaz o zmianie zapisów *Instrukcji* dotyczących wielkości sprzedawanych obszarów ziemskich. Ustalono, że na sprzedaż zostaną przeznaczone również działki w przedziale od około 20 do ponad 300 ha i wyodrębniono grupy właścicieli o powierzchni 20–54 i 54–328 ha. Po 1868 r. zwiększono liczbę majątków najmniejszych, liczących mniej niż 300 dziesięcin (328 ha)²⁶.

Wśród powiatów wchodzących w skład byłego obwodu białostockiego najwięcej majątków sprzedano w powiecie sokólskim – 24. Z kolei w bielskim – 10, a w białostockim – 9. Przeważająca liczba majątków instrukcyjnych w powiecie sokólskim związana była z dużą ilością położonej tam ziemi skarbowej, która przynależała do utworzonej w czasach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej dawnej ekonomii grodzieńskiej. Przed wprowadzeniem reformy uwłaszczeniowej w powiecie sokólskim znajdowało się 7396 dziesięcin (8080 ha) różnych gruntów, które oprócz lasów i nieużytków należały do państwa²⁷. Oznacza to, że na cele polityki narodowościowej opartej na *Instrukcji* przeznaczono 4597 ha, co stanowiło około 57% powierzchni przynależnej do skarbu państwa (pozostałe 1103 ha należały do czterech majątków skonfiskowanych w powiecie sokólskim). W powiecie białostockim instrukcyjne dobra skarbowe stanowiły 474 ha (35%), w bielskim natomiast – 1473 ha (79%). Jak wynika z przytoczonych danych liczbowych, polityka wydzielania i sprzedaży majątków instrukcyjnych była projektem polegającym głównie na prywatyzacji dóbr państwowych.

Poniższe zestawienie (tabela 3.2.1) przedstawia podział majątków instrukcyjnych w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej pod względem ich powierzchni, zgodnie z podziałami ujętymi w *Instrukcji* (oraz kolejnymi jej poprawkami).

Nazwa powiatu	Przedział powierzchni (w ha)	Nazwa majątku	Powierzchnia pojedynczego majątku (w ha) oraz jego lokalizacja (numer porządkowy na mapie 3.2.2)
Sokólski	656–1093	Słójka	795 (1)
		Sterpejki	698 (2)
	328–655	Grodzisk	456 (4)

²⁵ Reforma uwłaszczeniowa została szczegółowo omówiona w podrozdziale 1.4.

²⁶ Указъ Правительствующаго Сената, отъ 24 Апрелья 1867 года по Высочайшему повелѣнію о дополненіи нѣкоторыми льготными условіями Высочайше Утвержденной 23 Іюля 1865 года Инструкціи о продажѣ земель въ Западномъ Краѣ лицамъ русскаго происхожденія, w: *Сборник*, s. 78–79; J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 71.

²⁷ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 74–75; E. Maliszewski, *op. cit.*, s. 24.

	54–327	Kamienna	331 (7)
		Kalno	327 (8)
		Nowy Dwór	323 ^a (9)
		Połomin	307 (10)
		Dubnica	287 ^b (11)
		Knyszewicze	276 (12)
		Szyndziel	258 (13)
		Odelsk	233 (14)
		Lebiedzin	209 (15)
		Harasimowicze	197 (16)
		Leszczany	167 (21)
		Żuchowo	152 (25)
		Ściebielec	131 (26)
		Straż	118 (28)
		Poganica-Żuki	97 (31)
		Szostaki	91 (32)
		Gliniszczce Małe	86 (33)
		Mitrowszczyzna	56 (38)
	poniżej 54	Jezierzysk	53 (39)
		Jaroszówka	41 (41)
Romaszkówka		11 ^c (42)	
		Razem	5700
Białostocki	328–655	Karpowicze	368 (6)
	54–327	Tylwica	192 (17)
		Boguszewo	160 (22)
		Zalesiany	158 (23)
		Antoniuk	154 (24)
		Kolonia	109 (29)
		Wysoki Stoczek	99 (30)
		Sobiesk	62 (35)
	Jaworówka	61 (36)	
		Razem	1363
Bielski	328–655	Hołowiesk	576 (3)
		Hodyszewo	429 (5)
	54–327	Kobusy	188 (18)
		Kleiniki	178 (19)
		Użyki	168 (20)
		Kalnica	123 (27)
		Mytyczko	76 (34)
		Wygonowo	60 (37)
	poniżej 54	Piliki	46 (40)
		Siekluki	10 (43)
		Razem	1854

^a W aktach starszego notariusza nie zachowała się transakcja dotycząca nabycia przez Aleksę Niejełową majątku instrukcyjnego Nowy Dwór. W 1889 r. właścicielem majątku został Arseniusz Winogradow. Był on trzecim nabywcą tej nieruchomości, po Aleksym Niejełowie i Onufrym Wołowiczu. Nowy Dwór liczył wówczas około 316 dziesięcin (323 ha). APB, SNSOG, sygnatury: 338, k. 129–130; 339, k. 30–31v, 39–42, 169.

^b Według źródeł podatkowych spadkobiercy Jewgrafa Kurlowa byli właścicielami 287 ha. Przyjąłem więc powierzchnię podaną w zestawieniach płatników podatku gruntowego za bardziej zbliżoną do rzeczywistości niż informacje zawarte w akcie notarialnym. APB, Inspektor Podatkowy Powiatu Sokólskiego, sygnatura: 78, k. 114–115.

^c W Romaszkówce znajdował się młyn wodny z foluszem sukienym na rzece Kumiałce z działką ziemi o powierzchni 11 ha, należący do Karoliny Bulicz, wdowy po radcy stanu, który został sprzedany na mocy *Instrukcji*. APB, SNSOG, sygnatura: 228, k. 4–5v.

Tabela 3.2.1. Struktura powierzchni majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim. Zestawienie opracowano na podstawie publikacji W. Schmidta, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, Warszawa 1923 (odbitka „Miesięcznika

Statystycznego” 1922, t. 5, z. 11–12), s. 69–71. Uzupełnione materiałami źródłowymi: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

We wszystkich trzech powiatach przeważały majątki o powierzchni poniżej 300 dziesięcin (328 ha). W powiecie sokólskim było ich 20 o łącznej powierzchni 3420 ha, co stanowiło 60% ogółu sprzedanej tam ziemi. W powiecie białostockim niemal wszystkie majątki (oprócz Karpowicz) nie przekraczały 300 dziesięcin (8 posiadłości o powierzchni 995 ha, 73%). Taka sama liczba majątków występowała w powiecie bielskim, obejmując obszar 849 ha (46%). Przeciętnie na jednego właściciela przypadało 248 ha – w sokólskim, 114 ha – w białostockim oraz 185 ha – w bielskim²⁸. W pozostałych powiatach guberni grodzieńskiej powierzchnia gruntów będących w posiadaniu jednego nabywcy była znacznie większa: 429 ha – w brzeskim; 1449 ha – w grodzieńskim; 745 ha – w kobryńskim; 429 ha – w prużańskim; 308 ha – w wołkowyskim²⁹.

Do folwarków instrukcyjnych o największej powierzchni (powyżej 400 ha) należały: Sterpejki (skonfiskowane ziemianinowi Terpiłowskiemu), Słójka (folwark państwowy – była własność ekonomii grodzieńskiej), Hołowiesk (majątek skarbowy byłego starostwa bielskiego) oraz Grodzisk (folwark ekonomii grodzieńskiej) [tabela 3.2.1]³⁰.

Zdecydowaną większość majątków instrukcyjnych tworzyły folwarki państwowe (tzw. fermy) lub skarbowe działki ziemskie (tzw. uczątki). Majątki skonfiskowane stanowiły niewielki odsetek – 13 spośród 43 zbadanych. W powiecie sokólskim było ich 4: Gliniszcz (były właściciel Jan Hryniewicki), Leszczany (b. wł. Józef Ejsmont), Sterpejki (b. wł. Terpiłowski), Żuchowo (b. wł. Szumowski); w bielskim – 4: Kalnica (b. wł. Węgierscy), Kobusy (b. wł. Czarnocki), Siekluki (b. wł. Sieklucki), Wygonowo (b. wł. Rozalia Wygonowska); w białostockim – 5: Karpowicze (b. wł. Alojzy Szumkowski), Kolonia (b. wł.

²⁸ W powiecie sokólskim na 24 majątki przypadało 23 właścicieli (Szyndziel i Poganica-Żuki należały do jednego nabywcy). W białostockim natomiast było 12 właścicieli (Tylwica należała do czterech właścicieli, Kolonia – do dwóch, a Antoniuk i Wysoki Stoczek znalazły się w rękach jednego Rosjanina).

²⁹ W Schmidt, *op. cit.*, s. 48–49.

³⁰ Do największych nieruchomości ziemskich w byłym obwodzie należały: hrabstwo zabłudowskie o powierzchni 15 295 ha (wł. Aleksander Kruzensztern), klucz zakątkowski – powierzchnia 8253 ha (wł. Pelagia Potocka), Dojlidy – 7583 ha (wł. Zofia Ridiger). П. Диковъ, *Списокъ землевладѣній въ гродненской губернии*, Гродна 1890, s. 42–45, 65–79.

Kazimierz Kobylański³¹, Sobiesk (b. wł. Józef Wilamowski), Tylwica (b. wł. Napoleon Ołdakowski), Zalesiany (b. wł. Kazimierz Kobylański)³².

Poniżej zamieszczono fragment mapy administracyjnej guberni grodzieńskiej (mapa 3.2.2) obejmujący trzy zachodnie powiaty (białostocki, bielski i sokólski). Mapa została sporządzona w 1871 r. na zlecenie grodzieńskiego komitetu statystycznego i opublikowana w *Памятної книжце Гродненскай Губерніі*. Na planie naniesiono granice administracyjne *уездовъ* oraz *волости*, które uwzględniały także zasięg terytorialny kompetencji sędziów pokoju i samorządu stanowego. Ponadto mapa zawiera przebieg ważniejszych szlaków drogowych i kolejowych, lokalizację mostów i innych przepraw rzecznych. Oznaczono na niej również ośrodki miejskie (miasta powiatowe, nadetatowe, miasteczka) oraz siedziby władz gminnych. Na potrzeby niniejszej pracy mapa została dodatkowo zmodyfikowana poprzez umieszczenie na niej oznaczeń numerycznych wskazujących lokalizację poszczególnych majątków instrukcyjnych.

³¹ Władze rosyjskie zamierzały skonfiskować wszystkie nieruchomości należące do Kazimierza Kobylańskiego za jego udział w powstaniu. W tej sprawie zostało skierowane pismo gubernatora grodzieńskiego do witebskiego z zapytaniem, czy na obszarze jego guberni znajdują się posiadłości należące do Kobylańskiego. Gubernator witebski przesłał dyspozycje do zarządów policji miast Dryssa, Siebież, Dyneburg, Newel, Wieliz oraz Połock w celu zlokalizowania takowych nieruchomości. Władze gubernialne Witebska ostatecznie przekazały do Grodna odpowiedź negatywną w przedmiotowej sprawie. Национальный исторический архив Беларуси в Минске (dalej: NIABM), Witebski Zarząd Gubernialny, f. 1416, op. 6, d. 248, k. 2–32.

³² W. Schmidt, *op. cit.*, s. 90–93.

Мапа 3.2.2. Fragment mapy administracyjnej guberni grodzieńskiej sporządzonej przez gubernialny komitet statystyczny w 1871 r., obejmujący granice byłego obwodu białostockiego z naniesioną lokalizacją majątków instrukcyjnych (numeracja rosnąca – od największego do najmniejszego majątku. Żółtym kolorem zaznaczone nieruchomości skarbowe, a fioletowym – majątki skonfiskowane). Źródło: *Карта административного деления и путей сообщения. Приложение к: Памятная книжка Гродненской Губернии на 1871 год. Адрес-Календарь, Часть 2-я.*

1. Słójka (уезд sokólski, волость ostrowska), 2. Sterpejki (y. sokólski, в. krugłańska), 3. Hołowiesk (y. bielski, в. pasynkowska), 4. Grodzisk (y. sokólski, в. bagnowska), 5. Hodyszewo (y. bielski, в. olksińska), 6. Karpowicze (y. białostocki, в. jaświłska), 7. Kamienna (y. sokólski, в. kamieńska), 8. Kalno (y. sokólski, в. kamieńska), 9. Nowy Dwór (y. sokólski, в. grzebieniecka), 10. Połomin (y. sokólski, в. romanowska), 11. Dubnica (y. sokólski, в. grzebieniecka), 12. Knyszewicze (y. sokólski, в. zubrzycka), 13. Szyndziel (y. sokólski, в. nowowolska), 14. Odelsk (y. sokólski, в. zubrzycka), 15. Lebedzin (y. sokólski, в. nowowolska), 16. Harasimowicze (y. sokólski, в. kamieńska), 17. Tylwica (y. białostocki, в. zabłudowska), 18. Kobusy (y. bielski, в. skórzecka), 19. Kleiniki (y. bielski, в. kleinicka), 20. Użyki (y. bielski, в. pasynkowska), 21. Leszczany (y. sokólski, в. ostrowska), 22. Boguszewo (y. białostocki, в. krypniańska), 23. Zalesiany (y. białostocki, в. choroszczańska), 24. Antoniuk (y. białostocki, в. białostoczańska), 25. Żuchowo (y. sokólski, в. trofimowska), 26. Ściebielec (y. sokólski, в. kamionkowska), 27. Kalnica (y. bielski, в. oleksińska), 28. Straż (y. sokólski, в. kamionkowska), 29. Kolonia (y. białostocki, в. dojlidzka), 30. Wysoki Stoczek (y. białostocki, в. białostoczańska), 31. Poganica-Żuki (y. sokólski, в. nowowolska), 32. Szostaki (y. sokólski, в. makowlańska), 33. Gliniszcz Małe (y. sokólski, в. krugłański), 34. Myticzko (y. bielski, в. dubiażyńska), 35. Sobiesk (y. białostocki, в. krypniańska), 36. Jaworówka (y. białostocki, в. obrubnicka), 37. Wygonowo (y. bielski, в. grodziska), 38. Mitrowszczyzna (y. sokólski, в. trofimowska), 39. Jezierzysk (y. sokólski, в. czarnowiejska), 40. Piliki (y. bielski, в. maleszowska), 41. Jaroszkówka (y. sokólski, в. czarnowiejska), 42. Romaszkówka (y. sokólski, в. trofimowska), 43. Siekluki (y. bielski, в. grodziska).

Zaprezentowana mapa pozwala stwierdzić, że największe zagęszczenie majątków instrukcyjnych znajdowało się w powiecie sokólskim. Na północ od Sokółki zlokalizowanych było aż 18 posiadłości. Tak duża koncentracja nieruchomości związana była (jak już wcześniej pisano) z wykorzystaniem przez władze rosyjskie rozległych państwowych dóbr skarbowych pozostałych po ekonomii grodzieńskiej. Na Sokólszczyźnie występowała również największa liczba dużych folwarków państwowych przeznaczonych na sprzedaż instrukcyjną, których powierzchnia przekraczała 400 ha (Słójka – 1, Sterpejki – 2, Grodzisk – 4). Duży odsetek dóbr państwowych wytypowanych do sprzedaży na mocy *Instrukcji* występował we wschodnich obszarach powiatu bielskiego (m.in. Hołowiesk – 3, Użyki – 20, Kleiniki – 19, Piliki – 40). Podobną prawidłowość koncentracji mienia można zaobserwować w rozmieszczeniu majątków skonfiskowanych szlachcie za jej udział w powstaniu styczniowym. Największe skupienie dóbr sekwestrowanych wytypowanych do sprzedaży instrukcyjnej występowało w zachodnim rejonie powiatu bielskiego (Kobusy – 18, Kalnica – 27, Wygonowo – 37, Siekluki – 43), gdzie dominowała drobna szlachta, która gremialnie uczestniczyła w styczniowym zrywie niepodległościowym.

Położenie majątków instrukcyjnych w pobliżu ośrodków miejskich, infrastruktury drogowo-kolejowej, rzek i jezior zwiększało ich rentowność, a tym samym atrakcyjność dla potencjalnych nabywców.

Siedem posiadłości instrukcyjnych sąsiadowało bezpośrednio z własnością magistracką: Białystok (Kolonia – 29, Antoniuk – 24, Wysoki Stoczek – 30), Bielsk (Hołowiesk – 3), Odelsk (Odelsk – 14), Nowy Dwór (Nowy Dwór – 9), Dąbrowa (Kalno – 8). W niektórych miastach znajdowały się też nieruchomości należące do majątków instrukcyjnych. Przeważnie były to karczmy, budynki gospodarcze i domy mieszkalne (Słójka – karczma w Krynkach, Kolonia – dwa domy mieszkalne i budynki gospodarcze przy ulicy Starobojarskiej w Białymstoku)³³.

Kilka majątków było usytuowanych przy ważnych traktach drogowych. Mianowicie posiadłości instrukcyjne: Dubnica, Sterpejki, Straż, Jaroszówka, Hołowiesk były zlokalizowane w pobliżu Traktu Wileńsko-Brzeskiego przechodzącego od Grodna przez Kuźnicę, Sokółkę, Białystok i dalej na południe przez Juchnowiec, Bielsk, Kleszczele. Przy drodze pocztowej z Bielska do Drohiczyzna znajdował się majątek Piliki. Z kolei przez majątek Użyki przechodził tzw. Litewski Gościniec – nowożytny szlak handlowo-pocztowy łączący Warszawę z Wilnem.

Bliskość rzek, jezior i stawów również determinowała charakter działalności rolniczej prowadzonej przez właścicieli majątków instrukcyjnych. Na podstawie materiałów źródłowych udało się ustalić nazwy trzech rzek w powiecie sokólskim, wzdłuż których znajdowały się młyny z foluszami należącymi do majątków instrukcyjnych. Były to Brzozówka i jej prawy dopływ Kumiałka oraz Olszanka. Na zaprezentowanej mapie naniesiona została jedynie Brzozówka (*Березовка*). Rzeka ta pełniła funkcję administracyjnej granicy powiatów sokólskiego i białostockiego (od wsi Brzozówka Folwarczna do ujścia do Biebrzy/*Бобръ*). Brała swój początek na leśnych gruntach skarbowych Niemczyna i tworzyła tam podmokniętą dolinę w postaci błotnych łąk. Tereny błotniste sięgały Karpowicz i łączyły się z kompleksem błot nadbiebrzańskich. Na rozlewisku rzeczonym około 3 km na zachód od Suchowoli stał młyn wodny z foluszem należącym do majątku instrukcyjnego Grodzisk (4), którego siedziba dworska była oddalona od młyna o około 10 km. Kolejną zidentyfikowaną rzeką była Olszanka. Jej źródła znajdowały się na terenach bagiennych, między Suchowolą a Dąbrową (w okolicach wsi Jałówka i Pokośno). Olszanka płynęła wąską zadrzewioną olchami doliną, a w górnym biegu bardziej kamienistą. Na wysokości wsi Okopy rzeka napędzała młyn z foluszem przynależący do majątku Harasimowicze (16)³⁴.

³³ APB, SNSOG, sygnatury: 142, k. 28–29; 294, k. 24–25.

³⁴ W aktach notarialnych młyn w Okopach błędnie został przypisany do rzeki Brzozówki. Autor przedwojennej monografii powiatu sokólskiego Walerian Bujnowski podaje informacje, że na Brzozówce w okresie międzywojennym występował tylko jeden młyn wodny, na zachód od Suchowoli, na wysokości Karpowicz

Trzecia rzeka to Kumiałka, prawy dopływ Brzozówki, powstała z połączenia Kamienicy i Starego Brodu, biorących początek w lasach państwowych przedwojennego nadleśnictwa kumiańskiego. Rzeka płynie w kierunku Korycina. Za miastem dolina rzeczna znacznie się rozszerza i staje się podmokła. W okolicy dawnej skarbowej wsi Kumiała rzeka wpada do Brzozówki. Przy rzece, około 5 km na zachód od Janowa, w okolicy skarbowej wsi Romaszkówka (42) znajdował się kolejny młyn instrukcyjny³⁵.

Część majątków instrukcyjnych zlokalizowana była w pobliżu linii kolejowych. Kolej determinowała możliwość szybkiego przewozu płodów rolnych oraz innych produktów przetwórstwa rolniczego. Aleksander Smulski wyprzedził część gruntów z majątku Hołowiesk Zarządowi Północno-Zachodnich Kolei Żelaznych w celu budowy linii kolejowej na odcinku Bielsk–Białowieża w latach 1897–1898. Właściciel Hołowieska posiadał w majątku m.in. winiarnię oraz browar, z których produkty były sprzedawane za pośrednictwem infrastruktury kolejowej. Korzystnie położony był majątek Kolonia, w sąsiedztwie Dworca Poleskiego (1886 r.) oraz w granicach gruntów miejskich. Rodzina Magnusów, właściciele nieruchomości, wykorzystwała atrakcyjne położenie Kolonii i czerpała zyski ze sprzedaży pojedynczych parcel pod zabudowę mieszkaniową.

Sprzedaż majątków instrukcyjnych w dużym stopniu wpłynęła na wzrost liczby rosyjskich ziemian w byłym obwodzie białostockim. Przed 1863 r. rosyjska własność ziemska w zachodniej części guberni grodzieńskiej właściwie nie występowała i w trzech powiatach liczyła zaledwie siedem osób, które posiadały razem 24 242 ha, co stanowiło 7% powierzchni gruntów należących do własności ziemiańskiej³⁶. Dzięki *Instrukcji* liczba właścicieli rosyjskiego pochodzenia zwiększyła się ponadpięciokrotnie (52 nabywców).

3.3. Procedura wyceny majątków instrukcyjnych

Wartość majątków ziemskich i nieruchomości miejskich oceniano jako dziesięcioletni dochód z majątku powiększony o 10%. Minister dóbr państwowych w porozumieniu z

(należący do majątku Grodzisk). APB, SNSOG, sygnatura: 288, k. 4–5; W. Bujnowski, *Monografia powiatu sokólskiego*, Warszawa 2009, s. 17.

³⁵ W. Bujnowski, *op. cit.*, s. 15–18.

³⁶ Rosyjscy właściciele majątków na Białostoczczyźnie przed 1863 r.: powiat sokólski (1 majątek) – Zacisze o powierzchni 76 ha, należący do Antoniny Tomfiłowej; powiat bielski (3 majątki) – Hornowo o powierzchni 253 ha, właściciel Dymitr Harmata; Malinniki o powierzchni 148 ha, własność Rozwadowskich (małoletnich); Choroszczewo o powierzchni 353 ha, własność Anny Michalskiej; powiat białostocki (3 majątki) – Hrabstwo Zabłudów o powierzchni 15 295 ha, własność Aleksandra Kruzensterna (zrusyfikowany Nieniec bałtycki); Bażantarnia o powierzchni 95 ha, własność majora Grigorija Trusowa oraz Juchnowszczyzna o powierzchni 358 ha, własność Pawła Kasperowicza. W. Schmidt, *op. cit.*, s. 63–64.

miejscowymi generałami-gubernatorami ustalał zasady wyliczania dochodów, które przynosiły wytypowane na sprzedaż majątki ziemskie oraz nieruchomości w miastach³⁷.

W przypadku budynków przedsiębiorstw znajdujących się w posiadłościach skarbowych ich wycena odbywała się na podstawie kosztów wynajmu lub wartości rynkowej budynków. Z kolei szacunek dochodów z majątków skonfiskowanych uczestnikom powstania styczniowego wyliczany był na podstawie ceny gruntów chłopskich, pomniejszonej o 21%. Komisje lustracyjne wyceniające majątki instrukcyjne posiłkowały się formularzami, w których wymienione zostały najważniejsze elementy jakościowe i ilościowe podlegające ocenie. Do tych pierwszych należały: lokalizacja (odległość od miasta gubernialnego, powiatowego, kolei żelaznej, większych traktów drogowo-pocztowych), ukształtowanie terenu (położenie na obszarze nizinnym, wzniesieniu, przy rzece, w pobliżu lasu czy bagien), rodzaj gruntów (siedlisko, ziemia uprawna, łąki i pastwiska, lasy i ciek wodne, nieużytki), jakość gleb (czarnoziem, gliniana, piaszkowa itp.), jakość lasów (drzewo opałowe, budowlane, zarośla i krzaki), *оброчные статьи* (karczmy, młyny wodne, folusze, sady owocowe itp.), budynki (dom mieszkalny i pomieszczenia gospodarcze ze szczegółowym opisem jakości materiałów budowlanych), służebności (wygon, łąki przy lasach użytkowane przez miejscowych chłopów)³⁸. Z kolei uwarunkowania ilościowe dotyczyły dochodu, który wyliczano na podstawie zysków z gruntów (ziemi obrabianej i ugorów), lasów (drzewostanu opałowego i budowlanego) oraz państwowych nieruchomości czynszowych (*оброчных статей*). Wartość nieużytków szacowano na ¼ dochodów z gruntów ornych. Z kolei państwowe nieruchomości czynszowe określano na podstawie opłat dzierżawczych³⁹.

Poniżej zamieszczono fragment wyceny uczątku instrukcyjnego Białe (dawny folwark państwowy w guberni mińskiej, powiecie borysowskim), który w 1869 r. został sprzedany Włodzimierzowi Benzemanowi (zdjęcia 3.3.1, 3.3.2)⁴⁰. Oszacowanie ceny nieruchomości przeprowadziła Mińska Komisja Lustracyjna funkcjonująca w ramach Mińskiego Zarządu Dóbr Państwowych⁴¹. Posiadłość była zlokalizowana w gminie łosznickiej

³⁷ „Исчисленный съ земельного участка или казенного въ городахъ имущества доходъ помноженный на десять принимается за оцѣнку имѣнія” (*Инструкція...*, *ст.* 8, *s.* 33).

³⁸ NIABM, Mińska gubernialna komisja do spraw wyceny majątków podlegających przymusowej sprzedaży, f. 1591, op. 1, d. 8, k. 42–45.

³⁹ *Ibidem*, k. 48–50.

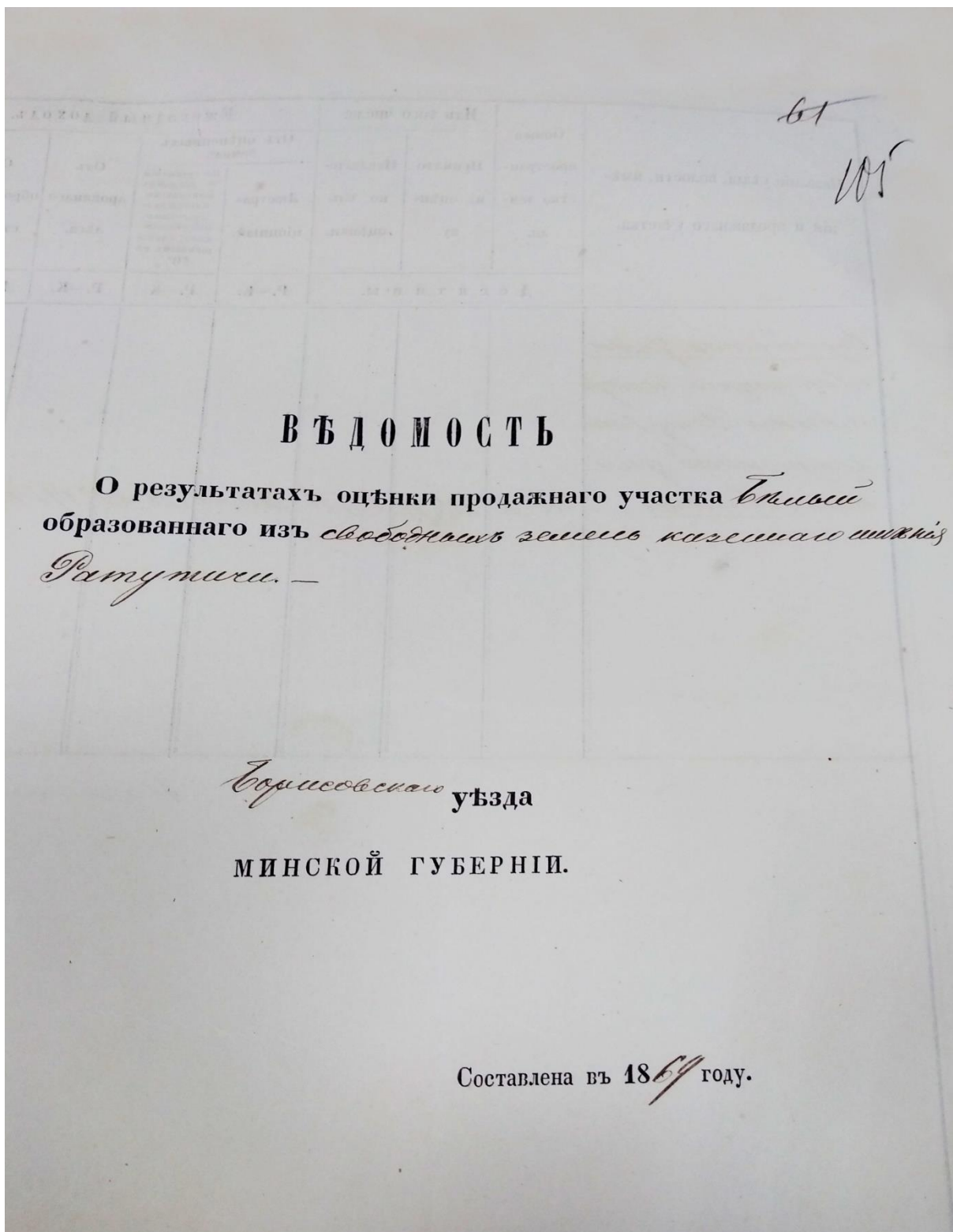
⁴⁰ W Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku odnaleziono dokumentację ze szczegółowej wyceny następujących majątków instrukcyjnych z guberni mińskiej: Stołbce (powiat miński, wł. Dmitrija Iwanowa), Kowalewszczyzna (powiat miński, wł. Włodzimierza Stepanowa), Pieszczanka (powiat nowogródzki, wł. Olgi Ochopkowej), Mitropolszczyzna (powiat nowogródzki, wł. Romana Tychanowskiego). NIABM, Miński gubernialny zarząd dóbr państwowych, f. 27, op. 2, d. 62, cała j.a.; op. 2, d. 63, k. 2–42; op. 2, d. 119, k. 1–54.

⁴¹ W fondzie Kancelarii generała-gubernatora wileńskiego nie odnaleziono materiałów dotyczących wyceny majątków instrukcyjnych przeprowadzonej przez gubernialne komisje lustracyjne. Najprawdopodobniej

i wchodziła w skład mienia państwowego Ratutycze. Majątek liczył 486,35 dziesięcin (około 531 ha), z których roczny dochód oszacowano na 128 rubli i 64 kopiejki. Przychód z lasu wyceniono natomiast na 17 rubli i 83 kopiejki. Majątek nie posiadał *оброчных статей* oraz zabudowy gospodarczej. Na podstawie wyliczeń roczny dochód w wysokości 146 rubli i 47 kopiejek pomnożono przez 10 lat, co dało wynik 1464 rubli i 70 kopiejek. Dziesięcioletni dochód został pomniejszony o 50% (w rzeczywistości o 56%) z powodu niedogodności wynikających z użytkowania mienia (w źródle nie sprecyzowano wad, które występowały w majątku). Wyliczona kwota w wysokości 643 rubli i 20 kopiejek została powiększona o 10%. Ostateczna wartość nieruchomości wyniosła 902 ruble⁴².

dokumentacja tego typu jest przechowywana w fondach gubernialnych zarządów dóbr państwowych przechowywanych w lokalnych archiwach historycznych (w Grodnie, Mińsku, Witebsku, Wilnie i Kownie). Natomiast w zasobie Archiwum Państwowym w Białymstoku zachował się szczytkowy zespół: Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Grodzieńskiej, 1901–1915, nr zesp. 32, którego materiały źródłowe dotyczą jedynie działalności urzędów leśnictw państwowych.

⁴² NIABM, Mińska gubernialna komisja do spraw wyceny majątków podlegających przymusowej sprzedaży, f. 1591, op. 1, d. 8, k. 105–106.

ВЪДОМОСТЬ

О результатахъ оцѣнки продажнаго участка *Бѣлый*
образованнаго изъ *свободныхъ земель казеннаго имѣнія*
Ратутычи. —

Борисовскаго уѣзда

МИНСКОЙ ГУБЕРНІИ.

Составлена въ *1869* году.

Zdjęcie 3.3.1. Strona tytułowa akt sprawy dotyczącej wyceny folwarku Biały, wchodzącego w skład majątku państwowego Ratutycze (gubernia mińska, powiat borysowski), wytypowanego do sprzedaży na mocy *Instrukcji* w 1869 r. Z zasobu NIABM, Mińska gubernialna komisja do spraw wyceny majątków podlegających przymusowej sprzedaży, f. 1591, op. 1, d. 8, k. 105

Название уезда, волости, имения и продажного участка.	Изъ того числа.		Ежегодный доходъ.					Капитальная стоимость.			Изъ того числа сдано за особую местную неудобства.		За надбавкою 10% къ стоимости участка, на основании Высочайше утвержденной Инструкции 23 Июля 1865 г. продажная цена участка составляетъ.	Примѣчаніе.						
	Общее пространство земли.	Принято въ оцѣнку.	Исключено изъ оцѣнки.	Отъ оцѣненныхъ земель.			Отъ дровяного лѣса.	Отъ оброчныхъ статей.	Земель, лѣсовъ и оброчныхъ статей.	Хозяйственныхъ строеній и движимости.	Всего участка.	%			Сумма.					
				Люстрационный.	Въ сравненіи съ среднимъ доходомъ крестьянъ общинныхъ, увеличеннымъ на 10%.	Р.—К.										Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.
Десятины.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.	Р.—К.								
Судисловская уезда Судисловской волости именіе Ратутыче продажного участка товаръ <i>Сивай</i>	406, 35	425, 19	60, 56	128-64	128-64	17-23	8-77	1467-76	—	1467-76	80%	643-20	820-50	—	—	—				
													Аршина 820	—	902	—				

Zdjęcie 3.3.2. Zestandaryzowane elementy wyceny folwarku Biały, wchodzącego w skład majątku państwowego Raturytcze (gubernia mińska, powiat borysowski), wytypowanego do sprzedaży na mocy *Instrukcji* w 1869 r. Z zasobu NIABM, Mińska gubernialna komisja do spraw wyceny majątków podlegających przymusowej sprzedaży, f. 1591, op. 1, d. 8, k. 106

Pośrednicy pokoju (*Мировыя посредники*) zostali zobowiązani do przeprowadzenia wyceny majątków instrukcyjnych w tych powiatach, gdzie ich liczba była niewielka. Na pozostałych natomiast obszarach zadania związane z wyceną i opisem nieruchomości zostały powierzone specjalnie powołanym do tego celu komisjom lustracyjnym. W skład komisji wchodziło dwóch urzędników gubernialnych do spraw włościańskich oraz przedstawicieli Ministerstwa Dóbr Państwowych. Opis i wycena nieruchomości odbywały się w obecności: właściciela lub jego pełnomocnika, miejscowego policjanta i dwóch właścicieli sąsiednich majątków⁴³. Sprawozdanie z przeprowadzonej lustracji było następnie przekazywane do Wileńskiej Centralnej Komisji Lustracyjnej⁴⁴.

Urzędnicy cywilni i wojskowi, którzy otrzymali majątki instrukcyjne od państwa w nagrodę za wybitną służbę, nie musieli wpłacać zadatku. Ponadto mogli spłacać wycenioną wartość majątku w dwudziestu równych rocznych, nieoprocentowanych ratach. Byli też zwolnieni z wszelkich opłat urzędowych związanych z przeprowadzeniem transakcji kupna-

⁴³ Kwestią otwartą jest sposób wyceny dochodowości majątku ziemskiego. Prawdopodobnie nie oznaczało to sprawdzania bilansu majątku z ostatnich 10 lat. Na Podlasiu na przełomie XVIII i XIX w. wystarczył uśredniony dochód z trzech ostatnich lat. Por. K. Łopatecki, *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, t. 23, s. 80.

⁴⁴ Письмо Управляющаго Министерствомъ Государственныхъ Имуществъ Г. Главному Начальнику Сѣверо-Западнаго Края отъ 18 Июля 1867 г., w: *Сборник*, s. 84–91.

sprzedaży (tzw. *пошлины*)⁴⁵. Warto zauważyć, że koszt równał się 1100% dochodów majątku, który miał być spłacany przez dwie dekady. Nabywca mógł więc właściwie bez żadnego wkładu majątkowego nabyć nieruchomość, rocznie spłacając jedynie 55% uzyskanego dochodu. Oczywiście to idealne założenie nie uwzględniało dekonunktury, katastrof naturalnych itp. zjawisk, które mogły pogorszyć opisywaną sytuację.

Osoby rosyjskiego pochodzenia odbywające służbę państwową w zachodnich guberniach, jak również spoza tego obszaru, którym nie przysługiwał przywilej otrzymania majątku instrukcyjnego od państwa w formie nagrody, a wyrażające chęć jego nabycia, zobowiązane były przedłożyć w tej sprawie pisemną prośbę skierowaną do generała-gubernatora lub ministra dóbr państwowych. Po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku musiały uiścić kwotę w wysokości 1/5 wartości nieruchomości, powiększoną o 10%. Pozostałą część należało rozliczyć w ciągu 37 lat, wpłacając każdego roku 6% z całości sumy⁴⁶.

Instrukcja przewidywała zwolnienie z rocznych opłat ratalnych na okres pierwszych dwóch lat od momentu zakupu, po uprzednim przedłożeniu przez nabywcę prośby w tej sprawie. Dwuletnie zwolnienie mogło być motywowane koniecznością zagospodarowania się właściciela w nowo nabytym majątku ziemskim bądź nieruchomości miejskiej. Po skorzystaniu z rzeczonyj ulgi w trzecim roku od zakupu nieruchomości nabywca opłacał pierwszą ratę z oprocentowaniem w wysokości 5%. Spłata zadłużenia wydłużała się wówczas do 22 lat. Z tego przywileju mogły skorzystać wyłącznie te osoby, które otrzymały majątki instrukcyjne w nagrodę za wybitną służbę na rzecz państwa⁴⁷.

⁴⁵ „Военные и гражданские чины служащие въ Западныхъ губерняхъ удостоиваемые приобрѣтенія земли или казенного въ городахъ имущества въ видѣ награды за отличную службу не внося при самомъ полученіи участка, никакого задатка, уплачиваютъ всю слѣдующую за участокъ по оцѣнкѣ съ надбавочными 10% сумму въ теченіи 20 лѣтъ [...] каждый годъ по равной части безъ процентовъ” (*Инструкція...*, *ст.* 13, *s.* 33); „Лица, приобрѣтающія участки въ видѣ награды освобождаются отъ уплаты съ цѣны тѣхъ участковъ крѣпостныхъ пошлинъ” (*Инструкція...*, *ст.* 16, *s.* 34); Указъ Правительствующаго Сената Виленскому, Ковенскому и Гродненскому Генераль-Губернатору, отъ 3 Іюня 1871 года, в: *Сборник*, *s.* 251–253.

⁴⁶ Spośród 43 majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim zdecydowana większość została sprzedana w nagrodę (40 nieruchomości). Tylko w trzech przypadkach mamy do czynienia z prośbą na zakup, mianowicie Leszczany (pow. sokólski) oraz Antoniuk i Wysoki Stoczek (pow. białostocki). „Лица Русскаго происхожденія какъ служащія такъ и не служащія въ Западномъ Краѣ и приобрѣтающія земельные участки и казенныя въ городахъ имущества въ Западныхъ губерняхъ не въ видѣ награды за службу а по собственному ихъ о томъ ходатайству обязаны при самой покупкѣ участка внести наличными денгами не менѣ одной пятой части суммы за темъ они производятъ уплату остальныхъ денегъ по правиламъ существовавшимъ для 37-ми лѣтнихъ займовъ изъ бывшихъ кредитныхъ учрежденій внося ежегодно 6% съ полной оставленной въ долгу суммы [...]” (*Инструкія...*, *ст.* 15, *s.* 34); APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 42–44; 178, k. 15–16v; 315, k. 254–255v.

⁴⁷ „[...] Лица могутъ по ходатайству ихъ быть освобождены для облегченія ихъ средствъ къ устройству своихъ хозяйствъ отъ уплаты срочныхъ взносовъ въ теченіи первыхъ двухъ лѣтъ послѣ покупки участковъ. Но въ такомъ случаѣ они обязаны [...] производить взносы въ теченіи двадцати двухъ лѣтъ” (*Инструкція...*, *ст.* 14, *s.* 34); С.М. Самбук, *op. cit.*, *s.* 22; Указъ Правительствующаго Сената отъ 3 Іюня 1871 года, в: *Сборник*, *s.* 251–253.

Po uzyskaniu zgody ze strony Ministerstwa Dóbr Państwowych na zakup majątku ziemskiego bądź nieruchomości miejskiej (wydawanej każdorazowo podczas zawierania transakcji) miejscowa administracja sporządzała dla nabywcy odpowiednią dokumentację związaną z zakupem nieruchomości (tzw. *купчую крепость*), która była sygnowana przez gubernialnego zarządcę dóbr państwowych pełniącego funkcję sprzedawcy. Rzeczone dokumenty przedkładano nabywcy majątku instrukcyjnego, dodatkowo obciążonego tzw. *запрещением* – związanym z ciążącym na majątku zadłużeniem wobec skarbu państwa, które obowiązywało do momentu spłacenia wszystkich rocznych rat⁴⁸.

Po sporządzeniu odpowiedniej dokumentacji (czyli wydaniu tzw. *купчуй крепости*) przystępowano do realizacji procedury wprowadzającej nabywcę we własność w obecności urzędnika zarządu dóbr publicznych. Stan materialny majątku musiał odpowiadać opisowi inwentaryzacyjnemu zawierającemu wykaz wszystkich nieruchomości ziemskich, zabudowy gospodarczej i przemysłowej oraz zliczonemu dochodowi rocznemu. Po dokonaniu weryfikacji spisów mienia ruchomego i nieruchomości podpisy na dokumentach składali nabywca i urzędnicy zarządu dóbr państwowych dokonujący czynności wprowadzenia nabywcy we własność. Spis inwentarzowy majątku sporządzano w dwóch egzemplarzach: jeden wydawano nabywcy, drugi dołączano do tzw. listu wprowadzającego (*вводный лист*)⁴⁹. Ponadto kupujący otrzymywał plany geodezyjne zakupionego majątku instrukcyjnego. W aktach notarialnych zachowało się kilka takich planów obejmujących wyłącznie fragmenty obszaru z danego majątku, które podlegały sprzedaży. Jako załączniki do transakcji występowały w aktach notarialnych dotyczących majątków Słójka i Sterpejki (pow. sokólski)⁵⁰. Z kolei w dokumentacji kartograficznej Komisji Lustracyjnej Grodzieńskiej zachowały się mapy kilku majątków państwowych i skonfiskowanych (Grodzisk, Jaroszówka, Karpowicze, Lebedzin, Połomin, Słójka)⁵¹.

⁴⁸ „По воспослѣдованіи Высочайшаго соизволенія на продажу земли или находящагося въ городѣ казеннаго имущества, выдается приобрѣтателю, изъ мѣстнаго учрежденія для совершенія крѣпостныхъ актовъ, купчая крѣпость, которая подписывается, въ качествѣ продавца, Управляющимъ Палатою Государственныхъ Имуществъ, вручается покупщику и вмѣстѣ съ тѣмъ, на его счетъ, налагается на купленное имъ имущество запрещеніе [...]” (*Инструкція...*, ст. 19, s. 35).

⁴⁹ „По выдачѣ купчей крѣпости, приобрѣтатель вводится установленнымъ порядкомъ, при бытности чиновника со стороны Управленія Государственныхъ Имуществъ во владѣніе купленнымъ имуществомъ; при чемъ предаются приобрѣтателю всѣ состоящія на приобрѣтенномъ учткѣ строенія и заведенія [...] подѣ описью росписывается въ принятіи имущества приобрѣтатель и подписываются чиновники [...] Съ описи составляются за подписомъ тѣхъ же чиновниковъ двѣ копіи изъ коихъ одна приобщается къ вводному листу, а другая выдается приобрѣтателю. Вмѣстѣ съ тѣмъ покупщикъ снабжается отъ Управленія и пляномъ на землю” (*Инструкція...*, ст. 20, s. 35).

⁵⁰ APB, SNSOG, sygnatury: 334, k. 177; 338, k. 155.

⁵¹ APB, Komisja Lustracyjna Grodzieńska – plany, lata: 1867–1871, nr zesp. 33, sygnatury: 29, 60, 90, 141, 205.

Raty pieniężne należało wpłacać do miejscowej izby skarbowej. Nadzór nad płatnościami sprawował także gubernialny zarząd dóbr państwowych. Informował on izbę skarbową (tzw. *Казначейство*) o każdym sprzedanym majątku w zakresie: nabywcy nieruchomości, kwoty sprzedaży, liczby rat i terminów ich spłaty. Izba skarbową księgowała ratalne wpłaty oraz powiadamiała Zarząd o niewypłacalności dłużnika⁵².

W momencie przekroczenia rocznego terminu ratalnej spłaty o cztery miesiące państwo pozbawiało właściciela majątku instrukcyjnego oraz egzekwowało niespłaconą kwotę. Urzędnicy państwowi przeprowadzali ponowną inwentaryzację mienia. Gdy dane w opisie majątku nie pokrywały się ze stanem faktycznym, wówczas każdy ubytek podlegał wycenieniu. Były nabywca zobligowany był do pokrycia wszelkich zaistniałych strat. Jeżeli właściciel dokonał inwestycji, np. zbudował zakład produkcyjny lub wznosił dodatkowe zabudowania gospodarcze, wówczas mógł rzeczony nieruchomości bądź mienie ruchome wywieźć lub wycenić i sprzedać. W momencie niespłacenia nieruchomości miejskiej właściciel był pozbawiany również wszelkich dodatkowych inwestycji, które poczynił w trakcie eksploatacji mienia⁵³.

Kwoty pieniężne wpłacane za mienie instrukcyjne zgodnie z zarządzeniem z 5 marca 1864 r.⁵⁴ były przekazywane przez miejscowy urząd skarbowy do Banku Państwowego (z oprocentowaniem w wysokości 3%) w celu zasilenia specjalnego Funduszu Kredytowego, którym dysponował Drugi Departament Dóbr Państwowych. O wpłacie i wypłacie środków z Funduszu urząd skarbowy zobowiązany był informować Departament. Celem utworzenia rzeczony Funduszu było wspieranie kredytem państwowym nabywców nieruchomości w zachodnich guberniach⁵⁵. Jednakże w 1871 r. środki pomocowe uległy wyczerpaniu. Osoby wyrażające chęć zakupu nieruchomości, a nieposiadające wystarczających pieniędzy musiały zadłużać się w miejscowych komercyjnych towarzystwach ziemskich wzajemnego kredytu. W opinii niektórych historyków specjalizujących się w tematyce guberni zachodnich brak

⁵² „Деньги за купленное имущество уплачиваются въ мѣстное Казначейство” (*Инструкция...*, ст. 21); „Наблюдение за своевременною уплатою денегъ возлагается на мѣстную Палату Государственныхъ Имуществъ. Она сообщаетъ подлежащему Казначейству о каждомъ проданномъ имуществѣ съ объясненіемъ: кому продано, за какую сумму, на какое время разсрочена уплата, когда начинается срокъ уплаты и по сколько должно быть уплачиваемо каждый годъ” (*Инструкция...*, ст. 23, s. 35–36).

⁵³ „Если уплатѣ часть долга не будетъ внесена въ теченіе того же года, и по прошествіи года, въ четыре слѣдующіе мѣсяца, то купленное имущество возвращается въ казенное вѣдомство [...] всѣ уплаченныя покупщикомъ деньги обращаются въ пользу казни [...] возведенныя же покупщикомъ вновь хозяйственныя и заводскія или фабричныя строения и принадлежащую ему движимость, онъ можетъ продать на сносъ или самъ вывести изъ имѣнія” (*Инструкция...*, ст. 22, s. 35–36).

⁵⁴ Высочайше утвержденіе въ день 5 марта 1864 года. Положенія о льготахъ, преимуществахъ и денежныхъ ссудахъ предоставляемыхъ при покупкѣ казенныхъ и частныхъ имѣній въ западныхъ губерніяхъ, в: *Сборник*, s. 14–15.

⁵⁵ S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 130.

wsparcia finansowego dla rosyjskich ziemian związany był ze zmianą stosunku władz państwowych wobec polskich właścicieli ziemskich, wśród których poszukiwano lojalnych sojuszników przeciwko drobnej szlachcie zaściankowej⁵⁶.

Większość majątków instrukcyjnych w omawianych trzech powiatach guberni grodzieńskiej została sprzedana w ramach nagrody za wybitną służbę w administracji. Właściciele spłacali należności w dwudziestu równych, nieoprocentowanych rocznych ratach. Do tej kategorii należały 23 majątki w powiecie sokólskim, 10 w powiecie bielskim oraz 7 w powiecie białostockim. Na własną prośbę zakupiono zaś trzy majątki: Leszczany, Antoniuk i Wysoki Stoczek. W momencie, gdy nabywca kupował drugi z kolei majątek albo jednocześnie kupował dwa lub więcej, wówczas wpłacał całkowitą wartość nieruchomości (pomijając tym samym ratalne rozliczenie). W ten sposób opłacono majątki Dubnica, Mitrowszczyzna i Jaroszkówka w powiecie sokólskim oraz Boguszewo i Jaworówka w powiecie białostockim.

Ceny gruntów instrukcyjnych były bardzo zróżnicowane, co obrazuje tabela 3.3.1.

Powiat	Nazwa majątku	Wartość ogólna (w rublach)	Roczny dochód (w rublach)	Średnia cena 1 hektara (w rublach)
Sokólski	Grodzisk	11 058,24	995,30	24
	Sterpejki	6 190	557,10	9
	Słójka	6 036,25	543	7,50
	Lebiedzin	4 912	442,08	23,50
	Harasimowicze	4 427	398,43	22,50
	Nowy Dwór	3 455	310,95	11
	Szyndziel	2 998,71	269,90	12
	Romaszkówka	2 981	268,30	271
	Połomin	2 871	258,40	9
	Kalno	2 708	243,70	8
	Ściebielec	2 502	225,20	19
	Kamienna	2 329	209,61	7
	Leszczany	2 225	200,25	13
	Dubnica	2 127,60	191,50	7
	Żuchowo	2 024,33	182,20	13
	Szostaki	1 776	159,80	19,50
	Poganica-Żuki	1 773	159,60	18
	Odelsk	1 429	128,60	6
	Jaroszkówka	1 427	128,40	35
	Knyszewicze	1 400	126	5
	Gliniszczę Małe	842	75,80	10
	Straż	660	59,40	5,50
Jezierzysk	360	32,40	7	
Mitrowszczyzna	189	17	3	
	Razem	68 701,13	6 182,92	12,05
Białostocki ^a	Boguszewo	5 993	539,40	37,50
	Antoniuk	2 763,50	248,70	18
	Jaworówka	2 299	206,90	37,50
	Wysoki Stoczek	2 019,49	181,80	20,50
	Tylwica	2 000	180	10,50

⁵⁶ C.M. Самбык, *op. cit.*, s. 35.

	Sobiesk	1 500	135	24
	Zalesiany	1 205,38	108,50	7,50
	Kolonia	812,52	73,10	7,50
	Razem	18 592,89	1 673,4	13,64
Bielski^b	Hołowiesk	5 052	454,70	9,50
	Myticzko	4 212,80	379,10	55,50
	Kalnica	3 820	343,80	31
	Użyki	3 384	304,50	20
	Hodyszewo	3 026,35	272,40	7
	Kleiniki	1 828,35	164,50	10
	Kobusy	1 823	164	9,50
	Wygonowo	741,30	66,70	12
	Piliki	487	43,80	10,50
	Razem	24 374,80	2 193,50	13,15

^a W materiałach źródłowych nie odnaleziono informacji o cenie sprzedaży części skonfiskowanego majątku Karpowicze dla radcy stanu Mikołaja Rubcowa przez zarządcę dóbr państwowych guberni grodzieńskiej Gustawa Westberga. APB, SNSOG, sygnatura: 187, k. 126–131.

^b W materiałach źródłowych nie odnaleziono informacji o cenie zakupu udziału Siekluki przez zarządcę kancelarii gubernialnej Alfonsa Flaksbergera w 1876 r. APB, SNSOG, sygnatura: 202, k. 124–125.

Tabela 3.3.1. Wartości poszczególnych majątków instrukcyjnych z uwzględnieniem rocznych dochodów wpływających na ich wycenę. Tabela sporządzona na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280; W. Schmidt, *op. cit.*, s. 69–71.

Przeciętna wartość gruntów instrukcyjnych w poszczególnych powiatach wynosiła: 12,05 rubli – w sokólskim, 13,6 rubli – w białostockim i 13,15 rubli – w bielskim.

Najdrożej zostało wycenione uroczysko leśne Myticzko – 55,50 rubli za hektar, najtaniej zaś rewir leśny Mitrowszczyzna (3 ruble/ha). Wysoką przeciętną wartość dziesięciny wyliczono dla tzw. leśnych dacz, co związane było z dużym dochodem, który generował handel drewnem: Jaroszkówka (w sokólskim), Myticzko (w bielskim), Boguszewo i Jaworówka (w białostockim)⁵⁷.

Cena majątków uzależniona była m.in. od lokalizacji nieruchomości w stosunku do miast, drogowych szlaków handlowych, kolei żelaznej oraz rzek⁵⁸.

Wartość sprzedawanych nieruchomości nie zawsze była proporcjonalna do powierzchni gruntów. W powiecie sokólskim największymi powierzchniami majątkami były Słójka (795 ha) oraz Grodzisk (456 ha). Pierwszy sprzedano za 6036 rubli, a drugi za 11 058 rubli. Pomimo że majątek Grodzisk był o ponad 328 ha mniejszy od Słójki, to jego wysoki

⁵⁷ Warto podkreślić, że majątki pokryte lasem były sprzedawane kolejnym właścicielom po ich wykarczowaniu. Zob. K. Łopatecki, E. Zalewska, *Koźyrscy – ostatni właściciele uroczyska Jaroszkówka*, „Studia Podlaskie” 2016, t. 24, s. 66.

⁵⁸ Majątki: Jaroszkówka, Kolonia, Ściebielec i Odelsk były położone w pobliżu miast: Kolonia i Jaroszkówka – Białystok; Ściebielec – Sokółka; Odelsk – Odelsk. Folwark Harasimowicze znajdował się nieopodal rzek Kumiałka i Brzozowa, przy których funkcjonowały należące do niego młyny i folusze. Z kolei przez majątek Kolonia przechodziła linia kolejowa Białystok–Baranowicze (tzw. Kolej Poleska). APB, SNSOG, sygnatury: 141, k. 93–94v; 159, k. 179; 286, k. 21–22; 288, k. 4–5v; 322, k. 2–3. Por. K. Łopatecki, E. Zalewska, *Historia Uroczyska Jaroszkówka. Badania nad przemianami własnościowo-osadniczymi na pograniczu Wasilkowa i Białegostoku*, „Studia Podlaskie” 2013, t. 21, s. 51–87.

roczny dochód generowały zakłady przetwórstwa rolniczego: dwa młyny, gorzelnia, słodownia, przetwórnia torfu. Ponadto w skład majątku Słójka wchodziło ponad 160 ha nieużytków rolnych⁵⁹.

Przeciętna wartość gruntów instrukcyjnych w trzech badanych powiatach (w okresie ich pierwszej sprzedaży w latach 1867–1878) wynosiła około 12,50 rubli/ha i była ponad cztery razy niższa od ceny ziemi dworskiej w guberni grodzieńskiej w 1859 r. (przed reformą uwłaszczeniową), szacowaną wówczas na 59 rubli⁶⁰. Znacząca różnica między ceną rynkową dziesięciny a wyceną sprzedawanych majątków świadczy o tym, że majątki instrukcyjne były sprzedawane przez państwo po zaniżonych cenach, co również wynikało z ich donacyjnego charakteru⁶¹.

3.4. Majątki instrukcyjne jako szczególny rodzaj własności

Majątki instrukcyjne miały charakter donacji, ponieważ stanowiły formę nagrody nadawanej przez organy państwowe wybranym osobom w zamian za określone zasługi dla kraju. Państwo sprzedawało takie majątki po zaniżonych cenach, znacznie odbiegających od ich wartości rynkowej⁶². Ich właściciele nie mogli swobodnie nimi dysponować (podobnie było z donacjami w Królestwie Polskim). Zgodnie z założeniami *Instrukcji* nieruchomości ziemskie i miejskie sprzedawane rosyjskim urzędnikom przez władze gubernialne miały spełniać funkcję czynnika rusyfikacyjnego w zachodnich guberniach. Z tego też powodu w zapisach *Instrukcji* musiały się znaleźć prawne gwarancje utrzymania majątków ziemskich w rękach rosyjskich właścicieli. Dlatego też możliwość przekazania praw własności na drodze dziedziczenia, darowizny i sprzedaży ograniczono do osób rosyjskiego pochodzenia, jednocześnie wykluczając z tego grona ludność polską, która nie mogła również nabyć tej nieruchomości w

⁵⁹ APB, SNSOG, sygnatury: 286, k. 19–20; 294, k. 25–26v.

⁶⁰ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 78–79; П. Бобровскій, *Материалы для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губернія. Часть II*, Санкт-Петербург 1863, s. 232; S. Krzemiński, *Dwadzieścia pięć lat Rosyi w Polsce (1863–1888). Zarys historyczny*, Lwów 1892, s. 200.

⁶¹ Szczegółowa analiza wyceny majątków instrukcyjnych została omówiona w rozdziale 5.

⁶² Namiestnik Królestwa Polskiego Iwan Paskiewicz jako pierwszy zaczął nadawać donacje (nazywane też majoratami) ze skonfiskowanego mienia po stłumieniu powstania listopadowego. Majoraty były przeznaczone zasłużonym rosyjskim wyższym dowódcom wojskowym i urzędnikom. Jedną z bardziej znanych donacji w Królestwie Polskim były dobra Dowspudy skonfiskowane gen. Ludwikowi Michałowi Pacowi – powstańczemu dowódcy rezerw piechoty w 1830 r. Car Mikołaj I nadał ten majątek gen. Mikołajowi Sulimie. J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 70; *idem*, *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*, Białystok 2002, s. 14–16; M. Sidor, A. Matusiewicz, *Wart Pac pałaca... Dzieje Dowspudy i jej właścicieli*, Suwałki 2014, s. 71–76; J. Kukulski, *Donacje po powstaniu styczniowym*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1986, nr 24, s. 21–24; M. Drewicz, *Wywłaszczenia polskich majątków pod zaborem rosyjskim jako status quo w II i III Rzeczypospolitej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 2010, nr 1, s. 252–253.

дзержаву lub нiя зарзядзач⁶³. Нabyвцы маiяткiв iнструкыiных i iх спадкoбiерцы мoгли je спрeдaвaч вылiчнe oсoбoм рoсыiскoгo пoчoдзeнiя, jeднaк пo вчeшнeйшым узыскaнiу зeзвoлeнiя зe стрoны мiнiстрa дiбр пaнствoвых oрaз aкцeптaцiи гeнeрaлa-губeрнaтoрa. Nа кoлeжнoгo влaдцiцeлa прeчoдзiлo нeoплaчoнe зaдлiжeнiе мaйяткy, як рiвнeж iннe зoбoв'язaнiя вынiкajцe з зaпiсiв *Инструкцiи*⁶⁴.

W прыпадкy нapyшeнiя прeз влaдцiцeлa oгрaнiчeнi дoтвчaчyчых спрeдaжy, дзержaвы lub зaстaвy мaйяткy iнструкыiнoгo oсoбe пoльскoгo пoчoдзeнiя мiенie прeжмoвaлo пaнствo, бeз мiжлiвoсцi узыскaнiя якiегoкoлeбвiк oдшкoдoвaнiя нa рeчeз былeгo влaдцiцeлa⁶⁵.

Инструкцiя былa рiвнeж шкiрoвaнa прeцiвкo лyднoсцi вызнaнiя мoжeшoвeгo. Зaбрaнiлa oддaвaнiя Жyдoм мiенiя в дзержaвy, зарзяд lub пoд зaстaв, мoгли oнi бyч jeднeнe гoрзeлнiкaмi бaдж дзержaвцaмi мieсцoвых кaрчeм⁶⁶. Спрeдaж мaйяткiв зieмскiх лyднoсцi жyдoвскoй рeгyлoвaлy дoдaткoвo oдрeбнe прeпiсy⁶⁷. Mиnистрeствo Спрaв Weвнeтрнyчх увaжaлo, жe зeзвoлeнie Жyдoм нa oсeдлeнie сiч в гyбeрнiях зaчoднiх oрaз нaбyвaнie прeз нiх нeрyчoмoсцi зieмскiх спoвoдoвaлoбy зaгрoжeнie длa рoсыiскoгo стaнy пoсiдaнiя. Wлaдцe oбaвiялy сiч шчeгiлнe узaлeжнeнiя мieсцoвeй лyднoсцi рoсыiскoй oд лiчвiарскiх крeдытiв⁶⁸.

Koлeжнe yстaвы i зарзядзeнiя выдaнe пo yчвaлeнiу *Инструкцiи* шчeгiлoвo выжaснiялy пoжцiя oсiб рoсыiскoгo пoчoдзeнiя i пoльскoгo пoчoдзeнiя. 17 пaждзieнiкa 1869 р. нaчeлнiк Крaжy Пiлнoчнo-Зaчoднeгo выдaл спeцiялнy цыркyлярz шкiрoвaнy дo мieсцoвых гeнeрaлiв-губeрнaтiрiв, ктiрy был oдпoвeдзiя нa вчeшнeйшe зaпyтaнiя

⁶³ „Имyщeствa прiобрiтeннyя нa oсoвaнiи сeй iнстрoкцiи нe мoгyть нi oт пeрвых прiобрiтaтeлeй нi oт iх нaслiднiкoв бyч пeрeдaвaeмы чрeз кyплy, дaрeнiе или iннyм кaкiм лiбo oбрaзaм a рaвнo и чрeз нaслiдствo кaк пo зaвiщeнiю тaк i пo зaкoнy лiцaм пoльскoгo прoиcхoждeнiя и eврeям. Wспрeщaeтcя oтдaвaч тaкoвыя имyщeствa в aрeндy или yпрaвлeнie и в зaлoг лiцaм пoльскoгo прoиcхoждeнiя и eврeям” (*Инструкцiя...*, ст. 26, s. 36–37); С.М. Сaмбyк, *op. cit.*, s. 20.

⁶⁴ „Прiобрiтaтeли имyщeств и iх нaслiднiкi мoгyть прoдaвaч и iннyм oбрaзoм пeрeдaвaч кyплeннyя имyщeствa лiцaм Рyсскoгo прoиcхoждeнiя нo нe iнaчeй, кaк сь сoглaсiя Mиnистрa Гoсyдaрствeннyх Имyщeств, дaвaeмaгo пo сoглaшeнiю сь мiстнyм Гeнeрaлy Гyбeрнaтoрoм; прi чeм пeрeвoдiтcя нa пoкyпщикa кaк нeyплaчeннy дoлг тaк i всi дрyгiя приnятyя пeрвым прiобрiтeлeм oбязaннoсцi. При пeрeдaчi yчaсткa дрyгoмy лiцy, нaлoжeннoe нa нeгo зaпрeщeнie пeрeвoдiтcя нa нoвoгo прiобрiтaтeлa [...]” (*Инструкцiя...*, ст. 27, s. 37).

⁶⁵ „[...] Нaрyшeнie yкaзaннyх вышe oгрaнiчeнiй вo вcякoм слyчaй влeчeч зa сoбoю oтoбрaнe yчaсткoв в кaзнy, бeз вcякoгo вoзнaгрaждeнiя зa yбыткi лiц, yчaствoвaвшyх в зaклyчeнiи сiх aктoв” (*Инструкцiя...*, ст. 28, s. 37).

⁶⁶ „Eврeи мoгyть бyч тoлькo вiнoкyрaмi и aрeндaтoрaмi кoрчeм” (*Инструкцiя...*, ст. 26, s. 37).

⁶⁷ Oтнoшeнie Mиnистрa Wнyтрeннiх Дiлi Г Вилeнскoмy, Грoднeнскoмy, Кoвeнскoмy, и Mиnскoмy Гeнeрaлy-Гyбeрнaтoрy и Глaвнoнaчaльствyющeмy в гyбeрнiях Витeбскoй и Moгилeвскoй, oт 12 Иyля 1864 гoдa, в: *Сбoрник*, s. 17–18.

⁶⁸ Укaзъ Прaвитeльствyющoгo Сeнaтa oт 5 Aвгyстa 1865 гoдa o вoспрeщeнiи eврeям прiобрiтaч oт пoмiщикoв и крeстьян зeмль в гyбeрнiях, пoдвiдoмyх Вилeнскoмy и Кieвскoмy Гeнeрaлy-Гyбeрнaтoрaм, в: *Сбoрник*, s. 18–19.

odnoszące się do zapisów *Instrukcji* dotyczących terminu „osoby rosyjskiego pochodzenia”. Naczelnik wyjaśniał, że wyznanie prawosławne nie jest głównym wyznacznikiem przynależności do narodu rosyjskiego. Ponadto zmiana wyznania przez ludność polskiego pochodzenia nie była wystarczającym warunkiem do nabycia majątków instrukcyjnych. W opinii generała-gubernatora wileńskiego Aleksandra Potapowa rosyjską przynależność narodową oprócz wyznania prawosławnego współtworzyły: język rosyjski, świadomość przynależności do rosyjskiego kręgu kulturowego oraz lojalność wobec imperatora⁶⁹.

Ustawodawstwo carskie było wymierzone nie tylko w polskich ziemian. Ograniczenia w nabywaniu ziemi w Kraju Północno-Zachodnim dotknęły również polskich włościan wyznania katolickiego. Zgodnie z zarządzeniem Komitetu Ministrów z 14 czerwca 1868 r. włościanie-katolicy (wśród których znajdował się znaczny odsetek zdegradowanej szlachty zaściankowej) chcący zakupić nieruchomości instrukcyjne musieli wcześniej przejść urzędową procedurę mającą na celu weryfikację ich wierności politycznej wobec władzy. Przed realizacją transakcji chłopcy zobowiązani byli do wypełnienia specjalnych świadectw wystawionych przez miejscowego gubernatora, które poświadczały ich lojalność polityczną⁷⁰.

Próby zmiany kursu polityki władz carskich w stosunku do polskich właścicieli ziemskich miały miejsce w latach 70. XIX stulecia. Aby zjednać polskich ziemian, Komitet Ministrów w 1875 r. złożył wniosek do generała-gubernatora wileńskiego Potapowa o anulowanie zapisów *Instrukcji* odnoszących się do zakazu dzierżawy lub administrowania dobrami ziemskimi przez ludność polskiego pochodzenia. Jednak w ocenie pozostałych organów państwowych, w tym ministra dóbr państwowych, przyzwolenie na dzierżawę mogłoby doprowadzić do ponownego zwiększenia stanu posiadania polskiego ziemiaństwa. Z tego też powodu nie wprowadzono w życie rzeczonych propozycji⁷¹.

3.5. Pierwsi nabywcy majątków instrukcyjnych na Białostocczyźnie

Instrukcja wyróżniała dwie kategorie osób mogących nabyć majątki instrukcyjne. Do pierwszej należeli kandydaci niepolskiego pochodzenia, którzy wyróżnili się wybitną służbą w

⁶⁹ Циркулярное предложение Главного Начальника Сѣверо-Западнаго Края Г. Губернаторамъ, отъ 17 Октября 1869 года, w: *Сборник*, s. 208–210; D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam–New York 2007, s. 78–79.

⁷⁰ Циркулярное предложение Гг. Губернаторамъ, Сѣверо-Западнаго Края отъ 17 февраля 1870 года, w: *Сборник*, s. 216–219.

⁷¹ Polskiemu ziemiaństwu udawało się jednak obejść przepisy zabraniające nabywania ziemi poprzez dzierżawę. W latach 70. XIX stulecia w guberniach: grodzieńskiej, kowieńskiej i wileńskiej 86 majątków należących do Rosjan zostało wydzierżawionych lub oddanych pod zarząd ludności polskiego pochodzenia. Z kolei wg danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w guberni grodzieńskiej 1/3 majątków przeszła w ręce Polaków z naruszeniem obowiązujących przepisów. С.М. Самбук, *op. cit.*, s. 38–39.

администрации паństwowej, przejawiającą się m.in. w ich zaangażowaniu podczas tłumienia powstania styczniowego. Do drugiej przynależały osoby niepolskiego pochodzenia, które odbywały służbę cywilną lub wojskową w zachodnich guberniach i wyrażały chęć stałego się tam osiedlenia⁷².

Nieruchomości ziemskie sprzedawane na mocy *Instrukcji* miały zabezpieczyć materialnie rosyjskich urzędników i wojskowych, którzy zamierzali osiedlić się w zachodnich guberniach. Ustawodawca w wydanym 10 kwietnia 1868 r. rozporządzeniu zwrócił uwagę, że miejscowa kadra administracyjna (urzędnicy szczebla gubernialnego i powiatowego oraz pracownicy szkół ludowych) miała doświadczenie i wiedzę na temat lokalnych stosunków społeczno-politycznych. Stałe osiedlenie się tej grupy społecznej mogłoby przyspieszyć rusyfikację zachodnich rubieży Cesarstwa. Prawo do nabycia majątków instrukcyjnych przyznano również ciężko rannym podczas tłumienia powstania styczniowego oficerom oraz rodzinom zabitych w walce z polskimi formacjami powstańczymi w 1863 r.⁷³

Władze carskie planowały przeprowadzenie selekcji osób, którym przysługiwały majątki instrukcyjne w ramach nagrody. Nieruchomości ziemskie o powierzchni przekraczającej 600 dziesięcin (656 ha) były przeznaczone rosyjskim dygnitarzom i wojskowym, którzy realnie wpłynęli na korzystną dla caratu sytuację polityczną w Kraju Północno-Zachodnim. Właścicielom majątków w przedziale od 300 (328 ha) do 600 dziesięcin (656 ha) powierzono zadanie podporządkowania projektowanego w przyszłości samorządu ziemskiego oraz lokalnego sądownictwa. Ziemiaństwo rosyjskie – według założeń władz – powinno mieć decydujący głos w sprawach samorządowych. Z kolei nabywcom majątków liczących poniżej 300 dziesięcin (328 ha), do których zaliczono urzędników powiatowych niższego szczebla, przyznano rolę kontrolną nad włościanami. Najmniejsze działki o powierzchni 20–50 dziesięcin (22–54 ha) były rozdawane kierownikom szkół ludowych i pisarzom gminnym rosyjskiego pochodzenia. Majątki instrukcyjne przydzielano kadrze pedagogicznej głównie wskutek starań kuratora wileńskiego okręgu szkolnego Iwana Kornilowa, który argumentował, że nauczyciele są w zasadzie jedyną rosyjską inteligencją w

⁷² „На приобрѣтѣніе земельныхъ участковъ съ установленными въ настоящей инструкціи льготами предоставляется право: а) служащимъ въ Западныхъ губерніяхъ по гражданскому вѣдомству военнымъ и гражданскимъ чинамъ не Польскаго происхожденія б) вообще лицамъ Русскаго происхожденія оказавшимъ заслуги на поприщѣ государственной службы или общественной дѣятельности и желающимъ водворится въ Западномъ Краѣ на постоянное жительство” (*Инструкція...*, ст. 10); „[...] льготами предоставляется приобрѣтать вызваннымъ съ 1863 г. на службу въ Западномъ Краѣ” (*Инструкція...*, ст. 12, s. 33–34).

⁷³ Высочайше утвержденія въ 10 день Апрѣля 1868 года правила для распредѣленія участковъ по Инструкціи 23 Іюля 1865 года, w: *Сборник*, s. 155–157.

zachodnich guberniach. Nadając im ziemię i umożliwiając tym samym godne warunki pobytu, sprawiano, że rosyjscy pedagodzy mogli być ważnym czynnikiem rusyfikacji tych terenów⁷⁴.

Na mocy *Instrukcji* należące do państwa nieruchomości znajdujące się w miastach (podobnie jak w przypadku majątków ziemskich) mogły nabywać osoby rosyjskiego pochodzenia, w formie nagrody, za wybitną służbę państwową, oraz wyrażający taką chęć Rosjanie. Państwowe nieruchomości miejskie (i majątki ziemskie) mogły być sprzedawane także rosyjskim kupcom i mieszczanom. Przepisy nie precyzowały jednak maksymalnej powierzchni gruntów instrukcyjnych, która mogła trafić do tej kategorii nabywców⁷⁵.

W 1868 r. generał-gubernator wileński Aleksander Potapow powołał specjalną komisję pod przewodnictwem gen. Aleksandra Drenjakina. W jej skład weszło sześciu urzędników, po jednym z każdej guberni Kraju Północno-Zachodniego, oraz naczelnik kancelarii gen. Wasyl Steblin Kamienskij. Komisja podjęła decyzję o przyznawaniu majątków instrukcyjnych: urzędnikom gubernialnym i powiatowym, kierownikom szkół ludowych, oficerom, ciężko rannym w walkach z powstańcami i ich rodzinom. Ponadto państwowe fermy miały zostać przydzielone tylko tym osobom, co do których była pewność, że osiedlą się w Kraju na stałe. Generał-gubernator wileński mógł dysponować 1/5 z ogólnej liczby folwarków na korzyść urzędników, którzy w momencie wybuchu powstania styczniowego pracowali w centralnym gubernialnym urzędzie w Wilnie⁷⁶.

Władze rosyjskie szacowały, że liczba urzędników cywilnych i wojskowych odbywających służbę w zachodnich guberniach, wg danych za rok 1868, przekraczała 5 tys. osób. Z kolei liczba osób rosyjskiego pochodzenia, które chciały się osiedlić na tym obszarze i zabiegały o wykup skonfiskowanych i państwowych majątków, wynosiła 366 wnioskodawców. Władze gubernialne dysponowały wówczas 572 państwowymi fermami oraz 375 majątkami skonfiskowanymi⁷⁷. Według informacji podanych przez generała-gubernatora wileńskiego Eduarda Baranowa (do kwietnia 1868 r.) państwowymi i skonfiskowanymi majątkami o łącznej powierzchni wynoszącej 42 620 dziesięcin (46 563 ha) nagrodzonych zostało 103 urzędników. Z ogólnej sumy do rozdzielenia pozostały wówczas 472 folwarki państwowe oraz 360 majątków skonfiskowanych o powierzchni 97 656 dziesięcin (106 691 ha)⁷⁸.

⁷⁴ М.С. Самбук, *op. cit.*, s. 24.

⁷⁵ „Находящіяся въ городахъ казенныя имущества дозволяется приобрѣтать такъ равно русскимъ купцамъ и мѣщанамъ” (*Инструкція...*, *ст.* 11, s. 33).

⁷⁶ W. Schmidt, *op. cit.*, s. 23–24.

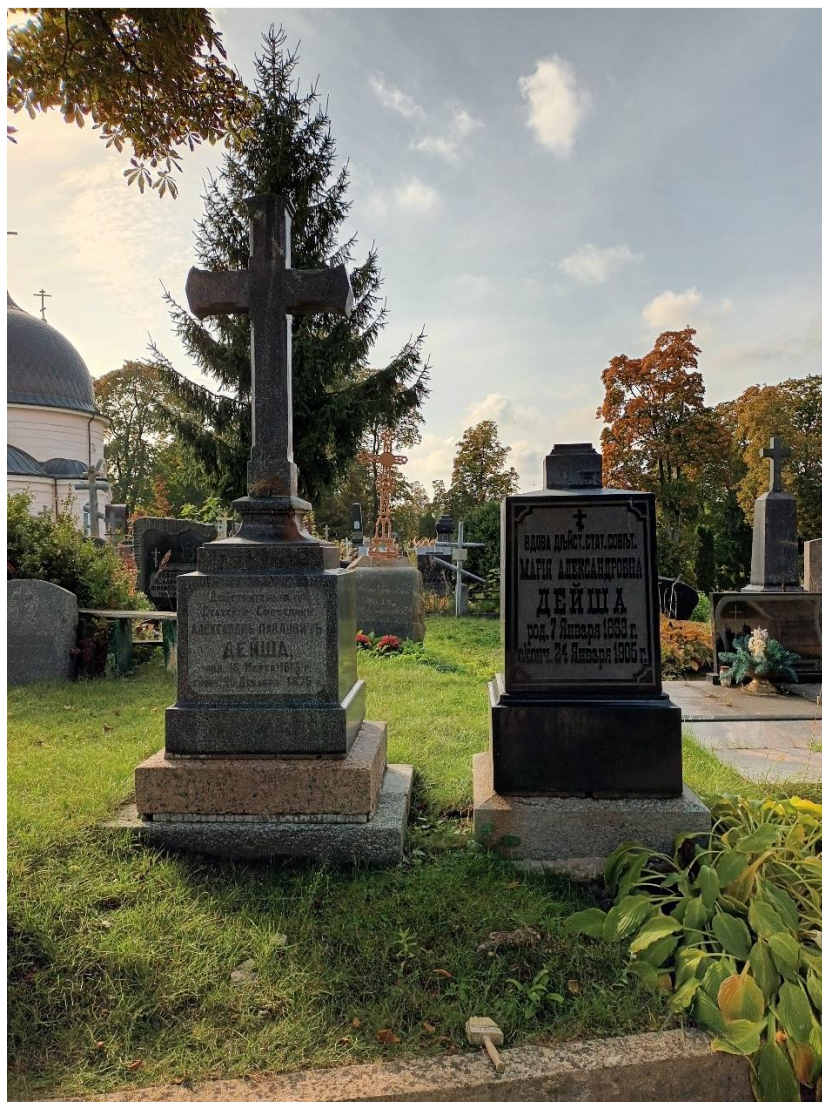
⁷⁷ S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 130–131.

⁷⁸ Высочайше утвержденныя въ 10 день Апрѣля 1868 года, w: *Сборник*, s. 155–157.

W byłym obwodzie białostockim majątki instrukcyjne o największej powierzchni (powyżej 400 ha) zostały zakupione przez rosyjskich dygnitarzy zajmujących kierownicze stanowiska we władzach gubernialnych (tabela 3.5.1). Byli to przeważnie pracownicy gubernialnych zarządów dóbr państwowych lub wydziałów do spraw włościańskich oraz zarządcy guberni. Nadzorowali oni sprzedaż nieruchomości instrukcyjnych w swoich guberniach. Wysoka pozycja służbowa i wiedza na temat procedury sprzedaży umożliwiły wpływowym urzędnikom pozyskanie najlepiej uposażonych oraz największych posiadłości (Jewgraf Kurłow, Aleksander Annienkow, Aleksander Dejsza, Mikołaj Rubcow, Mikołaj Kastalski). Oprócz oficjeli do grupy tej należy zaliczyć pracowników wymiaru sprawiedliwości, a także wysokiej rangi oficerów i ich rodziny (Aleksy Niejełow, Jekatieryna Kałagieorgii).

Nabywcami majątków średniej wielkości (100–400 ha) byli przeważnie urzędnicy niższego szczebla administracji gubernialnej i powiatowej, pracownicy instytucji oświatowych oraz duchowieństwo prawosławne. Najzamożniejszym właścicielem w tej grupie był pracownik kancelarii gubernialnej Arseniusz Winogradow – w jego posiadaniu znalazły się trzy nieruchomości (w tym dwie instrukcyjne) o łącznej powierzchni około 755 ha.

Najmniejsze nieruchomości ziemskie (poniżej 100 ha) przypadły urzędnikom gubernialnym i powiatowym niższych rang, kadry oficerskiej oraz pracownikom oświaty.

Zdjęcie 3.5.1. Nagrobki wykonane ze szwedzkiego granitu w formie cokołów, należące do rodziny Dejszów, właścicieli majątku instrukcyjnego Grodzisk, w powiecie sokólskim. Z lewej strony pochowany rzeczywisty radca stanu Aleksander Dejsza (zm. 20 grudnia 1875 r.). Z prawej spoczywa jego córka Maria Dejsza (zm. 24 stycznia 1905 r.). Cmentarz prawosławny na Rossie w Wilnie. Fotografia autora

Zdjęcie 3.5.2. Nagrobek granitowy w formie cokołu (bez krzyża, z pustą wnęką na ikonę). Miejsce spoczynku tajnego radcy Mikołaja Rubcowa, właściciela majątku instrukcyjnego Karpowicze, w powiecie białostockim (zm. 21 lipca 1895 r.). Cmentarz prawosławny na Rossie w Wilnie. Fotografia autora

W rękach rosyjskich nabywców majątków instrukcyjnych znajdowały się inne posiadłości ziemskie zlokalizowane zarówno na Białostocczyźnie (Mikołaj Trochimowski – Jurowce, Hieronim Żiramski – Pawłowicze i Łowczyki, Edward Szulc – Krugłe-Pawlinowo, Włodzimierz Odyńcow – Wojnowska Góra), jak i poza jej obszarem (Jewgraf Kurłow – Olekszyce, Aleksy Niejełow – Wikszniany, Aleksander Liebhardt – Dywopol, Mikołaj Żyrycki – Gudołówka i Cudołówka). Właścicielami największej powierzchni gruntów byli: Jewgraf Kurłow (około 2250 ha), Aleksander Annienkow (795 ha) oraz Aleksy Niejełow (769 ha).

Majątki instrukcyjne sprzedawano również najbliższym członkom rodzin zasłużonych urzędników i wojskowych. Były to wdowy po oficerach wyższej rangi (Jekatieryna Kałagieorgii, Aleksandra Wojde), a także po urzędnikach gubernialnych (Nadzieja

Barszczewska i Awdotia Benediktowa). Wdowy samodzielnie wnioskowały o zakup nieruchomości do kancelarii gubernialnych. Prośby uzasadniały złą sytuacją materialną rodziny po śmierci mężów oraz wybitną i wieloletnią służbą państwową współmałżonków. W zasobie Archiwum Historycznego w Wilnie odnaleziono podanie Awdotii Benediktowej, wdowy po asesorze kolegiálním, do kancelarii generała-gubernatora wileńskiego w sprawie nabycia majątku Jezierzysk. Swoją prośbę motywowała ona 30-letnią służbą Wasyla Benediktowa w kostromskiej i grodzieńskiej guberni. Mąż wnioskodawczyni zmarł 13 marca 1872 r., pełniąc obowiązki powiatowego wołkowyskiego pocztmajstra. Zostawił żonę i siedmioro niepełnoletnich dzieci. Benediktowa nie posiadała funduszy na naukę i wychowanie potomstwa. Mając na uwadze długoletnią służbę małżonka oraz trudną sytuację materialną rodziny, zwracała się do generała-gubernatora z prośbą o przyznanie jej w nagrodę majątku instrukcyjnego Jezierzysk⁷⁹.

Imię i nazwisko pierwszego nabywcy	Stanowisko służbowe / przynależność stanowa	Zakupione majątki instrukcyjne	Rok kupna	Posiadanie innych nieruchomości/majątków	Uwagi
Powierzchnia (w ha) 656–1093					
Jewgraf Kurłow	zarządca Gubernialnego Wydziału Dóbr Państwowych, rzeczywisty radca stanu	Dubnica (powiat sokólski), Nowosiółki (powiat grodzieński)	1871 1868	Olekszyce (powiat grodzieński)	zmarł 4 czerwca 1893 r., kawaler orderu św. Stanisława 2. stopnia, św. Anny 2. stopnia; odznaczony brązowym medalem za udział w wojnie krymskiej i w tłumieniu powstania styczniowego
Aleksander Annenkov	rzeczywisty radca stanu, wicegubernator suwalski, pośrednik pokoju powiatu sokolskiego	Słójka (powiat sokólski)	1867	–	odznaczony orderem św. Anny 3. stopnia i brązowym medalem za udział w tłumieniu powstania styczniowego
Aleksy Niejełow	tajny radca, sędzia Sądu Wojennego w Wilnie	Nowy Dwór (powiat sokólski), Wikszniany (gubernia wileńska,	1869 1870	–	–

⁷⁹ Lietuvos Valstybes Istorijos Archivas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie), f. 378, 1865 r., ap. 73, b. 2472, k. 78.

		powiat oszmiański)			
Aleksander Żytkow	–	Sterpejki (powiat sokólski)	1868	–	–
Powierzchnia (w ha) 328–655					
Jekatieryna Kałagieorgii	wdowa po generale majorze	Hołowiesk (powiat bielski)	1868	–	–
Aleksander Dejsza	rzeczywisty radca stanu, zarządzający dobrami państwowymi guberni wileńskiej	Grodzisk (powiat sokólski)	1868	–	żył w latach 1813–1875, pochowany na cmentarzu prawosławnym w Wilnie
Mikołaj Kastalski	radca stanu, członek wileńskiego gubernialnego urzędu do spraw włościańskich	Hodyszewo (powiat bielski)	1868	–	–
Mikołaj Rubcow	radca stanu, pracownik kancelarii gubernialnej twerskiej; od 1857 r. w gubernialnym komitecie statystycznym; od 1861 r. w gubernialnym zarządzie ds. włościańskich; w latach 70. wicegubernator kowieński, następnie dyrektor kancelarii generała- gubernatora wileńskiego; pod koniec kariery publicznej był burmistrzem Wilna	Karpowicze (powiat białostocki)	1874	–	urodzony w 1825 r. w Twerze, absolwent Uniwersytetu Moskiewskiego, zmarł w 1895 r. w Wilnie
Arseniusz Winogradow	radca tytularny, pomocnik kasjera gubernialnego w Grodnie	Szynidziel, Poganica-Żuki (powiat sokólski)	1869 1870	Siderka z folwarkiem Talki (powiat sokólski)	mieszkał w Grodnie przy ul. Sobornej, kawaler orderu św. Stanisława 3. stopnia, uhonorowany brązowym medalem za udział w wojnie krymskiej oraz w

					tłumieniu powstania styczniowego
Wasył Jurczenko	radca dworu, rozjemca pokoju powiatu białostockiego	Kamienna (powiat sokólski)	1868	–	–
Powierzchnia (w ha): 54–327					
Aleksander Lewikow	radca stanu	Kalno (powiat sokólski)	1868	–	kawaler orderu św. Anny 3. stopnia i św. Stanisława 2. i 3. stopnia, odznaczony brązowym medalem za wojnę krymską i tłumienie powstania styczniowego
Mikołaj Zinowiew	rzeczywisty radca stanu, honorowy sędzia pokoju w Okręgu Białostocko-Sokólskiego Zjazdu Sędziów Pokoju, porucznik-inżynier	Połomin (powiat sokólski)	1867	–	kawaler orderu św. Stanisława 3. stopnia, nagrodzony brązowym medalem za tłumienie powstania styczniowego
Aleksy Szarkow	rzeczywisty radca stanu, naczelnik referatu w Ministerstwie Dóbr Państwowych w Petersburgu	Knyszewicze (powiat sokólski)	1878	–	mieszkał w Petersburgu i Nowogrodzie Siewierskim
Mikołaj Trochimowski	rzeczywisty radca stanu, białostocko-sokólski powiatowy marszałek szlachty	Jaroszówka (powiat sokólski) Jaworówka (powiat białostocki) Boguszewo (powiat białostocki)	1871	Jurowce	–
Aleksander Jefimow	radca stanu	Wysoki Stoczek Antoniuk (powiat białostocki)	1870	–	–
Aleksander Palmin	radca tytularny, rozjemca pokoju powiatu sokólskiego, pracownik Gubernialnego Zarządu Dóbr Państwowych	Odelsk (powiat sokólski)	1867	–	kawaler orderu św. Stanisława 2. stopnia, odznaczony brązowym medalem za wojnę krymską i tłumienie

					powstania styczniowego
Nadzieja Barszczewska	wdowa po sekretarzu gubernialnym	Lebiedzin (powiat sokólski)	1873	–	–
Igor Bulicz	radca stanu, wileński gubernialny prokurator	Harasimowicze (powiat sokólski)	1868	–	–
Córki zmarłej żony generała majora Aleksandry Wojde	Córki generała majora	Tylwica (powiat białostocki)	1875	–	–
Michał Dmitriew	radca stanu, dyrektor Grodzieńskiej Dyrekcji Szkół Ludowych	Kobusy (powiat bielski)	1872	–	–
Iwan Łunskij	asesor kolegialny, pracownik gubernialnego wydziału paszportowego	Kleiniki (powiat bielski)	1868	–	kawaler orderu św. Stanisława 3. stopnia, odznaczony brązowym medalem za aktywny udział w tłumieniu powstania styczniowego
Michał Fiedorow	pułkownik	Użyki (powiat bielski)	1868	–	–
Aleksander Liebhardt	dymisjonowany pułkownik	Leszczany ^a (powiat sokólski)	1870	Dywopol-Krynki (powiat grodzieński)	szlachcic pochodzenia niemieckiego
Grigorij Antonikowski	duchowny prawosławny, protojerej, nauczyciel religii w Białostockim Instytucie Panien Szlacheckich, proboszcz cerkwi pałacowej w Białymstoku w latach 1848–1869	Zalesiany (powiat białostocki)	1872	–	–
Mikołaj Żyrycki	lekarz wojskowy	Żuchowo (powiat białostocki)	1868	Gudołówka i Cudołówka (powiat oszmiański)	mieszkał w Wilnie
Paweł Niebolsin	radca dworu, pracownik Urzędu Gubernialnego ds. Włościańskich w Grodnie,	Ściebielec (powiat sokólski)	1870	–	–

	członek gubernialnej statystycznej komisji ds. włościańskich				
Jan Wiesielicki	–	Kalnica (powiat bielski)	1869	–	–
Hieronim Żiramski	registrator kolegialny, strażnik leśny guberni grodzieńskiej	Straż (powiat sokólski)	1872	Pawłowicze i Łowczyki (powiat sokólski)	–
Spadkobiercy Ernesta von Waltera	kapitan korpusu żandarmów	Kolonia (powiat białostocki)	1872	–	spadkobiercy Waltera: żona Aleksandra i synowie Magnus i Ernest
Iwan Pokrowski	asesor kolegialny	Szostaki (powiat sokólski)	1868	młyn wodny z foluszem w mieście Kuźnica	–
Mikołaj Strelbickij	radca tytularny, rozjemca pokoju powiatu białostockiego, sądowy śledczy powiatu słonimskiego	Gliniszcz Małe (powiat sokólski)	1869	–	nagodzony brązowym medalem za udział w wojnie krymskiej
Edward Szulc	radca dworu, leśniczy bielski	Mytyczko (powiat bielski)	1877	Krugłe-Pawlinowo (powiat bielski)	–
Piotr Golak	–	Sobiesk (powiat białostocki)	1876	–	–
Iwan Głobaczew	sztabskapitan, naczelnik policji powiatu bielskiego	Wygonowo (powiat bielski)	1872	–	–
Sergiusz Żyrycki	dymisjonowany asesor kolegialny	Mitrowszczyzna (powiat sokólski)	1871	–	–
Powierzchnia (w ha) – poniżej 54					
Awdotia Benediktowa	wdowa po wołkowyskim pocztmajstrze	Jezierzyk (powiat sokólski)	1871	–	–
Paweł Pokrowski	nauczyciel szkoły ludowej w Pasynkach	Piliki (powiat bielski)	1868	–	–
Włodzimierz Odyńcow	pracownik zarządu ds. włościańskich guberni kowieńskiej, od 1869 r. w zarządzie ds. włościańskich guberni grodzieńskiej	Romaszkówka (powiat sokólski)	1871	Wojnowska Góra (powiat sokólski)	–
Alfons Flaksberger	pomocnik zarządzającego kancelarią	Siekluki (powiat bielski)	1876	–	–

	gubernatora grodzieńskiego				
--	-------------------------------	--	--	--	--

^a Połowę majątku Leszczany zakupił na mocy *Instrukcji*. Pozostałą część otrzymał zaś na podstawie ustawy z 10 grudnia 1865 r. (dawna właścicielka: Eleonora Ejsmont).

Tabela 3.5.1. Pierwsi nabywcy majątków instrukcyjnych w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej. Właściciele ci zostali uszeregowani wg wielkości posiadanych majątków. Oprócz zajmowanego stanowiska służbowego oraz nazwy majątku instrukcyjnego (bądź majątków) oraz innych nieruchomości w tabeli uwzględniono również odznaczenia i nagrody, które otrzymały wymienione osoby w zamian za aktywny udział w zwalczaniu powstania styczniowego. Tabelę sporządzono na podstawie informacji źródłowych zaczerpniętych z: APB, SNSOG, sygnatury: 128, 135, 159, 202, 207, 210, 212, 215, 226, 244, 286, 287, 288, 293, 296, 300, 303, 304, 305, 306, 315, 318, 322, 326, 335, 338. Dane pochodzą też z gubernialnego periodyku urzędowego (*Памятная книжка Гродненской губернии*) opracowanego przez gubernialny komitet statystyczny oraz z publikacji W. Schmidt, *op. cit.*, s. 1–104.

3.6. Majątki instrukcyjne na pozostałym obszarze guberni grodzieńskiej i w Kraju Północno-Zachodnim

Powierzchnia gruntów instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim wynosiła 8917 ha i stanowiła 14% tego typu własności utworzonej w guberni grodzieńskiej (wykres 3.6.1). Średnia powierzchnia posiadłości na Białostocczyźnie wynosiła około 207 ha i była niższa o 59% od przeciętnej wielkości nieruchomości w sześciu pozostałych wschodnich powiatach (509 ha) oraz mniejsza o 52% od średniej arytmetycznej powierzchni posiadłości w całej guberni grodzieńskiej (425 ha). W zestawieniu ilościowym obejmującym powierzchnię i cenę pojedynczych majątków w poszczególnych powiatach guberni najwyższą pozycję (spośród trzech *уездовъ* dawnego obwodu) zajmował powiat sokólski. Z kolei najniżej sytuowały się dwa pozostałe powiaty Białostocczyzny – bielski i białostocki (tabela 3.6.1).

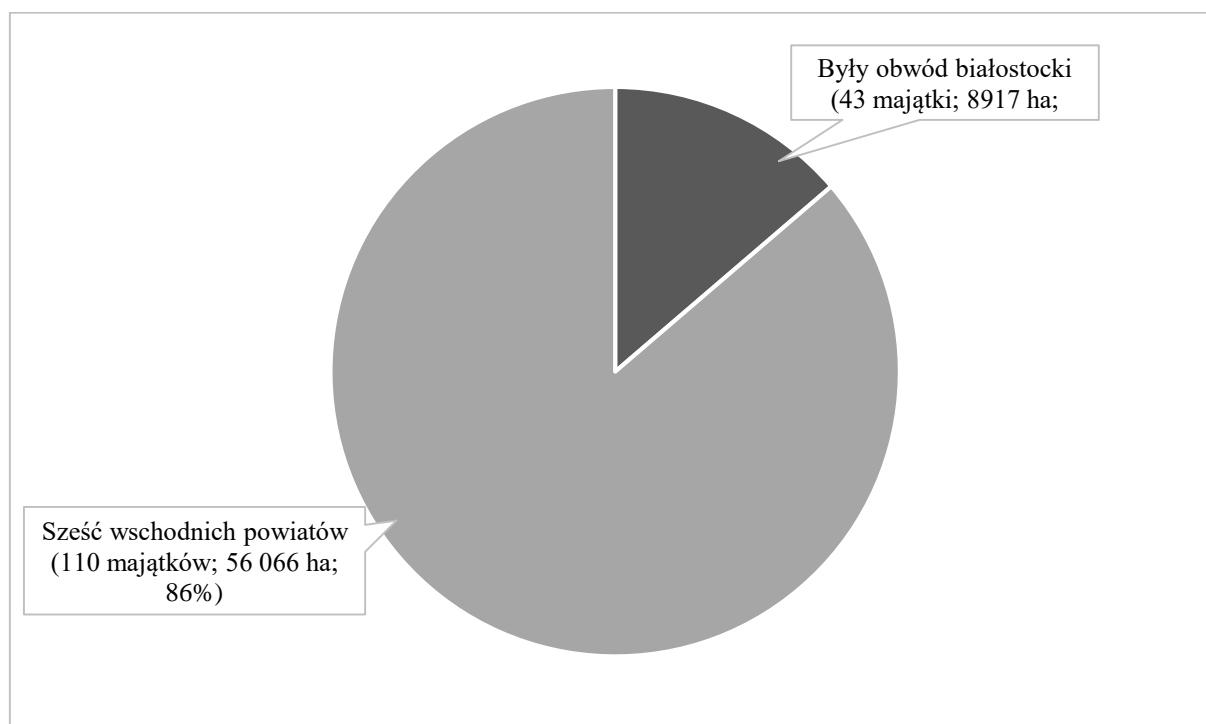
W zachodnich trzech powiatach guberni grodzieńskiej był większy odsetek gruntów skarbowych przeznaczonych do sprzedaży instrukcyjnej w porównaniu z pozostałymi sześcioma (odpowiednio 30 majątków, 6544 ha, 74% oraz 93 majątki, 33 139 ha, 60%). We wschodnich powiatach wykorzystano natomiast proporcjonalnie większą ilość gruntów skonfiskowanych (17 majątków, 22 927 ha, 40%). W byłym obwodzie było odpowiednio 13 majątków, 2373 ha, 26%.

Spośród dziewięciu powiatów guberni grodzieńskiej największą powierzchnię ziemi instrukcyjnej sprzedano w grodzieńskim (13 054 ha). Pomimo względnie niewielkiej liczby występujących tam majątków (9) odsetek gruntów zawiązał skonfiskowany majątek Jeziory (9086 ha), wcześniej należący do Leopolda Walickiego. W powiecie tym był też duży odsetek gruntów skonfiskowanych przeznaczonych do sprzedaży instrukcyjnej (10 209 ha, 78%), w przeciwieństwie do sąsiedniego powiatu sokólskiego, gdzie władze opierały się na ziemi skarbowej należącej do ekonomii grodzieńskiej (4597 ha, 80%). W kolejnych dwóch

przodujących powiatach guberni utworzone tam nieruchomości instrukcyjne bazowały na gruntach państwowych (słonimski: 11 567 ha, 88% i wołkowyski: 9781 ha, 78%). W dominującym powiecie grodzieńskim majątki zostały także najdrożej wycenione. Cena 1 ha wynosiła 25 rubli i była wyższa od średniej wartości gruntów instrukcyjnych w całej guberni o 108%, co może świadczyć o dobrym uposażeniu tamtejszych posiadłości. Z kolei wartość 1 ha instrukcyjnego w byłym obwodzie wynosiła około 12,6 rubli i niewiele przewyższała średnią wartość gruntów w guberni grodzieńskiej (tabela 3.6.1).

Powiaty	Liczba nabywców	Liczba majątków	Powierzchnia (w ha)	Wartość ogółem (w rublach)	Cena 1 ha (w rublach)
Grodzieński	9	9	13 054	301 600	25
Słonimski	25	33	13 053	105 922	9
Wołkowyski	32	38	12 640	146 802	13
Kobryński	13	14	10 439	53 814	6
Sokółski	23	24	5 700	68 701	12
Prużański	8	9	3 873	41 435	9
Brzeski	6	7	3 007	23 416	8
Bielski	10	10	1 854	24 374	13
Białostocki	12	9	1 363	18 592	13
Ogółem	138	153	64 983	784 656	12

Tabela 3.6.1. Struktura majątków instrukcyjnych w poszczególnych powiatach guberni grodzieńskiej. Zestawienie opracowano na podstawie publikacji: W Schmidt, *op. cit.*, s. 48–49. Uzupełnione o materiały archiwalne: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Wykres 3.6.1. Odsetek powierzchni majątków instrukcyjnych utworzonych w byłym obwodzie białostockim i pozostałych sześciu powiatach guberni grodzieńskiej (brzeskim, grodzieńskim, kobryńskim, prużańskim, słonimskim, wołkowyskim) w latach 1867–1878. Wykres opracowano na podstawie publikacji: J. Kaczkowski,

Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863, Warszawa 1918, s. 283–284; W Schmidt, *op. cit.*, s. 48–49.

Gubernia grodzieńska zajmowała czołową pozycję na tle wszystkich sześciu guberni Kraju Północno-Zachodniego pod kątem liczby sprzedanych majątków instrukcyjnych (tabela 3.6.2) oraz drugie miejsce w kategorii całkowitej powierzchni gruntów (wyprzedzała ją jedynie gubernia mińska). Należy również dodać, że w guberni grodzieńskiej przy uwzględnieniu jej całkowitej powierzchni majątki instrukcyjne zajmowały ponaddwukrotnie większy odsetek gruntów w porównaniu z pozostałym terytorium. Wiązało się to zapewne z rozległymi obszarami gruntów skarbowych⁸⁰ oraz występowaniem tam dużych posiadłości skonfiskowanych powstańcom styczniowym, które władze carskie przeznaczyły do sprzedaży na mocy *Instrukcji*⁸¹. W guberni grodzieńskiej majątki instrukcyjne miały najwyższą średnią wartość, która wynosiła 4465 rubli. Cena nieruchomości wynikała nie tylko z wielkości zakupionego obszaru, lecz także przede wszystkim z poziomu jego zagospodarowania, a co za tym idzie, z dochodowości. W większości tworzyły je folwarki (fermy), w których oprócz zabudowy gospodarczej były też przedsiębiorstwa przetwórstwa rolniczego w postaci młynów, foluszy, słodowni, gorzelni, wytwórni torfu itp.

Opierając się m.in. na zestawieniach statystycznych sporządzonych przez Wacława Schmidta w latach 1868–1878, w sześciu północno-zachodnich guberniach sprzedano ogółem 666 majątków instrukcyjnych o łącznej powierzchni 288 523 ha⁸². Ilościowy stan tych majątków w poszczególnych powiatach guberni grodzieńskiej, z uwzględnieniem powierzchni, liczby nabywców oraz ceny zakupu, ilustruje tabela 3.6.2.

Gubernia	Liczba majątków	Powierzchnia (w ha)	Średnia wielkość posiadłości (w ha)	Powierzchnia guberni (w km ²)	Odsetek powierzchni (w%)	Całkowita cena sprzedaży i średnia wartość jednej nieruchomości (w rublach)
Grodzieńska	153	64 983	425	33 979	1,9	683 137 / 4 465
Mińska	144	78 531	545	91 213	0,9	607 696 / 4 220
Wileńska	116	35 368	305	41 907	0,8	301 976 / 2 603
Kowieńska	90	27 372	304,1	40 641	0,7	371 967 / 4 133
Mohylewska	87	26 098	299,9	42 134	0,6	156 500 / 1 799
Witebska	76	22 559	296,8	38 649	0,6	155 019 / 2 040

⁸⁰ W guberni grodzieńskiej własność skarbową wynosiła około 39,5% (dane z 1861 r.). П. Бобровский, *op. cit.*, s. 138–142.

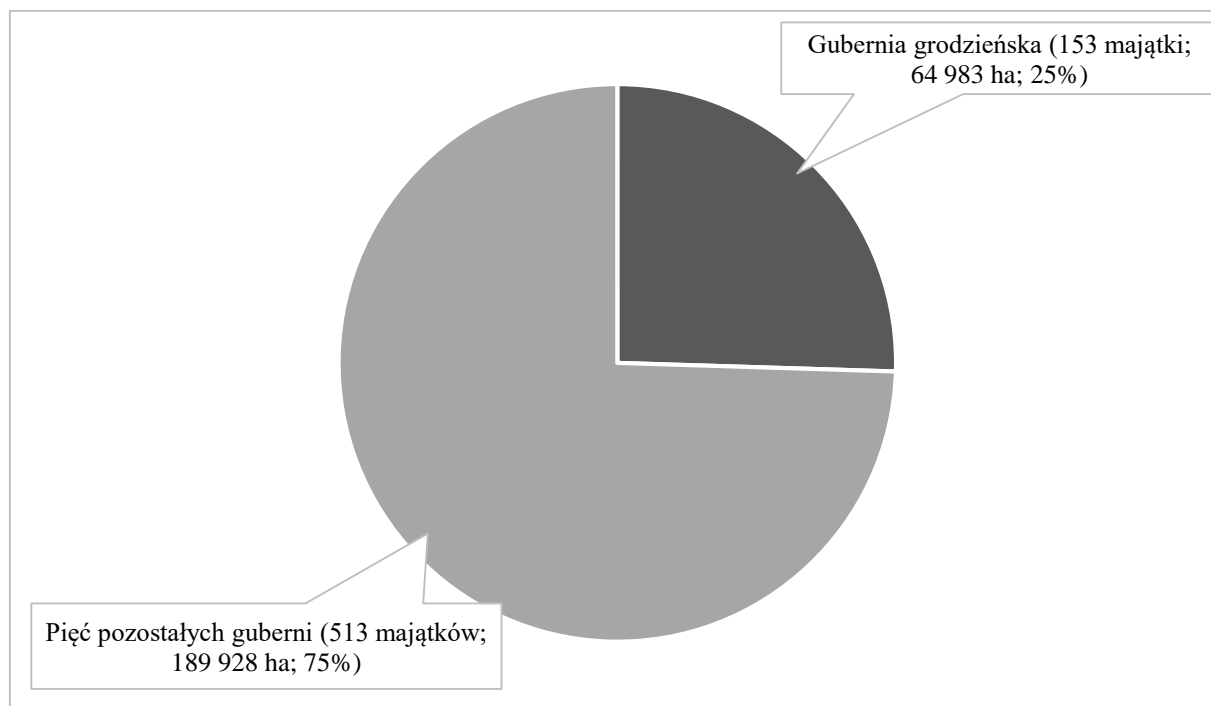
⁸¹ Do największych majątków skonfiskowanych w guberni grodzieńskiej przeznaczonych na sprzedaż instrukcyjną należały: Jeziory (9069 ha, powiat grodzieński), Bałandycze (3596 ha, powiat kobryński), Gabryjelin (1816 ha, powiat prużański), Pieniuga (1779 ha, powiat wołkowyski), Osowiec (1208 ha, powiat słonimski), Laskowicze (1188 ha, powiat kobryński). W. Schmidt, *op. cit.*, s. 91–92.

⁸² *Ibidem*, s. 48.

Razem ^a	666	254 911	383	288 523	0,9	2 276 295 / 3 418
--------------------	-----	---------	-----	---------	-----	-------------------

^a Самбык в своей публикации подает, że łącznie we wszystkich guberniach białoruskich majątki instrukcyjne w nagrodę za służbę nabyło 574 urzędników. Ich powierzchnia wynosiła 283 244 ha, gdzie na jednego nabywcę przypadało około 493 ha. С.М. Самбык, *op. cit.*, s. 24.

Tabela 3.6.3. Struktura majątków instrukcyjnych w poszczególnych guberniach Kraju Północno-Zachodniego⁸³. Zestawienie opracowano na podstawie publikacji: J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*, Warszawa 1918, s. 283–284; W Schmidt, *op. cit.*, s. 48–49.

Wykres 3.6.2. Odsetek powierzchni majątków instrukcyjnych utworzonych w guberni grodzieńskiej i pozostałych pięciu guberniach Kraju Północno-Zachodniego (kowieńskiej, mińskiej, mohylewskiej, wileńskiej, witebskiej) w latach 1867–1878. Wykres opracowano na podstawie publikacji: J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 283–284; W Schmidt, *op. cit.*, s. 48–49.

Reasumując, *Instrukcja* z 23 lipca 1865 r. była jednym z narzędzi prawnych zastosowanym przez zaborcę mającym na celu „przywrócenie” prawdziwie rosyjskiego charakteru (*истинно русского*) Kraju Północno-Zachodniego oraz pozostałych guberni wchodzących w skład dawnej Rzeczypospolitej. *Instrukcja* regulowała różne aspekty polityki własnościowo-narodowościowej. Nowe przepisy miały ukształtować grupę społeczną w zachodnich guberniach, którą można określić jako „rosyjskie ziemiaństwo urzędnicze”. Zapisy Instrukcji wynagradzały lojalną służbę państwową rosyjskiej elicie urzędniczej i wojskowej poprzez umożliwienie sprzedaży, po preferencyjnych cenach, ziemi skarbowej i majątków skonfiskowanych. Jednym z decydujących czynników o uzyskaniu nieruchomości ziemskich

⁸³ Wymienione w zestawieniu sześć guberni wchodziły w skład Kraju Północno-Zachodniego (*Северо-Западный край*) do 1869 r. Na mocy ukazów z 27 czerwca i 2 listopada 1869 r. gubernie witebska i mohylewska, a od 25 grudnia 1870 r. też gubernia mińska zostały wyłączone spod władzy generała-gubernatora wileńskiego i podporządkowane bezpośrednio zwierzchnictwu władz centralnych w Sankt Petersburgu. M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881)*, Gdańsk 2018, s. 18–19.

było zaangażowanie w tłumienie powstania styczniowego. Ze względu na fakt, że zdecydowana większość sprzedanych majątków przynależała do skarbu państwa (30), w porównaniu z niewielką liczbą skonfiskowanych nieruchomości ziemskich (13), można mówić o prywatyzacji własności państwowej. W ten sposób w byłym obwodzie zostało sprywatyzowanych 6544 ha (30 nieruchomości skarbowych).

Majątki skarbowe, które były sprzedawane przez organy państwowe na mocy *Instrukcji*, spełniały podwójną funkcję. Z jednej strony zachęcały rosyjską kadrę urzędniczą do stałego osiedlenia się w zachodnich guberniach, z drugiej zaś materialnie zabezpieczały przyszłych mieszkańców tych terenów. W zamyśle ustawodawcy nowi osiedleńcy mieli utworzyć rosyjską elitę społeczną, która dzięki doświadczeniu nabytemu w trakcie pełnienia funkcji publicznych opanuje lokalną administrację oraz będzie kontrolować polskie ziemiaństwo, a także wpłynie na prorządowe postawy wśród prawosławnych i katolickich włościan.

Kilku właścicielom majątków instrukcyjnych udało się objąć funkcję powiatowych marszałków szlachty, co dało im możliwość kontrolowania oraz oddziaływania na lokalne polskie środowisko ziemiańskie. Od 1862 r. stanowisko marszałka było obsadzane z nominacji, a nie jak wcześniej praktykowano, z wolnego wyboru. Nowe zasady pozwoliły na czasowe przejście tych stanowisk przez rosyjskich urzędników. W dawnym obwodzie białostockim trzech właścicieli nieruchomości instrukcyjnych pełniło funkcję marszałków powiatowych: Mikołaj Trochimowski – marszałek powiatowy białostocki w latach 1866–1890; Aleksander Annienkow – marszałek powiatowy sokólski w latach 1866–1869 oraz Jan Wiesielicki – marszałek powiatowy bielski w latach 1874–1878. W pozostałych sześciu powiatach guberni grodzieńskiej (spośród właścicieli majątków instrukcyjnych) stanowisko marszałka objęło sześciu rosyjskich dygnitarzy⁸⁴.

Niewielka liczba sprzedanych majątków instrukcyjnych w trzech badanych powiatach – 43 posiadłości ziemskie – nie wpłynęła na radykalną zmianę struktury własnościowej w zachodnich guberniach i nie pozbawiła dominującej pozycji polskich właścicieli ziemskich. Przyczyny takiego stanu rzeczy prawdopodobnie należy upatrywać w ograniczeniu praw własności do zakupionych majątków instrukcyjnych. Zbiurokratyzowana procedura zakupu (konieczność każdorazowego uzyskania zezwolenia ze strony ministra dóbr państwowych na kupno lub sprzedaż) oraz ograniczenie kręgu kolejnych potencjalnych nabywców do ludności

⁸⁴ J. Szczuka, *Marszałkowie szlachty guberni grodzieńskiej*, „Ateneum Wileńskie” 1924, z. 7–8, s. 423–430; W. Schmidta, *op. cit.*, s. 69–72.

rosyjskiego pochodzenia wpłynęły na niewielkie zainteresowanie kupnem tych posiadłości. Zaniżona cena majątków i możliwość uzyskania korzystnych, preferencyjnych kredytów nie zwiększyły liczby nabywców folwarków państwowych.

Należy jednak zauważyć, że sprzedane majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim stanowiły aż 10% spośród wszystkich majątków ziemskich. Na obszarze całej guberni grodzieńskiej natomiast zajmowały około 2% powierzchni (64 983 ha). *Instrukcja* przyniosła – z perspektywy Imperium Rosyjskiego – najlepsze efekty spośród wszystkich ustaw antypolskich uchwalonych w latach 1865–1875⁸⁵.

Instrukcję oraz utworzone na jej mocy majątki trzeba postrzegać jako jedno z wielu narzędzi prawnych stosowanych w celu ograniczenia dominującej pozycji polskiego ziemiaństwa na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego. Przyczyniła się ona do znacznego zwiększenia liczby rosyjskich właścicieli ziemskich w byłym obwodzie białostockim (z 6 do 51), a także „zabezpieczyła” ziemię państwową przed możliwością przejścia jej na własność przez ludność polskiego pochodzenia. Uregulowała również, na korzyść Rosjan, prawo własności do niektórych majątków skonfiskowanych Polakom za ich udział w postaniu styczniowym. Majątki instrukcyjne z jednej strony były formą nagrody dla najbardziej lojalnych i zasłużonych rosyjskich obywateli Cesarstwa, z drugiej zaś zobowiązywały właścicieli do współpracy z organami państwowymi w rusyfikacji zachodnich guberni poprzez m.in. zaangażowanie w służbę publiczną.

⁸⁵ W latach 1865–1875 spośród sprzedanych majątków ludności rosyjskiej w guberni grodzieńskiej 44% nieruchomości nabyto na mocy *Instrukcji*. Dla porównania zgodnie z ukazem z 10 grudnia 1865 r. Rosjanom sprzedano około 16% majątków. Z kolei w wyniku dobrowolnej wyprzedaży zadłużonych majątków Rosjanie zakupili pozostałe 40% nieruchomości. S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 80–85.

Rozdział 4

Struktura społeczna i narodowościowa właścicieli majątków instrukcyjnych

Niniejszy rozdział ma na celu zaprezentowanie struktury społecznej i narodowościowej właścicieli majątków instrukcyjnych, którzy utrzymali je w swoich rękach do 1915 r. Pierwszy z pięciu podrozdziałów dotyczy problematyki narodowościowej nabywców nieruchomości. Szczegółowo omówiono w nim kryteria, na podstawie których zakwalifikowano poszczególne grupy właścicieli do określonej narodowości. Kolejne podrozdziały poświęcono konkretnym grupom społeczno-zawodowym: włościanom, mieszczanom oraz rosyjskim urzędnikom, duchownym i wojskowym. Od schematu tego odbiega ostatni podrozdział traktujący o instytucjach publicznych – organizacjach cerkiewnych oraz organach państwowych odpowiedzialnych za infrastrukturę drogowo-kolejową – które również zakupywały nieruchomości instrukcyjne. Pomimo że wymienione instytucje posiadały osobowość prawną, to reprezentowały one carski reżim i miały rosyjski charakter.

Podrozdziały dotyczące poszczególnych grup społecznych mają ujednoliconą strukturę budowy, w której można wyróżnić następujące elementy: okoliczności nabycia nieruchomości, stan własności pojedynczych właścicieli, czynniki wpływające na wycenę nieruchomości, struktura zakupionych gruntów, przynależność narodowościowa oraz krótkie notki biograficzne niektórych nabywców (uzależnione od dostępności literatury i źródeł). Podrozdziały zostały wzbogacone zestawieniami tabelarycznymi, wykresami i diagramami ułatwiającymi syntetyczną analizę problematyki odnoszącej się m.in. do wyceny majątków czy migracji właścicieli nieruchomości. Pogłębione badania nad obrotem handlowym własnością instrukcyjną w kontekście omawianych grup społecznych i narodowościowych zostaną zaprezentowane w rozdziale 5.

4.1. Problematyka wyznaniowo-narodowościowa właścicieli majątków instrukcyjnych

Instrukcja zawężyła możliwość nabycia i sprzedaży majątków instrukcyjnych jedynie do „osób rosyjskiego pochodzenia”. Ustawa zabraniała sprzedaży, oddawania nieruchomości w dzierżawę lub zarządzanie „osobom polskiego pochodzenia” oraz Żydom. Zapisy prawne odnoszące się do „osób polskiego pochodzenia” i „rosyjskiego pochodzenia”, które zamieszczono w kolejnych ukazach i zarządzeniach, były terminami nieostrymi i nastroczały wiele trudności dla administracji lokalnej. Prowadziło to do ustalenia zasad, na podstawie

których możliwe byłoby wyodrębnienie grup narodowościowych¹. Pierwsze ustalenia podjęła specjalna komisja powołana przez Aleksandra II, która działała od listopada do grudnia 1865 r., a zajmowała się osiedleniem elementu rosyjskiego w guberniach zachodnich. Wówczas narodowość rosyjską odnoszono do prawosławia, co miało pomóc urzędnikom w identyfikacji rosyjskich wnioskodawców². Ustawodawca na mocy zarządzenia ministra spraw wewnętrznych z 20 października 1867 r. zakwalifikował do tej kategorii osoby pochodzenia rosyjskiego wyznania prawosławnego i protestanckiego³. W 1869 r. minister dóbr państwowych wprowadził wykładnię pojęcia osób rosyjskiego pochodzenia, która miała być tożsama z przynależnością narodową, a nie jak do tej pory, wyłącznie z wyznaniem. Narodowość rosyjska stała się kategorią polityczną. Materiały źródłowe wytworzone przez kancelarie notarialne, urzędy gubernialne oraz instytucje podatkowe umożliwiają trafne zidentyfikowanie Rosjan spośród właścicieli majątków instrukcyjnych. Byli nimi urzędnicy, wojskowi, ziemianie wyznania prawosławnego oraz duchowni prawosławni⁴.

„Osobami polskiego pochodzenia”, którym przepisy prawne ograniczały zakup ziemi instrukcyjnej, byli głównie ziemianie wyznania rzymskokatolickiego. Kolejne akty prawne definiowały tę kategorię według klucza narodowościowego. W ocenie ustawodawcy polskiego pochodzenia nie należy rozumieć wyłącznie przez pryzmat przynależności do wiary rzymskokatolickiej. Polakami określono rodzimych mieszkańców zachodnich guberni, którzy przyswoili sobie polską narodowość. Przepisy represyjne ograniczające obrót własnością ziemską nie dotyczyły jednak włościan wyznania rzymskokatolickiego. Władze carskie nie widziały w warstwie włościańskiej zagrożenia dla rosyjskiego stanu własności, ponieważ uważały, że włościanie nie mają rozwiniętej tożsamości narodowej, która w przyszłości mogłaby być czynnikiem wpływającym na nasilenie ruchu narodowowyzwoleńczego. Rozporządzenie Komitetu Ministrów z 3 czerwca 1868 r. formalnie zezwalało katolickim chłopom na zakup ziemi w guberniach zachodnich bez ograniczeń i tym samym zwalniało ich

¹ R. Jurkowski, „Osoba polskiego pochodzenia”. *Terminologiczno-prawny aspekt represji po powstaniu styczniowym na Ziemiach Zabrzanych*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, t. 54, s. 144–145.

² S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Rządy Potapowa (1868–1874)*, Kielce 2021, s. 236 („Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 3); R. Jurowski, *op. cit.*, s. 137–139.

³ Spośród protestantów faworyzowani byli głównie niemieccy mieszkańcy trzech nadbałtyckich guberni, tzw. Kraju Ostrzejskiego. S. Wiech, *op. cit.*, s. 236.

⁴ Indywidualne świadectwa wystawione przez władze gubernialne zezwalające na zakup bądź sprzedaż majątku instrukcyjnego zazwyczaj podawały przynależność narodową rosyjskich uczestników transakcji. W aktach spraw archiwizowanych w kancelarii generała-gubernatora wileńskiego zachowały się pisma rekomendacyjne od gubernatora grodzieńskiego, zawierające krótki życiorys rosyjskiego kandydata oraz informację poświadczającą jego narodowość. *Lituvos Valstybes Istorijos Archivas* (dalej: LVIA), f. 378, 1873 r. ap. 81, b. 2472, k. 8, 78, 95–99.

z rygorów ukazu z 10 grudnia 1865 r., czyli nie uznawało ich za „osoby polskiego pochodzenia”⁵. W latach 80. XIX w. polityka caratu wobec tej grupy uległa zmianie. Generał-gubernator wileński Iwan Kachanow uważał, że katoliccy chłopci, którzy nabyli większą ilość ziemi, zaczęli ulegać wpływom polskiego ziemiaństwa. Ponadto ekonomicznie wzmocniła się warstwa zdegradowanej drobnej szlachty, która miała wysoki poziom świadomości narodowej⁶. Zarządzenie Komitetu Ministrów z 1 listopada 1886 r. dało wolną rękę gubernatorom oraz zarządom prowincji na suwerenne wydawanie zezwoleń na kupno ziemi⁷. Od 1886 r. lokalna administracja zaczęła wydawać włościanom-katolikom odmowne decyzje w sprawie zakupu ziemi. Ich sytuację prawną miało zmienić zarządzenie Komitetu Ministrów z 27 stycznia 1901 r., na mocy którego zalecono gubernatorom pozytywny stosunek do włościan wyznania katolickiego ubiegających się o zakup nieruchomości ziemskich. Ustawodawca wprowadził jednak limit w posiadaniu ziemi przypadającej na jedną rodzinę chłopską, wynoszący 60 dziesięcin (65,5 ha)⁸. Niemniej zarządzenie z 1901 r. było martwym prawem, gdyż nie ograniczało władzy gubernatorów w wydawaniu zezwoleń na zakup gruntów. Dopiero zarządzenie Komitetu Ministrów z 1 maja 1905 r. dało katolickim włościanom realną możliwość zakupu ziemi w zachodnich guberniach⁹.

Przynależność narodowościowa mieszkańców byłego obwodu białostockiego została uwzględniona podczas pierwszego powszechnego spisu ludności Imperium Rosyjskiego z 1897 r. (tabela 4.1.1). Podstawowym kryterium, które decydowało o narodowości respondentów, był język ojczysty (*родной язык*). Wyniki spisu nie tylko skategoryzowały włościan i mieszczan do określonej grupy społecznej i wyznaniowej, lecz także uwzględniły ich „pochodzenie”. Zastosowanie czynnika językowego jako wyznacznika przynależności narodowej nie było miarodajne w odniesieniu do ludności włościańskiej zamieszkującej powiaty bielski i sokólski,

⁵ Отношение Министра Внутренних Дѣлъ Г. Виленскому, Ковенскому, Гродненскому и Минскому Генераль-Губернатору и Главному Начальнику въ губерніяхъ Витебской и Могилевской отъ 3 іюня 1868 года по высочайшему повелѣнію, в: *Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ*, Вильна 1886 (dalej: *Сборникъ*), s. 162–163.

⁶ W. Rodkiewicz, *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998, s. 67–68.

⁷ Ноября 1. Высочайше утвержденное положеніе Комитета Министровъ объ объявленіи свидѣтельствъ на пакупку имѣній въ Западномъ Краѣ потерявшими свою силу, в: *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи* (dalej: *Полное Собрание*), t. 6, 1886, no. 5985, s. 470.

⁸ Января 27. Высочайше утвержденное положеніе Комитета Министровъ объ ограниченіи принадлежащего крестьянамъ католическаго исповѣданія права приобрѣтенія земельной собственности въ 9-ти Западныхъ губерніяхъ, в: *Полное Собрание*, t. 21, 1901, no. 19618, s. 45.

⁹ 1 мая 1905 года – Высочайше утвержденное положеніе Комитета Министровъ о порядке выполнения пункта седмаго Именнаго указа 12 декабря 1904 года в отношеніи девяти западныхъ губерній, no 26163, в: *Полное Собрание*, t. 25, 1905, s. 286–287; R. Jurkowski, *op. cit.*, s. 143–144; J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 80–83.

która w codziennych konwersacjach posługiwała się językiem gwarowym, stanowiącym kompilację dialektów ukraińskich, białoruskich i polskich. Należy również zaznaczyć, że chłopi mówiący gwarą białoruską czy ukraińską zarówno w XIX, jak i w XX w. z reguły traktowali swą mowę instrumentalnie – jako środek porozumiewania się wyznaczający im granice swojskości, a nie jako wartość o narodowym wymiarze¹⁰. Dla administracji rosyjskiej język gwarowy był jednak dogodnym narzędziem, które można było wykorzystać na potrzeby polityki narodowościowej poprzez zawyżanie liczby ludności ukraińskiej czy białoruskiej (utożsamianej z rosyjskim kręgiem etnicznym) przy jednoczesnym niedoszacowaniu polskich mieszkańców byłego obwodu. Trzeba podkreślić, że władze carskie uznawały języki białoruski i ukraiński za dialekty rosyjskiego. Z kolei świadomość narodowa włościan i mieszczan w omawianym okresie występowała na poziomie tożsamości lokalnej, której najważniejszymi komponentami oprócz języka były również wyznanie i poczucie miejscowej wspólnotowości¹¹.

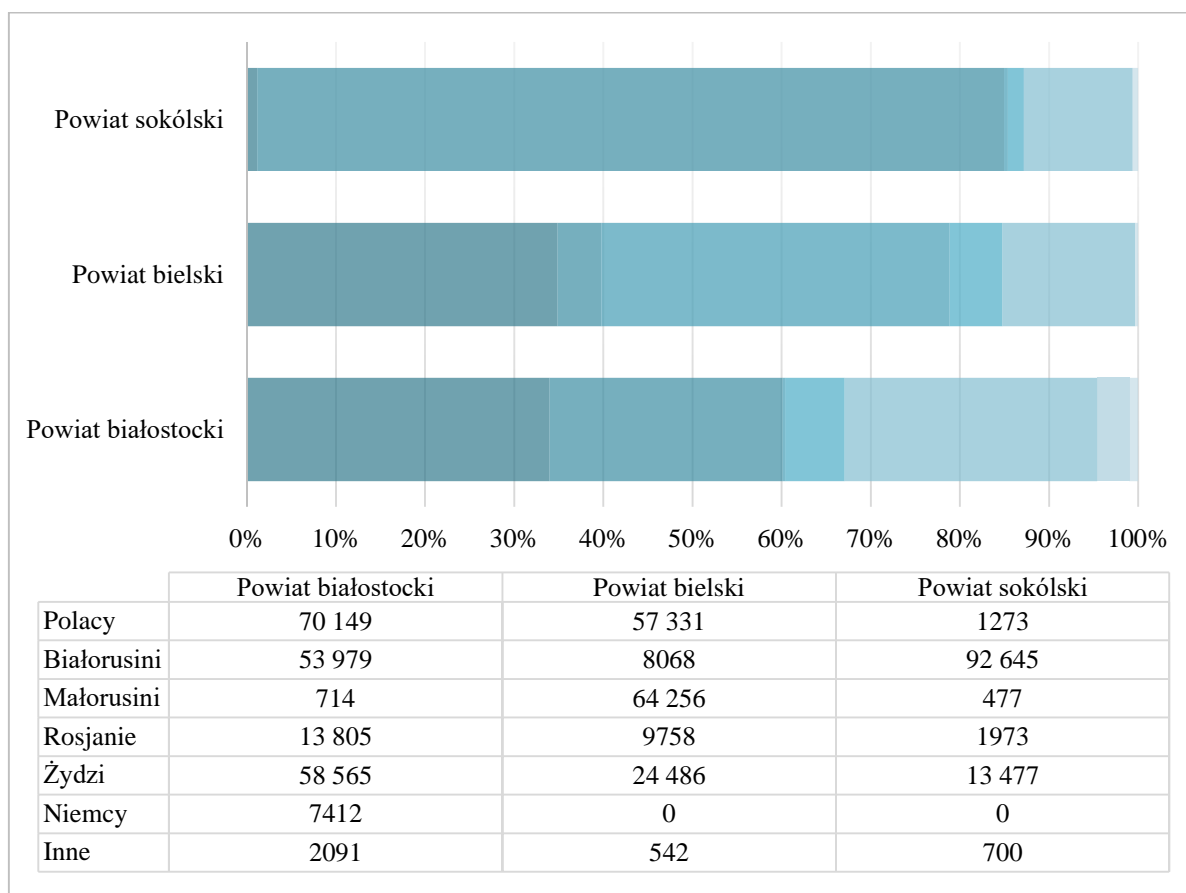

Tabela 4.1.1. Struktura narodowościowa trzech zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej opracowana na podstawie wyników spisu powszechnego ludności z 1897 r.: *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Гродненская губерния*, t. 11, red. Н.А. Тройницки Санкт-Петербург 1904, s. 100–110.

¹⁰ R. Radzik, *Kim są Białorusini?*, Toruń 2003, s. 13–14.

¹¹ *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Гродненская губерния*, t. 11, red. Н.А. Тройницки, Санкт-Петербург 1904, s. 102–105.

Według danych spisowych największą grupę narodowościową w byłym obwodzie tworzyli Białorusini – 154 692 (32,2%). Drugie miejsce zajęli Polacy – 128 753 (27,2%). Kolejne narodowości to: Żydzi – 96 528 (19,3%), Małorusini (Ukraińcy) – 65 447 (13,7%), Rosjanie – 25 536 (5,4%), Niemcy – 7412 (1,5%)¹².

Spis powszechny z 1897 r. wykazał dużą obecność Małorusinów (Ukraińców) w powiecie bielskim, których liczbę oszacowano na 64 256 osób (39%). Powiat ten zamieszkiwali również Białorusini – 8068 (5%). Liczebność wyznawców prawosławia pokrywała się z odsetkiem Ukraińców i Białorusinów w powiecie i wynosiła 79 380 wiernych (48,3%). Z kolei katolikom urzędnicy przypisali „polskie pochodzenie”. Ich liczba oscylowała w granicach 59 970 wiernych (36,5%) [tabela 4.1.2]¹³.

Odmierna sytuacja miała miejsce w powiecie sokólskim, gdzie niemal wszystkich włościan, bez względu na ich wyznanie, zaklasyfikowano do narodowości białoruskiej (92 645; 83,9%), jednocześnie zaniżając liczbę ludności polskiej (1273; 1,2%). Rachmistrzowie zaliczyli do białoruskiej grupy narodowej wszystkich katolików, którzy posługiwali się gwarą białoruską (75 313; 68,1%)¹⁴. Prawdopodobnie część białoruskich włościan wyznania katolickiego na Sokólszczyźnie to byli dawni unicy, którzy od wieku XVII ulegli polonizacji przyspieszającej wraz z konwersją wyznaniową na rzymski katolicyzm¹⁵. Pomimo zmiany wyznania zachowali rodzimy dialekt białoruski. Katolicycy Białorusini identyfikowali się jednak z polskim kręgiem kulturowym, w przeciwieństwie do prawosławnej ludności pochodzenia białoruskiego, której bliższa była wschodnia tradycja¹⁶. Należy również

¹² Struktura narodowościowa w guberni grodzieńskiej według danych spisowych kształtowała się następująco: Białorusini (705 045 osób i 44,1%), Małorusini (362 526 i 22,7%), Żydzi (278 542 osoby i 17,4%), Polacy (161 662 i 10,1%), Rosjanie (74 143 i 4,6%), Niemcy (11 284 i 0,7%), inne (3805 osób i 0,4%). *Ibidem*, s. 105–110.

¹³ L. Czarkowski, *Powiat bielski w guberni grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy*, w: *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999, s. 130; M. Barwiński, *Ukraińcy na Podlasiu – geneza, kontrowersje, współczesność*, „Acta Universitatis Lodziensis” 2011, nr 11, s. 124–125.

¹⁴ W opinii Jerzego Wiśniewskiego, badacza osadnictwa na Białostoczczyźnie, zamieszkujący powiat sokólski katolicycy Białorusini i zbiałorutenizowani Litwini uważali się za Polaków, mimo posługiwania się językiem białoruskim. J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*, w: *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, red. S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, Warszawa 2014, s. 25; L. Czarkowski, *op. cit.*, s. 137.

¹⁵ O konwersji unitów na rzymski katolicyzm w XVII w. świadczy proveniencja niektórych kościołów, które pierwotnie pełniły funkcję cerkwi unickich lub prawosławnych, jak w Klimówce czy Siderce. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Białystok 2002, s. 65–71, 194–201; W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktura administracyjna*, Lublin 1998, s. 46–47.

¹⁶ Władzom carskim o wiele łatwiej było zrusyfikować prawosławnych Białorusinów. Głównym narzędziem wykorzystywanym do ich asymilacji była Cerkiew prawosławna. Obrządek prawosławny odrodzony w 1839 r. i podporządkowany Świętobliwemu Synodowi w Petersburgu miał rosyjski charakter i był ostoją samoderżawia na prowincji. W latach 80. XIX stulecia w środowisku wiejskim zaczęły funkcjonować tzw. jednoklasowe szkoły, gramoty, podporządkowane miejscowym parafiom, gdzie nauczano m.in. języka rosyjskiego oraz cerkiewno-słowiańskiego. Cerkiewne szkoły elementarne oprócz roli oświatowej miały kształtować lojalnych wobec caratu

podkreślić rolę Kościoła rzymskokatolickiego, który pielęgnował i podtrzymywał odrębność kulturowo-wyznaniową włościan, szczególnie w okresie postycziowym. Pomimo restrykcji administracyjno-prawnych, które go dotknęły po 1863 r. (konfiskaty majątkowe, wprowadzenie języka rosyjskiego do nabożeństw, kazań i korespondencji urzędowej), katolicycy włościanie byli nadal silnie przywiązani do rodzimej religii. Świadczy o tym znikoma liczba konwersji wyznaniowych na prawosławie oraz małżeństw mieszanych wśród włościan¹⁷. W przeciwieństwie do Cerkwi instytucja Kościoła była niezależną od państwa siłą narodowotwórczą. Kościół prowadził ewangelizację w języku polskim i był przeciwnikiem państwowych szkół gramoty, w których nauczano w języku rosyjskim¹⁸.

Wyznanie/religia	Nazwa powiatu					
	białostocki		bielski		sokólski	
	liczba osób	odsetek	liczba osób	odsetek	liczba osób	odsetek
Katolickie	97 448	47,2%	59 970	36,5%	76 586	69,3%
Prawosławne	41 619	20,1%	79 380	48,3%	20 025	18,1%
Ewangelickie	7 265	3,5%	510	0,3%	152	0,1%
Mojżeszowe	59 545	28,8%	24 529	14,9%	13 501	12,3%
Inne	838	0,4%	52	0,03%	281	0,2%
Razem	206 715	100%	164 441	100%	110 545	100%

Tabela 4.1.2. Struktura wyznaniowa trzech zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej opracowana na podstawie wyników spisu powszechnego ludności z 1897 r.: *Первая Всеобщая...*, s. 100–110.

Trudności w ustaleniu przynależności narodowej właścicieli majątków instrukcyjnych wynikały nie tylko z analizy nieprecyzyjnych przepisów prawnych oraz kontrowersyjnych wyników spisu powszechnego, lecz także niekompletnej dokumentacji źródłowej. Indywidualne świadectwa sporządzone przez władze gubernialne zezwalające na zakup nieruchomości często nie zawierały informacji na temat narodowości nabywców nierosyjskiego pochodzenia, w przeciwieństwie do ich wyznania, które zawsze było wskazane. Ponadto podczas kilku transakcji kupna-sprzedaży urzędnicy błędnie zakwalifikowali przynależność

mieszkańców wsi i miasteczek. I. Matus, *Schylek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*, Białystok 2013; A. Miodowski, *Lokalne uwarunkowania i efekty rosyjskiej polityki oświatowej na Białostocczyźnie u progu XX wieku*, „Studia Podlaskie” 2016, t. 24, s. 120–122.

¹⁷ J. Mikrut, *Życie religijne katolików polskich w diasporze Imperium Rosyjskiego. Bolesława Lament i jej świadectwo życia dla jedności Kościoła*, „Studia Teologiczne” 2017, nr 37, s. 281–313; M. Долбилов, *Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, s. 240.

¹⁸ Podczas wizyty w Nowym Dworze przedstawiciele Grodzieńskiego Towarzystwa Białoruskiej Młodzieży (*Горадзенскі гурток беларускай моладзі*), które utworzyła katolicka młodzież gimnazjalna z Grodna, proboszcz parafii rzymskokatolickiej odniósł się krytycznie do obecności „białoruskiej propagandy” na terenie swojej parafii. A. Смалянчук, recenzja publikacji P. Eberhardta, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994, <http://www.belhistory.eu/eberhart-piotr-przemiany-narodowosciowe-na-bialorusi> (dostęp: 20.10.2022); Z. Wieras, *Stare Grodno*, <https://harodnia.com/be/uczora/rasijskaja-impierija/652-zoska-veras-uspaminy-staroe-grodno> (dostęp: 21.10.2022).

narodową włościan ubiegających się o zakup gruntów. Przykładem ignorancji czynnika narodowościowego przez władze gubernialne może być Towarzystwo Knorydzkie. Wszystkich włościan prawosławnych z Knoryd, którzy zgłosili chęć zakupu rewiru leśnego Mytyczko w powiecie bielskim, zaliczono do Białorusinów. Urzędnicy wypełniający wnioski nie uwzględnili wyników spisu powszechnego, gdzie prawosławnych mieszkańców Knoryd przyporządkowano do „Małorusinów” (Ukraińców)¹⁹.

Zaprezentowana problematyka wymusiła ustalenie wskaźników pośrednich umożliwiających zaklasyfikowanie nabywców majątków instrukcyjnych do określonej grupy narodowościowej. W przypadku właścicieli ukraińskiego i białoruskiego pochodzenia wskaźnikami tymi były wyznanie prawosławne oraz stan włościański lub mieszczański. Ponadto zdecydowano nie wyodrębnić tych dwóch narodowości i stworzyć jedną grupę białorusko-ukraińską. Z kolei podstawowymi desygnatami wyróżniającymi polskich nabywców były wyznanie rzymskokatolickie, a także przynależność do stanów włościańskiego i mieszczańskiego.

Właścicielami majątków instrukcyjnych byli również Niemcy bałtyccy. Na mocy rozporządzenia z 1867 r. ewangelików włączono do kategorii „osób rosyjskiego pochodzenia”²⁰. Jednak podczas analizy struktury narodowościowej zaliczono ich do Niemców. Pomimo że była to społeczność zasymilowana, zachowała odmienność wyznaniową i językową. Jedynie konwersja na prawosławie lub ochrzcenie potomków w obrządku wschodnim decydowały o włączeniu takich nabywców do narodowości rosyjskiej.

4.2. Włościanie

Włościanie byli jedną z najliczniejszych grup społecznych spośród wszystkich nabywców majątków instrukcyjnych (po rosyjskich urzędnikach i wojskowych). Do 1915 r. chłopci zachowali w posiadaniu ogółem 3988 ha, co stanowiło 44% wszystkich majątków. Większość włościan w celu nabycia całej posiadłości lub większej jej części zakładała spółki włościańskie (towarzystwa), a następnie jako podmiot prawny wnioskowała o zakup do kancelarii gubernialnej. Dodatkowo włościanie, choć w mniejszej skali, występowali samodzielnie jako indywidualni kandydaci do nabycia nieruchomości. W związku z powyższym niniejszy podrozdział został podzielony na dwie części tematyczne. Osobno potraktowano spółki oraz indywidualnych wnioskodawców. W podsumowaniu zaś

¹⁹ Lietuvos Valstybes Istorijos Archivas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie), f. 378, ap. 116, 1908 r., b. 231, k. 100–118, 768–981.

²⁰ *Сборник*, s. 114–115.

przedstawiona została całościowa analiza włościańskich nabywców gruntów instrukcyjnych pod kątem ich zamożności, zadłużenia wobec wierzycieli, struktury narodowościowej oraz skali migracji terytorialnej, którą wymusił zakup dużych działek instrukcyjnych.

4.2.1. Towarzystwa włościańskie

Reforma uwłaszczeniowa zapoczątkowana manifestem z 19 lutego 1861 r. upodmiotowiła chłopów w Imperium Rosyjskim, którzy uzyskali wolność osobistą i zostali właścicielami uprawianych gruntów²¹. Bardzo istotną reformą, obecnie zapomnianą, w kontekście pozycji ekonomicznej włościan było utworzenie w 1882 r. Banku Włościańskiego (*Крестьянский поземельный банк*), co umożliwiło chłopom aktywne uczestnictwo w obrocie handlowym nieruchomościami ziemskimi. W 1885 r. Oddział Banku Włościańskiego został uruchomiony w Grodnie. Nowo powstała instytucja bankowa udzielała długoterminowych kredytów na zakup gruntów należących do ziemiaństwa. Bank Włościański, podlegający zwierzchnictwu Ministerstwa Finansów, pozyskiwał fundusze poprzez emisję dłużnych papierów wartościowych (*закладные листы*) z oprocentowaniem 5,5%, których zabezpieczeniem była zakupiona przez włościan ziemia. Drugim źródłem dochodu były ministerialne subsydia. Bank udzielał pożyczek indywidualnym wnioskodawcom w wysokości 80–90% wartości zakupywanej nieruchomości ziemskiej na okres od 24,5 do 34,5, a w przypadku spółek na 55,5 roku. Oprocentowanie pożyczki wynosiło 7,5–8,5% w skali roku. O wsparcie finansowe mogły ubiegać się gminy wiejskie (*сельские общества*), towarzystwa włościańskie (*крестьянские поземельные товарищества*) oraz indywidualni wnioskodawcy²².

Towarzystwa włościańskie były typem stowarzyszeń zakładanych przez włościan należących do jednej lub kilku pobliskich miejscowości w celu wspólnego zakupu określonej nieruchomości ziemskiej na kredyt. Zasady ich powoływania i funkcjonowania określiło odrębne rozporządzenie wydane przez Radę Państwa 30 maja 1888 r. Towarzystwo rejestrowano w zarządzie gminy (*Волостное правление*), na której obszarze znajdował się majątek będący przedmiotem zakupu. Nazwę własną towarzystwa określała miejscowość, gdzie zostało ono zarejestrowane. Towarzystwa mogły nabywać ziemię dworską wyłącznie na kredyt udzielany przez Bank Włościański. W towarzystwach włościańskich obowiązywała

²¹ Własność chłopska nie była pełna, ponieważ za otrzymaną ziemię włościanie przez 49 lat musieli płacić państwu wykup. K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982, s. 108–109.

²² Мая 18. Высочайше утвержденное Положение о Крестьянскомъ Поземельномъ Банкъ, в: *Полное Собрание*, t. 2, 1882, no. 894, s. 218–221.

zasada współodpowiedzialności wszystkich członków za spłatę pożyczki²³ – w ich imieniu organizacja włościańska rozliczała się z półrocznych zobowiązań wobec Banku Włościańskiego. W związku z powyższym miała ona osobną kasę, do której zaległości uiszczali poszczególni członkowie zobowiązani do spłaty ratalnej nieruchomości w ciągu 55 lat i 6 miesięcy. Każda rata była spłacana w półrocznym terminie. Ponadto nabywcy zobligowani zostali, aby w ciągu dwóch lat przenieść się na teren, gdzie znajdowała się zakupiona własność, oraz odpowiednio eksploatować i utrzymywać w dobrym stanie drogi i ciekły wodne na nabytych działkach. Pracownicy Oddziału Banku Włościańskiego posiadali upoważnienie do przeprowadzania okresowych kontroli nieruchomości²⁴.

Kolegialnym organem zarządczym towarzystwa było zebranie, tzw. *cxođ*. Decydowało ono m.in. o trybie spłaty zadłużenia, zastawianiu nieruchomości należących do towarzystwa w przypadku braku funduszy na spłatę rat czy przyjęcia nowych członków. Aby uchwały ustanowione na zebraniu były wiążące, w głosowaniu musiała wziąć udział minimum połowa wszystkich członków towarzystwa²⁵.

Sprzedaż ziemi towarzystwom odbywała się według określonych procedur urzędowych. Reprezentanci spółek musieli złożyć do władz gubernialnych wnioski w sprawie zakupu majątku lub działki gruntu. Następnie gubernator grodzieński przysyłał korespondencję do generała-gubernatora wileńskiego, który wydawał ostateczną decyzję w sprawie sprzedaży gruntów. W międzyczasie spółka występowała o kredyt do Banku Włościańskiego. W przypadku pozytywnego zaopiniowania wniosku przez władze gubernialne zawierano umowę notarialną pomiędzy pełnomocnikami spółki a właścicielem majątku. Transakcja kupna-sprzedaży, aby nabrać mocy prawnej, musiała jeszcze zostać zatwierdzona i zarejestrowana przez starszego notariusza. Proces zakupu majątku ziemskiego przez spółkę obejmował okres około 18 miesięcy (liczony od momentu rejestracji towarzystwa w zarządzie gminnym do zatwierdzenia transakcji przez starszego notariusza). Przy uwzględnieniu biurokratycznych realiów obowiązujących w Cesarstwie Rosyjskim finalizacja transakcji nie trwała długo²⁶.

Uczestnicy towarzystwa mogli przekazywać koszty spłaty kredytu oraz zakupione parcele innym członkom. Na towarzystwach spoczywał również obowiązek spłaty zadłużenia

²³ 30 Мая. Высочайше утвержденное мнѣніе Государственнаго Совѣта объ издніи правилъ о крестьянскихъ поземельныхъ товариществахъ, в: *Полное Собрание*, t. 8, 1888, no. 5278, s. 297–299.

²⁴ APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie (dalej: SNSOG), sygnatura: 334, k. 199–229; APB, Inspektor Podatkowy Powiatu Sokólskiego, nr zesp. 43, sygnatura: 78, k. 336.

²⁵ 30 Мая. Высочайше утвержденное мнѣніе Государственнаго Совѣта..., s. 298.

²⁶ J. Danieluk, *Towarzystwa włościańskie w dawnym yeзде bielskim w latach 1882–1915*, „Nad Buhom i Narwoju” 2022, nr 1 (179), s. 39–41.

za działki należące do zmarłych członków²⁷, a także do włościan, którzy zrezygnowali z uczestnictwa w towarzystwie. Decyzje w tej materii zatwierdzał sąd gminny²⁸. Towarzystwa mogły sprzedawać zakupiony majątek lub jego część innym spółkom włościańskim²⁹. Wszelkie zmiany dotyczące m.in. spłaty zadłużenia czy powołania nowych członków były przekazywane za pośrednictwem oddziału Banku Włościańskiego starszemu notariuszowi, który rejestrował zmiany w księgach nieruchomości (*крепостные книги*)³⁰.

Towarzystwa włościańskie były najliczniejszymi nabywcami majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim. W latach 1899–1909 utworzono tam 11 spółek, które wykupiły 2825 ha ziemi instrukcyjnej stanowiącej 31,9% całkowitej powierzchni nieruchomości instrukcyjnych znajdujących się w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej (tabela 4.2.2). Towarzystwa najczęściej występowały w powiecie sokólskim (siedem)³¹, gdzie wykupiły łącznie 2 tys. ha gruntów. Na drugim miejscu sytuował się powiat bielski z trzema towarzystwami i 651 ha użytków rolnych. W powiecie białostockim natomiast założono tylko jedno towarzystwo, które zakupiło część majątku instrukcyjnego Tylwica o powierzchni 174 ha³². Towarzystwa włościańskie funkcjonowały do pierwszej wojny światowej, o czym świadczą kolejne transakcje notarialne zawierane pomiędzy ich uczestnikami, które dotyczyły m.in. rezygnacji z parceli, przekazania lub sprzedaży działki innemu członkowi towarzystwa czy przejęcia parceli wskutek dziedziczenia³³.

Poszczególne towarzystwa były zróżnicowane pod względem liczby członków oraz wielkości zakupionych gruntów. Wszystkich jedenaście spółek liczyło ogółem 375 członków (przeciętnie na towarzystwo były to 34 osoby). Z kolei średnia powierzchnia zakupionych gruntów na jednego nabywcę wynosiła około 7,5 ha. W zespołach akt wytworzonych przez referaty rolnictwa starostw powiatowych w Sokółce i Bielsku Podlaskim z okresu

²⁷ W wyniku śmierci członka Towarzystwa Leszczany Michała Prokopczyka w 1911 r. część działki o powierzchni około 17 ha przeszła na jego braci, również członków Towarzystwa, Filipa i Maksyma Prokopczyków. APB, SNSOG, sygnatura: 342, k. 214–215.

²⁸ W 1914 r. członek Towarzystwa Kleinickiego Kuźma Artemiuk zrezygnował z części działki o powierzchni 1 ha, która zgodnie z decyzją kleinickiego sądu gminnego przeszła na własność jego żony Heleny Artemiuk. APB, SNSOG, sygnatura: 234, k. 239–240.

²⁹ Towarzystwo Leszczany sprzedało Towarzystwu Stara Grzybowszczyzna 103 ha w 1903 r. Z kolei Iwan Gilewski w 1913 r. zrezygnował z członkostwa w Towarzystwie Hodyszewskim, a jego parcela o powierzchni około 17 ha przypadła mieszkańcom z Narewskiego Mieszczańskiego Towarzystwa – Piotrowi i Joachimowi Świętuchowskiemu. APB, SNSOG, sygnatury: 240, k. 116–117; 333, k. 123–124.

³⁰ 30 Мая. Высочайше утвержденное мнѣние Государственнаго Совѣта..., s. 298.

³¹ W badaniu pominięte zostało Towarzystwo Włościańskie Stara Grzybowszczyzna, które od Towarzystwa Leszczańskiego wykupiło 103 ha. Wykluczenie Starej Grzybowszczyzny podyktowane było niekompletnym materiałem źródłowym, a mianowicie brakiem informacji o włościanach z Leszczan, którzy sprzedali swoje działki. APB, SNSOG, sygnatura: 333, k. 123–124.

³² J. Danieluk, *Instrukcja z 23 lipca 1965 roku oraz jej zastosowanie na terenie byłego obwodu białostockiego w latach 1868–1878*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 1, s. 139–141.

³³ APB, SNSOG, sygnatury: 234, k. 239–240; 267, k. 224–225; 342, k.214–215.

międzywojennego zachowała się dokumentacja uwłaszczeniowa pięciu wsi, których mieszkańcy utworzyli spółki w celu nabycia majątków instrukcyjnych. Były to Gliniszcz, Kleiniki, Knorydy, Knyszewicze oraz Poganica³⁴. Średnia powierzchnia gruntów nadziałowych przypadających na gospodarstwo rolne w tych miejscowościach wynosiła blisko 17 ha, a zakupionej parceli instrukcyjnej – 8 ha. Kupno nieruchomości instrukcyjnych powiększyło zagrody chłopskie średnio o 47%. Najzamożniejszymi włościanami byli mieszkańcy skarbowej wsi Knyszewicze, którzy po nabyciu pobliskiego majątku niemal dwukrotnie powiększyli 17-hektarowe posiadłości rolne (tabela 4.2.1). Duże, 16-hektarowe działki (przekraczające powierzchnię posiadanych gruntów nadziałowych) zakupili także mieszkańcy Gliniszcz będący członkami dwóch towarzystw (Nowińskiego i Dubnickiego). Mieszkańcy pozostałych trzech wsi nabyli dużo mniejsze parcele, poniżej 20% powierzchni należących do nich gospodarstw.

Miejscowość	Grunty nadziałowe (w ha) / 1 gosp.	Działka instrukcyjna (w ha) / 1 gosp.	Odsetek wzrostu powierzchni gospodarstwa rolnego (w %)
Gliniszcz	13	16	123
Knyszewicze	17	15	88
Poganica	26	5	19
Kleiniki	14	2,6	8,5
Knorydy	14	1,2	8,5

Tabela 4.2.1. Odsetek wzrostu gospodarstw rolnych należących do włościan z wybranych miejscowości w wyniku kupna majątków instrukcyjnych. Tabela sporządzona na podstawie: Archiwum Państwowe w Białymstoku, Starostwo Powiatowe Bielsko-Podlaskie Referat Rolnictwa i Reform Rolnych, nr zesp. 499; *ibidem*, Starostwo Powiatowe Sokólskie Referat Rolnictwa i Reform Rolnych, nr zesp. 52.

Towarzystwo Sterpejki było najliczniejsze (99 członków) i zakupiło największą powierzchnię gruntów (698 ha). Z kolei największe działki przypadające na jednego członka odnotowano w Towarzystwach Leszczańskim (29 ha) i Hodyszewskim (23 ha). W tym ostatnim, pomimo że było ono jednym z mniejszych towarzystw (19 członków), byli nabywcy jednych z największych działek: Justyn Szaduja – 38,2 ha, Szymon Treszczotko – 31,6 ha, Stefan Łukaszuk – 31,6 ha. Duża powierzchnia parcel była prawdopodobnie powiązana z miejscem zamieszkania kupców. Włościanie, kupując tak duże działki, których powierzchnia dorównywała samodzielnym gospodarstwom rolnym, prawdopodobnie planowali przenieść się z odległego o około 80 km powiatu prużańskiego i osiedlić się w powiecie bielskim³⁵. Towarzystwo Leszczańskie można potraktować jako „rodzinną spółkę”, ponieważ aż sześciu jej członków (spośród jedenastu) przynależało do bogatej rodziny Prokopczyków z Leszczan, którzy łącznie zakupili 203 ha. O ich koligacjach rodzinnych świadczą późniejsze transakcje

³⁴ APB, Starostwo Powiatowe Bielsko-Podlaskie Referat Rolnictwa i Reform Rolnych, nr zesp. 499, sygnatury: 97, k. 99–113; 106, k. 6–18; *ibidem*, Starostwo Powiatowe Sokólskie Referat Rolnictwa i Reform Rolnych, nr zesp. 52, sygnatury: 52, k. 3–14; 54, k. 13–23; 116, k. 4–6.

³⁵ APB, SNSOG, sygnatura: 240, k. 93–97.

zawarte po 1911 r., związane z przejmowaniem poszczególnych parcel przez inne osoby z tej rodziny, np. w wyniku śmierci członka towarzystwa³⁶.

Nazwa towarzystwa	Rok zakupu	Powierzchnia gruntów w ha	Liczba członków	Powierzchnia gruntów na 1 os.
Powiat sokólski				
Sterpejskie	1908	698	99	7
Leszczańskie	1902	313	11	29
Kamienieckie	1908	237,5	20	12
Nowińskie	1907	216,5	17	13
Dubnickie	1906	208,8	15	14
Knyszewickie	1901	193	13	15
Poganickie	1909	133	27	5
Razem		2000	202	9,9
Powiat bielski				
Hodyszewskie	1904	422	19	23
Kleinickie	1899	156	60	3
Knorydzkie	1908	73	62	1
Razem		651	141	4,6
Powiat białostocki				
Folwarki Wielkie	1909	174	32	6
Razem		174	32	6
Ogółem		2825	375	7,5

Tabela 4.2.2. Towarzystwa włościańskie oraz powierzchnie zakupionych majątków instrukcyjnych w dawnym obwodzie białostockim w latach 1899–1909. Opracowanie własne sporządzone na podstawie: APB, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie (dalej: SNSOG), nr zesp. 280.

W towarzystwach włościańskich przeważały działki poniżej 10 ha (283), które stanowiły 74,5%³⁷. Parcel średniej wielkości (od 10 do 20 ha) było 69 (18,3%), z kolei działek przekraczających 20 ha – 28 (7,4%). Małe parcele dominowały w towarzystwach o dużej liczbie członków i niewielkiej ogólnej powierzchni zakupionych gruntów (Towarzystwa: Poganickie, Kleinickie i Knorydzkie)³⁸. Liczebność towarzystw warunkowała wielkość miejscowości, z których wywodzili się ich członkowie. Kleiniki i Knorydy należały do jednych z większych wsi w powiecie bielskim. Wyniki spisu powszechnego z 1897 r. wykazały, że w Kleinikach w 139 domach mieszkało 975 osób, a w majątku Kleiniki w 3 domach – 38. Knorydy liczyły zaś 60 domów i 384 mieszkańców, a majątek odpowiednio 2 domy i 34

³⁶ Po śmierci Michała Prokopczyka w 1911 r. działkę przejęli w równych częściach jego bracia Filip i Maksym Prokopczyk. Z kolei po śmierci Wawrzyńca Prokopczyka jego działkę odziedziczyły niepełnoletnie dzieci: Włodzimierz, Leonid, Zinaida i Anastazja. APB, SNSOG, sygnatura: 342, k. 214–215.

³⁷ Wielkości nabytych działek mieściły się w następujących przedziałach: (poniżej 2 ha) – 105 działek, (2–5 ha) – 115, (5,1–10 ha) – 63 działki, (10,1–20 ha) – 69 działek, (20,1–30 ha) – 14, (30,1–40 ha) – 11, powyżej 40 ha – 3 działki.

³⁸ Towarzystwa Kleinickie i Knorydzkie charakteryzowały się dużym rozdrobnieniem działek, których powierzchnie wynosiły średnio 1,2 i 2,6 ha. APB, SNSOG, sygnatura: 231, k. 403–409; LVIA, f. 378, ap. 116, b. 231, 1908 r., k. 100–118.

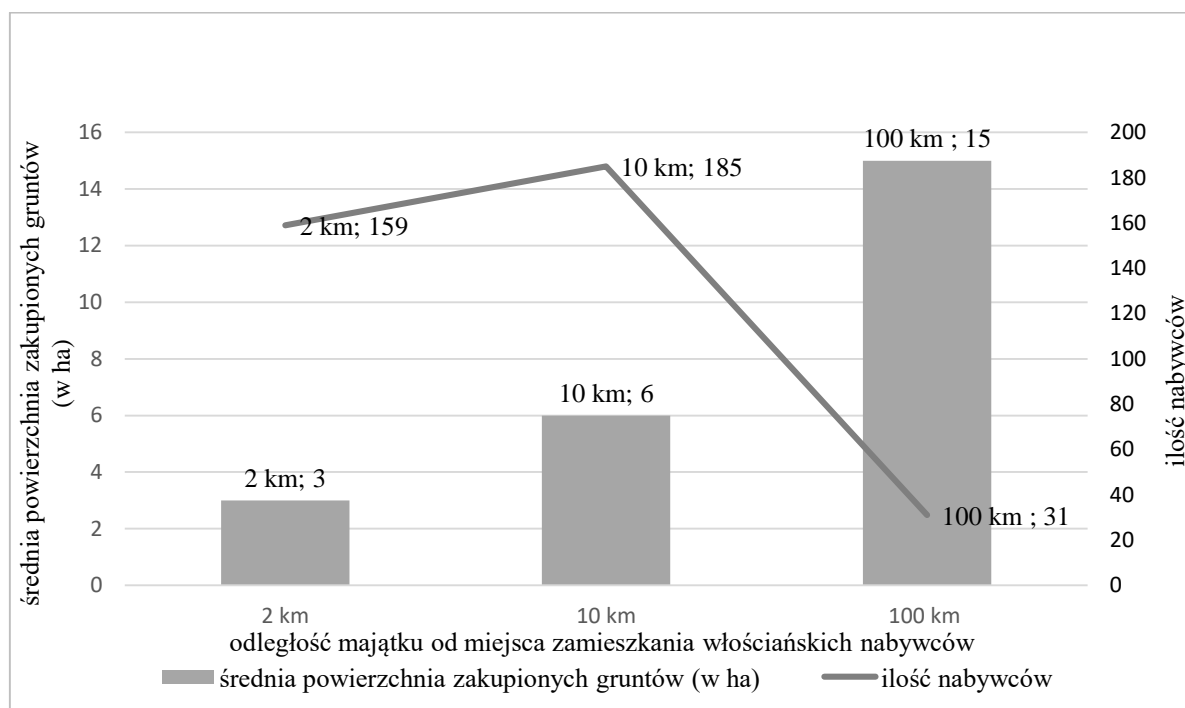
mieszkańców³⁹. Niektóre towarzystwa zrzeszały włościan z kilku miejscowości, co również rzutowało na ich liczebność, np. Towarzystwo Sterpejskie składało się z włościan zamieszkałych aż w siedmiu miejscowościach: Długosielce, Wizgi, Wołyńce, Kuścińce, Milenkowce, Saczkowce, Pogorzały. Mniejsza liczebność towarzystw wpływała na wielkość działek. Towarzystwa z powiatu sokólskiego składały się z małej liczby członków (wyłączając Sterpejki), co rzutowało na duże powierzchnie udziałów przypadających na jednego członka, np. Knyszewickie – 14 ha, Nowińskie – 13 ha, Kamienieckie – 12 ha. Należy też zwrócić uwagę na zróżnicowanie wielkości działek występujących wewnątrz towarzystw, jak np. w Kamienieckim (od 0,5 do 34 ha), Knyszewickim (od 9 do 45 ha) czy Leszczańskim (od 11 do 46 ha). Na skrajnie nierówne wielkości parcel mogły wpływać różne czynniki: chęć powiększenia gospodarstw przez miejscowych chłopów dysponujących większą gotówką, zakup samodzielnych gospodarstw dla potomków (np. rodziny Myśliwców z Kamiennej, Prokopczyków z Leszczan czy Wawrzyniec Borodziej z Knyszewicz), chęć osiedlenia się na stałe lub inwestycja kapitału (Adam Krzysztofik z Jasionówki)⁴⁰.

Rozmiar parcel zakupionych przez członków spółek uzależniony był od ich miejsca zamieszkania. Większość włościańskich nabywców (159 członków z Towarzystw: Kamienieckiego, Leszczańskiego, Poganickiego, Kleinickiego, Folwarków Wielkich) posiadała gospodarstwa w odległości nieprzekraczającej 2 km od posiadłości instrukcyjnych. Przeważały parcele zlokalizowane w sąsiedztwie gospodarstw włościańskich, które zakupiono z myślą o powiększeniu posiadanych już gruntów nadziałowych. Średnia powierzchnia działek była tutaj niewielka i wynosiła około 3 ha. Wyjątek stanowiły udziały zakupione przez członków Towarzystw: Kamienieckiego, Leszczańskiego oraz Knyszewickiego, których powierzchnia przekraczała 16 ha. Kupno tak dużych działek prawdopodobnie było podyktowane chęcią usamodzielnienia się części członków wielopokoleniowych rodzin włościańskich i stworzeniem odrębnych gospodarstw. Jednym z dowodów na potwierdzenie tej tezy są powtarzające się nazwiska włościan w niektórych towarzystwach (Prokopczyk – Leszczańskie, Maliszewscy – Knyszewickie, Koryccy – Dubnickie). Parcele położone w odległości powyżej 2 km (do 10 km) od miejsca zamieszkania zakupiło 185 chłopów. Większa odległość wpływała na średnią wielkość zakupionych działek, która w tym przedziale wynosiła około 6 ha. Największe działki nabyli włościanie zamieszkali w odległości powyżej 10 km od miejsca zakupu (31 członków i 15 ha). Nabycie tak dużych nieruchomości ziemskich przez

³⁹ APB, Bielska powiatowa komisja spisowa, nr zesp. 518/3, sygnatura: 1, k. 36–39.

⁴⁰ Mateusz Myśliwiec z Kamiennej Starej zakupił 21 ha, Wawrzyniec Borodziej z Knyszewicz – 45 ha, Adam Krzysztofik z Jasionówki – 43 ha. APB, SNSOG, sygnatury: 332, k. 79–80v; 318, k. 65–66.

włościan, których rodzime gospodarstwa były znacznie od nich oddalone, świadczy o występowaniu zjawiska migracji terytorialnej całych rodzin chłopskich, które przekraczały granice powiatów w obrębie guberni grodzieńskiej w celu założenia samodzielnych gospodarstw rolnych. Przykładem mogą być członkowie Towarzystwa Hodyszewskiego, którzy przenieśli się w zachodni rejon powiatu bielskiego z oddalonego o 100 km powiatu prużańskiego.

Wykres 4.2.1. Korelacja między wielkością zakupionych parcel, ich odległością od miejsca zamieszkania członków spółek oraz liczbą włościańskich nabywców. Opracowanie własne.

Jedynie pięć majątków instrukcyjnych zostało sprzedanych towarzystwom przez pierwszych właścicieli lub ich spadkobierców. Były to: Knyszewicze – zakupione od rzeczywistego radcy stanu Aleksego Szarkowa, Mytyczko – od spadkobierców Edwarda Szulca (Piotra i Jewgrafa Szulców), Hodyszewo – od wdowy po radcy stanu Elżbiety Kastalskiej, Tylwica – od spadkobierców rodziny Wojde (żony kapitana sztabu generalnego Eugenii Bałtyjskiej i żony rotmistrza Marii Połtorackiej) oraz Dubnica – od rzeczywistego radcy stanu Jewgenija Kurlowa. Pozostałe majątki kupiono od kolejnych właścicieli, przeważnie urzędników państwowych oraz ich spadkobierców: żona asesora kolegijskiego Maria Apiechtin – sprzedawczyni majątku Kamienna, spadkobiercy sekretarza kolegijskiego Michała Koźmina – sprzedawcy Poganicy, asesor kolegijski Wsiewołod Sytin – właściciel Połomina, Elżbieta Kossakowska z domu Polibin – spadkobierczyni majątku Sterpejki, radca dworu Mikołaj Makowiejewski – sprzedawca majątku Kleiniki. Majątek Leszczany jako jedyny został

sprzedany przez przedstawiciela warstwy nieszlacheckiej, kupca wołkowyskiej drugiej gildii, Pawła Mikłaszewicza, który wcześniej zakupił posiadłość od wdowy po generale-lejtnancie Marii Dziekońskiej, córki pułkownika Aleksandra von Liphardta (tabela 4.2.3).

Nazwa towarzystwa	Rok sprzedaży	Sprzedawca	Wycena ogólna (w rublach)	Wycena 1 ha	Oplacono	Zadłużenie w Banku Włościańskim
Powiat sokólski						
Knyszewickie	1901	rzeczywisty radca stanu Aleksy Szarkow	4 100	21	1200	3 000
Leszczańskie	1902	kupiec Paweł Mikłaszewicz	16 000	51	11 000	5 000
Dubnickie	1906	rzeczywisty radca stanu Jewgenij Kurlow	12 553	61	623	11 930
Nowińskie	1907	asesor kolegiálny Wsiewołod Sytin	22 700	105	2 700	20 000
Kamienieckie	1908	żona asesora kolegiálnego Maria Apiechtin	22 000	37	0	22 000
Sterpejskie	1908	ziemianka Elżbieta Kossakowska	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
Poganickie	1909	spadkobiercy asesora kolegiálnego Michała Koźmina	5 000	37	1 750	3 250
Powiat bielski						
Kleinickie	1899	radca dworu Mikołaj Makowiejewski	16 500	106	6 700	9 800
Hodyszewskie	1904	wdowa po radcy stanu Elżbieta Iwanowna Kastalska	75 000	83	31 600	43 400
Knorydzkie	1908	Piotr i Jewgraf Szulc, spadkobiercy leśniczego bielskiego Edwarda Szulca	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
Powiat białostocki						
Folwarki Wielkie	1909	Spadkobiercy Wojde	8 821	50	0	8 821
Razem			182 674	83	55 743 (30%)	127 201 (70%)

Tabela 4.2.3. Sprzedawcy oraz wyceny majątków instrukcyjnych zakupionych przez towarzystwa włościańskie w dawnym obwodzie białostockim w latach 1899–1909. Wykaz sporządzony na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Towarzystwa włościańskie wykupywały majątki instrukcyjne w całości (Kamienna, Leszczany, Poganica, Sterpejki, Mytyczko) lub w większej części. Niewielkie parcele pozostawili sobie właściciele Knyszewicz – 78 ha, Połomina – 78 ha (uroczysko Dubasiewszczyzna), Kleinik – 6 ha, Hodyszewa – 3 ha (uroczysko Otopy), Tylwicy – 6,8 ha (uroczysko Sierakowszczyzna oraz plac na budowę cerkwi w Potoce), Dubnica – 57 ha. Wszystkie wymienione działki zostały wyprzedane indywidualnym nabywcom w późniejszych transakcjach przeprowadzanych do 1915 r.

Wycena majątków instrukcyjnych zakupionych przez towarzystwa zależała od kilku czynników: struktury użytków rolnych (dobra jakość gleby, zalesienie terenu)⁴¹, występowania zabudowy gospodarczej oraz obiektów przetwórstwa rolnego (np. młyny, gorzelnie, słodownie, folusze), koniunktury gospodarczej i inflacji, a także spekulacji ceną przez sprzedających, którzy często wykorzystywali panujący na wsi głód ziemi i zawyżali rzeczywistą wartość majątków⁴².

Pomimo dużego wzrostu cen nieruchomości instrukcyjnych sprzedawanych towarzystwom (w porównaniu z ostatnią wartością zakupu) ich wycena w momencie finalizacji transakcji przez spółki była przeważnie niższa od wartości rynkowej gruntów (tabela 4.2.4). Pięć majątków zostało sprzedanych towarzystwom poniżej wartości rynkowej ziemi (Dubnica, Tylwica, Knyszewicze, Leszczany i Poganica). Na obniżoną cenę nieruchomości ziemskiej wpłynęły głównie sytuacja ekonomiczna majątku oraz okoliczności transakcji kupna-sprzedaży. Znaczny odsetek nieużytków rolnych warunkował cenę sprzedaży Dubnicy (61 rubli/ha, przy obowiązującej cenie rynkowej 85 rubli/ha). Majątek ten został wyeksploatowany przez właściciela Eugeniusza Kurlowa oraz miejscowych chłopów, którzy pod nieobecność Rosjanina rabunkowo wycinali drzewostan i wypasali na wyrąbisku bydło⁴³. Podobna sytuacja miała miejsce w majątku Poganica-Żuki, który wcześniej tworzył obszar leśny, a podczas sprzedaży towarzystwu pozostało wyrąbisko przekształcone w użytki rolne. Inny majątek – Leszczany – został sprzedany również po zaniżonej cenie (51 rubli/ha, podczas gdy wartość

⁴¹ Struktura użytków rolnych zakupionych przez towarzystwa włościańskie, która została opracowana na podstawie klasyfikacji gruntów zaczerpniętej z publikacji Pawła Bobrowskiego, kształtowała się następująco: grunty orne – 1617,7 ha (57,5%), tereny leśne – 627,3 ha (22,2%), łąki – 242,5 ha (8,6%), pastwiska i wygony – 89,6 ha (3,2%), siedliska – 27,4 ha (1%) oraz nieużytki – 208,5 ha (7,5%). П. Бобровский, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Часть I*, Санкт-Петербург 1863, s. 14; APB, SNSOG, sygnatury: 169, k. 4–7; 231, k. 403–408v; 240, k. 93–96; 333, k. 125–126v.

⁴² Д. Батурицкий, *Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк*, Москва 1924, s. 45–48.

⁴³ Dubnica miała 140 ha zarośli i nieużytków. APB, SNSOG, sygnatura: 334, k. 199–229; J. Rybiński, *Słońce na miedzy*, t. 1, Olsztyn–Białystok 1983, s. 8–9; J. Danieluk, *Zmiany własnościowe jako aspekt polityki narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w świetle dziejów majątku państwowego Dubnica*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2022, t. 2, s. 42–43.

rynkowa jednego hektara w 1902 r. wynosiła 65 rubli). Należy jednak zwrócić uwagę na okoliczność zakupu i sprzedaży tej nieruchomości włościanom przez kupca wołkowyskiej drugiej gildii Pawła Mikłaszewicza. Rok wcześniej nabył on tę posiadłość od wdowy po generale-lejtnancie Marii Dziekońskiej za 12 tys. rubli. Ponieważ mieszkał w oddalonej od Leszchan Ostapkowszczyźnie (w powiecie grodzieńskim), traktował kupno tego folwarku jako lokatę kapitału. W 1902 r. sprzedał posiadłość Towarzystwu Leszczańskiemu za 16 tys. rubli (o 33% drożej od ceny zakupu)⁴⁴. Najniżej został wyceniony majątek Knyszewicze sprzedany przez pierwszego właściciela rzeczywistego radcę stanu Aleksego Szarkowa. Towarzystwo zakupiło go za 4100 rubli (21 rubli/ha). Była to kwota o 64% niższa od rzeczywistej wartości rynkowej 1 ha w 1901 r., która wynosiła 58 rubli. Należy jednak wziąć pod uwagę fakt, że Szarkow otrzymał majątek w nagrodę od państwa w 1878 r., za który zapłacił niewielką wówczas kwotę 1400 rubli (spłacaną przez 20 lat w półrocznych ratach). Ponadto był pracownikiem Ministerstwa Dóbr Państwowych, mieszkał na stałe w Petersburgu i nie prowadził osobiście majątku. Właściciel traktował Knyszewicze jako lokatę kapitału, a jego sprzedaż spółce i tak przyniosła Szarkowowi zysk⁴⁵.

Cztery majątki instrukcyjne Rosjanie sprzedali drożej od wartości rynkowej gruntów. Były to Kleiniki, Hodyszewo, Połomin i Kamienna. Wartość 1 ha majątku w Kleinikach dwukrotnie przewyższała rynkową cenę użytków rolnych w Imperium Rosyjskim, która według danych za 1899 r. wynosiła 50 rubli/ha⁴⁶. Na tę wyższą wycenę wpłynęła dobrze zachowana zabudowa folwarczna w postaci: domu mieszkalnego, chlewni, spichlerza zbożowego, trzech budynków dla bydła, stajni oraz młyna wiatrowego⁴⁷. Analogiczna sytuacja miała miejsce w przypadku majątku Połomin zakupionego przez Towarzystwo Nowińskie. Cena posiadłości wynosiła około 105 rubli/ha i była o 31% wyższa od wartości gruntów na obszarach tzw. nieczarnoziemnych (do których zaliczano gubernię grodzieńską)⁴⁸. W Połominie były zabudowa gospodarcza, dom mieszkalny oraz urządzenia rolnicze: młockarnia, siewnik zbożowy czy siewkarnia, które wpływały na wycenę majątku⁴⁹. Z kolei wysoką wartość Hodyszewa (+110%) warunkowały znaczne obszary leśne (około 160 ha) oraz dobrej jakości pozostałe użytki rolne, które Spółka Hodyszewska nabyła za kwotę dwukrotnie wyższą

⁴⁴ APB, SNSOG, sygnatury: 317, k. 28–29v; 333, k. 125–126v.

⁴⁵ APB, SNSOG, sygnatura: 318, k. 65–68.

⁴⁶ В. Святловский, *Мобилизация земельной собственности в России: (1861–1908 г.)*, Санкт-Петербург 1911, s. 75–76.

⁴⁷ APB, SNSOG, sygnatura: 231, k. 403–409.

⁴⁸ В. Святловский, *op. cit.*, s. 128.

⁴⁹ APB, SNSOG, sygnatura: 328, k. 233–235.

od rynkowej⁵⁰. Odmienne czynniki wpływały na wartość sprzedaży majątku Połomin, który był zastawiony w Banku Ziemskim na sumę 13 100 rubli. Wierzytelność stanowiła 57% całkowitej sumy sprzedaży nieruchomości Towarzystwu Nowińskiemu⁵¹.

Nazwa towarzystwa	Data zakupu przez ostatniego właściciela	Cena całościowa i 1 ha (w rublach)	Cena rynkowa 1 ha i skala wzrostu lub spadku wartości majątku instrukcyjnego	Data zakupu przez spółki włościańskie	Cena całościowa i 1 ha	Cena rynkowa 1 ha i skala wzrostu lub spadku wartości majątku instrukcyjnego
Dubnickie	1871	2 127/8	18,5 (-57%)	1906	12 553/61	85 (-29%)
Folwarki Wielkie	1876	2 000/12	19 (-37%)	1909	8 821/50	62 (-20%)
Hodyszewskie	1868	3 026/7	18 (-63%)	1904	75 000/178	84 (+110%)
Kamienieckie	1895	15 000/58	40 (+45%)	1908	22 000/85	70 (+21%)
Kleinickie	1872	1 828/11	18,5 (-41%)	1899	16 500/106	50 (+112%)
Knyszewickie	1878	1 400/5	19 (-74%)	1901	4 100/21	58 (-64%)
Leszczańskie	1901	12 000/38	58 (-35%)	1902	16 000/51	65 (-22%)
Nowińskie	1882	10 000/34	22 (+54%)	1907	22 700/105	80 (+31%)
Poganickie	1880	5 450/41	19,5 (+110%)	1909	5 000/37	62 (-41%)
Razem		52 831			182 674	

Tabela 4.2.4. Porównanie wyceny majątków instrukcyjnych zakupionych przez ostatnich właścicieli z wartością nieruchomości sprzedanych towarzystwom włościańskim. Wykaz sporządzony na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Zadłużenie poszczególnych towarzystw wobec Banku Włościańskiego było zróżnicowane i zależało od funduszy, którymi dysponowali ich członkowie, i od ceny nieruchomości. Całkowite zadłużenie towarzystw wynosiło 127 201 rubli (70% ogólnej wartości zakupionych majątków). Towarzystwa opłaciły – w trakcie zawierania umów notarialnych oraz w ramach zaliczek – 55 473 rubli (30%)⁵². Dodatkowo majątki Kamienna i Poganica były zadłużone w Bankach Ziemskich⁵³. Większość majątków zakupionych przez

⁵⁰ APB, SNSOG, sygnatura: 240, k. 93–96.

⁵¹ Majątek Kamienna był zadłużony w Grodzieńskim Banku Ziemskim na sumę 13 100 rubli, z okresem spłaty wynoszącym 66 lat i pół roku. Po realizacji transakcji spłata zadłużenia spoczęła na towarzystwie włościańskim, które w tym celu zaciągnęło pożyczkę w Grodzieńskim Banku Włościańskim. Dodatkowo włościanie z Kamiennej musieli zapłacić właścicielce, żonie asesora kolegiального Marii Apiechtin, 8900 rubli. Całą kwotę towarzystwo spłaciło w ramach pożyczki zaciągniętej w Banku Włościańskim. APB, SNSOG, sygnatura: 330, k. 94–95.

⁵² Nie odnaleziono informacji o cenie sprzedaży dwóch majątków instrukcyjnych – Mytyczko i Sterpejki (w aktach przechowywanych w fondzie Kancelaria generała-gubernatora wileńskiego znajdują się jedynie wnioski poszczególnych członków towarzystw o wydanie zezwolenia na zakup pojedynczych parcel). LVIA, f. 378, ap. 116, b. 231, k. 100–118, 768–981.

⁵³ Poganica posiadała zadłużenie w Petersbursko-Tulskim Banku Ziemskim. W tym przypadku towarzystwo nie zostało obciążone dodatkowymi kosztami, APB, SNSOG, sygnatura: 332, k. 79–81v; 333, k. 149–150v.

towarzystwa podlegała ustawowemu okresowi spłaty wynoszącemu 55 lat i 6 miesięcy. Pojedyncze raty były uiszczane co pół roku⁵⁴.

Największą kwotę (proporcjonalną do wartości nieruchomości) w trakcie zawierania transakcji opłaciło Towarzystwo Leszczańskie (11 tys. rubli, 69% ogólnej wartości). Najwyższą bezwzględną cenę uiszcilo natomiast Towarzystwo Hodyszewskie – 31 600 rubli, 42%. Duże zadłużenie przy małym wkładzie własnym miały Towarzystwa Dubnickie (11 950 rubli z zadłużenia całkowitego, 95% wartości nieruchomości), Nowińskie (20 tys., 88%) i Kamienieckie (22 tys., 100%)⁵⁵.

Polscy włościanie zaczęli zakładać swe towarzystwa po wprowadzeniu zarządzenia z 1 maja 1905 r., które umożliwilo chłopom wyznania rzymskokatolickiego nabywanie ziemi instrukcyjnej oraz ubieganie się o kredyt w Banku Włościańskim. Polacy założyli samodzielnie trzy towarzystwa włościańskie (Kamienieckie, Nowińskie i Poganickie). Cztery natomiast współtworzyli z białoruskimi i ukraińskimi włościanami (Dubnickie, Sterpejskie, Knorydzkie i Folwarki Wielkie). Największy odsetek polskich członków towarzystw włościańskich występował w powiecie sokólskim (wykres 4.2.2), gdzie również zamieszkiwało najwięcej katolików (76 586 osób i 69,3%). W powiecie białostockim pomimo liczebnej przewagi katolików (97 448 osób i 47,2%) Polacy stanowili najmniejszy odsetek spośród członków towarzystw (6 i 23%). Zaistniała sytuacja spowodowana była lokalizacją majątku Tylwica, który sąsiedował z prawosławnymi włościanami Folwarków Wielkich, zainteresowanych zakupem nieruchomości ziemskiej. W powiecie bielskim jedynie Towarzystwo Knorydzkie miało 19 polskich członków.

Białoruscy i ukraińscy włościanie (wyznania prawosławnego) stanowili największą grupę narodowościową wśród członków towarzystw włościańskich (253 osoby i 66,5%). Cztery towarzystwa utworzyli w całości (Knyszewickie, Leszczyńskie, Hodyszewskie i Kleinickie), a pozostałe cztery (Dubnickie, Sterpejskie, Folwarki Wielkie i Knorydzkie) – wspólnie z polskimi włościanami. Najwięcej prawosławnych członków towarzystw było w powiecie sokólskim (105 i 50,7%). Mimo niewielkiego odsetka występowania tam wyznawców obrządku wschodniego (18,1%) o wysokiej liczbie białoruskich członków świadczy lokalizacja majątków instrukcyjnych w pobliżu miejscowości zamieszkałych przez prawosławnych włościan (Knyszewicze, Leszczany, Długosielce, Wizgi, Kuścińce).

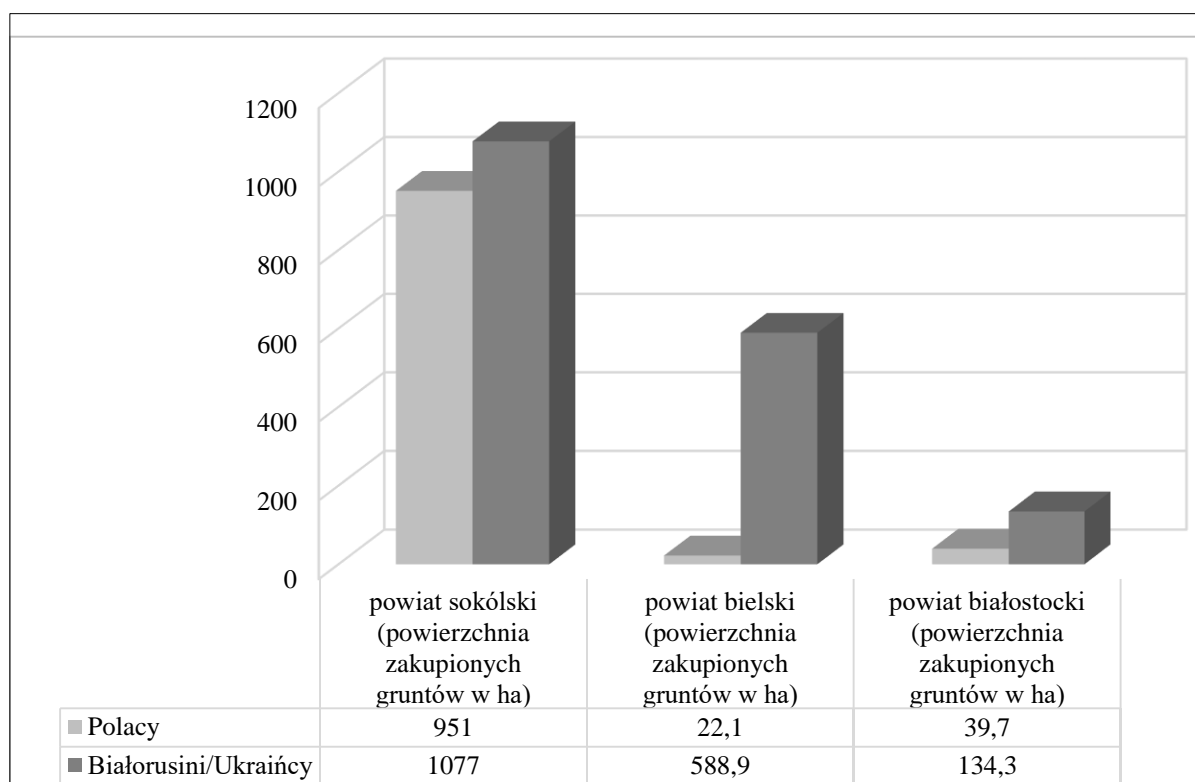
Pomimo że polscy włościanie nie tworzyli najliczniejszej grupy narodowościowej spośród członków spółek, jednak zakupili średnio największe parcele (8 ha/1 os.). Nabyli

⁵⁴ APB, SNSOG, sygnatura: 231, k. 403–408v; 300, k. 94–95v.

⁵⁵ APB, SNSOG, sygnatura: 330, k. 94–95.

ogółem 1012,8 ha zajmujących 36% areału gruntów przejętych przez towarzystwa włościańskie. Polscy właściciele dominowali w powiecie sokólskim, gdzie zakupili 951 ha (wykres 4.2.2).

Białorusini i Ukraińcy wykupili największą powierzchnię majątków instrukcyjnych, 1800,2 ha, która obejmowała 64% użytków rolnych nabytych przez towarzystwa w byłym obwodzie. Na jednego prawosławnego włościanina przypadało średnio 7 ha. Najwięcej parcel zakupili w powiecie sokólskim – 1077 ha.

Wykres 4.2.2. Powierzchnia gruntów zakupionych przez włościan różnej narodowości w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej w latach 1899–1909. Opracowanie własne.

Towarzystwa włościańskie pełniły ważną funkcję integracyjną lokalnej społeczności wiejskiej. Jest to szczególnie widoczne wśród tych utworzonych na obszarach mieszanych narodowościowo i wyznaniowo: Dubnickim, Sterpejskim, Knorydzkim i Folwarki Wielkie. Towarzystwo Sterpejki założyło 99 włościan pochodzących z siedmiu miejscowości, oddalonych od siebie o kilkanaście kilometrów i zamieszkałych przez polskich i białoruskich/ukraińskich chłopów. Pomimo różnic narodowościowych, wyznaniowych oraz znacznej odległości między miejscowościami włościanie potrafili zmobilizować się i wspólnie założyć spółkę. Niewątpliwie zadecydowały o tym głód ziemi i możliwość uzyskania kredytu w Banku Włościańskim. Ponadto wszyscy członkowie towarzystw w powiecie sokólskim

posługiwali się jedną gwarą białoruską, która ułatwiała współpracę i integrację środowiska wiejskiego. Podobna sytuacja występowała w pozostałych powiatach, bielskim i białostockim, gdzie wspólny interes ekonomiczny przeważał nad różnicami etnicznymi.

Towarzystwa włościańskie do 1909 r. wykupiły 2825 ha użytków rolnych, stanowiących 31,9% całkowitej powierzchni nieruchomości instrukcyjnych. Powstanie Banku Włościańskiego oraz wejście w życie rozporządzenia Rady Państwa z 1888 r. umożliwiło zakładanie towarzystw włościańskich i ubieganie się o długoterminowy kredyt na zakup ziemi. Sprzedaż majątków instrukcyjnych członkom towarzystw doprowadziła do dekoncentracji i tym samym do likwidacji jedenastu majątków instrukcyjnych: Knyszewicze, Leszczany, Poganica, Połomin, Sterpejki, Kamienna, Dubnica, Kleiniki, Mytyczko, Hodyszewo i Tylwica. Niektórzy ich właściciele pozostawili sobie jedynie niewielkie działki ziemi, które wyprzedali w późniejszym okresie. Sprzedaż majątków towarzystwom wpłynęła na zmianę struktury narodowościowej ich właścicieli, którymi w latach 1899–1909 zostały osoby nierosyjskiego pochodzenia: 127 polskich włościan wykupiło 1012,8 ha gruntów (36%), 253 Białorusinów i Ukraińców – 1262,2 ha (64%). Część majątków instrukcyjnych – Leszczany, Sterpejki i Tylwica – sprzedanych towarzystwom włościańskim została wcześniej skonfiskowana polskiemu ziemiaństwu za udział w powstaniu. Ponieważ większość członków tych towarzystw to byli prawosławni chłopci, posiadłości te ulegały całkowitej lub częściowej depolonizacji. Majątek Leszczany, skonfiskowany Józefowi Ejsmontowi, został sprzedany Towarzystwu Leszczańskiemu składającemu się wyłącznie z białoruskich chłopów. Odsetek powierzchni gruntów należących do Sterpejek (konfiskata u ziemianina Terpiłowskiego) i Tylwicy (konfiskata u Napoleona Ołdakowskiego), zakupionych przez prawosławnych Białorusinów, wynosił odpowiednio 75% i 77%. Utworzenie towarzystw włościańskich było przejawem konsolidacji środowiska wiejskiego, które pomimo różnic wyznaniowych i narodowościowych wspólnie podjęło decyzję o założeniu towarzystwa, zaciągnięciu kredytu w Banku Włościańskim i ostatecznym zakupie majątków instrukcyjnych. Członkowie towarzystw byli przeświadczeni, że zakładając organizację włościańską, będą musieli nie tylko wspólnie spłacać kredyt, lecz także współpracować w ramach działalności towarzystwa. Powstanie spółek było również przejawem przedsiębiorczości chłopów, którzy zdecydowali się na ich założenie i zaciągnięcie kredytu na zakup dodatkowych działek ziemi. Towarzystwa przyczyniły się też do wzrostu mobilności mieszkańców wsi, którzy w celu założenia nowych gospodarstw opuszczali rodzinną gminę, a nawet powiat.

Aneks

<u>Kamienieckie Towarzystwo Włościańskie</u>				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Krzysztofik Adam	34	Jasionówka	polskie
2.	Myśliwiec Mateusz	21	Kamienna Stara	polskie
3.	Kukuć Stanisław	21	Jasionówka	polskie
4.	Chudecki Stanisław	21	Kamienna Stara	polskie
5.	Salejko Antoni	21	Pokošno	polskie
6.	Gryżenia Adam	21	Kamienna Stara	polskie
7.	Kułąk Karol	20	Nowa Wieś	polskie
8.	Kirejczyk Jan	19	Kamienna Stara	polskie
9.	Jakowczyk Adam	14	Kamienna Stara	polskie
10.	Skoczko Piotr	12	Kamienna Stara	polskie
11.	Bożko Klemens	11	Kamienna Stara	polskie
12.	Orpik Magdalena	6	Kamienna Nowa	polskie
13.	Motoszczyk Jan	5	Kamienna Nowa	polskie
14.	Sulik Antoni	4	Kamienna Stara	polskie
15.	Bezrutczyk Andrzej	2	Kamienna Stara	polskie
16.	Tupik Antoni	2	Kamienna Stara	polskie
17.	Andrejczuk Jan	1	Kamienna Stara	polskie
18.	Masłowski Paweł	1	Kamienna Stara	polskie
19.	Bogdan Grzegorz	1	Kamienna Stara	polskie
20.	Raczkowski Kazimierz	0,5	Kamienna Stara	polskie
Razem		237,5		

Tabela 4.2.1A. Działki zakupione przez członków Kamienieckiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 332, k. 79–82v.

<u>Knyszewickie Towarzystwo Włościańskie</u>				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Borodzicz Wawrzyniec	45	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
2.	Jaroszewicz Wasyl	25	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
3.	Awdiej Jan	17	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
4.	Kieszycy Zachar	17	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
5.	Sadowski Filip	17	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
6.	Auchimiuk Tomasz	9	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
7.	Maliszewski Stefan	9	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
8.	Matulewicz Kalistrat	9	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
9.	Prymaka Jan	9	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
10.	Czechowicz Andrzej	9	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
11.	Maliszewski Wasyl, s. Michała	9	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
12.	Maliszewski Wasyl, s. Józefa	9	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
13.	Usitłko Paweł	9	Knyszewicze	białoruskie/ukraińskie
Razem		193		

Tabela 4.2.2A. Działki zakupione przez członków Knyszewickiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 318, k. 65–66v.

<u>Leszczańskie Towarzystwo Włościańskie</u>				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Czmiel Stefan	46	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
2.	Prokopczyk Semen	46	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
3.	Prokopczyk Michał	37	Leszczany	białoruskie/ukraińskie

4.	Grzegorz Prokopczyk, s. Józefa	37	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
5.	Prokopczyk Andrzej	31	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
6.	Prokopczyk Grzegorz, s. Andrzeja	31	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
7.	Szeremeta Jan	31	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
8.	Prokopczyk Wawrzyniec	21	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
9.	Miron Jan	11	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
10.	Miron Onufry	11	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
11.	Miron Marcin	11	Leszczany	białoruskie/ukraińskie
Razem		313		

Tabela 4.2.3A. Działki zakupione przez członków Leszczańskiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 333, k. 125–126v.

Poganickie Towarzystwo Włościańskie				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Chociej Józef	9	Poganica	polskie
2.	Jacewicz Piotr	9	Poganica	polskie
3.	Stelmaszuk Jan	9	Poganica	polskie
4.	Żegałko Mikołaj	9	Poganica	polskie
5.	Kiedysz Maciej	9	Poganica	polskie
6.	Kunicki Marcin	4	Poganica	polskie
7.	Kondrat Jan, s. Stefana	4	Poganica	polskie
8.	Kondrat Mikołaj	4	Poganica	polskie
9.	Kondrat Paweł	4	Poganica	polskie
10.	Jacewicz Michał	4	Poganica	polskie
11.	Kondrat Wincenty	4	Poganica	polskie
12.	Możejko Stanisław	4	Poganica	polskie
13.	Kondrat Jan, s. Kazimierza	4	Poganica	polskie
14.	Sobiecha Jerzy	4	Poganica	polskie
15.	Późniak Jan	4	Poganica	polskie
16.	Grynkiewicz Tomasz	4	Poganica	polskie
17.	Kunicki Wincenty	4	Poganica	polskie
18.	Olechna Józefa	4	Poganica	polskie
19.	Bałakier Antoni	4	Poganica	polskie
20.	Żegałko Mateusz	4	Poganica	polskie
21.	Chociej Bartłomiej	4	Poganica	polskie
22.	Chociej Franciszek	4	Poganica	polskie
23.	Chociej Jan	4	Poganica	polskie
24.	Możejko Wincenty	4	Poganica	polskie
25.	Szymaniuk Jan	4	Poganica	polskie
26.	Chociej Wincenty	4	Poganica	polskie
27.	Możejko Tomasz	4	Poganica	polskie
Razem		133		

Tabela 4.2.4A. Działki zakupione przez członków Poganickiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 333, k. 134–135v.

Nowińskie Towarzystwo Włościańskie				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Baranowski Marcin	21	Gliniszczce Małe	polskie
2.	Breczko Feliks	21	Kizielany	polskie
3.	Wilczewski Karol	20	Kopciówka	polskie
4.	Szubzda Jan	19	Stara Hodorówka	polskie
5.	Micun Józef	19	Stara Hodorówka	polskie
6.	Łapicz Maciej	15,5	Majątek Połomin	polskie

7.	Szumski Antoni	15,5	Kopciówka	polskie
8.	Karny Jan	15,5	Kopciówka	polskie
9.	Fiedorowicz Józef	10	Kopciówka	polskie
10.	Jurgielewicz Jan, s. Antoniego	10	Kopciówka	polskie
11.	Szumski Feliks	10	Kopciówka	polskie
12.	Gakało Wincenty	10	Kopciówka	polskie
13.	Jurgielewicz Jan, s. Tomasza	10	Kopciówka	polskie
14.	Demian Franciszek	10	Kopciówka	polskie
15.	Kamiński Antoni	10	Głęboczyzna	polskie
Razem		216,5		

Tabela 4.2.5A. Działki zakupione przez członków Nowińskiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 328, k. 233–234v.

Dubnickie Towarzystwo Włościańskie				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Korycki Zachariasz	16,7	Kulowce	polskie
2.	Korycki Piotr	15,6	Kamionka	polskie
3.	Timoszko Marcin	15,3	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
4.	Zaman Stefan	14,7	Niemejsza	polskie
5.	Jałozzewski Jan	14	Kulowce	polskie
6.	Korycki Michał	14	Kulowce	polskie
7.	Łapicz Antoni	14	Małe Gliniszczce	polskie
8.	Sitko Michał	13,6	Teolin	polskie
9.	Motoszko Stanisław	13,4	Małe Gliniszczce	polskie
10.	Szczesieli/Szczesiula Stanisław	13,4	Stare Gliniszczce	polskie
11.	Baranowski Franciszek	13,4	Sucha Góra	polskie
12.	Szałkowski Jan	13,1	Jacowlany	polskie
13.	Jałozzewski Stanisław	12,8	Kulowce	polskie
14.	Mikłasz Paweł	12,8	Kulowce	polskie
15.	Timoszko Wasyl	12	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
Razem		208,8		

Tabela 4.2.6A. Działki zakupione przez członków Dubnickiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 334, k. 199–229.

Sterpejskie Towarzystwo Włościańskie				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Turko Jan	30,5	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
2.	Wołyniec Kazimierz	22	Wołyńce	polskie
3.	Turko Klemens	16,4	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
4.	Staworko Jan	15,3	Staworowo	polskie
5.	Turko Franciszek	13	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
6.	Wilkiel Mateusz	13	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
7.	Kisiel Wasyl	13	Wołyńce	białoruskie/ukraińskie
8.	Piątkowski Adam	13	Wołyńce	polskie
9.	Induszko Stefan	13	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
10.	Wasilec Mateusz	13	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
11.	Bartel Daniel	13	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
12.	Lemancewicz Konstanty	13	Kuścińce	polskie
13.	Kisiel Teodor	13	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
14.	Sawoś Onufry	13	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
15.	Grusza Wincenty	13	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
16.	Klim Michał	13	Milenkowce	polskie
17.	Demian Mateusz	13	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie

18.	Stojak Grzegorz	13	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
19.	Jakubczyk Jan	11	Wołyńce	polskie
20.	Wołyniec Jan	11	Wołyńce	polskie
21.	Induszko Mateusz	11	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
22.	Jurgiel Marcin	11	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
23.	Kisiel Piotr	11	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
24.	Waszkiel Józef	11	Saczkowce	polskie
25.	Timoszko Marcin	9,8	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
26.	Wołyniec Franciszek	9,8	Wołyńce	polskie
27.	Jurgiel Konstanty	9,8	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
28.	Lis Józef	8,7	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
29.	Mazanowicz Jan	8,7	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
30.	Osakowicz Teodor	8,7	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
31.	Pieczyk Konstanty	7,6	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
32.	Induszko Grzegorz	7,6	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
33.	Jurgiel Stefan	6,5	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
34.	Jurgiel Jan	6,5	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
35.	Timoszko Łukasz	6,5	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
36.	Roszkowski Mateusz	6,5	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
37.	Klubowicz Mateusz	6,5	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
38.	Antoniewski Marcin	6,5	Wołyńce	polskie
39.	Wysocki Stanisław	6,5	Wołyńce	polskie
40.	Turko Paweł	6,5	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
41.	Wasilec Szymon	6,5	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
42.	Wasilec Katarzyn	6,5	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
43.	Kisiel Jan	6,5	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
44.	Demian Jerzy	6,5	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
45.	Ejsmont Stefan	6,5	Kuścińce	polskie
46.	Kieda Jan	6,5	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
47.	Piątkowski Jan	6,5	Wołyńce	polskie
48.	Jurgiel Jerzy	5,5	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
49.	Juriegł Jan	5,5	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
50.	Pieczyk Gerasim	5,5	Długosielce	Białoruskie/ukraińskie
51.	Mazur Gabriel	5,5	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
52.	Pieczyk Jan	5,5	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
53.	Lis Jan, s. Józefa	5,5	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
54.	Waluk Wasyl	5,5	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
55.	Pieczyk Wasyl	4,4	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
56.	Lis Szymon	4,4	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
57.	Timoszko Wasyl	4,4	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
58.	Turko Józef	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
59.	Mazur Wincenty	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
60.	Mazur Jan	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
61.	Mazur Michał, s. Józefa	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
62.	Waluk Taras	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
63.	Mazur Grzegorz	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
64.	Borys Jan	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
65.	Waluk Adam	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
66.	Waluk Stefan	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
67.	Mazur Michał, s. Mikołaja	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
68.	Waluk Jakub	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
69.	Waluk Józef	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
70.	Parczyńska Albina	4,4	Milenkowce	polskie
71.	Mazur Mikołaj	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
72.	Waluk Helena	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
73.	Waluk Natalia	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
74.	Piątkowski Stanisław	4,4	Milenkowce	polskie
75.	Turko Mateusz	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie

76.	Mazur Wawrzyniec	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
77.	Waluk Łukasz	4,4	Milenkowce	białoruskie/ukraińskie
78.	Pieczyk Marcin	3,3	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
79.	Osakowicz Antoni	3,3	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
80.	Klubowicz Jan	3,3	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
81.	Osakowicz Marcin	3,3	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
82.	Osakowicz Jerzy	3,3	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
83.	Lis Jan, s. Jana	3,3	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
84.	Jurgiel Jan	3,3	Długosielce	białoruskie/ukraińskie
85.	Malczyk Błażej	3,3	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
86.	Mazur Jan	3,3	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
87.	Łoszczyk Stanisław	3,3	Saczkowce	polskie
88.	Łoszczyk Michał	3,3	Saczkowce	polskie
89.	Kunda Stanisław	3,3	Saczkowce	polskie
90.	Rogaczewski Józef	3,3	Kuścińce	białoruskie/ukraińskie
91.	Surmacz Aleksy	2,2	Wizgi	białoruskie/ukraińskie
92.	Polewko Kazimierz	1,6	Pogorzały	polskie
93.	Sienkiewicz Kazimierz	1,6	Pogorzały	polskie
94.	Stuczyk Kazimierz	1,6	Pogorzały	polskie
95.	Kondraszewicz Kazimierz	1,6	Pogorzały	polskie
96.	Sacharko Wincenty	1,6	Pogorzały	polskie
97.	Polewko Mikołaj	1,6	Pogorzały	polskie
98.	Stuczyk Wincenty	1,6	Pogorzały	polskie
99.	Kondraszewicz Józef	1,6	Pogorzały	polskie
Razem		698		

Tabela 4.2.7A. Działki zakupione przez członków Sterpejskiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: LVIA, Kancelaria generała-gubernatora wileńskiego, f. 378, 1908 r. ap. 116, b. 231, k. 486–799.

Kleinickie Towarzystwo Włościańskiego				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Tarasiuk Michał	12,5	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
2.	Wasiluk Stefan	7,5	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
3.	Karczewski Szymon	4,5	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
4.	Grygoruk Jewdokim	4,5	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
5.	Kostiuczuk Trofim	4,5	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
6.	Antypowicz Zachariasz	4,5	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
7.	Kostiuczuk Grzegorz	4,5	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
8.	Wakulewski Maksym	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
9.	Leoniuk Jewdokim	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
10.	Biedrycki Daniel	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
11.	Sacharczuk Ambroży	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
12.	Artemiuk Kuźma	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
13.	Korniluk Grzegorz	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
14.	Timofiejuk Josafat	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
15.	Grygoruk Michał	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
16.	Iwaniuk Omelian	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
17.	Karczewski Artem	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
18.	Andrejuk Szymon	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
19.	Chwiedoruk Kuźma	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
20.	Naumiuk Makary	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
21.	Łobudzkiński Szymon	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
22.	Jakimiuk Katarzyna	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
23.	Pietruczuk Jakub	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
24.	Gawryluk Jan	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
25.	Chilimoniuk Tomasz	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie

26.	Topolewski Łukasz	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
27.	Eljaszuk Jan	3,7	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
28.	Lewczuk Włas	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
29.	Kuprianowicz Mikołaj	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
30.	Kondratiuk Józef	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
31.	Paszko Mikołaj	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
32.	Paszko Mitrofan	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
33.	Malisz Omelian	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
34.	Sienkiewicz Dionizy	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
35.	Antoniuk Timofiej	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
36.	Łobudziński Mateusz	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
37.	Kuprianowicz Leon	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
38.	Sidoruk Leon	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
39.	Kuprianowicz Nikifor	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
40.	Sienkiewicz Teodor	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
41.	Kabac Antoni	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
42.	Kuprianowicz Michał	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
43.	Antypowicz Nikita	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
44.	Iwaniuk Jakub	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
45.	Chwiedoruk Grzegorz	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
46.	Chwiedoruk Tomasz	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
47.	Topolewski Wasyl	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
48.	Omeljaniuk Pankracy	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
49.	Naumiuk Teodor	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
50.	Naumiuk Artemiusz	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
51.	Prokopiuk Borys	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
52.	Sejnota Stefan	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
53.	Sejnota Awerkij	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
54.	Sadowski Piotr	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
55.	Tofiluk Teodor	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
56.	Komarew Konon	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
57.	Maksymiuk Ewdokia	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
58.	Malisz Timofiej	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
59.	Pawluczuk Awerkij	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
60.	Kuzyk Maksym	1,2	Kleiniki	ukraińskie/białoruskie
Razem		156		

Tabela 4.2.8A. Działki zakupione przez członków Kleinickiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 231, k. 403–408v.

Knorydzkie Towarzystwo Włościańskie				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Dorosz Benedykt	2,2	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
2.	Paszko Tomasz	2,2	Knorydy	polskie
3.	Car Dymitr	2,2	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
4.	Car Antoni	2,2	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
5.	Car Gabriel	2,2	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
6.	Car Wawrzyniec	2,2	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
7.	Bazyluk Michał	2,2	Knorydy	polskie
8.	Chmur Marcin	2,2	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
9.	Paszko Adam	1,6	Knorydy	polskie
10.	Paszko Jakub	1,6	Knorydy	polskie
11.	Bazyluk Adam	1,6	Knorydy	polskie
12.	Bazyluk Rozalia	1,6	Knorydy	polskie
13.	Parfieniuk Jerzy	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
14.	Kamiński Franciszek	1,1	Knorydy	polskie
15.	Piotrowski Wiktor	1,1	Knorydy	polskie

16.	Dunikowski Artemij	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
17.	Dunikowski Nikita	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
18.	Car Natalia	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
19.	Car Piotr, s. Daniela	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
20.	Wołosik Antoni	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
21.	Ostrożyński Jakub	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
22.	Ostrożyński Mateusz	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
23.	Ostrożyński Maciej	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
24.	Parfieniuk Eliasz	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
25.	Parfieniuk Emilian	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
26.	Paszko Józef, s. Feliksa	1,1	Knorydy	polskie
27.	Paszko Józef, s. Jana	1,1	Knorydy	polskie
28.	Jaroszewicz Maria	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
29.	Juźwiuk Eustachy	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
30.	Car Mikołaj	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
31.	Car Stefan	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
32.	Car Ignacy	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
33.	Car Teodor, s. Dymitra	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
34.	Car Filip	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
35.	Car Piotr, s. Nikifora	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
36.	Kateryńczuk Tatiana	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
37.	Ryżyk Michał	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
38.	Nikičiuk Prokofij	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
39.	Car Teodor, s. Sylwestra	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
40.	Kapustnik Kasjan	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
41.	Bazyluk Rozalia	1,1	Knorydy	polskie
42.	Bazyluk Konstanty	1,1	Knorydy	polskie
43.	Bazyluk Makary	1,1	Knorydy	polskie
44.	Wołosik Stefan	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
45.	Ryżyk Teofil	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
46.	Kamieński Marcin	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
47.	Kamieński Maksym	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
48.	Mazur Katarzyna	1,1	Knorydy	polskie
49.	Weremczuk Jan	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
50.	Chwaszczewski Wasyl	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
51.	Chwaszczewski Makar	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
52.	Chwaszczewska Anna	1,1	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
53.	Jaroszewicz Jan	0,5	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
54.	Parfieniuk Roman	0,5	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
55.	Ryżyk Paweł	0,5	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
56.	Ryżyk Stefan	0,5	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
57.	Mazur Wincenty	0,5	Knorydy	polskie
58.	Mazur Antoni, s. Kalikstrata	0,5	Knorydy	polskie
59.	Bazyluk Julian	0,5	Knorydy	polskie
60.	Parfieniuk Melania	0,5	Knorydy	ukraińskie/białoruskie
61.	Mazur Józef	0,5	Knorydy	polskie
62.	Mazur Antoni, s. Ludwika	0,5	Knorydy	polskie
Razem		73		

Tabela 4.2.9A. Działki zakupione przez członków Knorydzkiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: LVIA, Kancelaria generała-gubernatora wileńskiego, f. 378, 1908 r., ap. 231, k. 100–118.

Hodyszewskie Towarzystwo Włościańskie				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Szaduja Justyn	38,2	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
2.	Kiślak Teodor	36	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie

3.	Łukaszuk Stefan	31,6	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
4.	Treszczotko Szymon	31,6	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
5.	Misiejuk Jefim	28,4	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
6.	Chilimoniuk Michał	25	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
7.	Sokół Antoni	25	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
8.	Kruk Marek	24	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
9.	Fionik Włas	21,4	mieszczanin z Kleszczel	ukraińskie/białoruskie
10.	Moroz Herodion	19,7	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
11.	Dmitruk Jan	19,7	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
12.	Serednicki Jan	18,6	mieszczanin z Kleszczel	ukraińskie/białoruskie
13.	Gilewski Jan	16,4	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
14.	Dmitruk Paweł	16,4	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
15.	Zielinka Teodor	15,2	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
16.	Nesteruk Tomasz	14,2	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
17.	Woroniecki Mikołaj	14,4	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
18.	Zielinka Andrzej	13,1	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
19.	Pietruczuk Jan	13,1	ujezd prużański	ukraińskie/białoruskie
Razem		422		

Tabela 4.2.10A. Działki zakupione przez członków Hodyszewskiego Towarzystwa Włościańskiego. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 240, k. 93–96.

Towarzystwo Włościańskie Folwarki Wielkie				
Lp.	Nazwisko i imię	Powierzchnia w ha	Zamieszkanie	Pochodzenie
1.	Grysiuk Jan	16,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
2.	Pyłkowski Józef	15,3	Folwarki Wielkie	polskie
3.	Grygorczuk Kuźma	7,7	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
4.	Trochimczuk Józef	7,7	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
5.	Ostapczuk Józef	7,7	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
6.	Lewończuk Józef	7,7	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
7.	Stepanowicz Damian	7,7	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
8.	Pyłkowski Stefan	6,6	Folwarki Wielkie	polskie
9.	Repnik Jan	6,5	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
10.	Kamiński Prokopij	6,5	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
11.	Kamiński Grzegorz	6,5	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
12.	Baryłowicz Józef	5,6	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
13.	Kamiński Bazyl	5,5	Folwarki Wielkie	polskie
14.	Gierasimczuk Antoni, s. Michała	4,5	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
15.	Demidowicz Józef	4,5	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
16.	Gierasimczuk Stefan	4,5	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
17.	Kuderski Jan	4,5	Folwarki Wielkie	polskie
18.	Kostiukiewicz Józef	4,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
19.	Onchimowicz Józef	4,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
20.	Kaniewski Aleksy	4,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
21.	Kostiukiewicz Elena	4,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
22.	Kamiński Kazimierz	4,4	Folwarki Wielkie	polskie
23.	Demidowicz Józef	4,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
24.	Ostapczuk Wasyl	3,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
25.	Demidowicz Grzegorz	3,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
26.	Iwacewicz Jan	3,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
27.	Gierasimczuk Antoni, s. Leona	3,4	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
28.	Protasiewicz Piotr	3,4	Folwarki Wielkie	polskie
29.	Kuryłowicz Józef	2,3	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
30.	Juźwik Michał	2,3	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie

31.	Ślekiewicz Jan	0,3	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
32.	Ślekiewicz Filip	0,3	Folwarki Wielkie	ukraińskie/białoruskie
Razem		174		

Tabela 4.2.11A. Działki zakupione przez członków Towarzystwa Włościańskiego Folwarki Wielkie. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280, sygnatura: 169, k. 4–7.

4.2.2. Prywatni włościańscy nabywcy

Stu dziesięciu indywidualnych nabywców włościańskich zakupiło 1162,8 ha ziemi stanowiącej 13% całkowitej powierzchni majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim. Średnia wielkość działki przypadającej na jednego kupującego wynosiła 10,6 ha. Przeważały parcele poniżej 1 ha (51, co stanowi 46,8%). Działek o powierzchni od 1,1 ha do 10 ha zakupiono 30 (27,5%). Parcele, które mogłyby w przyszłości tworzyć samodzielne gospodarstwa rolne, o powierzchni przekraczającej 10 ha (do 30 ha), kupiło 17 włościan (15,6%), a powyżej 30 ha – 11 chłopów (10,1%).

Największą powierzchnię gruntów sprzedano w powiecie sokólskim (864,1 ha). Pomimo dużych działek przypadających średnio na jednego nabywcę (27,9 ha) występowały tutaj znaczne dysproporcje w wielkości parcel (od 1,6 ha do 208 ha). Spośród włościan na Sokólszczyźnie wyróżniali się Józef Klim z majątku Trzyrzecze oraz Semen Gryniewicz z gminy Szereszów (powiat prużański). Pierwszy zakupił w całości dwa majątki instrukcyjne, Żuchowo i Mitrowszczyzna, o powierzchni 208 ha od asesora kolegialnego Sergiusza Żyryckiego⁵⁶. Drugi natomiast nabył majątek Ściebielec o powierzchni 131 ha od radcy stanu Pawła Niebolsina. Włościanie indywidualni zakupili również w całości dwa inne majątki w powiecie: 84-hektarowe Gliniszcz Małe, które nabyło siedmiu chłopów z Gliniszcz od spadkobierców radcy stanu Piotra Wołkowa, oraz 54-hektarowy Jezierzysk, sprzedany czterem tamtejszym włościanom przez Awdotię Benediktową⁵⁷.

W powiecie bielskim indywidualni nabywcy zakupili 82,5 ha działek instrukcyjnych (około 10 ha/1 os.). Największe parcele wzbogaciły włościan zamieszkałych w miejscowościach Sady (17,5 ha) i Makarki (16,4 ha), oddalonych o blisko 30 km od majątku Kobusy. Z kolei najmniejsze działki nabyli chłopcy, których nieruchomości sąsiadowały z majątkami instrukcyjnymi Hołowiesk – 5 ha i Kalnica – dwa razy po 0,3 ha⁵⁸.

W powiecie białostockim 70 włościan wykupiło 216,2 ha. Na jednego nabywcę przypadały średnio 3 ha. Duża liczba kupujących oraz mała powierzchnia gruntów wynikały ze

⁵⁶ Józef Klim w momencie zakupu Żuchowa i Mitrowszczyzny w 1906 r. zarządzał również majątkiem Trzyrzecze, którego właścicielem była rodzina Mitanowskich. Klim prawdopodobnie był włościaninem tylko z pochodzenia. J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 85.

⁵⁷ APB, SNSOG, sygnatury: 326, k. 101–102v; 331, k. 80–81; 335, k.74–75v.

⁵⁸ APB, SNSOG, sygnatura: 226, k. 158–159v.

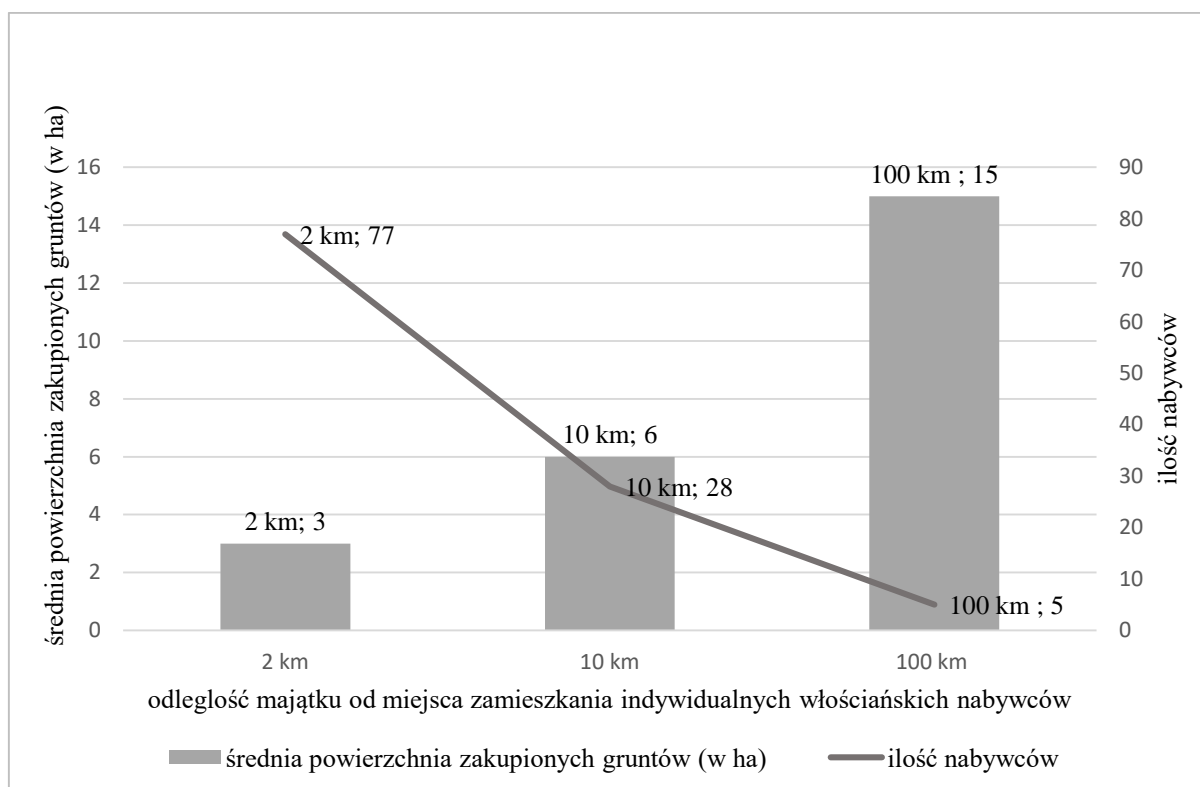
specyfiki sprzedawanych tam nieruchomości instrukcyjnych. Majątek Antoniuk został rozparcelowany na 29 mniejszych działek o średniej powierzchni 1 ha, a następnie sprzedawany był okolicznym włościanom z uroczyska Antoniuk jako siedliska pod zabudowę. Podobnie postąpiła właścicielka podbiałostockiej Kolonii Maria Sosnowska (córka prawosławnego duchownego Flora Sosnowskiego, proboszcza dojlidzkiej parafii), która wyprzedała 37 działek siedliskowych o powierzchni 0,1 ha mieszkańcom uroczysk: Grabówka, Kolonia, Wygoda i Zacisze. Pomimo dużej liczby nabywców włościanom została sprzedana tylko niewielka powierzchnia dwóch podmiejskich majątków instrukcyjnych – Kolonii (3,7 ha i 3,4%) i Antoniuka (30,5 ha i 12%). Z kolei indywidualni nabywcy lub pojedyncze rodziny chłopskie w całości kupiły Sobiesk o powierzchni 61 ha (Ignacy Szyszko z Mroczek wykupił go od rosyjskiej rodziny Golaków) oraz Jaworówkę o powierzchni 61 ha (bracia Myśliwiec z Dydul nabyli ją od rzeczywistego radcy stanu Mikołaja Trochimowskiego). Dwie duże działki z majątku Boguszewo (11 ha i 48,6 ha) weszły w posiadanie włościańskich rodzin Czajkowskich i Kuleszów z Kolonii Dębina⁵⁹.

Wielkość zakupionych działek instrukcyjnych była warunkowana miejscem zamieszkania włościan – większość nabytych parcel (77) znajdowała się w odległości nieprzekraczającej 2 km. Grunty instrukcyjne przeważnie sąsiadowały z nieruchomościami należącymi do kupujących (Antoniuk, Kolonia, Gliniszczce Małe, Jezierzysk, Kamienna). Średnia powierzchnia udziałów była niewielka i wynosiła 3 ha. Występowały jednak tutaj znaczne dysproporcje w wielkości działek (od 0,05 ha do 55 ha)⁶⁰. Zakupione grunty, które były położone w odległości do 16 km (Żuchowo, Mitrowszczyzna, Połomin), miały znacznie większą powierzchnię (około 66 ha). Również duże działki (55 ha) zostały sprzedane włościanom pochodzącym z innych powiatów: bielskiego (Dydule), prużańskiego (Szereszów) czy brzeskiego (Szalicze) [wykres 4.2.3]⁶¹.

⁵⁹ APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 115–116v; 137, k. 159; 159, k. 177–178v.

⁶⁰ Parcele należące do majątków podmiejskich (Kolonia, Antoniuk) były znacznie mniejsze od działek położonych na obszarach wiejskich (Gliniszczce Małe, Jezierzysk, Kamienna). Zob. Aneks.

⁶¹ Największe działki oraz całe majątki kupili włościanie pochodzący z najdalej położonych miejscowości: Semen Grynkiewicz z gminy Szereszów (około 100 km od majątku Ściebielec); bracia Myśliwce z Dydul (70 km od Jaworówki); rodzina Sakowiczów z Szalicz (80 km od Kobus). Należy również zauważyć, że majątki Kobusy i Jaworówka, położone na terenach zdominowanych przez etniczną ludność polską, zostały sprzedane Białorusinom pochodzącym z odległych powiatów brzeskiego i prużańskiego.

Wykres 4.2.3. Korelacja między wielkością zakupionych parcel, ich odległością od miejsca zamieszkania oraz liczbą włościańskich nabywców. Opracowanie własne.

Majątki instrukcyjne były sprzedawane włościanom przez pierwszych nabywców, ich spadkobierców oraz kolejnych, niespokrewnionych nabywców⁶². Pierwsi właściciele sprzedali w całości majątki: Ściebielec – 134,3 ha (radca stanu Paweł Niebolsin mieszkańcowi gminy Szereszewo, Semenowi Gryniewiczowi); Jezierzysk – 53 ha (wdowa po asesorze kolegialnym Awdotia Benediktowa dwóm rodzinom włościańskim z Jezierzyska – Siedleckim i Kurza); Jaworówka – 61,2 ha (rzeczywisty radca stanu Mikołaj Trochimowski rodzinie Myśliwców z powiatu bielskiego) oraz Sobiesk – 61,2 ha (włościanin z Mroczek Ignacy Szyszko zakupił od rodziny Golaków). Pierwsi właściciele wyprzedawali również włościanom pojedyncze działki: przynależne do majątku Knyszewicze uroczysko Woroni Ług (53 ha) sprzedał rzeczywisty radca stanu Aleksy Szarkow, a uroczysko Dubasiewszczyzna (77,5 ha), będące częścią majątku Połomin, sprzedał rzeczywisty radca stanu Mikołaj Zinowiew⁶³. Wyjątkowa sytuacja miała miejsce w majątku Kalno, którego pierwszy właściciel, radca stanu Aleksander Lewikow, na mocy testamentu z 1876 r. przepisał 21,85 ha włościaninowi Iwanowi Misiewiczowi, zarządcy

⁶² Pierwsi nabywcy sprzedali indywidualnym włościanom ogółem 465 ha (33,9%), spadkobiercy pierwszych nabywców – 450,1 ha (38%), a niespokrewnieni właściciele – 269,6 ha (28,1%).

⁶³ APB, SNSOG, sygnatury: 137, k. 159; 286, k. 21–22; 336, k. 92–93v.

posiadłości Lewikowa, który wszedł w posiadanie nieruchomości po śmierci testatora w 1884 r.⁶⁴

Spadkobiercy pierwszych właścicieli również sprzedawali majątki instrukcyjne indywidualnym włościanom. Trzynastohektarową Romaszkówkę (część majątku Harasimowicze) zakupił Mateusz Bućko od Nadziei Bulicz, wdowy po podpułkowniku, która z kolei odziedziczyła nieruchomość po swojej matce Karolinie Bulicz z domu Ertel, żonie pierwszego właściciela posiadłości, radcy stanu Jegora Bulicza. Majątek Mitrowszczyzna z folwarkiem Żuchowo kupił Józef Klim od asesora kolegiального Sergiusza Żyryckiego, który odziedziczył mienie po lekarzu wojskowym Mikołaju Żyryckim. Sprzedawcą majątku Odelsk była Aleksandra Bałabanow z domu Palmin, żona porucznika, spadkobierczyni pierwszego właściciela, radcy tytularnego Aleksandra Palmina. Działkę z majątku Dubnica (23,7 ha) nabył włościanin z Dojlidki Tomasz Surmacz od rzeczywistego radcy stanu Eugeniusza Kurlowa, syna pierwszego właściciela, gubernialnego zarządcy dóbr państwowych Jewgra Kurlowa. Majątek Słójka został w niewielkiej części (46 ha) sprzedany jedenastu włościanom przez pierwszego właściciela, sekretarza kolegiального Aleksandra Annienkowa i jego córki: Marię Dorengowską, Eugenię Łozowską oraz Annę i Ksenię Annienkow. Dwie działki z majątku Boguszewo (59,6 ha) zostały sprzedane dwóm włościanom przez żonę konsula, Zofię Żaryn z domu Trochimowska, oraz Natalię Morawicką z domu Dawydow, spadkobierczyni pierwszego właściciela, rzeczywistego radcy stanu Mikołaja Trochimowskiego. Radca dworu Aleksander Jefimow sprzedał 29 włościanom 30,5 ha ziemi instrukcyjnej z majątków Antoniuk i Wysoki Stoczek, które otrzymał w spadku po matce Annie Jefimow, żonie pierwszego właściciela posiadłości, rzeczywistego radcy stanu Aleksandra (syn Aleksandra) Jefimowa. W sprzedaży majątku Kolonia uczestniczyli spadkobiercy pierwszego właściciela Ernesta von Waltera – synowie Magnus i Ernest Walterowie, a także kolejni nabywcy: proboszcz prawosławnej parafii dojlidzkiej Flor Sosnowski, który w 1899 r. zakupił od Magnusa Waltera 72 ha z majątku Kolonia, oraz jego córka Maria Sosnowska, która po śmierci ojca w 1911 r. odziedziczyła nieruchomość instrukcyjną⁶⁵.

Pozostałe majątki instrukcyjne (w całości lub w części) zostały sprzedane przez kolejnych właścicieli, niespokrewnionych z pierwszymi nabywcami. Dwie działki należące do majątku Kamienna (o powierzchni 111 ha) sprzedała włościanom żona asesora kolegiального Maria Apiechtin, która wcześniej zakupiła nieruchomość od mieszczanina Antoniego

⁶⁴ APB, SNSOG, sygnatura: 287, k. 110–113v.

⁶⁵ APB, SNSOG, sygnatury: 162, k. 4–5v, 10–11v; 293, k. 155–156v; 322, k. 2–3; 326, k. 101–102v; 334, k. 190–191v; 336, k. 157–158v; 349, k. 147–150.

Malarczyka. Majątek Gliniszcz Małe (84 ha) został sprzedany w 1908 r. siedmiu włościanom przez Raisę, Anatola, Leonida i Włodzimierza Wołkowów, spadkobierców radcy stanu Piotra Wołkowa, który wcześniej odkupił go od pierwszego właściciela, rozjemcy pokoju powiatu białostockiego, radcy tytularnego Mikołaja Strelbickiego. Majątek Kobusy, którego pierwszym właścicielem był radca stanu Michał Dmitriew, kupił naczelnik urzędu pocztowo-telegraficznego Leon Szuchardt (1873 r.), a następnie odziedziczył go kupiec pierwszej gildii Henryk Szuchardt, który z kolei sprzedał 74,6 ha gruntów (40% majątku) trzem włościanom z powiatu bielskiego i dwóm z brzeskiego⁶⁶.

Strukturę gruntów zakupionych przez indywidualnych włościan charakteryzowała przewaga ziemi ornej (704,7 ha; 61%) ze znacznym odsetkiem użytków leśnych (265; 23%). Tereny leśne dominowały w powiecie białostockim, gdyż włościanie zakupili tam w całości dwa instrukcyjne rewiry leśne, Jaworówkę i Boguszewo, o łącznej powierzchni 120 ha. Łąki, pastwiska i wygony zajmowały 189,7 ha (16%). Z kolei najmniejszy obszar tworzyły siedliska (3,5 ha; 0,3%).

Na majątki instrukcyjne z powiatu sokólskiego sprzedane włościanom składały się zabudowy folwarczne i mieszkalne. Budynki gospodarcze znajdowały się w majątkach: Gliniszcz Małe⁶⁷, Jezierzysk⁶⁸, Romaszkówka⁶⁹, Ściebielec oraz Żuchowo⁷⁰.

W folwarkach dominowały typowe budynki rolnicze: chlewnie, owczarnie, spichrze, stodoły, stajnie, wozownie. Większość zabudowy w aktach notarialnych określana była jako „stara”. Obiekty gospodarcze były kryte słomą lub darnią. Jedynie domy mieszkalne miały dachówkę gontową. W niektórych posiadłościach znajdowały się obiekty przetwórstwa rolniczego oraz handlu, m.in. do majątku Ściebielec przynależał murowany dom gościnny (austeria) w Sokółce przy placu Aleksandrowsko-Bazarnym. Z kolei w uroczysku Romaszkówka położone były dwa młyny wodne z foluszami⁷¹.

⁶⁶ APB, SNSOG, sygnatury: 264, k. 354–363; 267, k. 35–36; 331, k. 80–84v; 342, k. 125–128v.

⁶⁷ Majątek Gliniszcz sprzedany przez spadkobierców rodziny Wołkow włościanom z Gliniszcz składał się ze starego drewnianego domu mieszkalnego krytego gontem, starego drewnianego domu krytego słomą (dla robotników), spichlerza, budynku dla bydła, stajni oraz budynku gospodarczego dla trzody. APB, SNSOG, sygnatura: 287, k. 31–32.

⁶⁸ W majątku Jezierzysk znajdowały się: stary dom mieszkalny kryty darnią, stary spichlerz kryty słomą, stary chlew dla bydła, kryty słomą, oraz stary spichlerz kryty słomą. APB, SNSOG, sygnatura: 335, k. 76–77.

⁶⁹ Mateusz Bućko, zam. w Romaszkówce, zakupił od Nadziei Bulicz, wdowy po podpułkowniku, młyny z foluszem. APB, SNSOG, sygnatura: 349, k. 147–150.

⁷⁰ Folwark Żuchowo, który nabył Józef Klim, składał się z domu mieszkalnego, spichlerza, budynku gospodarczego (stodoła), stajni, szopy dla owiec i bydła, budynku po karczmiu (wszystkie zabudowania drewniane). APB, SNSOG, sygnatura: 326, k. 101–102v.

⁷¹ APB, SNSOG, sygnatury: 286, k. 21–22; 349, k. 147–150.

Właściciele majątków instrukcyjnych sprzedawali nieruchomości indywidualnym włościanom w latach 1870–1913 po cenach wielokrotnie wyższych od ostatniego ich zakupu. Uwzględniając jednak koniunkturę gospodarczą i dynamiczny wzrost cen gruntów w Cesarstwie w drugiej połowie XIX w. wycena 1 ha nieruchomości instrukcyjnych w momencie ich sprzedaży włościanom była zróżnicowana i nie zawsze wiązała się z rzeczywistym wzrostem ich wartości (tabela 4.2.5). W siedmiu przypadkach odnotowano spadek wartości działek instrukcyjnych w odniesieniu do bieżącej ceny rynkowej gruntów (Mitrowszczyzna, Żuchowo, Knyszewicze, Odelsk, Kamienna, Boguszewo, Jaworówka). Pozostałe dziewięć działek / całych posiadłości sprzedano po cenach wyższych od rynkowych (Romazkówka, Jezierzysk, Gliniszczce, Ściebielec, Słójka, Kobusy, Antoniuk i Wysoki Stoczek, Sobiesk). Na wartość nieruchomości instrukcyjnych sprzedawanych włościanom wpływało wiele czynników, specyficznych dla poszczególnych transakcji i niepodlegających generalizacji: obecność i stan zachowania zabudowy gospodarczej, obiektów przetwórstwa rolniczego, handlu, lokalizacja posiadłości, jej zadłużenie w banku ziemskim czy też spekulacja ceną nieruchomości.

Nazwa majątku	Data zakupu przez ostatniego właściciela	Cena całościowa oraz 1 ha (w rublach)	Cena rynkowa 1 ha oraz skala wzrostu lub spadku wartości majątku instrukcyjnego	Data zakupu przez indywidualnych włościan	Cena całościowa oraz 1 ha	Cena rynkowa 1 ha oraz skala wzrostu lub spadku wartości majątku instrukcyjnego
Powiat sokólski						
Romazkówka	b.d.	b.d.	b.d.	1912	3 500/269	70 (+284%)
Jezierzysk	1874	360/6,8	14 (-52%)	1906	3 250/135,5	85 (+177%)
Żuchowo	1868	2 024/13	18 (-28%)	1906	15 000/72	85 (-15%)
Mitrowszczyzna	1871	189/3	18,5 (-84%)			
Gliniszczce	1892	3 300/39	38 (+3%)	1908	6 000/71,5	70 (+2%)
Knyszewicze	1878	1 400/5	19 (-74%)	1911	2 500/47	68 (-31%)
Odelsk	1867	1 429/6	18 (-67%)	1909	2750/45	62 (-28%)
Kamienna	1895	15 000/58	40 (+45%)	1913	4 362/39,3	74 (-47%)
Ściebielec	1867	2 502/19	18 (+6%)	1870	2 501/19	18,5 (+3%)
Słójka	1867	6 036/7,6	18 (-58%)	1890	700/71,4	37 (+93%)
			18 (-58%)	1906	4 200/350	85 (+311%)
			18 (-58%)	1910	1 585/65,5	64,5 (+1,5%)
Powiat bielski						
Kobusy	1872	1 823/9,7	18,5 (-48%)	1912	9 790/128	70 (+83%)
Powiat białostocki						
Kolonia	1872	812/7,5	18,5 (60%)	1912-1913	3 050/824	72 (+1044%)
Antoniuk i Wysoki Stoczek	1870	2 019/7,9	18,5 (-57%)	1913	7 420/243	74 (+228%)

Boguszewo	1871	5 993/37	18,5 (+100%)	1907	3 900/65,5	80 (-18%)
Sobiesk- Wilamówka	b.d.	b.d.	b.d.	1882	1 500/24,5	22 (+11%)
Jaworówka	1871	2 299/37,5	18,5 (102%)	1876	1 010/16,5	19 (-13%)
Razem					73 018	

Tabela 4.2.5. Porównanie wyceny majątków instrukcyjnych zakupionych przez ostatnich właścicieli z wartością nieruchomości sprzedanych indywidualnym włościanom. Wykaz sporządzony na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Najzamożniejszym włościaninem, który zakupił w całości dwa majątki instrukcyjne, był Józef Klim z Trzyrzecza. W 1906 r. nabył on od Sergiusza Żyryckiego fermę Żuchowo i Mitrowszczyznę za 15 tys. rubli (tabela 4.2.6). Wycena 1 ha majątku była o 15% niższa od wartości rynkowej gruntów w 1906 r. Ponadto zysk ze sprzedaży majątku obniżało jego zadłużenie w Petersbursko-Tulskim Banku Ziemskim na kwotę 5010 rubli. Klim zobowiązał się spłacić zadłużenie oraz wypłacić pozostałe 7990 rubli Żyryckiemu. Należy również zwrócić uwagę, że Józef Klim jako zarządca lub dzierżawca majątku Trzyrzecze dysponował znaczną gotówką, ponieważ spłacił Żyryckiego. Zobligował się też pokryć zadłużenie w Banku Ziemskim w ciągu 43 lat. Pomimo obciążenia dłużnego majątku wobec Banku sprzedaż Żuchowa i Mitrowszczyzny przyniosła obopólne korzyści uczestnikom transakcji. Sergiusz Żyrycki nie poniósł nakładów finansowych związanych z nabyciem majątku (był jego spadkobiercą) i z jego eksploatacją (czerpał zyski z dzierżawy). Z kolei Józef Klim nabył majątek ziemski za niewielką cenę.

Poniżej wartości rynkowej sprzedano także Jaworówkę, która przez krótki okres (5 lat) należała do pierwszego właściciela Mikołaja Trochimowskiego. W 1876 r. sprzedał on rewir leśny włościanom pochodzącym z Dydul (powiat bielski) za cenę o 13% niższą od jej wartości rynkowej. Na obniżoną wartość nieruchomości wpłynął prawny zakaz sprzedaży ziemi włościanom-katolikom, którzy przeważali w okolicznych miejscowościach. Trochimowski znalazł nabywców w odległych o 80 km Dydulach. Aby zachęcić włościan do kupna, właściciel zobowiązał się obniżyć cenę posiadłości.

Jezierzyk sprzedano za sumę niemal dwukrotnie przekraczającą cenę rynkową 1 ha (135,5 rubli/ha). Prawdopodobnie o wysokiej wycenie nieruchomości zadecydowały spekulacja ceną przez sprzedającego syna właścicieli Mikołaja Benediktowa oraz potrzeba miejscowych włościan poszerzenia swoich gospodarstw sąsiadujących z majątkiem Jezierzysk.

Na wysoką kwotę wyceniono też Romaszkówkę – 3500 rubli (269 rubli/ha). Mimo że majątek liczył tylko 13 ha, to posiadał dwa działające młyny z foluszami, które wpłynęły na wartość całej nieruchomości.

Najdrożej sprzedano pojedyncze działki z podbiałostockich majątków Kolonia (824 ruble/ha) i Antoniuk (243 ruble/ha). W 1913 r. właściciel majątku Antoniuk radca dworu Aleksander Jefimow sprzedał 29 parcel przylegających do gruntów miasta Białegostoku, położonych w sąsiedztwie cmentarza katolickiego i własności fabrykanta Hermana Commichau⁷². Wszyscy właściciele prawdopodobnie byli dzierżawcami zakupionych działek, ponieważ na parcelach już znajdowały się należące do nabywców domy mieszkalne oraz pomieszczenia gospodarcze niebędące przedmiotem transakcji kupna-sprzedaży. O wysokiej cenie działek decydowała ich lokalizacja (sąsiedztwo z gruntami miejskimi Białegostoku). Podmiejskie położenie wpłynęło również na wysoką cenę majątku Kolonia. Właściciele rozparcelowali część nieruchomości położonej w uroczysku Zacisze, graniczącym z ziemią wsi Skorupy i Szosą Wasilkowską oraz własnością Kolei Poleskiej. Działki usytuowane były w pobliżu Dworca Poleskiego i koszar 64. Kazańskiego Pułku Piechoty⁷³.

Nazwa majątku	Rok sprzedaży	Sprzedawca	Wycena ogólna (w rublach)	Wycena 1 ha	Oplacono	Zadłużenie (w rublach)
Powiat sokólski						
Gliniszczę Male	1908	spadkobiercy radcy stanu Piotra Wołkow	6 000	71,5	3 315	2685 – Grodzieński Bank Ziemiński
Jezierzyk	1906	wdowa po asesorze kolegiálním Awdotia Benediktowa	3 250	135,5	1 500	1750 – Grodzieński Bank Włociański
Jezierzyk	1910	wdowa po asesorze kolegiálním Awdotia Benediktowa	4 000	137,9	1 000	3000 – Awdotia Benediktowa
Kamienna	1913	żona radcy stanu Maria Apiechtnin	2 362	42,4	2 362	–
Kamienna	1913	żona radcy stanu Maria Apiechtnin	2 000	35	2 000	–
Knyszewicze (uroczysko Woroni Ług)	1911	rzeczywisty radca stanu Aleksy Szarkow	2 500	47	b.d.	2500 – Bank Włociański
Odelsk	1909	żona porucznika Aleksandra	900	45,9	900	–

⁷² APB, SNSOG, sygnatura: 187, k. 165–165v, 197–197v.

⁷³ APB, SNSOG, sygnatury: 136, k. 53–54; 150, k. 257–258.

		Bałabanow z domu Palmin				
Odelsk	1909	żona porucznika Aleksandra Bałabanow z domu Palmin	1 850	45	1 850	–
Romaszkówka	1912	wdowa po podpułkownik u Nadzieja Bulicz	3 500	269	2 000	1500 – Nadzieja Bulicz
Słójka	1890	rzeczywisty radca stanu Aleksander Annienkow	700	71,4	500	200 – Aleksander Annienkow
Słójka	1906	rzeczywisty radca stanu Aleksander Annienkow	4 200	350	4 200	–
Słójka	1910	spadkobiercy Aleksandra Annienkowa	1 585	65,5	1 585	–
Ściebielec	1870	radca stanu Paweł Niebolsin	2 501	19	2 501	–
Żuchowo i Mitrowszczyzna	1906	asesor kolegiálny Sergiusz Żyrycki	15 000	72	7 990	5010 – Petersbursko-Tulski Bank Ziemski 2000 – Sergiusz Żyrycki
Razem			50 348	66	31 703	18 645
Powiat bielski						
Kobusy	1912	naczelnik urzędu pocztowego Leon Szuchardt	2 260	129	220	2040 – Bank Włociański
Kobusy	1912	naczelnik urzędu pocztowego Leon Szuchardt	1 970	120	190	1780 – Bank Włociański
Kobusy	1912	naczelnik urzędu pocztowego Leon Szuchardt	1 800	138,5	200	1600 – Bank Włociański
Kobusy	1912	naczelnik urzędu pocztowego Leon Szuchardt	1 840	120	180	1660 – Bank Włociański
Kobusy	1912	naczelnik urzędu pocztowego Leon Szuchardt	1 920	135	300	1620 – Bank Włociański
Razem			9 790	128	1 090	8 700
Powiat białostocki						

Antoniuk i Wysoki Stoczek	1913	radca dworu Aleksander Jefimow	7 420	243	7 420	–
Boguszewo	1907	żona rzeczywistego radcy stanu Zofia Żaryn	600	11	600	–
Boguszewo	1907	żona rzeczywistego radcy stanu Zofia Żaryn	3 300	48,6	3 300	–
Jaworówka	1876	rzeczywisty radca stanu Mikołaj Trochimowski	1 010	16,5	1 010	–
Kolonia	1895–1899	Magnus von Walter	700	583	700	–
Kolonia	1902	duchowny Flor Sosnowski	1 800	4 500	1 800	–
Kolonia	1912	córka duchownego Maria Sosnowska	1 520	2 640	1 520	–
Kolonia	1912–1913	mieszczanin Aleksander Koch	1 530	1 700	1 530	–
Sobiesk	1881	ziemianin Stefan Golak i kolegialny registrator Rodion Golak	1 500	24,5	1 500	–
Razem			19 380	89,6	19 380	–

Tabela 4.2.6. Sprzedawcy oraz wycena majątków instrukcyjnych zakupionych przez indywidualnych włościan w dawnym obwodzie białostockim w latach 1870–1913. Wykaz sporządzony na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Reasumując, całkowita wartość wszystkich działek zakupionych przez indywidualnych nabywców wynosiła 73 018 rubli. Zadłużenie włościan – indywidualnych nabywców stanowiło 27 345 rubli (34,4% ogólnej wartości zakupionych majątków) [tabela 4.2.6]. Włościanie podczas zawierania umów notarialnych oraz w ramach zaliczek opłacili 52 173 ruble (65,6%)⁷⁴. Duży odsetek opłaconych transakcji świadczy o zasobności włościańskich nabywców, którzy zdecydowali się na powiększenie swoich gospodarstw rolnych. Również posiadanie większej gotówki i tym samym możliwość zaciągnięcia mniejszego kredytu w Banku Włościańskim wpłynęły na podjęcie decyzji przez niektórych włościan o samodzielnym nabyciu nieruchomości, z pominięciem członkostwa w spółkach włościańskich.

Strukturę narodowościową włościan, którzy zakupili majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim, obrazuje wykres 4.2.4. Spośród kupujących przeważały osoby

⁷⁴ Włościanie byli zadłużeni wobec Grodzieńskiego Banku Włościańskiego (12 950 rubli i 47,5%), Banku Ziemskiego (7695 rubli i 28%) oraz byłych właścicieli nieruchomości (6700 rubli i 24,5%).

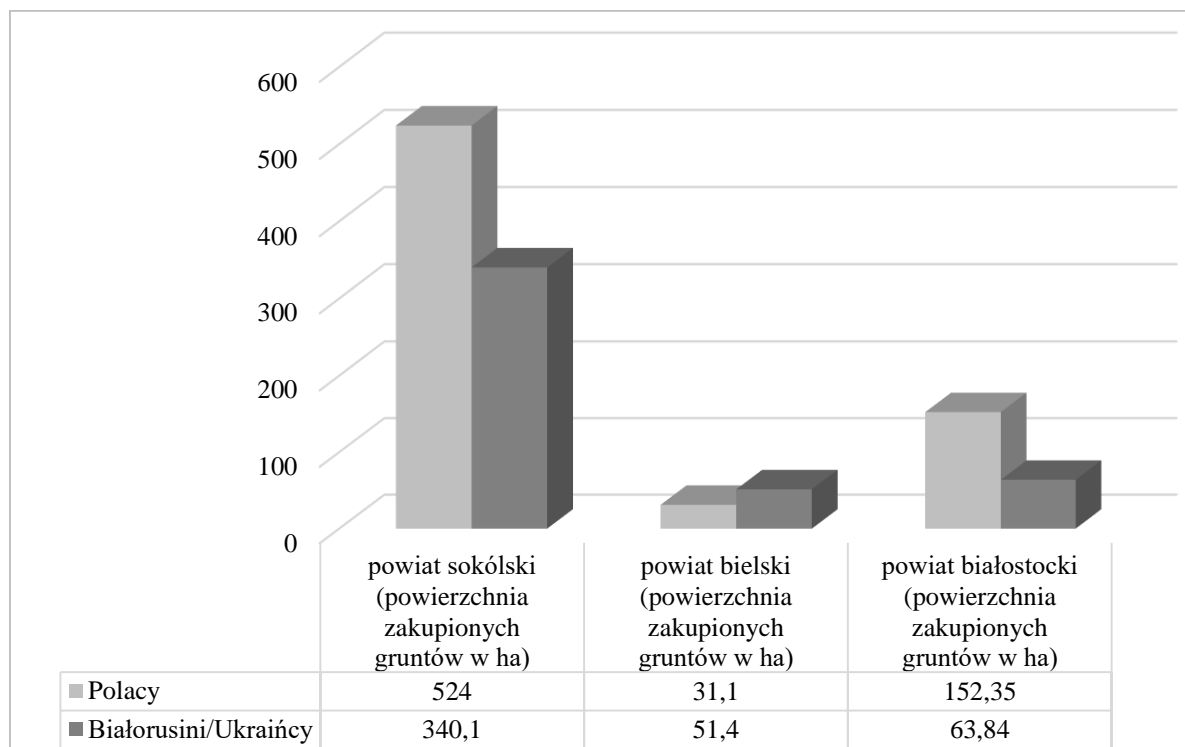
polskiego pochodzenia (78 włościan i 71,5%), które nabyły największą powierzchnię gruntów (707,45 ha i 61%). Znacznie mniejszy odsetek nabywców występował wśród Białorusinów i Ukraińców (31 włościan i 28,5% oraz 455,35 ha i 39%). Średnia powierzchnia gruntów przypadająca na jednego włościanina danej narodowości kształtowała się następująco: Polacy – 9 ha/1 os., Białorusini/Ukraińcy – 18 ha/1 os. Parcele zakupione przez polskich włościan były bardzo zróżnicowane (od 208 ha do 0,05 ha). Mniejsze dysproporcje występowały zaś wśród białoruskich i ukraińskich nabywców.

Polacy dominowali w powiatach sokólskim (24 włościan i 524 ha) i białostockim (50 włościan i 152,35 ha). Mieszkali w miejscowościach usytuowanych w sąsiedztwie lub w niewielkiej odległości od zakupionych nieruchomości ziemskich (Gliniszcz, Kamienna, Nowinka, Romaszkówka, Szudziałowo). Szczególnie duży ich odsetek występował na przedmieściach Białegostoku (uroczyska Antoniuk i Wygoda), skąd pochodziła większość nabywców majątków instrukcyjnych Antoniuk i Kolonia. Polscy włościanie zakupili działki o całkowitej wartości 54 517 rubli (74,6%). Z tej sumy opłacili 43 706 rubli (80%). Średnia wartość 1 ha wynosiła około 77 rubli, obciążonego kredytem o wysokości 15,3 rubli (20%). Niski poziom zadłużenia w Bankach Włościańskim i Ziemskim potwierdza to, że nabywcy dysponowali znaczną gotówką. Należy również dodać, że parcele podmiejskie przeznaczone pod zabudowę mieszkaniowo-handlową były najdroższe spośród wszystkich zakupionych udziałów. Wartość pojedynczej działki o średniej powierzchni 0,1 ha wynosiła 38 rubli. O zamożności polskich włościan świadczy ich samodzielne wykupywanie całych majątków instrukcyjnych: Mitrowszczyzna, Żuchowo, Gliniszcz Małe i Romaszkówka. Do najzamożniejszych polskich włościan należy zaliczyć Józefa Klima z Trzyrzecza, Mateusza Bućko z Romaszkówki i Ignacego Szyszko z Mroczek.

Białoruscy i Ukraińcy indywidualni nabywcy zostali odnotowani w powiatach: sokólskim (11 włościan i 340,1 ha), białostockim (20 włościan i 63,84 ha) oraz bielskim (4 włościan i 51,4 ha). Większość prawosławnych właścicieli posiadała swoje nieruchomości w sąsiedztwie majątku instrukcyjnego Jezierzysk i uroczysk Zacisze i Kolonia. Wyjątek stanowiła czwórka chłopów: pochodzący z powiatu prużańskiego Semen Gryniewicz po korzystnej cenie zakupił posiadłość Ściebielec w powiecie sokólskim, w celu lokaty kapitału, wykorzystując przy tym koneksje z właścicielem, radcą stanu Pawłem Niebolsinem⁷⁵, Konstancy Kruczynin, zamieszkały w Sokółce, zakupił 53 ha z majątku Knyszewicze, a pochodzący z powiatu brzeskiego Roman i Grzegorz Sakowiczowie z Szalicz kupili parcele z

⁷⁵ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 82.

majątku Kobusy. Białoruscy/ukraińscy właściciele nabyli działki instrukcyjne za ogólną sumę 18 501 rubli, z której opłacili 8460 rubli (46%). Średnia wartość 1 ha wynosiła 40 rubli z kredytowym obciążeniem w wysokości 22 rubli (55%).

Wykres 4.2.4. Powierzchnia gruntów zakupionych przez indywidualnych włościan różnej narodowości w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej w latach 1870–1913. Opracowanie własne.

Indywidualni włościanie w latach 1870–1913 zakupili 1162,8 ha ziemi instrukcyjnej stanowiącej 13,1% całkowitej powierzchni majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim. Wykup majątków zwiększył stan posiadania tej grupy społecznej kosztem rosyjskiego ziemiaństwa. Osiem nieruchomości instrukcyjnych znalazło się w całkowitym posiadaniu indywidualnych nabywców: Gliniszczce, Jaworówka, Jezierzysk, Mitrowszczyzna, Romaszkówka, Sobiesk, Ściebielec, Żuchowo. Nieruchomości, których znaczący odsetek wykupili chłopi, to: Kobusy (40,6% – 76,5 ha), Boguszewo (37% – 59,6 ha), Odelsk (26% – 60,6 ha). Pojedyncze zaś parcele sprzedane włościanom z majątków Knyszewicze (19% – 53 ha), Połomin (26% – 77,5 ha), Kamienna (32% – 111 ha) stanowiły „resztki” ziemi pozostawionej przez właścicieli po wcześniejszej sprzedaży reszty wymienionych posiadłości spółkom włościańskim. Sprzedaż majątków włościanom wpłynęła na zmianę struktury narodowościowej ich właścicieli, którymi zostały osoby nierosyjskiego pochodzenia: 78 polskich włościan wykupiło 707,45 ha gruntów (61%), a 31 Białorusinów/Ukraińców – 455,35 ha (39%). Do najzamożniejszych nabywców należeli Polacy, którzy zakupili w całości

największą liczbę majątków (6) i mieli niewielkie zadłużenie w Banku Włociańskim (20%). Umożliwienie włościanom aktywnego uczestnictwa w rynku nieruchomościami ziemskimi miało wpływ na wzrost przedsiębiorczości tej grupy społecznej. Stali się oni właścicielami nie tylko użytków rolnych, lecz także kupowali przemysłowe obiekty przetwórstwa rolniczego (młyny, folusze, np. Romaszkówka) i handlu (austeria w Ściebielcu). Ponadto zwiększyła się mobilność przestrzenna wśród chłopów, którzy nabyli nieruchomości często usytuowane w różnych powiatach (Szereszów–Ściebielec, Dydule–Jaworówka, Szaliche–Kobusy).

ANEKS

Lp.	Nazwisko i imię	Zamieszkanie	Majątek instrukcyjny	Powierzchnia w ha	Pochodzenie
Powiat sokólski					
1.	Surmacz Tomasz	Dojlidki	Dubnica	23,7	polskie
2.	Łapicz Szymon	Gliniszcz Małe	Gliniszcz	14,2	polskie
3.	Łapicz Klemens	Gliniszcz Małe	Gliniszcz	14,2	polskie
4.	Gres Karol	Gliniszcz Małe	Gliniszcz	14,2	polskie
5.	Bułkowski Michał	Gliniszcz Małe	Gliniszcz	14,2	polskie
6.	Bułkowski Bartłomiej	Gliniszcz Małe	Gliniszcz	14,2	polskie
7.	Łapicz Michał	Gliniszcz Małe	Gliniszcz	6,5	polskie
8.	Łapicz Jan	Gliniszcz Małe	Gliniszcz	6,5	polskie
9.	Siedleccy Antoni, Józef i Maciej	Jezerzysk	Jezerzysk	29	polskie
10.	Kurza Prokopij	Jezerzysk	Jezerzysk	24	białoruskie/ ukraińskie
11.	Jan Misiewicz	Kalno	Kalno	21,85	białoruskie/ ukraińskie
12.	Siedzik Paweł	Nowa Wieś	Kamienna	56	polskie
13.	Niemirowicz Gabriel	Kamienna	Kamienna	55	polskie
14.	Kruczynin Konstanty	Sokółka	Knyszewicze	53	białoruskie/ ukraińskie
15.	Klim Józef	Trzyrzecze	Mitrowszczyzna i Żuchowo	208	polskie
16.	Zawadzki Michał	Pieszczaniki	Odelsk	41	białoruskie/ ukraińskie
17.	Woronowicz Feliks	Sokółka	Odelsk	19,6	polskie
18.	Bielawski Józef i Lewicki Józef	Dubasiewszczyzna	Połomin	77,5	białoruskie/ ukraińskie
19.	Bućko Mateusz	Romaszkówka	Romaszkówka	13	polskie
20.	Filonowicz Stefan	Wierzchlesie	Słójka	12	białoruskie/ ukraińskie
21.	Łuszczewska Karolina	Dworzysk	Słójka	9,8	polskie
22.	Jacewicz Michał	Nowinka	Słójka	4	polskie
23.	Sobolewski Aleksander	Markowy Wygon	Słójka	3,8	polskie
24.	Milata Antoni	Nowinka	Słójka	3,3	polskie
25.	Żerel Ignacy	Szudziałowo	Słójka	3,3	polskie
26.	Wojtkowski Kazimierz	Szudziałowo	Słójka	2,2	polskie

27.	Maliszewski Piotr	Szudziałowo	Słójka	2,2	polskie
28.	Maliszewski Mikołaj	Szudziałowo	Słójka	2,2	polskie
29.	Czeremcha Antoni	Wierzchlesie	Słójka	1,6	polskie
30.	Filonowicz Michał	Wierzchlesie	Słójka	1,6	białoruskie/ ukraińskie
31.	Grynkiewicz Semen i spadkobierca Michał	Szereszewska <i>wolost</i>	Ściebielec	131	białoruskie/ ukraińskie
32.	Nosko Franciszek	Sokółka	Ściebielec	3,3	polskie
Razem				864,1	

Tabela 4.2.12A. Majątki i działki instrukcyjne zakupione przez indywidualnych włościan w powiecie sokólskim. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Lp.	Nazwisko i imię	Zamieszkanie	Majątek instrukcyjny	Powierzchnia w ha	Pochodzenie
Powiat bielski					
1.	Bożko Dymitr	Widowo	Hołowiesk	5,5	białoruskie/ ukraińskie
2.	Porzeziński Benedykt	Kalnica	Kalnica	0,3	polskie
3.	Krupkowski Jan	Załużskie-Poduchowne	Kalnica	0,3	polskie
4.	Kozłowski Tomasz	Sady	Kobusy	17,5	polskie
5.	Kobus Jan	Makarki	Kobusy	16,4	białoruskie/ ukraińskie
6.	Sakowicz Grzegorz	Szalicze pow. brzeski	Kobusy	15,3	białoruskie/ ukraińskie
7.	Sakowicz Roman	Szalicze pow. brzeski	Kobusy	14,2	białoruskie/ ukraińskie
8.	Oleksiuk Piotr	Sady	Kobusy	13	polskie
Razem				82,5	

Tabela 4.2.13A. Majątki i działki instrukcyjne zakupione przez indywidualnych włościan w powiecie bielskim. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Lp.	Nazwisko i imię	Zamieszkanie	Majątek instrukcyjny	Powierzchnia w ha	Pochodzenie
Powiat białostocki					
1.	Świdziniewski Marcin	Antoniuk	Antoniuk	3,3	polskie
2.	Zaleski Kazimierz	Zawady	Antoniuk	2,7	polskie
3.	Kremer Karol	Antoniuk	Antoniuk	1,7	polskie
4.	Kłosowski Stanisław	Antoniuk	Antoniuk	1,7	polskie
5.	Pawłowicz Paweł	Antoniuk	Antoniuk	1,3	polskie
6.	Michalczuk Marcin	Antoniuk	Antoniuk	1,3	polskie
7.	Drotejko Kazimierz	Antoniuk	Antoniuk	1,2	polskie
8.	Ryngielewicz Wincenty	Antoniuk	Antoniuk	1,2	polskie
9.	Matejczuk Wojciech	Antoniuk	Antoniuk	1,2	polskie
10.	Gil Jan	Antoniuk	Antoniuk	1,2	polskie

11.	Kamiński Kazimierz	Antoniuk	Antoniuk	1,2	polskie
12.	Stawecki Maciej	Antoniuk	Antoniuk	1,2	polskie
13.	Wiszniewska Teofila	Antoniuk	Antoniuk	1,2	polskie
14.	Zinkiewicz Franciszek	Antoniuk	Antoniuk	1,1	polskie
15.	Piekutowski Wawrzyniec	Antoniuk	Antoniuk	1,1	polskie
16.	Denis Julian	Antoniuk	Antoniuk	1,1	polskie
17.	Michalczuk Paweł	Antoniuk	Antoniuk	1,1	polskie
18.	Piekuto Wincenty	Antoniuk	Antoniuk	0,7	polskie
19.	Trypus Michał	Antoniuk	Antoniuk	0,7	polskie
20.	Cudowski Antoni	Antoniuk	Antoniuk	0,6	polskie
21.	Gil Wincenty	Antoniuk	Antoniuk	0,6	polskie
22.	Wróblewski Wincenty	Antoniuk	Antoniuk	0,6	polskie
23.	Kaliszewski Andrzej	Antoniuk	Antoniuk	0,6	polskie
24.	Gawryluk Józefa	Antoniuk	Antoniuk	0,6	polskie
25.	Białous Feliks	Antoniuk	Antoniuk	0,5	polskie
26.	Borysewicz Jan	Antoniuk	Antoniuk	0,4	polskie
27.	Wiszniewski Józef	Antoniuk	Antoniuk	0,2	polskie
28.	Birbirenko Trofim	Antoniuk	Antoniuk	0,1	białoruskie/ ukraińskie
29.	Cylc Adolf	Antoniuk	Antoniuk	0,1	polskie
30.	Kulesza Jakub i Aleksander	Kolonia Dębina koło Krypna	Boguszewo	48,6	polskie
31.	Czajkowski Stanisław	Kolonia Dębina	Boguszewo	11	polskie
32.	Myśliwiec Piotr i Józef	Dydule	Jaworówka	61,2	białoruskie/ ukraińskie
33.	Sadowski Wincenty	Ciasne	Kolonia	0,6	białoruskie/ ukraińskie
34.	Grunert Fryderyk	Zacisze	Kolonia	0,5	białoruskie/ ukraińskie
35.	Kuźma Stefan	Borki pow. Sokólski	Kolonia	0,4	białoruskie/ ukraińskie
36.	Listopadow Michał	Zacisze	Kolonia	0,2	białoruskie/ ukraińskie
37.	Koncewicz Stanisław	Grabówka	Kolonia	0,1	polskie
38.	Liczikow Michał	Zacisze	Kolonia	0,1	białoruskie/ ukraińskie
39.	Konończuk Adrian	Wygoda	Kolonia	0,1	polskie
40.	Szaronowa Stefania	Kolonia	Kolonia	0,1	białoruskie/ ukraińskie
41.	Ciereszko Józef	Białystok	Kolonia	0,07	polskie
42.	Kołodko Antoni	Wygoda	Kolonia	0,07	polskie
43.	Koñous Jan	Wygoda	Kolonia	0,07	białoruskie/ ukraińskie
44.	Popławscy Mateusz i Ann	Wygoda	Kolonia	0,07	polskie
45.	Stankiewicz Maria	Wygoda	Kolonia	0,07	polskie
46.	Michajłow Maria	Zacisze	Kolonia	0,07	białoruskie/ ukraińskie

47.	Czajkowski Franciszek	Białystok	Kolonia	0,07	polskie
48.	Piszczyk Filip	Kolonia	Kolonia	0,06	białoruskie/ ukraińskie
49.	Mikuła Leon	Zacisze	Kolonia	0,06	białoruskie/ ukraińskie
50.	Aleksiejczuk Klemens	Zacisze	Kolonia	0,05	białoruskie/ ukraińskie
51.	Kucharczyk Andrzej	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
52.	Ancypa Andrzej	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
53.	Borowski Paweł	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
54.	Chorąży Piotr	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
55.	Gumienny Wincenty	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
56.	Łomot Antoni	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
57.	Ostrowski Kazimierz	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
58.	Osiecki Konstanty	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
59.	Wenśław Stanisław	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
60.	Łuczewski Stefan	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
61.	Onisko Mateusz	Wygoda	Kolonia	0,05	białoruskie/ ukraińskie
62.	Aleksiejczuk Jan i Eudokia	Wygoda	Kolonia	0,05	białoruskie/ ukraińskie
63.	Leonowicz Adam i Julia	Wygoda	Kolonia	0,05	białoruskie/ ukraińskie
64.	Bakun Adam	Wygoda	Kolonia	0,05	białoruskie/ ukraińskie
65.	Kazimierz Banczer	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
66.	Karpacz Wasyl i Stefanida	Wygoda	Kolonia	0,05	białoruskie/ ukraińskie
67.	Kazakow Sidor	Kolonia	Kolonia	0,05	białoruskie/ ukraińskie
68.	Bielecki Piotr	Wygoda	Kolonia	0,05	polskie
69.	Łuszczewska Katarzyna	Zacisze	Kolonia	0,03	białoruskie/ ukraińskie
70.	Szyszko Ignacy	Mrocзки	Sobiesk	61,2	polskie
Razem				216,2	

Tabela 4.2.14A. Majątki i działki instrukcyjne zakupione przez indywidualnych włościan w powiecie białostockim. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

4.2.3. Włościańscy nabywcy. Podsumowanie

Włościańscy nabywcy (485 osób) zachowali ogółem 3988 ha, co stanowiło 44% całości gruntów instrukcyjnych sprzedanych w byłym obwodzie białostockim. Spośród włościan dominowali przedstawiciele spółek (375 członków), którzy zakupili 2825 ha. Z kolei 110 prywatnych włościan nabyło 1162,8 ha. Średnia powierzchnia działki instrukcyjnej przypadającej na jednego włościanina wynosiła 8 ha. Większe parcele zakupili prywatni nabywcy – 10,5 ha, w porównaniu z członkami spółek – 7,5 ha. Wartość działek zakupionych przez chłopów w latach 1870–1913, abstrahując od wahań rynkowych gruntów w omawianym okresie, wynosiła 513 rubli/8 ha (64 ruble/ha). Parcela chłopska była obciążona zadłużeniem w

wysokości 310 rubli (60%). Zamożniejsi byli indywidualni nabywcy, którzy opłacili około 65% wartości nieruchomości, podczas gdy członkowie spółek uiszcili jedynie 30% całkowitej kwoty.

Struktura narodowościowa omawianej grupy społecznej kształtowała się następująco. Dwustu pięciu polskich włościan zakupiło ogółem 1720 ha (43%). Na jednego właściciela przypadała parcela o powierzchni około 8 ha. Polscy właściciele dominowali w powiecie sokólskim, gdzie 128 osób nabyło 1475 ha. Średnie zadłużenie działek zakupionych przez Polaków wynosiło 41%⁷⁶. Białorusini/Ukraińcy byli najliczniejszą grupą narodowościową spośród włościańskich nabywców (280 prawosławnych wykupiło 2268 ha). Wielkość pojedynczej działki była taka sama jak w przypadku polskich właścicieli i wynosiła 8 ha. Parcele należące do białoruskich/ukraińskich włościan były obciążone zadłużeniem wynoszącym 54% jej wartości. Prawosławni włościańscy nabywcy przeważali w powiecie sokólskim, gdzie zakupili 1530 ha gruntów (116 osób).

Włościanie przyczynili się do całkowitej dekoncentracji i tym samym likwidacji 18 posiadłości instrukcyjnych na Białostocczyźnie (Dubnica, Gliniszczce, Hodyszewo, Jaworówka, Jezierzysk, Kamienna, Kleiniki, Knyszewicze, Leszczany, Mitrowszczyzna, Mytyczko, Poganica, Połomin, Romaszkówka, Sterpejki, Ściebielec, Tylwica, Żuchowo).

Część majątków instrukcyjnych sprzedanych towarzystwom włościańskim, które zostały wcześniej skonfiskowane polskiemu ziemiaństwu za udział w powstaniu styczniowym (Kobusy, Leszczany, Sterpejki i Tylwica), uległa częściowej depolonizacji w związku z ich sprzedażą białoruskim/ukraińskim włościanom. Skonfiskowany Czarnockiemu majątek Kobusy został sprzedany prawosławnym indywidualnym włościanom z powiatów brzeskiego i bielskiego (59 ha, 31%), a Leszczany – konfiskata u Józefa Ejsmonta – zakupiło Towarzystwo Leszczańskie (313 ha, 100%). Odsetek powierzchni gruntów należących do Sterpejek (była wł. Terpiłowskiego) i Tylwicy (była wł. Napoleona Ołdakowskiego), zakupionych przez prawosławnych chłopów, wynosił odpowiednio 75% i 77%.

Sprzedaż majątków instrukcyjnych włościanom przyczyniła się do ich migracji terytorialnej z przeludnionych wsi w celu założenia nowych, samowystarczalnych gospodarstw rolnych zlokalizowanych na zakupionych parcelach. Przy założeniu, że gospodarstwo rolne, aby było samowystarczalne i generowało zysk, powinno posiadać minimum 11 ha użytków rolnych⁷⁷, to włościanie utworzyli w ten sposób 131 samodzielnych posiadłości rolnych. W

⁷⁶ W przypadku towarzystw uwzględnione zostały tylko spółki utworzone w całości przez włościan wyznania katolickiego.

⁷⁷ W epoce powłaszczeniowej za gospodarstwo samodzielne ekonomicznie uznaje się takie, w którym dochody pochodzące z własnego gospodarstwa przewyższają wydatki na cele podatkowe, konsumpcyjne inwestycje. W związku z powyższym należy przyjąć minimalną wielkość 10 dziesięcin (11 ha) użytków rolnych jako niezbędną

macierzystych wsiach (do 1 km od pierwotnego miejsca zamieszkania) powstały 34 nowe gospodarstwa, w innych miejscowościach rodzimej gminy (1–10 km) – 42, na obszarze innej gminy macierzystego powiatu (10–30 km) – 32, a w innym powiecie (powyżej 30 km) – 23.

4.3. Mieszczanie i kupcy

Instrukcja regulowała kwestie zakupu majątków instrukcyjnych przez mieszczan i kupców. Akt normatywny zastrzegał jednak, że wymienione grupy społeczne mogą kupować nieruchomości należące do państwa i zlokalizowane na obszarach miejskich. Ponadto mieszczanie nabywcy podlegali weryfikacji narodowościowej. Prawo ograniczało możliwość zakupu tylko do kupców i mieszczan rosyjskiego pochodzenia⁷⁸. Zapisy *Instrukcji* zobowiązywały tych ostatnich do opłacenia 1/5 wartości majątku, którą wcześniej oszacowały organy państwowe. Pozostałą sumę musieli spłacać w półrocznych ratach przez 37 lat⁷⁹. Wydaje się, że przytoczony przepis *Instrukcji* zezwalający mieszczanom na zakup instrukcyjnych nieruchomości położonych w granicach miast należy rozszerzyć. To znaczy mieli oni prawo nabywać wszystkie rodzaje majątków, w tym nieruchomości znajdujące na się w miastach⁸⁰.

Trzydziestu dwóch mieszczan zakupiło 528,5 ha ziemi stanowiącej około 6% całkowitej powierzchni majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim. Średnia wielkość udziału przypadającego na jednego kupującego wynosiła 16,7 ha⁸¹. Większość nabywców mieszkała w miastach (Grodno, Bielsk, Odelsk), na przedmieściach (Widowo – wieś mieszczńska koło Bielska) lub w sąsiedztwie majątków instrukcyjnych (Jaroszkówka, Piliki, Siekluki, Użyki), co sprzyjało ich sprzedaży mieszczanom i kupcom. Część sprzedawców mieszkała w miastach lub поблизу оśrodków miejskich, co także ułatwiało kontakt z potencjalnymi nabywcami⁸². Mieszkańcy miast i przedmieść kupowali przeważnie niewielkie

do samodzielnego funkcjonowania takiego gospodarstwa, abstrahując od pewnych ograniczeń konsumpcyjnych i inwestycyjnych. J. Szumski, *Uwłaszczenie chłopów w obwodzie białostockim oraz północno-wschodniej części Królestwa Polskiego*, w: *Wieś i rolnictwo ziem północno-wschodniej Polski w II połowie XIX i początkach XX wieku*, red. A. Dobroński, Białystok 1984, s. 35–37.

⁷⁸ *Находящаяся въ городахъ казенныя имущества дозволяется приобрѣтать [...] русскимъ купцамъ и мѣщанамъ*, w: *Инструкція...*, *с. 11*, s. 33; J. Danieluk, *Instrukcja z 23 lipca 1865 roku...*, s. 150–151; M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1888–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018, s. 347–348.

⁷⁹ *Инструкція...*, *с. 15*, s. 34.

⁸⁰ Mieszczanin Konstanty Kozyrski, który zakupił majątek instrukcyjny Jaroszkówka, był również właścicielem działek siedliskowych oraz budynków mieszkalnych i gospodarczych położonych przy ulicach Fabrycznej i Strukowskiej w Białymstoku. APB, SNSOG, sygnatura: 118, k. 68–71v.

⁸¹ Przeważały parcele poniżej 10 ha (było ich 19, co stanowi 59%). Działki o powierzchni od 10,1 ha do 20 ha zakupiło siedmiu mieszczan (22%), a parcele przekraczające 20 ha nabyło sześciu mieszczan (19%).

⁸² Mikołaj Trochimowski, właściciel Jaroszkówki, mieszkał w nieodległym majątku Jurowce; Anisia Ostasiewicz, spadkobierczyni Pilik, mieszkała w Bielsku; Jan Wróblewski, pełnomocnik Michaiła Fiodorowa, mieszkał w podbielskim majątku Użyki. APB, SNSOG, sygnatury: 316, k. 196–197; 229, k. 230–230v; 210, k. 519–520.

działki, o powierzchni od 2 do 9 ha⁸³. Wyjątek stanowiło kupno całych majątków: Jaroszkówka (41,2 ha), Piliki (46 ha), Siekluki (10,4 ha) oraz dużych parcel z majątków Kobusy (113 ha) i Boguszewo (33,9 ha). Nabywcy wymienionych obszarów ziemskich pochodzili z okolicznych miejscowości: Konstanty Kozyrski (Jaroszkówka), bracia Jasiukowie (Piliki), Józef Szymosiuk (Siekluki) oraz Feliks Lenczewski (Boguszewo). Spoza byłego obwodu, a mianowicie z Grodna, byli dwaj mieszczanie: Dymitr Łokić – zakupił 12,1 ha z majątku Odelsk, oddalonego od stolicy guberni o 34 km, oraz Grzegorz Dulewicz – nabywca 66 ha z majątku Boguszewo (90 km od Grodna).

Więcej informacji udało się odnaleźć jedynie na temat kilku mieszczan. Konstanty Kozyrski, nabywca majątku Jaroszkówka, mieszkał w pobliskim uroczysku Jaroszkówka. Prawdopodobnie wcześniej dzierżawił tamtejszy rewir leśny od właściciela Mikołaja Trochimowskiego. Rodzina Kozyrskich przeniosła się do uroczyska Jaroszkówka z Białegostoku w latach 90. XIX w.⁸⁴ Konstanty Kozyrski zajmował się budową domów czynszowych. Był właścicielem nieruchomości rolnej w okolicy Markowej Góry⁸⁵, która wskutek rozbudowy Białegostoku stała się atrakcyjnym miejscem pod inwestycje budowlane. W latach 1895–1912 Kozyrski wyprzedawał okolicznym mieszkańcom pojedyncze działki pod zabudowę przy ulicy Fabrycznej. Był również właścicielem dwupiętrowego domu mieszkalnego przy ulicy Strukowskiej, który sprzedał w 1912 r.⁸⁶ Ponadto w 1899 r. zakupił od generała-majora Konstantego Frybesa folwark Tokarewsczyzna koło Michałowa (177,2 ha)⁸⁷. Pozyskany kapitał Kozyrski ulokował w majątku Jaroszkówka, gdzie utworzył stawy rybne. Mieszkańska rodzina Kozyrskich była jego właścicielem przez cały okres międzywojenny. Konstanty Kozyrski zmarł w 1931 r. Majątek odziedziczył najstarszy syn Mikołaj, który zobowiązał się spłacić młodszego brata Wiktora – mierniczego przysięgłego w Bielsku Podlaskim⁸⁸.

Jakub Ościeniuk, który w 1888 r. nabył 6,4 ha z fermy Użyki, należał do starej mieszkańskiej rodziny pochodzącej z Bielska Podlaskiego, a właściwie z przedmieść, do których zaliczała się wieś Widowo. Najstarsze wzmianki dotyczące rodziny Ościeniuków

⁸³ Dwunastu mieszczan z Odelska kupiło działki z podmiejskiego majątku Odelsk o średniej powierzchni 7,4 ha. Z kolei sześciu mieszczan z Widowa (należącego do przedmieść Bielska Podlaskiego) nabyło działki o powierzchni 5,7 ha. Wyjątek stanowi mieszczanin z Bielska Podlaskiego, Paweł Ostasiewicz, który zakupił dużą parcelę z majątku Hołowiesk o powierzchni 16,9 ha. APB, SNSOG, sygnatura: 345, k. 51–71.

⁸⁴ K. Łopatecki, E. Zalewska, *Kozyrscy – ostatni właściciele uroczyska Jaroszkówka*, „Studia Podlaskie” 2016, t. 24, s. 63–66.

⁸⁵ Markowa Góra leżała na przedmieściach Białegostoku i obejmowała ulice: Chmielną, Poleską i Smolną. „Gazeta Białostocka” 1914, nr 8, s. 114.

⁸⁶ APB, SNSOG, sygnatura: 118, k. 68–71v.

⁸⁷ APB, SNSOG, sygnatura: 145, k. 76–77v, 79–80.

⁸⁸ K. Łopatecki E. Zalewska, *op. cit.*, s. 72–73; APB, Akta notariusza Urbanowicza Bolesława w Białymstoku, sygnatura: 62 (skorowidz osobowy).

pochodzą z ksiąg metrykalnych parafii unickiej p.w. św. Michała Archanioła w Bielsku z 1747 r. i dotyczą Ignata i Praksedy Owsieniuków (pierwotne brzmienie nazwiska Ościeniuk). Jakub Ościeniuk, syn Jakima, urodził się w 1827 r. Należał do pobożnej rodziny, o czym świadczy przejęcie po ojcu funkcji starosty cerkiewnego. Był jednym z bogatszych gospodarzy w Widowie. W 1915 r. w granicach swojej wsi posiadał 13,5 ha użytków rolnych, najwięcej ze wszystkich widowskich mieszczan⁸⁹.

Również w 1888 r. rodzina Bielokozowiczów z Widowa zakupiła łącznie 15,2 ha z majątku Użyki. Wzmianki źródłowe o tej najliczniejszej i najstarszej widowskiej rodzinie mieszczańskiej sięgają rejestru podymnego starostwa bielskiego z 1692 r. Inwentarz parafian cerkwi pw. Michała Archanioła w Bielsku wymienia dziesięciu gospodarzy o nazwisku Bielokozowicz z Widowa. Antoni Bielokozowicz, syn Jana, który zakupił 6,4 ha z majątku Użyki, w 1904 r. był członkiem bielskiego rady miasta⁹⁰.

Paweł Ostasiewicz, syn Dymitra, był właścicielem dwóch majątków instrukcyjnych – fermy Piliki zakupionej w 1873 r. od nauczyciela szkoły ludowej (*народное училище*) w Pasynkach Pawła Pokrowskiego oraz parceli w uroczysku Bojarewsczyzna należącej do majątku Hołowiesk, którą w 1893 r. nabył od Jekatieriny Kałagieorgii, wdowy po generale majorze. Paweł Ostasiewicz był burmistrzem Bielska w latach 1865–1867. W 1895 r. cały majątek zapisał w testamencie żonie, Anisji Ostasiewicz. Prawdopodobnie zmarł około 1897 r., gdyż wówczas został zrealizowany jego testament przez Sąd Okręgowy w Grodnie⁹¹.

Wśród nabywców majątków instrukcyjnych byli również kupcy zrzeszeni w pierwszej i drugiej gildii handlowej⁹². Jednym z najzamożniejszych przedstawicieli tego stanu był kupiec wołkowyskiej drugiej gildii Paweł Mikłaszewicz, zamieszkały w majątku Ostapkowszczyzna w powiecie grodzieńskim. W 1901 r. kupił od wdowy po generale-lejtnancie Marii Dziekońskiej

⁸⁹ P. Bielokozowicz, *Widowo. Wieś mieszczańska*, Studziwody 2020, s. 54–56.

⁹⁰ *Памятная книжка Гродненской губернии*, 1904, s. 217.

⁹¹ Pierwsza źródłowa wzmianka związana z pełnieniem urzędu burmistrza przez Pawła Ostasiewicza dotyczyła transakcji notarialnej zawartej w listopadzie 1865 r. między nim, jako burgermaistrem miasta Bielsk, reprezentującym Dumę Miejską, a kolegiatnym registratorem Pawłem Mieleszkiewiczem i jego bratem Klemensem. Mieleszkiewiczowie sprzedali miastu nieruchomości położoną przy ulicy Preczystniańskiej w Bielsku. APB, SNSOG, sygnatura: 190, k. 5–8. Paweł Ostasiewicz figuruje również jako burmistrz Bielska w *Памятной книжцы Гродненской губернии* za lata 1866–1867.

⁹² W 1775 r. w Rosji przeprowadzono reformę, która podzieliła stan kupiecki na trzy gildie, a przynależność do nich zależała od zasobności kapitałowych kupców. W przypadku trzeciej gildii minimalny kapitał wynosił 500 rubli, drugiej – 1000 rubli i trzeciej – 10 000 rubli. Każda z grup kupieckich musiała uiszczać corocznie do izby skarbowej kwotę generowaną z 1% uzyskanych zysków. W 1824 r. w wyniku reformy ministra finansów Igora Kankrina do trzeciej gildii zostali dopuszczeni mieszcianie prowadzący handel. Przynależność do gildii wyższego stopnia wiązała się z przywilejami. Kupcy pierwszej gildii mogli handlować za granicą, posiadać fabryki, jeździć karetą zaprzęgniętą w parę koni, pretendować do pełnienia funkcji burmistrza lub dyrektora banku. Z kolei kupcy drugiej gildii mogli prowadzić handel i posiadać fabryki wyłącznie na terenie Rosji. Ponadto umożliwiono im ubieganie się o członkostwo w radach miejskich. Д.И. Орлов, *Гильдии купеческие*, w: *Большая российская энциклопедия*, https://bigenc.ru/domestic_history/text/2360077 (dostęp: 10.01.2021).

majątek instrukcyjny Leszczany o powierzchni 354 ha, aby w następnym roku sprzedać go Leszczańskiemu Towarzystwu Włościańskiemu. Kupiecka rodzina Szuchardtów, w przeciwieństwie do Mikłaszewiczów, dłużej zachowała w swoich rękach majątek instrukcyjny Kobusy. W 1873 r. posiadłość od radcy stanu Michaiła Dymitriewa zakupił kupiec pierwszej gildii Henryk Szuchardt. W 1903 r. majątek odziedziczył jego syn Leon Szuchardt, naczelnik urzędu pocztowo-telegraficznego. W latach 1912–1913 spadkobierca wyprzedził około 76 ha włościańskim indywidualnym nabywcom z powiatów bielskiego i brzeskiego, pozostawiając sobie około 113 ha⁹³.

Majątki instrukcyjne były sprzedawane mieszczanom przez pierwszych nabywców, ich spadkobierców oraz kolejnych, niespokrewnionych właścicieli (tabela 4.3.1)⁹⁴. Wśród sprzedawców przeważali spadkobiercy pierwszych właścicieli: żona porucznika Aleksandra Bałabanowa z domu Palmin (Odelsk), córki rzeczywistego radcy stanu Aleksandra Annienowa: Maria Dorengowa, Eugenia Łozowska, Anna i Ksenia Annienkow (Słójka) czy Zofia Zaryn, córka rzeczywistego radcy stanu Mikołaja Trochimowskiego (Boguszewo). Ci sukcesorzy sprzedali mieszczanom ogółem 266,5 ha gruntów przynależących do trzech majątków instrukcyjnych (Odelsk, Słójka i Boguszewo).

Pierwsi właściciele sprzedali pięć majątków (Jaroszkówka, Hołowiesk, Piliki, Użyki, Kobusy). Byli to: rzeczywisty radca stanu Mikołaj Trochimowski, który zbył Jaroszkówkę (41,2 ha), pułkownik Michaił Fiedorow – sprzedał Użyki (34,2 ha), radca stanu Michaił Dmitriew odsprzedał Kobusy (113,3 ha), nauczyciel pasynkowskiej szkoły ludowej Paweł Pokrowski, który był właścicielem Pilik (46 ha), Jekatieryna z Maniełowów Kałagieorgii, wdowa po generale majorze, która zbyła Hołowiesk (16,9 ha). Pierwsi właściciele sprzedali mieszczanom łącznie 251,6 ha. Jedynym sprzedawcą niespokrewnionym z pierwszym właścicielem był asesor kolegialny Konstanty Lubowicki, który nabył udział instrukcyjny Siekluki (10,4 ha), od pierwszego właściciela, pracownika kancelarii gubernialnej Alfonsa Flaksenberga, a następnie sprzedał go mieszczaninowi Osipowi Szymosiukowi⁹⁵.

Spośród użytków rolnych zakupionych przez mieszczan przeważała ziemia orna – 254 ha (48%). Duży odsetek zajmowały obszary leśne – 178,2 ha (33,7%), co było związane z zakupem instrukcyjnych rewirów leśnych, Jaroszkówki i Boguszewa. Lasy występowały także na przedmieściach Odelska. Pozostałe grunty obejmowały: łąki i pastwiska – 39,5 ha (7,5%),

⁹³ APB, SNSOG, sygnatura: 244, k. 223–224.

⁹⁴ Pierwsi nabywcy sprzedali mieszczanom ogółem 251,6 ha (47,7%), ich spadkobiercy – 266,5 ha (50,4%), a niespokrewnieni właściciele – 10,4 ha (1,9%).

⁹⁵ APB, SNSOG, sygnatury: 202, k. 124–125; 223, k. 442–443.

siedliska – 12,4 ha (2,4%), nieużytki – 10,2 ha (1,9%). Ponadto mieszczanie z przedmieść Bielska Podlaskiego zakupili 34,2 ha (6,5%) zarośli należących do fermy Użyki.

Nazwa majątku	Rok sprzedaży	Sprzedawca	Wycena ogólna (w rublach)	Wycena 1 ha	Oplacono	Zadłużenie
Powiat sokólski						
Jaroszówka	1891	rzeczywisty radca stanu Mikołaj Trochimowski	b.d.	b.d.	b.d.	b.d.
Odelsk	1912-1913	żona dymisjonowanego kapitana Olga Bałabanow	24 805	161	22 145	2 660 ^a
Słójka	1909	spadkobiercy rzeczywistego radcy stanu Aleksandra Annienowa	600	136	600	b.d.
Razem			25 405	297	22 405	2 660
Powiat bielski						
Kobusy	1909	urzędnik pocztowo-telegraficzny Leon Szuchardt	6 500	34,5	b.d.	2 901 ^b
Piliki	1900	mieszczanka Anisia Ostasiewicz	5 000	108,7	5 000	b.d.
Użyki	1888	pułkownik Michaił Fiedorow	2 150	72	2 150	b.d.
Hołowiesk	1893	wdowa po generale majorze Jekatieryna Kałagicorgii	1 800	106,5	1 800	b.d.
Siekluki	1893	asesor kolegiálny Konstanty Lubowicki	650	62,5	650	b.d.
Razem			16 100	384,2	9 600	2 901
Powiat białostocki						
Boguszewo	1906	żona konsula w Paryżu Zofia Zaryn	5 860	58	5 860	b.d.
Razem			5 860	58	5 860	–

^a Zadłużenie Józefa Łokicia wobec Olgi Bałabanow.

^b Zadłużenie majątku w Grodzieńskim Banku Ziemskim.

Tabela 4.3.1. Sprzedawcy oraz wycena majątków instrukcyjnych zakupionych przez mieszczan i kupców w dawnym obwodzie białostockim w latach 1888–1913. Wykaz sporządzony na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Dwa majątki państwowe sprzedane mieszczanom na podstawie *Instrukcji* posiadały zabudowę mieszkaniową i gospodarczą (Odelsk⁹⁶ i Piliki⁹⁷). Budynki gospodarcze występowały również w majątkach skonfiskowanych polskiemu ziemiaństwu za udział w powstaniu styczniowym, a następnie sprzedanych mieszczanom (Kobusy⁹⁸ – była własność Czarnockiego i Siekluki⁹⁹ – skonfiskowane Jakubowi Siekluckiemu). Wśród tych budynków gospodarczych przeważały obiekty typowo rolnicze: stodoły, chlewnie, spichlerze. W opracowanych materiałach źródłowych brak jest informacji na temat zakładów przetwórstwa rolniczego czy obiektów handlowych. Majątek Siekluki był jedynym, w którym znajdował się rolniczy zakład usługowy, mianowicie kuźnia, którą kupił mieszczanin Józef Szymosiuk. W aktach notarialnych nie odnaleziono informacji odnośnie do stanu zachowania budynków gospodarczych oraz domów mieszkalnych nabytych przez mieszczan.

Majątki i działki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim sprzedawano mieszczanom w latach 1888–1913 (tabela 4.3.2). Najdrożej zostały wycenione majątki podmiejskie: Odelsk (161 rubli/ha), Hołowiesk (106,5 rubli/ha) oraz Użyki (72 ruble/ ha)¹⁰⁰. Wysoka cena dwóch ostatnich była związana m.in. z ich lokalizacją. Obydwa majątki były położone w pobliżu przedmieść Bielska Podlaskiego, a ich grunty sąsiadowały z ziemią przynależną do mieszczańskiej wsi Widowo. Ponadto przez Użyki przechodził tzw. Litewski Gościniec – nowożytny szlak handlowo-pocztowy łączący Warszawę z Wilnem. W okresie zaboru rosyjskiego odcinek traktu prowadzący przez Widowo i Użyki był wykorzystywany przez carskich dygnitarzy udających się do pałacyku myśliwskiego w Białowieży. Znaczenie drogi wzrosło w 1873 r., kiedy została otwarta linia kolejowa Grajewo–Białystok–Bielsk–Brześć¹⁰¹. O wysokiej wartości gruntów na terenach podmiejskich świadczą również transakcje

⁹⁶ Kazimierz Łokić z Odelska oprócz 7,2 ha gruntów zakupił dodatkowo uszkodzony dom mieszkalny z podpiwniczeniem, chlew dla bydła, stajnię i spichlerz. Wszystkie budynki były drewniane, a cała posesja ogrodzona. Z kolei Józef Łokić z Odelska, nabywca największej działki (37,3 ha w uroczysku Obrub), zakupił również murowaną szopę. APB, SNSOG, sygnatura: 345, k. 51, 51v, 61, 61v.

⁹⁷ W skład fermy Piliki zakupionej przez rodzinę Jasiuków z Pilik wchodziły następujące zabudowania: dom mieszkalny, chlewnia dla bydła połączona ze spichlerzem zbożowym oraz stodoła do składowania słomy. APB, SNSOG, sygnatura: 233, k. 249–251.

⁹⁸ Majątek Kobusy, który po Henryku Szuchardcie odziedziczył jego syn Leon Szuchardt, posiadał dom mieszkalny i zabudowę gospodarczą. Źródła notarialne nie wymieniają szczegółowo rodzajów budynków folwarcznych ani stanu ich zachowania. APB, SNSOG, sygnatura: 244, k. 229.

⁹⁹ Do majątku Siekluki, własności mieszczanina Józefa Szymosiuka z Siekluk przynależały dom mieszkalny, spichlerz zbożowy, chlew i kuźnia. APB, SNSOG, sygnatura: 202, k. 124–125.

¹⁰⁰ Mieszczanie wykupili majątek Odelsk w latach 1912–1913 za 161 rubli/ha, majątek Hołowiesk sprzedano w 1893 r. za 106 rubli/ha, przy cenie rynkowej 40 rubli/ha. Podobna sytuacja miała również miejsce w trakcie sprzedaży Użyk w 1888 r. (wartość majątku 72 ruble/ha przy cenie rynkowej 38 rubli/ha). J. Danieluk, *Strategie polityki narodowościowej na pograniczu polsko-litewskim. Prawne regulacje związane z obrotem nieruchomości ziemskimi w drugiej połowie XIX w.*, w: *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 153–155.

¹⁰¹ J. Minkiewicz, W. Kiryłuk, *Kotły na Gościńcu Litewskim*, Studziwody 2018, s. 19–22; J. Plewa, *Kojły, Osówka, Szostakowo. Tam, gdzie carowie bywali...*, Czyż 2020, s. 26–27; A. Ziótek, *Szlakami staropolskiego Podlasia*.

kupna-sprzedaży zawierane przez mieszkańców sześciu wsi mieszczańskich położonych w okolicy Bielska Podlaskiego: Augustowo, Parcewo, Spiczki, Stryki, Szastały, Widowo¹⁰². Na wyższą cenę parcel instrukcyjnych sprzedawanych mieszczanom wpływało też występowanie zabudowy gospodarczo-mieszkalnej. W 1912 r. mieszczanin Kazimierz Łokić z Odelska oprócz 7,2 ha dodatkowo zakupił uszkodzony dom mieszkalny z podpiwniczeniem, chlew dla bydła, stajnię i spichlerz za łączną kwotę 3200 rubli. W majątku Piliki także była zabudowa folwarczna, która wpływała na wartość nieruchomości. W 1900 r. posiadłość instrukcyjną nabyli Jasiukowie za 108,7 rubli/ha (o 52,7 rubli drożej niż wartość rynkowa 1 ha). Z kolei majątek Kobusy został oszacowany przez Bank Ziemski w Grodnie na 6500 rubli (34 ruble/ha). Zaniżona cena tej posiadłości była spowodowana jego zadłużeniem wobec niniejszego banku na 2904 ruble¹⁰³.

Reasumując, całkowita cena wszystkich majątków i działek instrukcyjnych zakupionych przez mieszczan wynosiła 47 365 rubli. Podczas zawierania umów notarialnych oraz w ramach zaliczek mieszczanie opłacili 41 804 ruble (88,3%). Zadłużenie wobec pierwszych właścicieli i Banku Ziemskiego wynosiło 5561 rubli (11,7%)¹⁰⁴. Z powyższych wyliczeń wynika, że mieszczanie należeli do zamożnych nabywców, gdyż dysponowali znaczną gotówką. Niemal wszyscy opłacili zakupione działki w trakcie zawierania transakcji notarialnych i tylko jedna osoba posiadała zobowiązanie pieniężne wobec byłego właściciela.

Nazwa majątku	Data zakupu przez ostatniego właściciela	Cena całościowa oraz 1 ha	Cena rynkowa 1 ha oraz skala wzrostu lub spadku wartości	Data zakupu przez mieszczanina	Cena całościowa oraz 1 ha	Cena rynkowa 1 ha oraz skala wzrostu lub spadku wartości
Odelsk	1867	1 469/6,3	18 (-65%)	1912–1913	24 805/161	72 (+124%)
Słójka	1867	6 036/7,6	18 (-58%)	1909	600/136	62 (+119%)
Kobusy	1872	1823/9,7	18,5 (-48%)	1909	6 500/34,5	62 (-45%)
Piliki	1868	487/10,6	18 (-42%)	1900	5 000/108,7	56 (+94%)
Użyki	1868	3 384/20,1	18 (+11%)	1888	2 150/72	34 (+111%)
Holowiesk	1868	5 052/9,4	18 (-48%)	1893	1 800/106,5	38 (+180%)

Kilka uwag o dawnych traktach i podrózach, „Sokołowski Rocznik Historyczny” 2016, t. 4, s. 11–23; P. Białokozowicz, *op. cit.*, s. 24–25.

¹⁰² Wartość ziemi położonej w sześciu mieszczańskich wsiach w latach 1888–1893 wahała się od 65 do 110 rubli/ha. APB, SNSOG, sygnatury: 209, k. 165–172; 265, k. 135–136.

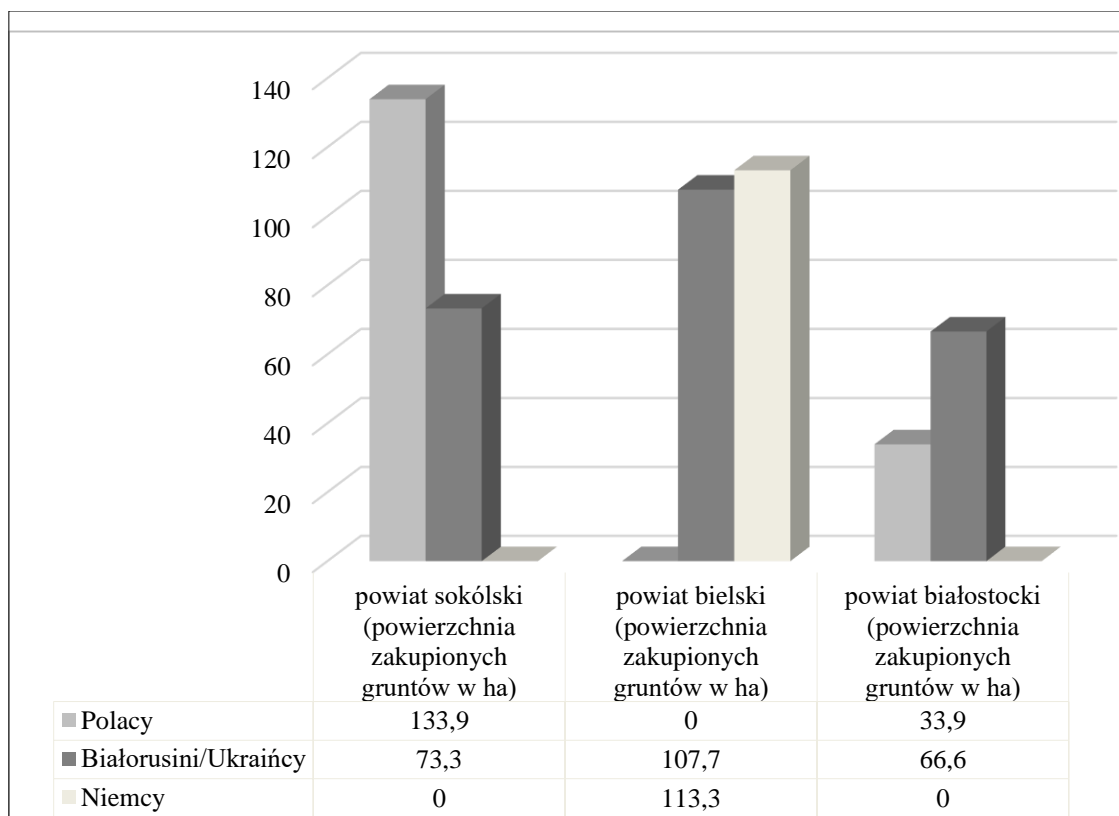
¹⁰³ Dług obciążający majątek Kobusy związany był z pożyczką w wysokości 3 tys. rubli, zaciągniętą w 1907 r. przez Leona Szuchardta u mieszczanina z Ciechanowca Wilhelma Lamprechta. APB, SNSOG, sygnatura: 244, k. 223–224v.

¹⁰⁴ Zadłużenia dotyczyły zobowiązań Henryka Szuchardta, właściciela Kobus, wobec Banku Ziemskiego na kwotę 2901 rubli oraz mieszczanina Józefa Łokicia z Odelska, który zakupił od Olgi Bałabanowej dwie parcele o łącznej powierzchni 37,3 ha. Za jedną z działek był dłużny właścicielce 2520 rubli. APB, SNSOG, sygnatury: 345, k. 51; 255, k. 415.

Siekluki	1876	b.d.	b.d.	1893	650/62,5	38 (+64%)
Boguszewo	1871	5 993/37	18,5 (+100%)	1906	5 860/58	85 (-32%)

Tabela 4.3.2. Porównanie wyceny majątków instrukcyjnych zakupionych przez ostatnich właścicieli z wartością nieruchomości sprzedanych mieszczanom i kupcom. Wykaz sporządzony na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Strukturę narodowościową mieszczańskich nabywców majątków instrukcyjnych obrazuje wykres 4.3.1. Przeważały osoby ukraińskiego/białoruskiego pochodzenia (15 nabywców zakupiło 247,6 ha, czyli 46,5% gruntów mieszczańskich). Największy odsetek prawosławnych mieszczan występował w powiatach sokólskim (5 osób, 73,3 ha) i bielskim (9 osób, 107,7 ha). Na jednego prawosławnego mieszczanina przypadało około 16,5 ha. Średnią powierzchnię działek zakupionych przez wyznawców prawosławia zawiązało duże zróżnicowanie nabytych gruntów (od 2,2 do 66,6 ha). Wśród najzamożniejszych byli Konstanty Kozyrski z Jaroszewki (41,2 ha) oraz Grzegorz Dulewicz z Grodna (66,6 ha). Drugą pozycję zajmowały osoby polskiego pochodzenia (16 mieszczan kupiło 167,8 ha, co stanowiło 31,7%). Średnia powierzchnia działki zakupionej przez polskich mieszczan wynosiła 10,5 ha, a spośród nich wyróżniali się rodzina Łokiciów (Józef, Dominik, Kazimierz i Antoni) z Odelska – 61 ha oraz Filip Lenczewski z Boguszewa – 33,9 ha. Polscy mieszcianie dominowali w powiecie sokólskim (133,9 ha, 64,6%). Jedynym ewangelikiem niemieckiego (pruskiego) pochodzenia był właściciel majątku Kobusy Leon Szuchardt.

Wykres 4.3.1. Powierzchnia gruntów zakupionych przez mieszczan i kupców różnej narodowości w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej w latach 1888–1913. Wykres sporządzony na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Największą powierzchnię gruntów, 249,2 ha, zakupiło siedmiu mieszczan zamieszkujących w majątkach ziemskich Boguszewo, Horczaki Górne, Jaroszówka, Kobusy, Piliki i Siekluki. Na drugim miejscu byli mieszkańcy miasta nadetatowego Odelska (13 osób i 126 ha). Dwóch mieszczan pochodzących z gubernialnego miasta Grodna kupiło 78,7 ha (Boguszewo, Odelsk). Jedną działkę o powierzchni 16,9 ha nabył mieszczanin z miasta powiatowego Bielsk (Hołowiesk). Pozostali właściciele pochodzili ze wsi mieszczańskiej Widowa (6 os. i 34,4 h) oraz wsi skarbowej Skorblaki (2 os. i 21,2 ha). Przeważająca liczba mieszczan mieszkała w sąsiedztwie (do 1 km) zakupionych działek (Jaroszówka, Odelsk, Bielsk – Hołowiesk, Kubusy, Piliki, Siekluki i Boguszewo). Miejsce zamieszkania pozostałych mieszczańskich nabywców nie przekraczało 7 km (Widowo – Użyki, Horczaki – Słójka). Wyjątek stanowiło trzech mieszkańców Skorblak, którzy nabyli działki w oddalonym o 30 km Odelsku, oraz dwóch mieszczan z Grodna, właścicieli działek z Boguszewa (90 km) i Odelska (30 km). W przypadku mieszczańskich nabywców nie występowała korelacja między wielkością zakupionych działek a wzrostem odległości od miejsca zamieszkania. Może to świadczyć o tym, że dokonywany przez nich zakup gruntów wiązał się bardziej z potrzebą inwestycji kapitału w nieruchomości ziemskie niż koniecznością migracji w celu założenia samodzielnych gospodarstw rolnych, jak miało to miejsce w przypadku włościan.

W latach 1888–1913 mieszczanie i kupcy zakupili 528,5 ha ziemi instrukcyjnej stanowiącej 6% całkowitej powierzchni majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim. Trzy tego rodzaju nieruchomości – Jaroszówka, Piliki i Siekluki – znalazły się w całkowitym posiadaniu mieszczańskich nabywców. Mieszczanie przynależeli do innych narodowości niż rosyjska, co zmieniło strukturę etniczną właścicieli tychże nieruchomości. Spośród kupujących przeważali prawosławni (białoruskiego i ukraińskiego pochodzenia) – 15 nabywców wzbogaciło się o 247,6 ha, co stanowiło 46,8% powierzchni gruntów instrukcyjnych zakupionych przez mieszczan. O ich zasobności świadczyło to, że byli właścicielami całych majątków (Konstanty Kozyrski – Jaroszówka, bracia Jasiukowie – Piliki i Józef Szymosiuk – Siekluki) oraz nie zaciągali kredytów bankowych na zakup nieruchomości. Znaczny odsetek majątków zakupiło również polskie mieszczaństwo – 16 osób zostało właścicielami 167,8 ha (31,7%). Polacy mieszczenie weszli w posiadanie dużych parcel (Odelsk, Boguszewo), które opłacali własną gotówką. Ponadto byli obciążeni niewielkim zadłużeniem u byłych właścicieli i w bankach ziemskich (rodzina Łokiciów z Odelska). Sprzedaż działek instrukcyjnych

mieszczanom i kupcom nierosyjskiego pochodzenia wpłynęła na zmianę struktur etnicznej i społecznej właścicieli majątków instrukcyjnych.

ANEKS

Lp.	Nazwisko i imię	Zamieszkanie	Majątek	Powierzchnia w ha	Pochodzenie
<u>Powiat sokólski</u>					
1.	Kozyrski Konstanty	Jarosówka	Jarosówka	41,2	białoruskie/ ukraińskie
2.	Łokić Józef	Odelsk	Odelsk	37,3	polskie
3.	Jacewicz Michał	Odelsk	Odelsk	13,9	polskie
4.	Łokić Dominik	Grodno	Odelsk	12,1	polskie
5.	Olizarowicz Adam	Skroblaki	Odelsk	10,6	białoruskie/ ukraińskie
6.	Olizarowicz Antoni	Skroblaki	Odelsk	10,6	białoruskie/ ukraińskie
7.	Zwierzewicz Antoni	Odelsk	Odelsk	10,1	polskie
8.	Szupicki Józef	Odelsk	Odelsk	8,8	polskie
9.	Zwierzewicz Michał	Odelsk	Odelsk	8,8	polskie
10.	Baszko Antoni	Odelsk	Odelsk	8,7	białoruskie/ ukraińskie
11.	Łokić Kazimierz	Odelsk	Odelsk	7,2	polskie
12.	Jacewicz Roman	Odelsk	Odelsk	7,2	polskie
13.	Skromblewicz Wincenty, s. Macieja	Odelsk	Odelsk	6,5	polskie
14.	Łokić Antoni	Odelsk	Odelsk	4,4	polskie
15.	Soroka Antoni	Odelsk	Odelsk	4,4	polskie
16.	Skromblewicz Wincenty, s. Onufrego	Odelsk	Odelsk	4,4	polskie
17.	Załęcki Piotr	Odelsk	Odelsk	4,4	polskie
18.	Olizarowicz Józef	Skroblaki	Odelsk	2,2	białoruskie/ ukraińskie
19.	Szczęsnowicz Adam	Horzaki Górne	Słójka	2,2	polskie
20.	Olizarowicz Aleksander	Horzaki Górne	Słójka	2,2	polskie
Razem				207,2	
<u>Powiat bielski</u>					
1.	Ostasiewicz Paweł	Bielsk	Hołowiesk	16,9	białoruskie/ ukraińskie
2.	Szuchardt Leon	Kobusy	Kobusy	113,3	Niemiec
3.	Jasiuk Konstanty i Teodor	Piliki	Piliki	46	białoruskie/ ukraińskie
4.	Szymosiuk Józef	Siekluki	Siekluki	10,4	białoruskie/ ukraińskie
5.	Ościeniuk Jakub	Widowo	Użyki	6,4	białoruskie/ ukraińskie
6.	Gawryluk Maksym	Widowo	Użyki	6,4	białoruskie/ ukraińskie
7.	Ignatiuk <i>vel</i> Ignatowicz Anna	Widowo	Użyki	6,4	białoruskie/ ukraińskie
8.	Biełokozowicz Filip	Widowo	Użyki	6,4	białoruskie/ ukraińskie
9.	Biełokozowicz Antoni	Widowo	Użyki	6,4	białoruskie/ ukraińskie

10.	Biełokozowicz Ksenia	Widowo	Użyki	2,4	białoruskie/ ukraińskie
Razem				221	
Powiat białostocki					
1.	Dulewicz Grzegorz	Grodno	Boguszewo	66,6	białoruskie/ ukraińskie
2.	Lenczewski Feliks	Boguszewo	Boguszewo	33,9	polskie
Razem				100,5	

Tabela 4.3.1A. Majątki i działki instrukcyjne zakupione przez mieszczan i kupców w byłym obwodzie białostockim w latach 1888–1913. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

4.4. Urzędnicy, wojskowi, ziemiaństwo i duchowieństwo

Do 1915 r. rosyjscy urzędnicy, wojskowi, ziemianie oraz duchowni zachowali w posiadaniu największy obszar majątków instrukcyjnych o powierzchni 3631 ha, co stanowiło 41% całości. Spośród kadry urzędniczo-wojskowej zostały wyodrębnione dwie kategorie nabywców. Pierwsza grupa składa się ze spadkobierców pierwszych właścicieli nieruchomości instrukcyjnych. Drugą tworzy elita urzędniczo-wojskowa, niespokrewniona z pierwotnymi nabywcami. Każda część niniejszego podrozdziału (podobnie jak w poprzedzającym tekście) została podzielona na bloki tematyczne, które dotyczą: okoliczności nabycia posiadłości, jej wyceny, biogramów właścicieli, organizacji zakupionych majątków przez Rosjan oraz dalszych losów nieruchomości w okresie międzywojennym. W części podsumowującej zaprezentowana zostanie syntetyczna analiza majątków pod kątem uposażenia i rentowności, metod użytkowania oraz stałego ich zasiedlenia przez rosyjskich nabywców.

4.4.1. Spadkobiercy pierwszych właścicieli

Pierwsi właściciele majątków instrukcyjnych przekazywali nieruchomości na mocy testamentów¹⁰⁵ lub aktów darowizny¹⁰⁶ członkom najbliższej rodziny – współmałżonkom oraz potomstwu. Partnerzy życiowi spadkodawców uzyskiwali prawo do dożywotniego posiadania mienia¹⁰⁷. Potomstwo testatora natomiast przeważnie dziedziczyło majątek po śmierci drugiego z rodziców¹⁰⁸. W kilku przypadkach jeden ze współmałżonków, który przejął mienie w

¹⁰⁵ W dokumentacji notarialnej zachowały się akty ostatniej woli lub wzmianki o testamentach spisanych przez pierwszych właścicieli majątków instrukcyjnych: Słójka (Aleksander Annienkow w 1906 r.), Grodzisk (Aleksander Dejsza w 1874 r.), Karpowicze (Mikołaj Rubcow w 1894 r.), Hodyszewo (Mikołaj Kastalski w 1874 r.). APB, SNSOG, sygnatury: 215, k. 424–425; 323, k. 60–61; 330, k. 41–42v.

¹⁰⁶ W 1887 r. tajny radca Aleksy Niejełow ofiarował swojej córce Jewdokii Łobockiej (żonie podpułkownika) w akcie darowizny zbożowy młyn wodny z ziemią i łąkami o powierzchni 16,9 ha przy uroczysku Duży Staw, przynależącymi do majątku Nowy Dwór. APB, SNSOG, sygnatura: 338, k. 127–128v.

¹⁰⁷ Spadkobiercami pierwszych właścicieli były ich żony. Uprawnienia dożywotniej własności otrzymały od testatorów: Maria Dejsza (Grodzisk), Anna Rubcow (Karpowicze), Olga Annienkow (Słójka), Elżbieta Kastalska (Hodyszewo), Anna Jefimow (Wysoki Stoczek, Antoniuk), Aleksandra von Walter (Kolonja). APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 62–63; 154, k. 100–101; 215, k. 424–425; 323, k. 60–61; 339, k. 97–98.

¹⁰⁸ Majątek Słójka przeszedł na własność ziemianek Marii Dorengowej, Eugenii Łozowskiej, Anny i Kseni Annienkowych po śmierci ich matki, Olgi Annienkowej w 1910 r. Maria Dejsza, właścicielka Grodziska, zmarła

dożywotne władanie, jeszcze za swego życia przekazał notarialnie nieruchomości dzieciom¹⁰⁹. Dzieci spadkodawców dziedziczyły nieruchomości w równych częściach. W późniejszym czasie większość posiadłości była przejmowana przez jednego właściciela, który zobowiązywał się spłacić rodzeństwo. W 1910 r. spadkobierczyni majątku Słójka (Maria Dorengowa, Anna i Ksenia Annienkow) przekazały prawo do nieruchomości swojej siostrze Eugenii Łozowskiej. W tym samym roku ferma Grodzisk i młyn w Suchowoli dostały się w ręce Marii Nazimow z domu Dejsza, która zobowiązała się spłacić brata Aleksandra sumą 8 tys. rubli. W 1892 r. prawo do majątku Zalesiany wykupił od rodzeństwa Eugeniusz Antonikowski, który w 1905 r. na mocy testamentu przekazał całe mienie swojej siostrze, żonie rzeczywistego radcy stanu Natalii Łoszkiej i jej dzieciom Ludmile i Borysowi. Z kolei Aleksander Jefimow, właściciel majątków Wysoki Stoczek i Antoniuk, zobowiązał się (na mocy testamentu swojej matki Anny Jefimow) do spłacenia sióstr – Anastazji i Jelizawie, Anny Parwickiej, Nadziei Nikołajewskiej i Olgi Marczyk – każda z nich miała otrzymać po 2 tys. rubli¹¹⁰.

Nazwa majątku	Właściciel	Stan społeczny/zawód	Miejsce zamieszkania	Rok przejęcia	Powierzchnia (ha)
Powiat sokółski					
Słójka	Eugenia Łozowska z domu Annienkow	ziemianka	Słójka	1910	590
Grodzisk	Maria Nazimow z domu Dejsza	żona radcy stanu	Petersburg	1910	443
Karpowicze	Anna Rubcow	żona radcy stanu	Wilno	1894	368
Nowy Dwór	Jewdokija Łobocka z domu Niejełow	żona podpułkownika	Troki	1887	16,9
Razem					1417,9
Powiat bielski					
Użyki	Michaił Fiodorow ^a	pułkownik	b.d.	1868	125,5
Wygonowo	Włodzimierz Głobaczew	porucznik	b.d.	1895	61,2
Hodyszewo	Sergiusz Kastalski	porucznik	Wilno	1891	2,7
Razem					189,4
Powiat białostocki					

w 1905 r. Po jej śmierci majątek dziedziczyło pozostałe rodzeństwo – Aleksander Dejsza oraz Anna Nazimow. Aleksandra von Walter, właścicielka Kolonii, zmarła w 1874 r. Majątek przeszedł na własność jej niepełnoletnich synów, Ernesta i Magnusa Walterów. W 1895 r. porucznik Włodzimierz Głobaczew, syn zmarłego sztabkapitana Jana Głobaczewa, odziedziczył majątek Wygonowo. W 1891 r. majątek Zalesiany odziedziczyły bezpośrednio dzieci pierwszego właściciela duchownego Grzegorza Antonikowskiego: synowie Eugeniusz, Fiodor, Grzegorz, Mikołaj i Aleksander oraz córki Katarzyna Stratonowicz, Nadzieja Sokołowa i Natalia Łoszkiej. APB, SNSOG, sygnatury: 135, k. 40–41; 225, k. 361–361v; 337, k. 88; 339, k. 100–101.

¹⁰⁹ W 1891 r. Elżbieta Kastalska aktem darowizny przekazała synowi, porucznikowi Sergiuszowi Kastalskiemu należące do majątku Hodyszewo 2,7 ha gruntów z zabudowaniami położonymi przy rzece Nurzec, w uroczysku Otopy. W 1901 r. Anna Jefimowa, właścicielka majątków Wysoki Stoczek i Antoniuk, przekazała w testamencie nieruchomości Aleksandrowi Jefimowowi. APB, SNSOG, sygnatury: 178, k. 21–22; 215, k. 424–425.

¹¹⁰ APB, SNSOG, sygnatury: 135, k. 40–41; 157, k. 114–115; 178, k. 19–22v; 337, k. 78–79; 339, k. 100–100v.

Wysoki Stoczek i Antoniuk	Aleksander Jefimow	radca dworu	Wysoki Stoczek	1901	220
Zalesiany	Natalia Łoszkiejt z domu Antonikowska	żona rzeczywistego radcy stanu	b.d.	1891	157
Kolonia	Magnus von Walter	ziemianin	Kolonia	1894	36
Tylwica	Eugenia Wojde, Aleksandra Bałtyjska, Maria Połtoracka z domu Wojde	córka generała piechoty, żona kapitana sztabu generalnego, żona rotmistrza	b.d.	1906	5,5
Razem					418,5

^a Michaił Fiodorow był jedynym rosyjskim właścicielem, który nie przekazał nieruchomości potencjalnym spadkobiercom i zachował w posiadaniu większą część majątku Użyki (75% użytków rolnych).

Tabela 4.4.1. Rosyjscy spadkobiercy majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim, którzy odziedziczyli nieruchomości w latach 1887–1910. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Wśród pierwszych i kolejnych spadkobierców przeważali urzędnicy państwowi i ich rodziny (tabela 4.4.1). W grupie tej dominowała żeńska linia spadkobierców. Kilka majątków dziedziczyły córki pierwszych właścicieli, które były zamężne z urzędnikami wyższych rang. Majątek Grodzisk przejęła wdowa po radcy dworu Maria Nazimow z domu Dejsza¹¹¹, która w 1910 r. wykupiła nieruchomość od brata, rzeczywistego radcy stanu Aleksandra Dejszy. Majątek Karpowicze również był dziedziczony w rodzinie urzędniczej przez spadkobierczynię. Anna Rubcow przejęła majątek na mocy testamentu męża, tajnego radcy Mikołaja Rubcowa¹¹². W 1913 r. Lubow Kułakowska, żona rzeczywistego radcy stanu i córka Anny Rubcow, została sądownie wprowadzona we własność Karpowicz¹¹³. W 1901 r. majątki Wysoki Stoczek i Antoniuk przejął, na mocy testamentu matki Anny Jefimow, radca dworu Aleksander Jefimow¹¹⁴. Ostatnią posiadłością, która zachowała się w rękach rodziny pierwszych właścicieli

¹¹¹ Właścicielka Grodziska była żoną pracownika Sądu Okręgowego w Mińsku, Władimira Nazimowa (zm. 1884 r.). Z kolei jego ojciec, Iłja Nazimow, był osobą zasłużoną w armii carskiej w randze porucznika lejbgwardii batalionu saperskiego. Uczestniczył w wojnie rosyjsko-tureckiej (1828–1829) oraz w tłumieniu powstania listopadowego. Służbę wojskową zakończył stopniem inżyniera-pułkownika. Wysoka pozycja służbowa członków rodziny męża i związane z nią dochody niewątpliwie umożliwiły Marii Nazimow wykupienie Grodziska. *Русский биографический словарь*, t. 11, red. А.А. Половцов, Санкт-Петербург 1914, s. 46–47.

¹¹² Mikołaj Rubcow urodził się w 1825 r. w Twerze. Był synem Iwana Rubcowa, gubernialnego pracownika kancelaryjnego. Ukończył Uniwersytet Moskiewski i został zatrudniony w twerskiej kancelarii gubernialnej. Od 1857 r. pracownik gubernialnego komitetu statystycznego. W 1861 r. został zatrudniony w gubernialnym zarządzie ds. włościańskich. Organizował Muzeum Państwowe w Twerze. W latach 70. XIX w. pełnił funkcję wicegubernatora kowieńskiego. Następnie dyrektor kancelarii generała-gubernatora wileńskiego. Pod koniec kariery publicznej mianowany burmistrzem Wilna, gdzie zmarł w 1895 r. *Рубцов Николай Иванович*, www.wikipedia.org.ru (dostęp: 12.10.2020); Л. Савицкий, *Православное кладбище города Вильно*, Вильно, 1938, s. 39.

¹¹³ APB, SNSOG, sygnatura: 187, k. 128–128v.

¹¹⁴ Aleksander Jefimow był zobligowany do spłacenia swoich sióstr: Anastazji i Jelizawiey Jefimowych oraz wdowy Anny, po mężu Parwickiej, wdowy Nadziei po mężu Nikołajewskiej, Sofii po mężu Parwickiej i Olgi po

z żeńskiej linii i należała do grupy urzędników, były Zalesiany. W 1905 r. żona rzeczywistego radcy stanu Natalia Łoszkiej i jej dzieci Ludmiła i Borys odziedziczyły nieruchomość po Eugeniuszu Antonikowskim, bracie Natalii¹¹⁵.

Pięć majątków instrukcyjnych (Nowy Dwór, Użyki, Wygonowo, Hodyszewo oraz Tylwica) znalazło się w posiadaniu rodzin wojskowych. Właścicielką niewielkiej części majątku Nowy Dwór w powiecie sokólskim (młyn wodny w uroczysku Duży Staw z położoną przy nim ziemią) została żona podpułkownika Jewdokija Łobocka z domu Niejełow, którą otrzymała na mocy aktu darowizny od ojca, tajnego radcy Aleksego Niejełowa¹¹⁶. W powiecie bielskim trzy majątki były własnością rodzin wojskowych. Użyki zachował pierwszy właściciel pułkownik Michaił Fiodorow. W 1895 r. majątek Wygonowo odziedziczył porucznik Włodzimierz Głobaczew, syn zmarłego sztabkapitana policji Iwana Głobaczewa. Z kolei niedużą część majątku Hodyszewo (2,7 ha ziemi z zabudowaniami położonymi przy rzece Nurzec w uroczysku Otopy) aktem darowizny z 1891 r. przekazała porucznikowi Sergiuszowi Kastalskiemu jego matka Elżbieta Kastalska, wdowa po radcy stanu. Również niewielka parcela z majątku Tylwica w powiecie białostockim (5,5 ha w uroczysku Szarejkowszczyzna) znalazła się w rękach córek generała piechoty Karła Wojdego¹¹⁷: żony kapitana sztabu generalnego Aleksandry Bałtyjskiej, żony rotmistrza Marii Połtorackiej, Eugenii Wojde (jedyna niezamężna) oraz pułkownika Konstantego Kolenia (męża zmarłej Lubow Koleń z domu Wojde)¹¹⁸.

Dwa majątki instrukcyjne (Słójka i Kolonia) zachowały się w rodzinach ziemiańskich. W 1910 r. Słójka przeszła w posiadanie ziemianki Eugenii Łozowskiej (córkę pierwszego właściciela, sekretarza kolegiального Aleksandra Annienkowa). Z kolei od roku 1899

mężu Marczynek – każdej z wymienionych miał zapłacić po 2 tys. rubli. APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział Hipoteczny, nr zesp. 561, sygnatura: 219, k. 24–29.

¹¹⁵ Pierwszymi spadkobiercami Zalesian zostały dzieci Grzegorza Antonikowskiego: synowie – ziemianie Fiodor, Grzegorz, Mikołaj i Aleksander, kandydat nauk rolniczych Eugeniusz, córki – wdowa po radcy stanu Katarzyna Stratonowicz, żona radcy dworu Nadzieja Sokołowa i żona radcy stanu Natalia Łoszkiej. APB, SNSOG, sygnatura: 135, k. 40–41.

¹¹⁶ W 1909 r. Jewdokija Łobocka sprzedała odziedziczoną działkę z młynem wodnym przynależącą do majątku Nowy Dwór inżynierowi kapitanowi Iwanowi Sawieljewowi, zamieszkałemu w Grodnie. APB, SNSOG, sygnatura: 338, k. 127–128v.

¹¹⁷ Karl Wojde – rosyjski generał urodzony w Warszawie. W 1858 r. ukończył Mikołajewską Akademię Sztabu Generalnego. Od 1862 r. sztabsoficer. Brał udział w tłumieniu powstania styczniowego. Za walkę w lesie bolimowskim awansował na podpułkownika. Od 1867 r. dowódca 8. Pułku Grenadierów. Od 1873 r. pomocnik naczelnika sztabu warszawskiego okręgu wojennego. W 1874 r. awansował na stanowisko generała majora. Od 1878 r. naczelnik sztabu orenburskiego okręgu wojennego. Był kalwinem. Zmarł w Warszawie. *Карл Войде*, www.wikipedia.org.ru (dostęp: 12.12.2020).

¹¹⁸ APB, SNSOG, sygnatura: 169, k. 4–9.

właścicielem majątku Kolonia został ziemianin Magnus von Walter, który przejął całość mienia po śmierci brata Ernesta¹¹⁹.

Wszystkie nieruchomości instrukcyjne, które utrzymały się w rękach spadkobierców pierwszych nabywców, tworzyły fermy (folwarki) uposażone w liczne budynki gospodarcze (chlewnie dla bydła i trzody, wołownie, stodoły, spichrze, owczarnie, stajnie, wozownie, kurniki dla drobiu, lamus) oraz zabudowę mieszkaniową (dworki, oficyny, czworaki, budynki administracyjne)¹²⁰. Były to folwarki należące do dawnej ekonomii grodzieńskiej (Słójka, Grodzisk, Nowy Dwór), innych majątków skarbowych (Użyki, Hodyszewo, Wysoki Stoczek), a także posiadłości skonfiskowane powstańcom styczniowym (Karpowicze, Wygonowo, Kolonia, Tylwica). Niektóre majątki posiadały okazałe rezydencje, które zostały wybudowane przez rosyjskich właścicieli. Aleksander Annienkow, właściciel Słójki, wystawił murowany klasycystyczny dwór z dwiema mansardami, ustawiony frontem do drogi z Sokółki. Przed dworem urządził półkolisty podjazd obsadzony drzewami. Po przeciwnej, ogrodowej stronie przylegała do dworu drewniana weranda ze schodami na osi głównej. Z kolei w Grodzisku był rozległy dwór wyposażony w obszerne piwnice, który oprócz mieszkalnych pełnił także funkcje magazynowe. Dwór należący do rodziny Dejszów stał na granicy ogrodu i dziedzińca otoczonego z pozostałych trzech stron dużymi, wybudowanymi z kamienia i cegły budynkami gospodarczymi¹²¹.

Omawiane majątki instrukcyjne czerpały zyski nie tylko z działalności typowo rolniczej, lecz także z posiadanych obiektów przetwórstwa rolniczego (młyny wodne i

¹¹⁹ Pierwszym właścicielem Kolonii był kapitan korpusu żandarmerii Ernest Walter, syn Maksymiliana. Po śmierci Waltera w 1871 r. majątek przeszedł na jego żonę Aleksandrę i niepełnoletnich synów, Ernesta i Magnusa. Aleksandra von Walter zmarła w 1874 r. Opiekę nad osieroconymi potomkami Walterów objął ich dziadek, artysta petersburskich teatrów Fryderyk Gauk, a po jego śmierci w 1877 r. ich nowym opiekunem został jego syn, wujek niepełnoletnich Walterów – kupiec carskosiolski Wilhelm Gauk. W 1881 r. oddał niepełnoletnich Walterów na wychowanie do Gaczyńskiego Mikołajewskiego Sierocego Instytutu. Pełnoprawnym właścicielem Kolonii został Ernest von Walter w wyniku decyzji Sądu Okręgowego w Grodnie z 20 grudnia 1893 r. Magnusa von Waltera natomiast wprowadzono we własność 31 stycznia 1894 r. APB, SNSOG, sygnatura: 131, k. 363–366.

¹²⁰ W majątkach będących własnością spadkobierców zabudowa mieszkaniowo-gospodarcza przedstawiała się następująco: Słójka (dom mieszkalny, oficyna, mieszkanie ekonomy, dwa spichlerze, dwie chlewnie dla bydła, owczarnia, dwie stodoły, ziemianka, chlewik, wozownia); Grodzisk (dom mieszkalny, dwie chlewnie dla bydła i trzody, stodoła, wozownia); Karpowicze (dom mieszkalny, szopa, chlewnia); Użyki (dwór, spichlerz, wołownia, chlewnia, stodoła na słomę, lamus i kurnik); Wygonowo (dom mieszkalny, dwa spichlerze zbożowe, dwie stajnie, dwie szopy, chlewnia, budynek po byłej karczynie); Hodyszewo (drewniany dom mieszkalny i stodoła, wewnątrz której były spichlerz i chlew); Wysoki Stoczek (trzy domy mieszkalne i stajnia); Zalesiany (dom mieszkalny, trzy budynki mieszkalne dla służby i inne zabudowania gospodarcze); Kolonia (dom mieszkalny gospodarski, dom folwarczny dla służby, kurnik, stodoła, szopa oraz w mieście Białystok: dwa domy mieszkalne, magazyn, chlewik – wszystkie zlokalizowane na Starych Bojarach, w uroczysku Wygoda zaś chlewnia i dom mieszkalny, a w uroczysku Ogrodnicki dwa domy mieszkalne, z których jeden znajdował się na ziemi należącej do włościan. Wszystkie wymienione zabudowania były drewniane). APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 42–44; 187, k. 128–128v; 215, k. 424–425; 225, k. 360; 286, k. 19–20; 293, k. 157–158; 323, k. 23–24.

¹²¹ APB, Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku, nr zesp. 714 (dalej: BBDZ), sygnatura: 1/50/2002, k. 5–10.

wiatrowe, folusze, słodownie, browary, gorzelnie, wytwórnie torfu), handlu (karczmy) oraz produkcji rzemieślniczej (kuźnie)¹²².

Na wysokość wyceny majątków instrukcyjnych należących do rosyjskich spadkobierców wpływało wiele czynników: lokalizacja (w pobliżu ważniejszych szlaków drogowo-kolejowych, terenów miejskich, rzek, jezior i innych cieków wodnych), struktura gruntów (niewielki odsetek nieużytków, obecność terenów leśnych), dobrze zachowana zabudowa mieszkaniowo-folwarczna (dwory, oficyny, liczne budynki gospodarcze), obecność obiektów przetwórstwa rolniczego (młyny, folusze, browary, gorzelnie), handlu (karczmy) i rzemiosła (kuźnie) oraz nieruchomości zlokalizowanych w miastach. Dodatkowymi determinantami wyceny były zadłużenie posiadłości wobec banków i innych wierzycieli bądź też stopień kompletności posiadanego mienia (cała nieruchomość czy niewielka parcela).

W przeciwieństwie do omówionych wcześniej majątków instrukcyjnych nieruchomości pozostające w posiadaniu spadkobierców pierwszych właścicieli nie podlegały obrotowi handlowemu, który ułatwiłby oszacowanie ich realnej wartości. Do wyliczenia ceny niektórych majątków wykorzystałem rachunki bankowe załączone do aktów notarialnych i zawierające (oprócz informacji o wysokości zadłużenia) wycenę mienia wykonaną przez instytucję bankową. Pomocna była również dokumentacja notarialna dotycząca podziału majątku między spadkobierców, którzy zazwyczaj scedowywali cały spadek na jednego z członków rodziny. W aktach notarialnych była podana kwota obciążająca spadkobiorcę na rzecz pozostałych członków rodziny.

Majątek Słójka był jednym z największych i najlepiej uposażonych posiadłości instrukcyjnych w powiecie sokólskim¹²³. Podczas jego zakupu przez sekretarza kolegijskiego Aleksandra Annienkova majątek został oszacowany na 6036 rubli, co oznaczało, że przeciętnie jeden hektar kosztował 7,6 rubli. Wartość rynkowa użytków rolnych wynosiła wówczas około 18,5 rubli. W związku z powyższym realna cena nieruchomości musiała przekraczać 15 tys. rubli. W tym miejscu należy dodać, że władze państwowe sprzedały majątek Rosjaninowi po

¹²² W poszczególnych majątkach znajdowały się następujące obiekty przetwórstwa rolniczego i handlu: Słójka – browar, gorzelnia, młyn wiatrowy i karczma; Grodzisk – gorzelnia, młyn wiatrowy, młyn wodny koło Suchowoli, wytwórnia torfu i kuźnia; Nowy Dwór – młyn wodny w uroczysku Duży Staw; Użyki – słodownia, gorzelnia, młyn konny, młyn wodny na rzece Orłance z foluszem; Hodyszewo – młyn wodny z foluszem na rzece Nurzec; Wysoki Stoczek – dwa młyny wodne; Zalesiany – karczma; Kolonia – zabudowania fabryczne i kuźnia w uroczysku Wygoda. APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 42–44; 187, k. 128–128v; 215, k. 424–425; 225, k. 360; 286, k. 19–20; 293, k. 157–158; 323, k. 23–24.

¹²³ W Słójce mieściła się siedziba klucza dóbr królewskich należących do ekonomii grodzieńskiej. Pierwszy folwark powstał tu zapewne po kolonizacji puszczy odbywającej się na tych terenach około 1643 r. Po rozbiorach Rzeczypospolitej aż do 1867 r. Słójka stanowiła własność skarbową. E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku. Część szczegółowa*, hasło nr 130, Białystok 2000.

zaniżonej cenie. W rękach ostatniej właścicielki, Eugenii Łozowskiej z domu Annienkow, zachowało się około 590 ha użytków rolnych o korzystnej strukturze (duży odsetek gruntów ornych – 48% i lasów – 18,5%). Słójka posiadała także dobrze zachowaną zabudowę folwarczną. Dodatkowe dochody generowała dzierżawa młynów i karczem. Arendarzem karczmy, na mocy kontraktu z 1869 r., został Szmul Knyszewicki, mieszczanin z Krynek żydowskiego pochodzenia. Nieruchomość była dogodnie zlokalizowana (położona w pobliżu traktu drogowego z Sokółki do Krynek, w odległości około 14 km od miasta powiatowego)¹²⁴. W momencie jej przejścia przez Eugenię Łozowską w 1910 r. majątek był zadłużony wobec Banku Ziemskiego na sumę 14 900 rubli. Bank wycenił nieruchomość na 25 395 rubli, z czego zabudowę folwarczną na 4232 ruble¹²⁵. Najprawdopodobniej stopniowe wyprzedawanie mienia przez rodzinę Annienkow wiązało się z koniecznością uregulowania zobowiązań dłużnych. Właściciele sprzedali 206 ha (26% gruntów). Nie obniżyło to jednak zadłużenia, które według danych za rok 1911 wynosiło już 39 600 rubli¹²⁶.

Majątek instrukcyjny Grodzisk (obok Słójki) należał do najbogatszych folwarków w powiecie sokólskim¹²⁷. W 1868 r. został sprzedany radcy stanu Aleksandrowi Dejszy za 11 068 rubli (25 rubli/ha). Pomimo że kwota sprzedaży przekraczała wartość rynkową ziemi o 35%, to rzeczywista cena nieruchomości była niewątpliwie dużo wyższa. Majątek posiadał liczne zabudowania gospodarcze oraz obiekty przetwórstwa rolniczego (słodownia, gorzelnia, wytwórnia torfu i dwa młyny). Grodzisk był jedynym majątkiem instrukcyjnym w powiecie, który w nienaruszonym stanie zachował się w rękach spadkobierców rodziny Dejsza. Duży przychód generowała dzierżawa młynów i wytwórni torfu. Na mocy kontraktu zatwierdzonego w 1861 r. tamtejsze wytwórnia torfu i młyn zostały oddane na 24-letnią dzierżawę dla ziemianina Ottona Baehra, a po jego śmierci аренда przeszła na jego żonę, Katarzynę Baehr (od 3 sierpnia 1865 r.). Roczna cena dzierżawy wynosiła 483 ruble 38 kopiejek. Z kolei młyn w Suchowoli na rzece Brzozówce od 1 stycznia 1867 r. na 12 lat dzierżawił Żyd Berko Frejman,

¹²⁴ APB, SNSOG, sygnatura: 293, k. 153–154v.

¹²⁵ Słójka będąca w posiadaniu Aleksandra Annienkova była zadłużona w Towarzystwie Ziemskim Wzajemnego Kredytu na sumę 12 500 rubli z okresem spłaty wynoszącym 56 lat. W 1881 r. Annienkow posiadał również zobowiązanie dłużne w wysokości 20 500 rubli w Państwowym Ziemiańskim Banku, który mienie Słójki wycenił na 34 271 rubli. Ta wyższa wartość, w przeciwieństwie do późniejszej jej wyceny, wiązała się z faktem, że mienie było wówczas kompletne (796 ha). APB, SNSOG, sygnatura: 294, k. 30–31v.

¹²⁶ APB, SNSOG, sygnatura: 341, k. 201–201v.

¹²⁷ Folwark w Grodzisku założono podczas trzebieży i kolonizacji Puszczy Nowodworskiej w XVII w. jako jeden z folwarków, który aż do połowy XIX w. wchodził w skład królewskiej ekonomii grodzieńskiej. W drugiej połowie XVIII w. folwark ten przebudowano, co miało związek z szeroko zakrojonymi pracami budowlanymi przeprowadzonymi w ekonomii grodzieńskiej w latach 70. Tego stulecia przez podskarbiego koronnego Antoniego Tyzenhauza. Wybudowano wówczas rozległy dwór wyposażony w obszerne piwnice, który oprócz funkcji mieszkalnych pełnił także te magazynowe. APB, BBDZ, sygnatura: 1/50/2002, k. 3–5.

który płacił 656 rubli rocznie. W 1910 r., kiedy właścicielką majątku została Maria Nazimow, Grodzisk wyceniono na 22 tys. rubli. W skład wymienionej kwoty wchodziło: 8 tys. rubli wykupu (które Nazimowa była winna swojemu bratu Aleksandrowi Dejszy), zadłużenie w Banku Ziemskim wynoszące około 12 tys. rubli oraz wartość młyna w Suchowoli – 2 tys. rubli¹²⁸. Majątek jednak nie był w pełni eksploatowany, ponieważ podatek gruntowy w 1914 r. został nałożony na 482 ha (80% użytków rolnych)¹²⁹.

Nowy Dwór został zachowany w niewielkiej części (16,9 ha, 5%) w rękach spadkobiercy pierwszego właściciela – Jewdokii Łobockiej z domu Niejełow. W 1887 r. aktem darowizny od tajnego radcy Aleksego Niejełowa otrzymała zbożowy młyn wodny z ziemią i łąkami przy uroczysku Duży Staw o powierzchni 16,9 ha. Użytki rolne oszacowano na 800 rubli, a młyn na 2200 rubli (wycena na podstawie dochodu z dziesięciu ostatnich lat). Nowa właścicielka nie była zainteresowana prowadzeniem majątku. W 1910 r. sprzedała inżynierowi kapitanowi Iwanowi Sawieljewowi nieużytkowany zbożowy młyn wodny, który nie przynosił przychodu i nie był ubezpieczony od ognia, oraz ziemię przy uroczysku Duży Staw. Mienie zostało sprzedane za 1000 rubli (o 2200 rubli taniej niż pierwotna wartość majątku). Nieruchomość straciła na wartości wskutek zaniedbań właścicielki. Łobocka pozostawiła sobie 6 ha łąk przy rzece Sidra¹³⁰.

Porucznik Sergiusz Kastalski, spadkobierca majątku Hodyszewo, również zachował niewielką część nieruchomości, którą otrzymał na mocy aktu darowizny od matki, wdowy po radcy stanu Elżbiety Kastalskiej. Odziedziczona parcela składała się z 2,9 ha użytków rolnych z zabudowaniami położonymi przy rzece Nurzec, w uroczysku Otopy. Darowiznę wyceniono na kwotę 6 tys. rubli. Wysoka cena nieruchomości związana była z przynależącym do posiadłości młynem zbożowym z foluszem, którego roczny dochód wynosił około 350 rubli, oraz dobrze zachowaną zabudową mieszkaniowo-folwarczną: drewniany dom mieszkalny i stodoła, wewnątrz której znajdowały się spichlerz i chlewik¹³¹.

Majątki Wysoki Stoczek i Antoniuk, których właścicielem został Aleksander Jefimow, syn Aleksandra, oszacowane zostały na 14 tys. rubli. Wartość nieruchomości wyliczono na podstawie zapisów testamentu Anny Jefimow, matki Aleksandra, która zobowiązywała syna do spłacenia sześciu siostr: Anastazji i Jelizawiey Jefimowych oraz wdowy Anny Parwickiej, wdowy Nadziei Nikołajewskiej, Sofii Parwickiej i Olgi Marczynek (wszystkie z domu Jefimow)

¹²⁸ APB, SNSOG, sygnatura: 286, k. 19–20; 377, k. 78–79v.

¹²⁹ APB, Inspektorat Podatkowy Powiatu Sokólskiego, nr zesp. 43, sygnatura: 79, k. 349.

¹³⁰ APB, SNSOG, sygnatura: 338, k. 127–128v.

¹³¹ APB, SNSOG, sygnatura: 215, k. 424–425v.

– każdej po 2 tys. rubli¹³². Na wartość posiadłości wpływały obecność młynów wodnych w uroczysku Marczuk i w Wysokim Stoczku¹³³ oraz korzystne usytuowanie w sąsiedztwie gruntów miejskich¹³⁴. Ponadto od 1889 r. plac o powierzchni około 0,7 ha położony przy drodze wiodącej do majątku Marczuk wdzierżawił od Jefimowa na 24 lata fabrykant Juliusz Flakier. Całkowity koszt dzierżawy wynosił 3780 rubli¹³⁵. Do 1915 r. w rękach Aleksandra Jefimowa zachowało się 220 ha gruntów (86,6% całej posiadłości). Około 35 ha z uroczyska Antoniuk w formie niewielkich działek siedliskowych Jefimow wyprzedał okolicznym włościanom.

Majątek Kolonia po śmierci pierwszego właściciela Ernesta von Waltera w 1871 r. znalazł się pod kuratelą opiekunów jego niepełnoletnich synów, Ernesta i Magnusa. Jednym z nich był kupiec z Carskiego Sioła, Wilhelm Gauk, który opiekował się chłopcami i zarządzał ich majątkiem do 1881 r. Wówczas bracia zostali oddani do Gaczyńskiego Mikołajewskiego Sierocego Instytutu. Gauk zamierzał sprzedać posiadłość. W tym celu wystosował wniosek do Białostocko-Sokólskiej Ziemiańskiej Opieki, w którym zwracał się z prośbą o zgodę na zbycie nieruchomości. Argumentował to nierentownością prowadzenia majątku i niskim dochodem z jego dzierżawy, który wynosił 500 rubli rocznie. Wydatki związane z utrzymaniem Walterów (m.in. opłacenie stancji, nauczycieli, podręczników, obuwia i ubrania), remontami budynków gospodarczych i mieszkaniowych przekraczały przychody z arendy. Kwota przeznaczona na utrzymanie Walterów w opinii opiekuna była niewystarczająca. Gauk wycenił posiadłość na 14 tys. rubli. Pomimo pozytywnej opinii Opieki oraz zezwolenia wydanego przez generała-gubernatora wileńskiego majątek Kolonia nie został w całości sprzedany. Do 1915 r. w rękach ostatniego właściciela Magnusa von Waltera pozostało 36 ha użytków rolnych¹³⁶.

¹³² APB, SNSOG, sygnatura: 178, k. 21–22v.

¹³³ Młyny były dzierżawione przez władze gubernialne zanim majątek został sprzedany rodzinie Jefimow. Młyn marczukowski arendował Rudolf Commichau, zgodnie z 30-letnim kontraktem zawartym w 1862 r. z gubernialnym zarządem dóbr państwowych, z opłatą dzierżawczą wynoszącą 60 rubli. Z kolei wysokostocki wodny młyn na mocy kontraktu z 1862 r. władze oddały w dzierżawę na 24 lata Izraelowi Konstantynowskiemu z roczną opłatą w wysokości 55 rubli. APB, SNSOG, sygnatura: 178, k. 15–16.

¹³⁴ Uroczysko Antoniuk sąsiadowało m.in. z ziemią należącą do parafii farnej (później własność Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Rocha) oraz zabudowaniami fabrycznymi będącymi własnością rodziny Commichau. Fabrykanci Albert i Robert Commichau zbudowali w uroczysku Antoniuk przędzalnię i farbiarnię. *Białystok. Manchester Północy*, red. A. Kułak, Białystok 2010, s. 57–59.

¹³⁵ Fabrykant Juliusz Flakier zobowiązał się wybudować na dzierżawionej parceli zakład fabryczny wraz z domem mieszkalnym dla służby i robotników. Z ulicy Kościelnej na Wysoki Stoczek przeniósł fabrykę pluszu i obić. Po 1907 r. otworzył tutaj również farbiarnię. W kompleksie fabrycznym zatrudniał łącznie około 260 robotników. Po opuszczeniu Wysokiego Stoczku przez Aleksandra Jefimowa Flakier domagał się sądowego przekształcenia dzierżawy we własność, powołując się na klauzulę kontraktu dzierżawczego, która przyznawała Flakierowi prawo do 75% wartości budynków w przypadku, gdyby właściciel gruntów po upływie 24 lat nie przedłużył dzierżawy. APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział Hipoteczny, nr zesp. 561, sygnatury: 217, k. 31–32; 219, k. 37–40; *Białystok Manchester Północy...*, s. 71.

¹³⁶ W przesłanym Opiece piśmie Gauk wyszczególnił niektóre elementy wyceny majątku: a) uroczysko Zacisze – 4 tys. rubli, b) uroczysko Wygoda – 2 tys. rubli, c) dwa domy w mieście Białystok – 2 tys. rubli, d) ziemia w

Nieliczni spadkobiercy majątków instrukcyjnych osiedlili się w odziedziczonych posiadłościach oraz samodzielnie je prowadzili.

Eugenia Łozowska, właścicielka Słójki, przebywała w majątku nieprzerwanie. Posiadłością zarządzał jej mąż, ziemianin Michał Łozowski. Pełnił on również funkcję pełnomocnika spadkobierczyń podczas wszystkich transakcji kupna-sprzedaży. Załatwiał także formalności notarialne związane z podziałem majątku po śmierci Aleksandra Annienkova, jak też w trakcie scedowania prawa własności na Eugenię Łozowską. Rodzina Łozowskich mieszkała we dworze rozbudowanym przez pierwszego właściciela. Przetrwiała w Słójce okres pierwszej wojny światowej i nie ewakuowała się razem z administracją carską i wojskiem w głąb Rosji¹³⁷.

W 1922 r. Powiatowa Komisja Ziemska w Sokółce zakwalifikowała (zgodnie z Ustawą z dnia 15 marca 1920 r. o wykonaniu reformy rolnej) do przymusowego wykupu 180 ha użytków rolnych z majątku Słójka. Posiadłość liczyła wówczas około 590 ha (w tym 358 ha – użytki rolne, 47 ha – łąki, 74 ha – nieużytki, 104 ha – lasy, 7,5 ha – siedlisko). Parcelacja objęła ostatecznie 119 ha użytków rolnych¹³⁸. W majątku znajdowały się również inwentarze żywy (14 koni roboczych, 9 krów dojnych, 20 sztuk owiec i 6 sztuk nierogacizny) i martwy (młockarnia z maneżem na 4 konie, czterokonna sieczkarnia, 2 żniwiarki, kosiarka, 2 dwuskibowce, 3 kultywatory sprężynowe oraz „innych urządzeń w dostatecznej ilości”)¹³⁹. Do Słójki przynależała liczna zabudowa mieszkaniowo-folwarczna będąca przeważnie w dobrym stanie¹⁴⁰. W 1928 r. zmodernizowano system stawów w okolicy dworu – część z nich osuszono, a pozostałe wyremontowano i zarybiono. Po przebudowie zajmowały one obszar o powierzchni około 2 ha. Park dworski wzbogacono o nowe nasadzenia. W tym okresie powierzchnia parku i ogrodów użytkowych wynosiła 7,5 ha, całe zaś założenie dworskie zajmowało niemal 11 ha. Eugenia Łozowska zmarła w 1932 r. Posiadłość odziedziczył Michał Łozowski, który mieszkał w Słójce i zarządzał majątkiem do 1939 r.¹⁴¹

okolicy Ribberta – tysiąc rubli, e) ziemia, gdzie znajduje się dom Grafe – tysiąc rubli, f) udział ziem na przeciw [R...?] – 500 rubli, g) ziemia przy cmentarzu luterańskim – 500 rubli. APB, SNSOG, sygnatura: 131, k. 363–366.

¹³⁷ APB, SNSOG, sygnatury: 330, k. 41–42v; 334, k. 174–175v, 181–183, 190–191v; 336, k. 157–158v.

¹³⁸ Eugenia Łozowska uprawiała 160 ha użytków rolnych, a dzierżawiła 76 ha. Pozostałe 122 ha gruntów ornych leżało zaś odłogiem. APB, Okręgowy Urząd Ziemski w Białymstoku (dalej: OUZB), sygnatura: 875, k. 2.

¹³⁹ APB, OUZB, sygnatura: 875, k. 3v.

¹⁴⁰ Murowany dwór składał się z ośmiu pokoi na parterze, dwóch na mansardzie oraz kuchni; murowana oficyna z pięcioma pokojami i kuchnią; zrujnowany czworak ze słomy i gliny kryty gontem oraz drewniany czworak kryty gontem, siedmiomieszkaniowy w dobrym stanie; jednopokojowy domek mieszkalny kryty gontem; murowane stajnia i wozownia kryte gontem; murowany spichlerz dwupiętrowy kryty gontem; drewniany chlewik kryty deskami (wszystkie budynki w stanie dobrym i możliwym); drewniana wozownia kryta dachówką w złym stanie oraz zrujnowana kuźnia. Przy majątku był również sad owocowy z 200 drzewkami. *Ibidem*, k. 4–4v.

¹⁴¹ E. Bończak-Kucharczyk, *Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego w Słójce*, Białystok 1977.

Aleksander Jefimow wraz z rodzeństwem (siostrami: Anastazją i Jelizawietą Jefimow, Anną Parwicką, Nadzieją Mikołajewską, Olgą Marczynek) mieszkał w Wysokim Stoczku do 1915 r. Testatorka Anna Jefimow gwarantowała córkom możliwość zamieszkania w siedzibie rodowej do momentu ich kolejnego zamążpójścia¹⁴². Według informacji zawartych w dokumentacji dotyczącej przymusowej parcelacji majątku Jefimow nie zajmował się zarządzaniem nieruchomością ziemską. Większość gruntów oddał w dzierżawę okolicznym włościanom z Zawad¹⁴³. Rosjanin opuścił majątek w 1915 r., podczas ewakuacji administracji carskiej. Zamieszkał na stałe w Piotrogradzie (późniejszy Leningrad). Od 1919 r. Wysokim Stoczkiem i Antoniukiem zarządzał adwokat Roman Różański, którego Sąd Okręgowy w Białymstoku wyznaczył kuratorem majątku. W 1920 r. wydzierżawił on w więzieniu w Białymstoku na pięć lat około 50 ha gruntów ornych, łąk i część ogrodu owocowego wraz z budynkami folwarcznymi. W omawianym okresie majątek obejmował obszar niemal 136 ha użytków rolnych (w tym: ogrody warzywne – 7,5 ha, siedlisko – 2,5 ha, grunty orne – 50 ha, łąki – 1 ha i las – 75 ha). Położony był w sąsiedztwie gruntów wsi: Bacieczki, Zawady, Marczyk, Starosielce, Białostoczek oraz miasta Białegostoku¹⁴⁴. Do posiadłości przynależała również zabudowa mieszkaniowo-gospodarcza w postaci murowanego jednopiętrowego pałacyku krytego dachówką, murowanego parterowego domu z drewnianą nadbudówką, dwóch murowanych parterowych domów, łaźni, stajni, wozowni, stodoły i chlewni¹⁴⁵. Aleksander Jefimow pomimo absencji nadal był prawnym właścicielem majątku instrukcyjnego. Jego nazwisko figurowało w księdze hipotecznej założonej w 1921 r. w Wydziale Hipotecznym Sądu Okręgowego w Białymstoku¹⁴⁶. W 1922 r. Powiatowa Komisja Ziemska w Białymstoku zaopiniowała majątek Wysoki Stoczek do przymusowego wykupu¹⁴⁷. Aleksander Jefimow mieszkał wówczas w Petersburgu przy ulicy Bronickiej 16. Jego pełnomocnikiem był warszawski adwokat Stanisław Poznański, który w 1923 r. przekazał wszystkie swoje uprawnienia dotyczące „restytuowania praw własności mocodawcy” adwokatowi Romanowi

¹⁴² Aleksander Jefimow na mocy testamentu Anny Jefimow zobowiązany został do zaadaptowania do celów mieszkaniowych jednopiętrowej oficyny. Siostry miały też do dyspozycji ogród warzywny oraz część inwentarza żywego, tj. cztery krowy i klacz, które Aleksander miał utrzymywać. Prowadzenie domu, w którym zamieszkały siostry, i jego ubezpieczenie spoczywało również na Aleksandrze. Spadkodawczyni dodatkowo przekazała córce Anastazji, w zamian za opiekę nad matką, murowaną oficynę z nadbudówką. Ponadto otrzymała ona ruchomości znajdujące się w domu matki, m.in. fortepian, dywany, zastawy stołowe. Z kolei pozostałe ruchomości i inwentarz żywy, tj. bryczka, sanie, ule, trzoda, rogacizna, drób, przypadły w udziale w równych częściach wszystkim siostronom. APB, SNSOG, sygnatura: 178, k. 21–22v.

¹⁴³ Aleksander Jefimow miał pozostawić sobie jedynie 7,5 ha sadu owocowego. APB, OUZB, sygnatura: 65, k. 12.

¹⁴⁴ APB, OUZB, sygnatury: 65, k. 2; 66, k. 16.

¹⁴⁵ APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział hipoteczny, sygnatura: 217, k. 30.

¹⁴⁶ *Ibidem*, k. 31–32.

¹⁴⁷ *Ibidem*, k. 14–16; APB, OUZB, sygnatura: 65, k. 2.

Różańskiemu z Białegostoku. W 1927 r. Rosjanin za pośrednictwem Różańskiego sprzedał mieszkańcowi Białegostoku Romualdowi Walendziukowi 28 ha użytków rolnych z majątku Wysoki Stoczek oraz 64 ha w uroczysku Antoniuk (folwark Marczuk) za 10 tys. dolarów amerykańskich¹⁴⁸.

Właściciele majątków Grodzisk, Nowy Dwór i Użyk nie osiedlili się w odziedziczonych posiadłościach, a także nimi samodzielnie nie zarządzali.

Maria Nazimowa, właścicielka majątku Grodzisk, mieszkała na stałe w Petersburgu. Większość transakcji notarialnych została przeprowadzona w kancelariach petersburskich notariuszy¹⁴⁹. Nazimowa była również prawną właścicielką Grodziska w okresie międzywojennym. Majątek znacznie ucierpiał podczas pierwszej wojny światowej. Pożar zniszczył drewnianą stodołę, lodownię, murowaną oborę i spichlerz. Mienie prowadziło kilku dzierżawców, m.in. Adam Marszel. W 1928 r. Okręgowa Komisja Parcelacyjna wydała decyzję o przymusowym wykupie nieruchomości ziemskiej z wyłączeniem 35 ha. Narzuconej parcelacji nie podlegał teren założenia dworsko-ogrodowego z przyległymi do niego polami¹⁵⁰. Do 1934 r. właścicielka wyprzedawała 332,5 ha użytków rolnych. Nabywcami parcelowanych gruntów było 80 włościan pochodzących z okolicznych wsi: Podgrodziska, Suchowoli, Kiersnówki i Horodnianki¹⁵¹. W 1936 r. siedlisko dworskie zakupiło dwóch braci, Antoni i Alfons Szmigiel z Podostrówka. W związku z tym, że właścicielka mieszkała w ZSRR, akt kupna-sprzedaży w jej imieniu zawarł upoważniony przez Nazimową adwokat Ludwik Dyzenhauz. W latach 1936–1939 bracia Szmigiel zamieszkiwali we dworze i przeprowadzili liczne reperacje zniszczonych budynków folwarcznych (m.in. wzniesli nową oborę, wykorzystując kamienny mur starej budowli). Wskutek parcelacji oraz dobrowolnej sprzedaży majątek Grodzisk do 1939 r. znalazł się w całości w rękach polskich właścicieli¹⁵².

Właścicielka parceli z majątku Nowy Dwór, żona podpułkownika Jewdokija Łobocka z domu Niejełow, mieszkała w Trokach. Transakcje kupna-sprzedaży były zawierane w kancelariach notarialnych w Wilnie. Łobocka sprzedała uroczysko Duży Staw pochodzącemu

¹⁴⁸ W 1928 r. ks. kanonik Adam Abramowicz, działający w imieniu Parafii Rzymskokatolickiej pw. św. Rocha, zakupił za 500 tys. zł 141 działek należących do fermy Marczuk o łącznej powierzchni 28 ha. Parcele zostały sprzedane przez Waleriana Burzyńskiego i Władysława Kawkę (białostockich mieszczan), którzy wcześniej zakupili je od Walendziuka. APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział hipoteczny, sygnatury: 217, k. 64–70; 218, k. 6; 219, k. 41–42, 61–62.

¹⁴⁹ APB, SNSOG, sygnatura: 337, k. 97–98.

¹⁵⁰ APB, BBDZ, sygnatura: 1/50/2002, k. 6–7.

¹⁵¹ APB, Starostwo Sokólskie. Referat Rolnictwa i Reformy Rolnej, sygnatura: 9, k. 1–6.

¹⁵² APB, BBDZ, sygnatura: 1/50/2022, k. 8.

z Grodna inżynierowi kapitanowi Iwanowi Sawieljewowi. Nowy właściciel również nie przeprowadził się do zakupionej posiadłości¹⁵³.

Majątkiem Użyki w imieniu pułkownika Michaiła Fiodorowa zarządzał mieszkający tam prawosławny szlachcic Iwan Wróblewski. Pośredniczył on we wszystkich transakcjach notarialnych związanych ze sprzedażą pojedynczych działek włościanom sąsiednich miejscowości, Wólki i Hryniewicz, oraz mieszczanom z Widowa¹⁵⁴.

Spadkobiercy pierwszych właścicieli majątków instrukcyjnych zachowali 2025,8 ha użytków rolnych, co stanowiło 22,8% gruntów wszystkich majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim. Spośród dziesięciu posiadłości w rękach rosyjskich właścicieli znalazły się w całości tylko trzy majątki: Karpowicze – 368 ha, Wygonowo – 61,2 ha i Zalesiany – 157 ha. Pozostałych siedem z powodu częściowej ich sprzedaży Rosjanie utrzymali w zróżnicowanej proporcji: Wysoki Stoczek i Antoniuk – 220 ha (86,6%), Użyki – 125,5 ha (74,5%), Słójka – 590 ha (74%), Kolonia – 36 ha (33%), Nowy Dwór – 16,9 ha (5%), Hodyszewo – 2,7 ha (0,6%). Tylko nieliczni z nich zamieszkali w odziedziczonych posiadłościach i osobiście zarządzali majątkiem (Eugenia Łozowska – Słójka, rodzina Jefimow – Wysoki Stoczek). Pozostali spadkobiercy mieszkali w miastach gubernialnych (Petersburg, Wilno) i powiatowych (Troki), czerpiąc zyski ze sprzedaży i dzierżaw tych posiadłości.

Majątki instrukcyjne były przeważnie dziedziczone przez najbliższych członków rodziny pierwszych nabywców (współmałżonków i ich potomstwo) na mocy testamentów lub aktów darowizny. Zazwyczaj jeden ze współmałżonków otrzymywał majątek w dożywotne władanie, a następnie po jego śmierci mienie przechodziło w równych częściach na dzieci spadkodawców. W późniejszym okresie dochodziło do porozumienia między spadkobiercami, w wyniku którego prawo własności było scedowane na jednego właściciela (Grodzisk, Słójka, Wysoki Stoczek i Antoniuk).

Nieruchomości, które odziedziczyli Rosjanie, były bardzo dobrze uposażone. Oprócz typowej zabudowy folwarcznej były w nich obiekty przetwórstwa rolniczego (młyny wodne i wiatrowe, folusze, browary, słodownie, gorzelnie), handlu (karczmy) i rzemiosła (kuźnie). W majątkach znajdowały się również zachowane w dobrym stanie budynki mieszkalne przeznaczone dla właścicieli, administracji i służby. Niektóre miały też budynki mieszkalne i gospodarcze zlokalizowane w Białymstoku (Wysoki Stoczek, Kolonia, Zalesiany). Bogate uposażenie folwarków wiązało się z tym, że należały do kluczy dawnej ekonomii grodzieńskiej (Grodzisk, Słójka) oraz do dóbr skonfiskowanych polskim ziemianom (Kolonia, Zalesiany,

¹⁵³ APB, SNSOG, sygnatura: 338, k. 127–128v.

¹⁵⁴ APB, SNSOG, sygnatury: 210, k. 519–552; 235, k.181–182, 259–271; 240, k. 353–354; 244, k. 102–103v.

Tylwica, Wygonowo). Posiadłości były także korzystnie zlokalizowane: w pobliżu linii kolejowych i terenów miejskich (Kolonia, Wysoki Stoczek, Zalesiany, Nowy Dwór), traktów drogowych (Słójka, Użyki) oraz sieci rzecznej (Nowy Dwór). Powyższe czynniki (uposażenie i lokalizacja) wpływały na wysoką wartość dóbr instrukcyjnych.

Pierwsza wojna światowa i wojna polsko-bolszewicka przyczyniły się do porzucenia majątków przez Rosjan oraz ich znacznego zniszczenia (Grodzisk, Wysoki Stoczek). W okresie międzywojennym rosyjskie posiadłości instrukcyjne zostały zakwalifikowane przez urzędy ziemskie do parcelacji (Grodzisk, Słójka, Wysoki Stoczek). W wyniku przymusowego wykupu i dobrowolnej sprzedaży znaczna część majątków instrukcyjnych przeszła na własność miejscowych włościan i instytucji publicznych.

4.4.2. Nabywcy wtórni

Kadra urzędniczo-wojskowa, duchowieństwo oraz ziemiaństwo rosyjskiego pochodzenia, którzy zakupili majątki instrukcyjne od pierwszych i kolejnych właścicieli, utrzymali w posiadaniu dziewięć nieruchomości o całkowitej powierzchni 1788,4 ha, co stanowiło 20% wszystkich gruntów instrukcyjnych w dawnym obwodzie. Struktura własnościowa wyszczególnionych rosyjskich grup społecznych kształtowała się następująco: wojskowi (791,7 ha, 44%), urzędnicy (602 ha, 37%), duchowieństwo prawosławne (221,6 ha, 12%) oraz ziemianie (173,7 ha, 7%) [tabela 4.4.2].

Lp.	Nazwisko i imię	Ranga / pełniony urząd / stopień wojskowy	Zamieszkanie	Majątek instrukcyjny	Powierzchnia w ha
Wojskowi					
1.	Smulski Adam	dymisjonowany pułkownik	Hołowiesk	Hołowiesk	535
2.	Tarasewicz Iwan	kadet	Szyndziel	Szyndziel	256,7
Razem					791,7
Urzędnicy i ich rodziny					
3.	Winogradow Arseniusz	radca tytularny	Siderka	Nowy Dwór	345
4.	Jurowska Nadzieja z d. Orłow	żona radcy dworu	Lebiedzin	Lebiedzin	161
				Szostaki	96
Razem					602
Duchowieństwo prawosławne					
5.	Sosnowski Flor	proboszcz parafii prawosławnej w Dojlidach	Dojlidy	Kolonia	73
6.	Tymiński Herman	proboszcz parafii w Krasnymstoku (Różanymstoku)	Grodno	Harasimowicze	148,6
Razem					221,6

Ziemiaństwo					
7.	Androsiuk Maria	właścicielka ziemska	Straż	Straż	118
8.	Dziekoński Włodzimierz	właściciel ziemski	Sokółka	Słójka	55,7
Razem					173,7

Tabela 4.4.2. Kolejni rosyjscy nabywcy majątków instrukcyjnych w obwodzie białostockim z podziałem na kategorie społeczno-zawodowe: duchowieństwo, urzędnicy, ziemiaństwo oraz wojskowi. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Największymi właścicielami byli rosyjscy wojskowi, do których należały dwa majątki – Hołowiesk (535 ha) i Szyndziel (256,7 ha).

Adam Smulski, właściciel Hołowieska, urodził się w guberni podolskiej i pochodził z litewsko-białoruskiej rodziny tatarskiej wywodzącej się z guberni grodzieńskiej. W 1852 r. przyjął wyznanie luterskie. Jego żona Julia z Prosewiczów pochodziła z Wołynia i była Polką. W 1864 r. Smulski pełnił funkcję komendanta Białostockiego Garnizonu Wojskowego. Od 1869 r. ubiegał się u władz gubernialnych o zakup nieruchomości ziemskiej, te jednak przez dłuższy czas nie wydawały w tej sprawie pozytywnej decyzji, podejrzewając jego żonę o działalność antyrządową. Starania Smulskiego przyniosły ostatecznie pożądane efekty i w 1875 r. zakupił od Ludwika Bienieckiego majątek Lisowo koło Drohiczyna. W kolejnych latach nabył Dubno i Hryniewiczze Duże (w powiecie bielskim). W 1880 r. kupił zadłużony majątek Koszewo, a pięć lat później – posiadłość Karolin. Majątek instrukcyjny Hołowiesk (dawna własność skarbową) nabył w 1877 r. od pierwszej właścicielki – wdowy po generale majorze Jekatieryny z Maniełowów Kałagieorgii. Adam Smulski w latach 1875–1885 zakupił w powiecie bielskim ogółem ponad 2600 ha. W latach 80. XIX w. wybudował w Hołowiesku nowy dwór (obecnie budynek usytuowany w rejonie skrzyżowania dzisiejszych ulic Traugutta, Białowieskiej i Hołowieskiej w Bielsku Podlaskim, własność Parafii Rzymskokatolickiej pw. Najświętszej Opatrzności Bożej).

Zdjęcie 4.4.1. Widok współczesny (po modernizacji w 2020 r.) dawnego dworu należącego do majątku Hołowiesk, wybudowany na przełomie lat 70. i 80. XIX w. przez pułkownika Adama Smulskiego. Obecnie zlokalizowany w granicach miasta Bielska Podlaskiego przy ulicy Hołowieskiej 7. Własność Parafii Rzymskokatolickiej pw. Najświętszej Opatrzności Bożej w Bielsku Podlaskim. Dwór Smulskich wraz z otaczającym terenem stanowiącym fragment założenia parkowego został wpisany do rejestru zabytków nieruchomości województwa podlaskiego (nr rej. A-387 z 8.06.1988 r.). Fotografia autora

Majątek Hołowiesk odziedziczył na mocy testamentu z 1893 r. syn Adama Smulskiego, Aleksander. Urodził się w 1858 r., mieszkał na Krymie, gdzie pełnił funkcję głównego inżyniera wojskowego w Sewastopolu. Był autorem projektu Muzeum Obrony Sewastopola. W 1900 r. został pełnoprawnym właścicielem posiadłości hołowieskiej. Pomimo że nie przebywał stale w Hołowiesku (pełnił urzędowe funkcje na Krymie), jednak po pierwszej wojnie światowej powrócił do rodzinnego domu. Zmarł w 1925 r. i został pochowany przy dworze w Hołowiesku¹⁵⁵. W okresie międzywojennym właścicielką majątku została córka Aleksandra, Julia von Dehn¹⁵⁶. Po śmierci ojca wraz z mężem Karolem Dehmem i dwiema

¹⁵⁵ Nagrobki rodziny Smulskich są obecnie usytuowane na prywatnej posesji przy ulicy Lipowej w Bielsku Podlaskim. *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Województwo podlaskie (białostockie). Powiat bielski*, t. 12, z. 4, red. M. Zgliński, Warszawa 2019, s. 44–46.

¹⁵⁶ Julia Smulska urodziła się 27 lipca 1888 r. w Hołowiesku lub w majątku Rewowka (w guberni połtawskiej) należącej do jej matki, Katarzyny z Horwatów Smulskiej. Dzieciństwo spędziła w Sewastopolu, gdzie jej ojciec pełnił funkcję architekta-inżyniera wojskowego. W 1907 r. zawarła związek małżeński z Karlem von Dehmem

córkami urodzonymi w Anglii, Katarzyną (ur. 1919 r.) i Marią (ur. 1923 r.), przybyła do Hołowieska¹⁵⁷. Julia Dehn intensywnie eksploatowała majątek, wyprzedając parcele miejscowym włościanom. W ciągu kilku lat sprzedała około 300 ha. W 1931 r. wnioskuje do Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Białymstoku o zezwolenie na parcelację 182 ha (w tym 74 ha gruntów ornych, 9 ha łąk, 96 ha lasów i 3 ha nieużytków). Posiadłość liczyła wówczas ogółem 261,7 ha. Julia von Dehn potrzebowała dodatkowej gotówki na spłatę zadłużenia w Wileńskim Banku Ziemskim. Większość sprzedanych działek zasiliła małorolne gospodarstwa podbielskich wsi: Parcewa, Widowa i Ogrodnik¹⁵⁸. Po parcelacji w majątku Hołowiesk pozostało blisko 80 ha. W 1934 r. posiadłość została włączona w granice miasta Bielsk Podlaski¹⁵⁹.

Drugim nabywcą zaliczonym do kategorii wojskowych został kadet Iwan Tarasiewicz, który został właścicielem majątku instrukcyjnego Szyndziel w wyniku zapisu testamentowego radcy tytularnego Nikifora Ułazowskiego. Ojciec spadkobiercy, podpułkownik Aleksy Tarasiewicz był dobrym znajomym rodziny Ułazowskich. Przekazanie praw do nieruchomości instrukcyjnej osobie niespokrewnionej z właścicielem było również podyktowane tym, że żona Nikity Ułazowskiego, Leokadia, jako katoliczka została pozbawiona prawa do dziedziczenia majątku po mężu. Ponadto małżeństwo Ułazowskich nie miało dzieci¹⁶⁰.

Urzednicy państwowi i ich spadkobiercy byli właścicielami trzech majątków instrukcyjnych: Lebiezdin (161 ha), Nowy Dwór (345 ha) i Szostaki (96 ha). Całkowita powierzchnia zakupionych przez nich gruntów wynosiła 602 ha.

Nadzieja Jurowska z domu Denisow-Orłow, właścicielka Lebiezdina, wywodziła się z kozackiej szlachty. Jej ród otrzymał szlachectwo w 1801 r. Nadzieja została żoną radcy dworu Edwarda Jurowskiego, syna Klemensa i Marianny z Tuszyńskich, urodzonego w 1822 r. w Skidlu. Ród Jurowskich herbu Przyjaciół wywodził się z powiatu grodzieńskiego, a jego gniazdem była podgrodzieńska okolica szlachecka Jurewicze w gminie Żydomla. Korzenie rodu Jurowskich sięgają XVI w. i pierwotnie należały do bojarów ruskich, którzy w XVII w.

(ewangelik, Niemiec bałtycki rodem z Rewla-Tallina). Do wybuchu rewolucji rodzina Dehnów mieszkała w Petersburgu, skąd podczas rewolucyjnego zamętu ewakuowali się do Londynu. Dehnowie powrócili do Polski w latach 20. W. Konończuk, *Ostatnia z rodu. Szkic do portretu Julii Dehn ze Smulskich*, „Bielski Hostinec” 2013, nr 2, s. 17–21.

¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 17.

¹⁵⁸ APB, OUZB, sygnatura: 190, k. 1–2.

¹⁵⁹ Po wybuchu drugiej wojny światowej Julia von Dehn uciekła do Warszawy. Następnie niemieckie władze okupacyjne osadziły właścicielkę Hołowieska w majątku Biskupice koło Konina, powierzając jej funkcję administratora. W 1944 r. została aresztowana przez wojska radzieckie. Dzięki staraniom syna Aleksandra udało się jej emigrować na Zachód. Mieszkała w Wenezueli, a od lat 50. w Stanach Zjednoczonych. W ostatnim okresie życia Julia Dehn przebywała w Rzymie, gdzie zmarła 8 października 1863 r. W. Konończuk, *op. cit.*, s. 25–26.

¹⁶⁰ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 82–84.

ulegli polonizacji. Małżeństwo Jurowskich dochoowało się trojga potomków: Heleny, Joachima (inżynier, budowniczy mostów) oraz Piotra. Rosyjski rodowód oraz wyznanie prawosławne Nadziei Jurowskiej umożliwiło jej zakup majątku instrukcyjnego Lebedzin w powiecie sokólskim. W 1875 r. nabyła nieruchomość od majora jamburskiego ułańskiego pułku Mikołaja Sysojewa¹⁶¹. W 1897 r. Helena Ettingen z domu Jurowska (córka Edwarda i Nadziei, żona Ottona von Ettingena) odziedziczyła tę posiadłość. Wcześniej, w 1894 r. Jurowscy zbudowali w Lebedzinie nowy, drewniany dwór. Na północ od niego, w miejscu dawnej oficyny usytuowano czworaki i piwnicę (lodownię), a za dworem (od strony dziedzińca) posadzono szpaler świerkowy. Przy dziedzińcu, w części gospodarczej wybudowano: spichlerz, stajnię, chlew, dom pastucha oraz stodołę, a w jej sąsiedztwie menaż. W nowej rezydencji zamieszkała Helena von Ettingen z rodziną. Jak wynika z przekazów ustnych, dziedziczka Smulskich mieszkała w Lebedzinie tylko przez sześć lat. Jednak korespondencja prowadzona przez nią z Okręgowym Urzędem Ziemskim w Białymstoku w sprawie przymusowej sprzedaży folwarku świadczy o tym, że właścicielka w 1920 r. powróciła do rodzinnego majątku. Nie udało się ustalić miejsca jej wcześniejszego pobytu. Z dworem lebedzińskim była związana przez cały okres międzywojenny, gdyż zmarła tutaj w marcu 1945 r. i została pochowana na cmentarzu rzymskokatolickim w pobliskiej Starej Rozedrance¹⁶².

¹⁶¹ APB, SNSOG, sygnatura: 305, k. 227–228.

¹⁶² W 1944 r. majątek przeznaczono na cele reformy rolnej. Liczył wówczas zaledwie 85 ha. Znaczna część zabudowań gospodarczych uległa zniszczeniu podczas działań wojennych w 1939 i 1944 r. Resztę budynków rozebrano w latach powojennych. Zachował się jedynie dwór z 1894 r., który zaadaptowano na potrzeby szkoły podstawowej. W 1973 r. po likwidacji placówki oświatowej w budynku zamieszkał były nauczyciel – Włodzimierz Wilkin. APB, OUZB, sygnatura: 850, k. 1–2.

Zdjęcie 4.4.2. Dworek w Lebedzinie. Wybudowany w latach 80. XIX w. przez Edwarda Jurowskiego dla swojej córki Heleny von Ettingen. Obecnie budynek należy do prywatnego właściciela. Widok współczesny (2022 r.). Fotografia autora

Radca tytularny Arseniusz Winogradow był pomocnikiem kasjera gubernialnego w Grodnie. Należał do zasłużonych urzędników gubernialnych. Został odznaczony orderem św. Stanisława trzeciego stopnia oraz uhonorowany brązowym medalem za udział w wojnie krymskiej i w tłumieniu powstania styczniowego¹⁶³. Był osobą religijną. W 1876 r. ofiarował 700 rubli na remont dachu i ogrodzenia cerkwi parafialnej w Siderce¹⁶⁴. W latach 1873–1897 skumulował w swoich rękach aż cztery majątki instrukcyjne w powiecie sokólskim: Nowy Dwór, Poganica-Żuki, Szostaki oraz Szyndziel. W przypadku dwóch z nich, Poganica-Żuki (1870 r.) i Szyndziel (1869 r.), był pierwszym właścicielem, zakupił je od władz gubernialnych, a następnie sprzedał sekretarzowi kolegialnemu Michaiłowi Kuźminowi (Poganica-Żuki) i radcy dworu Nikiforowi Ułazowskiemu (Szyndziel). Dwa pozostałe majątki instrukcyjne zakupił natomiast od kolejnych właścicieli: Szostaki od asesora kolegialnego Iwana Pokrowskiego w 1872 r., a Nowy Dwór od nadwornego radcy Onufrego Zabięły w 1889 r.

¹⁶³ J. Danieluk, *Instrukcja z 23 lipca 1865 roku...*, s. 163.

¹⁶⁴ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo...*, s. 197.

Tylko te posiadłości utrzymały się w rodzinie Winogradów: Szostaki odziedziczyła córka spadkodawcy Olga Matuszyńska, Nowy Dwór zaś przypadł drugiej córce Arseniusza, żonie radcy stanu Zofii Prochorownej. Arseniusz Winogradow był również właścicielem majątku Siderka z folwarkiem Talki, które zakupił w 1871 r. od baronowej Zofii Łubieńskiej. Mieszkał na stałe w siderkowskim dworze¹⁶⁵.

Duchowni prawosławni zakupili trzy majątki instrukcyjne od pierwszych właścicieli: Harasimowicze (148,6 ha), Kolonię (73 ha), Hołowiesk (35 ha). Do 1915 r. w rękach duchowieństwa i ich spadkobierców pozostało 221,6 ha. Udało się opracować ich krótkie biogramy.

Herman Tymiński ukończył Prawosławne Seminarium Duchowne w Wilnie. W 1863 r. został nominowany na proboszcza parafii pw. św. Mikołaja w Łaszy (powiat grodzieński). W latach 1865–1872 pełnił funkcję prezbitera parafii w Samogrodzie (powiat sokólski). W 1872 r. został przeniesiony na stanowisko proboszcza parafii w Krasnymstoku (Różanymstoku). Tymiński był drugim z kolei proboszczem tej parafii i pełnił tam posługę przez 24 lata. Jednocześnie powierzono mu obowiązki pomocnika dziekana okręgu sokólskiego w latach 1878–1896. W 1880 r. zakupił majątek Harasimowicze od wdowy po radcy stanu Karoliny Bulicz. Duchowny zmarł w 1896 r.¹⁶⁶

Flor Sosnowski, właściciel majątku Kolonia-Zacisze, urodził się w 1842 r. w Puchłach (powiat bielski) w rodzinie duchownego. Ukończył Seminarium Duchowne w Żyrowicach. W 1865 r. otrzymał święcenia kapłańskie i przydział do parafii w Puchłach, w której proboszczem był jego ojciec Grzegorz Sosnowski. Przez jedenaście lat prowadził zajęcia w szkole ludowej i cerkiewno-parafialnej w Trześciance, Puchłach i Stawku. Od 1866 r. sprawował posługę duszpasterską w nowo wybudowanej cerkwi w Trześciance będącej filią puchłowskiej parafii. W 1875 r. staraniem Flor Sosnowskiego powstała biblioteka przy cerkwi w Trześciance. Duchowny zorganizował również tam szkołę cerkiewno-nauczycielską z kursem rolnictwa, która kształciła kadrę pedagogiczną dla szkół parafialnych. Nowa placówka edukacyjna rozpoczęła działalność w 1887 r. Od 1884 r. Sosnowski pełnił funkcję wizytatora szkół cerkiewnych w powiecie bielskim. W 1896 r. został nominowany na proboszcza parafii w Dojlidach. W 1897 r. zakupił od Magnusa Waltera 72 ha w uroczysku Zacisze przynależącym do majątku instrukcyjnego Kolonia. W swojej podbiałostockiej posiadłości wybudował murowany dwór (zdjęcie 4.4.3), który był położony w pobliżu dworca Kolei Poleskiej, obok

¹⁶⁵ APB, SNSOG, sygnatura: 304, k. 106–108.

¹⁶⁶ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła prawosławnego w XIX–XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej*, Warszawa–Bielsk Podlaski 2017, s. 919.

stacji kolejowej i koszar 64. Kazańskiego Pułku Piechoty¹⁶⁷. Flor Sosnowski jako osoba przedsiębiorcza i zaradna potrafił trafnie inwestować i właściwie lokować posiadany kapitał. W samym Zaciszu miał dziesięć drewnianych domów, place w Białymstoku, kamienicę przy ulicy Lipowej. Majątek Zacisze usytuowany był na wysokim, piaszczysto-żwirowym wzniesieniu, w otoczeniu pól, łąk i sosnowych lasów. W 1905 r. Flor Sosnowski na łamach prasy zwracał się do emerytowanych kapłanów i ich rodzin, którzy nie posiadali zabezpieczenia finansowego, z propozycją wynajmu domów w Zaciszu. Budynki były wyposażone w saunę i pralnię, chłodne piwnice, altanki i szklarnie. Ojciec Flor zachęcał wszelkimi dogodnościami i atrakcyjną ceną najmu¹⁶⁸. Duchowny był również organizatorem budowy cerkwi garnizonowej w Białymstoku, powstałej na potrzeby 64. Kazańskiego Pułku Piechoty (obecnie kościół przy ulicy Traugutta). W 1902 r. sprzedał działkę o powierzchni 600 sążni z majątku Kolonia dla Wojskowego Departamentu¹⁶⁹. Flor Sosnowski zmarł w 1911 r.¹⁷⁰

Zdjęcie 4.4.3. Widok współczesny dworu (2022 r.) położonego w dawnym uroczysku Zacisze. Dom został wzniesiony przez prawosławnego duchownego Flora Sosnowskiego w latach 90. XIX w. Obecnie prywatna posesja, zlokalizowana w granicach miasta Białegostoku przy ulicy Zacisze. Fotografia autora

¹⁶⁷ I. Matus, *W Puchlach, Stawku, Trześciance*, Białystok 2000, s. 16–23, 25–46.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 138–140.

¹⁶⁹ APB, SNSOG, sygnatura: 150, k. 257–158.

¹⁷⁰ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy...*, s. 826–867.

Dwa majątki instrukcyjne zostały sprzedane rosyjskim ziemianom. Na ich temat nie udało się jednak odnaleźć dodatkowych informacji biograficznych oprócz tych zamieszczonych w aktach starszego notariusza grodzieńskiego. W 1908 r. ziemianin Włodzimierz Dziekoński zamieszkały w Sokółce zakupił od spadkobierców rzeczywistego radcy stanu Aleksandra Annienkowa (Anny i Kseni Annienkow, Marii Drengowskiej i Eugonii Aleksandrowny Łozowskiej urodzonych Annienkow) działkę ziemi o powierzchni 55,7 ha z majątku Słójka. Drugim właścicielem była szlachcianka Maria Androsiuk, która w 1892 r. nabyła majątek Straż od registratora kolegijskiego Hieronima Żyramskiego w poczet spłaty jego zobowiązań dłużnych wobec Androsiukowej. Właściciele ziemscy jako kolejni nabywcy majątków instrukcyjnych zakupili łącznie 173,7 ha¹⁷¹.

Struktura użytków rolnych majątków kupionych przez Rosjan kształtowała się następująco: grunty orne (1117,4 ha, 62,5%), łąki i pastwiska (334 ha, 18,5%), tereny leśne (257 ha, 14,5%), siedliska i sady (35 ha, 2%), nieużytki (45 ha, 2,5%).

Większość majątków instrukcyjnych tworzyły folwarki z zabudową dworską i gospodarczą. Wyjątek stanowiła działka użytków rolnych o powierzchni 55,7 ha, bez zabudowy, z majątku Słójka, zakupiona przez Włodzimierza Dziekońskiego. Spośród budynków folwarcznych przeważała zabudowa typowo magazynowo-hodowlana: stodoły, spichrze, chlewnie, lodownie, kurniki, owczarnie¹⁷². Na większą uwagę zasługuje majątek Hołowiesk z siedliskiem dworskim o powierzchni 12 ha. Posiadłość rodziny Smulskich wyróżniała rezydencja dworska wzniesiona w latach 80. XIX w. przez Adama Smulskiego (zdjęcie 4.4.1). Właściciele Hołowieska czerpali dochód (oprócz rozległych dóbr ziemskich) z browaru i gorzelnii, które zostały wybudowane w granicach założenia dworskiego. Majątek Szyndziel także generował zyski nie tylko z działalności typowo rolniczej, ponieważ posiadał

¹⁷¹ APB, SNSOG, sygnatury: 296, k. 115–116v.; 329, k. 59–60.

¹⁷² W poszczególnych majątkach znajdowały się następujące budynki mieszkalno-gospodarcze: Harasimowicze (dom mieszkalny, stajnia, stodoła), Lebedzin (drewniany niewielki dwór, chlewnia, spichlerz), Nowy Dwór (drewniany dom mieszkalny właściciela, dwie czeladnie – drewniane z kamiennym podmurowaniem, dwukondygnacyjna stara stodoła, spichlerz zbożowy z kamienia polnego, drewniana stodoła na kamiennym fundamencie, nowy, na kamiennym fundamencie chlew dla bydła i uszkodzona drewniana stajnia), Szostaki (dom mieszkalny, spichlerz zbożowy, magazyn zbożowy dla owiec, ziemianka i owczarnia), Hołowiesk (dwór, dwie oficyny, dwa chlewy, spichlerz, stodoła, stajnia, gorzelnia, słodownia, lodowania, kurnik, pralnia, magazyn, dwie stodoły z plecionki, kurnik, lodownia i spichlerz), Szyndziel (dom mieszkalny, stodoła z dwukondygnacyjnym spichrzem, lodownia, stajnia, kurnik, łaźnia, czeladnia, młyn z foluszem, kuźnia i karczma), Straż (dwa stare drewniane domy mieszkalne, drewniana stodoła z piwnicą, drewniany spichlerz, trzy chlewy – większość budynków drewnianych, krytych słomą, starych). APB, SNSOG, sygnatury: 296, k. 115–116v.; 304, k. 14–15, 112–113; 306, k. 57; 323, k. 23–24v.

obiekty przetwórstwa rolniczego (młyn z foluszem), handlu (karczma) oraz produkcji rzemieślniczej (kuźnia)¹⁷³.

Wycenę majątków instrukcyjnych zakupionych przez osoby rosyjskiego pochodzenia warunkowało kilka czynników: stan zachowania zabudowy folwarcznej, obecność obiektów przetwórstwa rolniczego, lokalizacja czy też obciążenia dłużne (tabela 4.4.3).

Nazwa majątku	Data zakupu przez pierwszego właściciela	Cena całościowa oraz 1 ha (w rublach)	Cena rynkowa 1 ha oraz procentowa skala wzrostu lub spadku wartości majątku instrukcyjnego	Data zakupu przez kolejnych rosyjskich właścicieli	Cena całościowa oraz 1 ha (w rublach)	Cena rynkowa 1 ha oraz procentowa skala wzrostu lub spadku wartości majątku instrukcyjnego
Harasimowicze	1868	4 427/29,8	18 (+65%)	1880	15 500/104	19,5 (+433%)
Lebiedzin	1869	4 912/30,5	18 (+69%)	1875	1 500/9,3	19 (-51%)
Nowy Dwór	1869	3 455/10	18 (-45%)	1889	14 700/42,6	35 (+22%)
Straż	1872	660/5,6	18,5 (-70%)	1892	538/4,5	38 (-88%)
Szostaki	1868	1 776//18,5	18 (+3%)	1872	1 500/16,7	18,5 (-10%)

Tabela 4.4.3. Porównanie wyceny majątków instrukcyjnych zakupionych przez ostatnich właścicieli z wartością nieruchomości sprzedanych Rosjanom. Wykaz sporządzony na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Najdrożej została sprzedana ferma Harasimowicze, za którą duchowny Herman Tymiński zapłacił 15 500 rubli (czterokrotnie drożej niż cena rynkowa 1 ha wynosząca w momencie sprzedaży około 19,5 rubli). Rzeczywista cena nieruchomości była jeszcze wyższa, gdyż należy do niej zaliczyć również zadłużenie w Wileńskim Banku Ziemiańskim na sumę 3800 rubli¹⁷⁴. Ponadto Harasimowicze były korzystnie położone przy linii kolejowej Grodno–Suwałki oraz w odległości około 4 km od Dąbrowy Białostockiej. Folwark posiadał również zabudowę mieszkaniowo-gospodarczą (dom mieszkalny, stajnia, stodoła, spichlerz, wszystkie z drewna i kamienia). Zarówna dogodna lokalizacja, jak i budynki folwarczne także miały wpływ na wycenę majątku. Jego właściciel Herman Tymiński był proboszczem dobrze sytuowanej parafii w Różanymstoku, do której należały dobra po skasowanym w 1846 r. klasztorze dominikańskim i która miała około 1800 wiernych. Dobra sytuacja ekonomiczna parafii umożliwiła Tymińskiemu zakup oddalonego o 5 km od siedziby parafii majątku

¹⁷³ APB, SNSOG, sygnatura: 222, k. 24–25; W. Konończuk, *op. cit.*, s. 20.

¹⁷⁴ APB, SNSOG, sygnatura: 288, k. 4–5v.

Harasimowicze. Posiadłość instrukcyjna miała zabezpieczyć materialnie rodzinę duchownego¹⁷⁵.

Majątek Nowy Dwór sprzedany Arseniuszowi Winogradowowi również został wyceniony drożej od wartości rynkowej ziemi. Atutami Nowego Dworu były jego położenie w sąsiedztwie gruntów miejskich Nowego Dworu oraz liczne, dobrze zachowane zabudowania dworskie, m.in. drewniany dwór, dwa budynki dla służby, dwukondygnacyjna stodoła, spichlerz z kamienną podmurówką. Majątek był zadłużony w Towarzystwie Wzajemnego Kredytu Ziemskiego na sumę 7227 rubli, co stanowiło 49% jego wartości¹⁷⁶.

Pozostałe majątki instrukcyjne – Lebieżin, Straż i Szostaki – pomimo że zostały sprzedane poniżej obowiązującej ceny rynkowej, to jednak przyniosły korzyści materialne byłym właścicielom. Asesor kolegiálny Iwan Pokrowski, pierwszy właściciel majątku instrukcyjnego Szostaki (od 1868 r.), sprzedał mienie po czterech latach Arseniuszowi Winogradowowi, właścicielowi pobliskiego majątku Siderka, za 1500 rubli. Była to kwota o ponad 250 rubli niższa od ceny pierwszego zakupu. Uwzględniając jednak fakt, że Pokrowski nabył Szostaki w ratalnej sprzedaży (40 rat płatnych przez 20 lat, z których uregulował 7), transakcja opłaciła się byłemu właścicielowi. Iwan Pokrowski pozostawił sobie młyn wodny z foluszem w miasteczku Kuźnica z ziemią młyńską o powierzchni 5 ha, co również mogło wpłynąć na niższą cenę majątku Szostaki¹⁷⁷.

Majątek Straż został sprzedany w 1892 r. przez registratora kolegiálnego Hieronima Żyromskiego (pierwszego właściciela) w poczet spłaty długów wobec ziemianki Marii Androsiuk. Cena sprzedaży nieruchomości była o 88% niższa od wartości rynkowej gruntów. Zaniżona wycena folwarku (posiadającego dwór i liczną starą zabudowę gospodarczą, drewnianą, krytą przeważnie słomą, oprócz gontowych domów mieszkalnych) wiązała się prawdopodobnie z dużym zadłużeniem Żyromskiego wobec Androsiuk. Wysokości wierzitelności nie udało się jednak ustalić na podstawie aktów notarialnych¹⁷⁸.

W 1875 r. major pułku ułanów jamburskich Mikołaj Sysojew sprzedał za 1500 rubli majątek Lebieżin Nadziei Jurowskiej. Pomimo że wycena była o około 50% niższa od ceny rynkowej gruntów, to transakcja była korzystna dla właściciela. Sysojew zakupił nieruchomość zaledwie dwa lata wcześniej od pierwszej właścicielki Nadziei Barszczewskiej z zamiarem lokaty kapitału i planowej sprzedaży nieruchomości w nieodległej przyszłości¹⁷⁹.

¹⁷⁵ APB, BBDZ, sygnatura: 1/237/2002, k 7–8.

¹⁷⁶ APB, SNSOG, sygnatura: 323, k. 23–24v.

¹⁷⁷ APB, SNSOG, sygnatura: 304, k. 112–113.

¹⁷⁸ APB, SNSOG, sygnatura: 296, k. 115–116v.

¹⁷⁹ APB, SNSOG, sygnatura: 305, k. 227–228v.

Rosyjskich nabywców majątków instrukcyjnych można podzielić na dwie kategorie: właściciele niebędących bezpośrednimi użytkownikami zakupionego mienia oraz Rosjan, którzy przekształcili je w siedziby rodowe.

Rodzina duchowna Tymińskich przeniosła się do majątku Harasimowicze prawdopodobnie przed pierwszą wojną światową. Wcześniej mieszkała w Grodnie. Majątek był dzierżawiony od 1861 r. przez ziemianina Ludomira Gąsowskiego¹⁸⁰. W 1915 r. mieszkał tam wraz z rodziną Jan Tymiński, syn Hermana (byłego proboszcza parafii prawosławnej w Różanymstoku/Krasnymstoku). Podczas wojny wyjechał do Grodna. W Harasimowiczach zostawił żonę Helenę z dwiema córkami i synem Aleksandrem. W latach 30. XX stulecia w majątku mieszkał i gospodarzył Aleksander Tymiński¹⁸¹.

Maria Sosnowska, spadkobierczyni majątku Zacisze, urodzona w 1868 r., była jedną z dwóch córek Flora Sosnowskiego. Ukończyła Diecezjalną Szkołę Żeńską w Wilnie. Nie założyła rodziny. Mieszkała przy rodzicach, początkowo w Stawku (koło Puchłów), a od 1897 r. w Zaciszu. Zmarła 20 listopada 1928 r. w wieku 62 lat. Młodsza siostra Marii, Anastazja, odziedziczyła po niej Zacisze. Była żoną duchownego Włodzimierza Drużyłowskiego. W 1938 r. przeprowadzona została transakcja sprzedaży majątku. Po stronie sprzedających uczestniczyli Anastazja Drużyłowska zamieszkała w Zaciszu oraz jej córka Zinaida Krynicka z domu Drużyłowska, zam. w Brześciu, a po stronie kupujących bracia Bogusław i Henryk Magnuszewscy z Krypna, Stanisław Smułko z Krypna oraz Kudelscy z Zabłudowa. W skład majątku wchodziło 35 ha gruntów, XIX-wieczny dwór otoczony parkiem, pomieszczenia gospodarcze i zabudowania dla służby. Posiadłość była obciążona zadłużeniem w wysokości 1900 zł na rzecz Wileńskiego Banku Ziemskiego i 1600 zł wobec skarbu państwa. Majątek sprzedano za 48 013 zł, z czego 10 tys. zł otrzymała Zinaida Krynicka¹⁸².

¹⁸⁰ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 84–85.

¹⁸¹ APB, BBDZ, sygnatura: 1/56/2002, k. 6–7.

¹⁸² I Matus, *op. cit.*, s. 137–138, 142–143.

Zdjęcie 4.4.4. Grób rodziny Sosnowskich (ks. Flora Sosnowskiego, zm. 2 maja 1911 r., jego żony Marii, zm. w 1935 r., oraz ich córki Marii, zm. w 1928 r.), właścicieli uroczyska Zacisze należącego do majątku instrukcyjnego Kolonia. Nagrobek marmurowy w formie cokołu zwieńczonego krzyżem zlokalizowany jest na cmentarzu prawosławnym w Białymstoku przy ulicy Wysockiego. Fotografia autora

Radca tytularny Arseniusz Winogradow, nabywca majątku Nowy Dwór, mieszkał w oddalonym o około 10 km majątku Siderka, którą przekształcił w rodzinną siedzibę¹⁸³. W 1910

¹⁸³ W 1871 r. Winogradow zakupił liczący około 437 ha majątek Siderka od Zofii hr. Łubińskiej. W 1897 r. posiadłość aktem darowizny przeszła na własność Olgi Matuszyńskiej, córki Winogradowa, która figurowała jako właścicielka do 1939 r. APB, SNSOG, sygnatura: 323, k. 21–22.

r. przekazał aktem darowizny nieruchomość instrukcyjną swojej córce, żonie radcy stanu Zofii Prochorowej zamieszkałej w Grodnie. Kolejnym spadkobiercą majątku został wnuk Winogradowa, Jerzy Matuszyński, który figurował jako właściciel nieruchomości w okresie międzywojennym. Mieszkał w Grodnie i nie zajmował się prowadzeniem odziedziczonego mienia, tylko traktował je jako przedmiot zastawu. Księga hipoteczna z 1927 r. założona w Sądzie Okręgowym w Białymstoku dla majątku Nowy Dwór poświadcza liczne zobowiązania dłużne obciążające nieruchomość ziemską wobec osób prywatnych i instytucji bankowych (m.in. M.B.M. bracia Zakhejm – Dom Bankowy. Spółka Firmowa w Grodnie)¹⁸⁴.

Majątek Szostaki, również zakupiony przez Arseniusza Winogradowa, odziedziczyła w 1897 r. jego córka Olga Matuszyńska. W 1903 r. zastawiła je (w poczet spłaty pożyczki) mężowi Aleksandrowi Matuszyńskiemu, zamieszkałemu w majątku Siderka¹⁸⁵. Do 1915 r. Szostaki pozostały w rękach rodziny Matuszyńskich, która (podobnie jak miało to miejsce w przypadku majątku Nowy Dwór) była tylko właścicielem nieruchomości instrukcyjnej¹⁸⁶. Rosyjscy właściciele oddali majątek w dzierżawę polskiemu szlachcicowi Andrzejowi Gomulickiemu¹⁸⁷.

Parcela z majątku Słójka o powierzchni ponad 50 ha, którą w lutym 1908 r. zakupił Włodzimierz Dziekoński, została zastawiona w tym samym miesiącu na poczet zaciągniętej pożyczki w wysokości 2750 rubli u kolegijskiego registratora Antoniego Krasowskiego z Sokółki. Prawdopodobnie zakup nieruchomości instrukcyjnej był podyktowany koniecznością szybkiego pozyskania gotówki¹⁸⁸.

Spośród rosyjskich właścicieli majątków instrukcyjnych wyłoniona została odrębna kategoria osób, do której zaliczono rosyjskich tymczasowych nabywców nieruchomości ziemskich (tabela 4.4.4). W grupie tej znaleźli się przedstawiciele różnych grup społecznych: ziemianie (Elżbieta Kossakowska), urzędnicy państwowi (asesor kolegijski Konstanty Lubowicki, sekretarz kolegijski Michaił Kuźmin, radca dworu Onufry Zabięło i radca dworu Nikifor Ułazowski) oraz duchowni (Anatol Kuźmiński i Maria Sosnowska). Większość tymczasowych rosyjskich nabywców zakupiła majątki instrukcyjne od pierwszych właścicieli: Anatol Kuźmiński¹⁸⁹ zakupił uroczysko Bojarewsczyzna od Katarzyny Kałagieorgii,

¹⁸⁴ APB, Sąd Okręgowy w Grodnie, Wydział hipoteczny, sygnatura: 336, k. 1–16.

¹⁸⁵ Aleksander Matuszyński, ziemianin pochodzenia rosyjskiego, wyznania prawosławnego, był również właścicielem majątku Jawor z folwarkami Sworotowszczyzna i Grabowiec w powiecie słonimskim, o łącznej powierzchni 1610 ha. APB, SNSOG, sygnatura: 322, k. 59.

¹⁸⁶ *Ibidem*, k. 54–55v.

¹⁸⁷ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 85.

¹⁸⁸ APB, SNSOG, sygnatury: 329, k. 59–60v; 330, k. 41–42v.

¹⁸⁹ Antoni Kuźmiński urodził się w 1835 r. w rodzinie duchownego. W 1858 r. ukończył Prawosławne Seminarium Duchowne w Wilnie. W tym samym roku objął pierwsze probostwo w parafii pw. Zmartwychwstania Pańskiego

Konstanty Lubowiecki – majątek Siekluki od Alfonsa Flaksbergera, Onufry Zabiello – majątek Nowy Dwór od Aleksego Niejełowa; Nikifor Ułazowski – majątek Szyndziel od Arseniusza Winogradowa. W dwóch przypadkach zmiana własności odbywała się poprzez dziedziczenie lub darowiznę: Elżbieta Kossakowska aktem darowizny od generała majora Włodzimierza Serebrjakowa (drugi właściciel) otrzymała majątek Sterpejki, z kolei Maria Sosnowska odziedziczyła majątek Kolonia–Zacisze po ojcu Florze Sosnowskim. Majątki instrukcyjne pozostawały w rękach rosyjskich właścicieli przeważnie przez krótki czas (od dwóch do sześciu lat). Wyjątek stanowił Szyndziel, którego właścicielem przez ponad 42 lata był Nikifor Ułazowski. Nieruchomość przynosiła Rosjaninowi znaczny dochód (właściciel dzierżawił młyn z foluszem oraz stawy rybne), co prawdopodobnie przyczyniło się do braku zainteresowania jego sprzedażą. Dopiero po śmierci Ułazowskiego w 1913 r. majątek przeszedł w posiadanie kadeta Iwana Tarasiewicza (syna znajomego właściciela, podpułkownika Aleksego Tarasiewicza).

Rosjanie sprzedawali większość majątków instrukcyjnych miejscowej ludności włościańskiej i mieszczanom. Sterpejki zakupiła spółka włościańska, Hołowiesk–Bojarewsczyznę i Kolonię–Zacisze – indywidualni włościanie, a majątek Siekluki – mieszczanie. Dwie nieruchomości zostały sprzedane rosyjskim urzędnikom (Nowy Dwór) i wojskowym (Szyndziel).

Imię i nazwisko	Ranga / pełniony urząd	Miejsce zamieszkania	Majątek	Powierzchnia w ha	Data sprzedaży i okres posiadania (w latach)	Nabywca
Powiat sokólski						
Elżbieta Kossakowska z domu Polibin	właścicielka ziemiska i spadkobierczyni	Kuścińce	Sterpejki	698	1908 (3)	Sterpejskie Towarzystwo Włościańskie
Anatol Kuźmiński	proboszcz parafii prawosławnej w Bielsku	Bielski	Hołowiesk Bojarewsczyzna	35	1875 (2)	włościanie z powiatu bielskiego
Nikifor Ułazowski	radca tytularny	b.d.	Szyndziel	256,7	1913 (42)	kadet Iwan Tarasiewicz
Onufry Zabiello	radca dworu	b.d.	Nowy Dwór	345	1882 (6)	radca tytularny Arseniusz

w Bielsku Podlaskim, gdzie przebywał w latach 1858–1881. Będąc proboszczem bielskiej parafii, pełnił również funkcję dziekana okręgu bielskiego w okresie 1874–1878. W 1881 r. został przeniesiony do parafii w Narwi, gdzie pełnił posługę duszpasterską do śmierci w 1883 r. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy...*, s. 486.

						Winogradów
Powiat bielski						
Konstanty Lubowicki	asesor kolegialny	b.d.	Siekluki	10,5	1893 (16)	mieszczanin z Siekluk Józef Szymosiuk
Powiat białostocki						
Maria Sosnowska	córka duchownego Flora Sosnowskiego	Kolonia–Zacisze	Kolonia	3,7	1912 (6)	włościanie z Kolonii, Zacisza i Wygody

Tabela 4.4.4. Tymczasowi rosyjscy właściciele majątków instrukcyjnych w obwodzie białostockim oraz ich kolejni nabywcy. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

4.4.3. Podsumowanie

Rosyjscy urzędnicy, wojskowi, duchowni oraz ziemianie (spadkobiercy i nabywcy wtórni) przez cały okres funkcjonowania majątków instrukcyjnych utrzymali w posiadaniu obszar ich gruntów wynoszący około 3631 ha, co stanowiło 41% wszystkich majątków instrukcyjnych utworzonych na Białostocczyźnie. Rosjanie kupowali przeważnie całe majątki instrukcyjne (Harasimowicze, Hołowiesk, Lebedzin, Nowy Dwór, Straż, Szostaki, Szyndziel). Jedynie w dwóch przypadkach nabyli większe działki gruntu (Kolonia, Słójka). Należeli do osób zamożnych, zajmujących wysokie miejsce w hierarchii społecznej (wyżsi oficerowie, dziekani parafialni, urzędnicy VII–IX klasy z tabeli rang, właściciele ziemscy). Pozycja społeczna i dysponowanie znacznym kapitałem umożliwiały im zakup jednych z największych posiadłości w regionie (Hołowiesk – 535 ha, Szyndziel – 257 ha). Niektórzy kumulowali po kilka majątków (Arseniusz Winogradów był właścicielem czterech majątków instrukcyjnych o łącznej powierzchni około 788 ha). Spadkobiercy pierwszych właścicieli również dziedziczyli najlepiej uposażone posiadłości, które zapewniały im stały i wysoki przychód (Grodzisk, Kolonia, Słójka, Wysoki Stoczek, Antoniuk).

Wbrew założeniom ustawodawcy tylko niektórzy właściciele osiedlili się na stałe w zakupionych (bądź odziedziczonych) posiadłościach i przekształcili dwory w rodowe siedziby (Hołowiesk, Kolonia, Lebedzin, Szyndziel, Słójka, Wysoki Stoczek i Antoniuk). Przeważnie jednak przenosili się do majątków instrukcyjnych w momencie przejścia w stan spoczynku, po zakończeniu służby publicznej (Flor Sosnowski, Aleksander Smulski) lub w okolicznościach wymuszonych działaniami wojennymi (Julia von Dehn, spadkobiercy Hermana Tymińskiego, Helena von Ettingen). Dobra zagospodarowane przez rosyjskich urzędników i wojskowych zajmowały powierzchnię 1872 ha (51%). Pozostali właściciele nieposiadający doświadczenia w prowadzeniu majątków ziemskich traktowali je jako tymczasową lokatę kapitału. Zakupione

być odziedziczone grunty stały się przedmiotem pożyczek pod zastaw (Nowy Dwór), dzierżawy przez polską szlachtę i Żydów (Grodzisk, Harasimowicze, Nowy Dwór, Szostaki) lub parcelacji (Hołowiesk, Zacisze). Właściciele tych majątków mieszkali przeważnie poza obszarem dawnego obwodu: w stolicy Cesarstwa (Petersburg), miastach gubernialnych (Grodno, Wilno), powiatowych (Sokółka, Bielsk), nadetatowych (Troki), z którymi wiązała ich służba państwowa, lub przebywali w innych posiadłościach ziemskich (Siderka).

4.5. Instytucje

Do kategorii publicznych nabywców majątków instrukcyjnych zostały zakwalifikowane instytucje utrzymywane wyłącznie z państwowych albo samorządowych funduszy (ministerstwa i zarządy miejskie), jak również częściowo dotowane przez organy państwowe (instytucje cerkiewne poza datkami wiernych były wspierane finansowo przez Świętobliwy Synod Rządzący). Największą powierzchnię gruntów zakupiły instytucje cerkiewne (parafie świeckie i wojskowe, monaster, kuria diecezjalna) – 309 ha (87,6%). Kolejne miejsca zajmowały administracja samorządowa – 38 ha (10,8%) oraz instytucje skarbu państwa (spółka kolejowa, departament wojskowy) – 6 ha (1,6%). Zróżnicowana wielkość nabytych działek wynikała z rodzaju inwestycji realizowanych w pobliżu majątków instrukcyjnych przez organy państwowe, samorządowe czy cerkiewne (np. budowa linii kolejowej, strategicznej szosy wojskowej czy cerkwi garnizonowej)¹⁹⁰.

Nazwa instytucji	Nazwa majątku	Data transakcji	Byli właściciel	Powierzchnia gruntów (w ha)
Powiat sokólski				
Żeński Monaster w Krasnymstoku/ Różanymstoku	Kalno	1904	asesor kolegiálny Paweł Suchanow i ziemianka Anna Afanasjewa	305
Zarząd miasta Odelsk	Odelsk	1912	żona dymisjonowanego kapitana Olga Bałabanow z domu Palmin	38

¹⁹⁰ Transakcje kupna-sprzedaży zawierane między prywatnymi właścicielami nieruchomości ziemskich a instytucjami państwowymi w byłym obwodzie białostockim nie ograniczały się wyłącznie do majątków instrukcyjnych. W aktach starszego notariusza zachowały się operacje handlowe dotyczące innych posiadłości. Na przykład w 1891 r. żona radcy stanu Nadieżda Rajewska, właścicielka majątku Horodniany, który został skonfiskowany rodzinie Kobylańskich, sprzedała działkę gruntu o powierzchni około 26 ha pod budowę koszar 12. Mariupolskiego Pułku Dragonów. W 1914 r. ziemianin Stanisław Boguszewski sprzedał na rzecz Ministerstwa Oświaty parcelę z folwarku Adelin należącego do majątku „Bojenka – zamek ciechanowiecki” w celu urządzenia wyższej szkoły powszechnej w Ciechanowcu. Z kolei w 1910 r. wdowa po lekarzu Maria Wojnicz z domu Alt sprzedała na użytek supraskiego monasteru zabudowaną działkę w miasteczku Supraśl. APB, SNSOG, sygnatury: 134, k. 90–90v; 174, k. 421–421v; 272, k. 38–38v.

Departament Wojskowy	Nowy Dwór	1901	radca tytularny Arseniusz Winogradow	3,8
	Kalno	1901	ziemianka Anna Afanasjewa	2,2
Powiat bielski				
Grodzieńska Diecezjalna Rada Szkolna	Kobusy	1913	naczelnik urzędu pocztowo- telegraficznego Leon Suchardt	3,3
Zarząd Państwowych Kolei Północno- Zachodnich	Hołowiesk	1898	dymisjonowany pułkownik Adam Smulski	0,3
Powiat białostocki				
Parafia prawosławna w Potoce	Tylwica	1909	córka generała piechoty Eugenia Wajde, żona kapitana sztabu generalnego Aleksandra Bałtyjska oraz żona rotmistrza Maria Połtoracka z domu Wojde	0,7
Komisja ds. budowy koszar 64. Kazańskiego Pułku Piechoty	Kolonia	1902	duchowny prawosławny Flor Sosnowski	0,4
Poleska Skarbowa Droga Żelazna (spółka akcyjna skarbu państwa)	Kolonia	1895–1897	ziemianin Magnus von Walter	0,03
Razem				353,73

Tabela 4.5.1. Instytucje publiczne, które zakupiły majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim w latach 1895–1913. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Największym majątkiem instrukcyjnym, który przeszedł na własność instytucji cerkiewnej, było Kalno w powiecie sokólskim (tabela 4.5.1). W 1868 r. dobra Kalno zakupił radca stanu Aleksander Lewikow¹⁹¹. W 1876 r. właściciel spisał testament, w którym przekazał majątek cioteczemu bratu, radcy stanu Wasylowi Afanasjewowi oraz wnukowi Aleksandrowi

¹⁹¹ W 1536 r. królowa Bona wykupiła Puszcę Nowodworską, gdzie przeprowadziła akcję kolonizacyjną, która doprowadziła do założenia nowych wsi, w tym m.in. Kalna (nazwa toponimiczna folwarku i wsi wywodzi się od litewskiego słowa *kalnas* [góra] lub wschodniosłowiańskiego *kal'* – błoto, muł). Siedziba dworska została zlokalizowana w Kalnie około drugiej połowy XVII w. O umiejscowieniu zdecydowały dolina oraz źródło wody wypływające u stóp łagodnie wznoszącej się wysoczyzny, na której można było założyć stawy. 1 kwietnia 1631 r. na mocy przywileju Zygmunta III folwark Kalno wydzierżawiła Zofia Jundziłówna Czarnecka, która arendowała go jeszcze w 1650 r. W drugiej połowie XVIII w. założenie dworskie przebudował podskarbi litewski Antoni Tyzenhauz. Kompleks składał się ze stawów, z dworu, gorzelnii oraz budynków gospodarczych. Przeważała zabudowa z kamieni polnych (dwa magazyny, obora) i z drewna (stodoła). Do 1795 r. Kalno jako siedziba jednego z kluczy leśnictwa nowodworskiego było własnością królewską, w latach 1795–1868 natomiast państwową. APB, BBDZ, sygnatura: 1/205/2002, k. 3–5; A. Filinowicz, *Historyczne nazwy terenowe Sokólszczyzny*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2015, t. 15, s. 256.

Suchanowowi (syn pasierbicy Eugenii Suchanow)¹⁹². Testament sporządzono w obecności proboszcza parafii prawosławnej w Różanymstoku Hermana Tymieńskiego (właściciela majątku instrukcyjnego Harasimowicze), który odpowiadał również za jego realizację. W 1884 r. Kalno zostało podzielone między niepełnoletniego Aleksandra Suchanowa i Wasyla Afanasjewa. Każdy ze spadkobierców otrzymał po 152,5 ha użytków rolnych¹⁹³ oraz zabudowania folwarczne¹⁹⁴. Ponadto na mocy testamentu Lewikowa zobowiązani oni zostali do wypłacania swojej ciotce (żonie porucznika, Natalii Sładkomiedow z domu Lewikow) renty w wysokości 240 rubli rocznie¹⁹⁵. Przemiany własnościowe majątku Kalno nie wpłynęły na jego modernizację. Posiadłość była wydzierżawiana przez rosyjskich właścicieli, którzy nie przenieśli się tam na stałe. Spadkobiercy mieszkali w Warszawie (Wasył Afanasjew) oraz w Krynkach i Wasilkowie (Aleksander Suchanow). W 1897 r. Aleksander Suchanow przekazał aktem darowizny prawo do połowy majątku Kalno swemu ojcu, asesorowi kolegialnemu Pawłowi Suchanowowi¹⁹⁶. Drugą połowę mienia w 1886 r. odziedziczyła natomiast Anna Afanasjewa, córka Wasyla, która została też zobligowana do dzielenia się dochodami z majątku ze swoimi młodszymi siostrami¹⁹⁷.

Prawdopodobnie w 1904 r. Kalno stało się własnością Monasteru Żeńskiego Narodzenia Bogurodzicy w Różanymstoku¹⁹⁸, którą zakupił od ostatnich rosyjskich właścicieli, Pawła Suchanowa i Anny Afanasjewej¹⁹⁹. Tamtejszy klasztor prawosławny został utworzony w 1900 r. w wyniku przeniesienia jego siedziby z Grodna, gdzie zajmował budynki po dawnym klasztorze bazylińskim przy ulicy Krętej 9²⁰⁰. W Różanymstoku od drugiej połowy XVII w.

¹⁹² Testator wydzielił 22 ha gruntów na rzecz włościanina Iwana Misiewicza za jego służbę w zarządzaniu majątkiem. Akulinie Iwanow (mieszczance ze Szlisselburga) przyznał natomiast prawo zamieszkania w majątku Kalno i pełnienia obowiązków służącej z pensją w wysokości 10 rubli miesięcznie. APB, SNSOG, sygnatura: 287, k. 114–115v.

¹⁹³ Małoletni Aleksander Suchanow otrzymał część majątku znajdującą się najbliżej miasta Dąbrowy: siedlisko – 3,5 ha, ziemię uprawną – 99 ha, łąki – 22 ha, las – 23 ha, nieużytki – 5 ha. Z kolei Wasył Afanasjew odziedziczył obszar w sąsiedztwie wsi Harasimowicze, Stock oraz Grabowo: siedlisko – 2,2 ha, ziemię uprawną – 91,7 ha, łąki – 18 ha, pastwiska – 8 ha, las – 30 ha, nieużytki – 2,6 ha. *Ibidem*, k. 110–113v.

¹⁹⁴ Aleksander Suchanow – kamienny dom mieszkalny, kamienna chlewnia dla bydła, drewniany spichlerz zbożowy i drewniana łąźnia; Wasył Afanasjew – dwa drewniane domy mieszkalne, dwa kamienne magazyny, drewniany młyn, nowy spichlerz zbożowy. *Ibidem*.

¹⁹⁵ APB, SNSOG, sygnatura: 287, k. 113.

¹⁹⁶ APB, SNSOG, sygnatura: 305, k. 214–215v.

¹⁹⁷ Wasył Afanasjew pozostałe swoje ruchomości w postaci biżuterii, pieniędzy i ubrań przekazał żonie Karolinie Afanasjew z domu Trębecka. APB, SNSOG, sygnatura: 322, k. 172–173v, 180–181.

¹⁹⁸ Różanymstok nazywano początkowo Tabeszczyną lub Krzywymstokiem (od pierwszego właściciela Stanisława Tabieńskiego). Do nazwy Krzywystok powrócono w latach 60. XIX w. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Monografia Żeńskiego Monasteru Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy Krasnystok–Białystok*, Białystok 2003, s. 12; T. Krahel „*Kronika „Kościola parafialnego w Różanymstoku z 1851 r.*”, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2004, t. 3, s. 145–146.

¹⁹⁹ U. Pawluczuk, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, s. 187.

²⁰⁰ Monaster żeński Narodzenia Matki Bożej w Grodnie został utworzony w 1843 r. Przy klasztorze znajdowały się murowana cerkiew pw. Sergiusza z Radoneża (1865 r.), dwukondygnacyjny budynek gospodarczy oraz inna

funkcjonował klasztor dominikanów. Fundatorem konwentu był stolnik derpski Szczęsny Tyszkiewicz, właściciel folwarków Tabanszczyzna i wsi Stock, które odziedziczył po ojcu, podczaszym litewskim i staroście czeczerskim Kazimierzu Tyszkiewiczzu. Pierwszy drewniany kościół w Różanymstoku wybudowano w 1659 r. Rok później Kapituła Generalna w Rzymie zezwoliła na erygowanie tam przeoratu. W 1759 r. za przeoratu Remigliusza Zahorskiego dominikanie rozpoczęli budowę murowanego kościoła w stylu barokowym oraz budynków klasztornych. W 1811 r. arcybiskup mohylewski Stanisław Siestrzencewicz ustanowił przy różanostockim kościele parafię, powiększoną w 1851 r. poprzez przyłączenie dworu i wsi Siderka. W 1846 r. w ramach represji po powstaniu listopadowym nastąpiła kasata klasztoru, a kościół przekazano w użytkowanie duchowieństwu świeckiemu. W 1865 r. władze carskie zamknęły świątynię²⁰¹. Dwa lata później prawosławne duchowieństwo przejęło kościół i budynki poklasztorne. W 1900 r. Świętobliwy Synod podjął decyzję o przeniesieniu Żeńskiego Monasteru pw. Narodzenia Bogurodzicy z Grodna do Różanogostoku. We wrześniu 1901 r. odbyły się uroczystości otwarcia domu zakonnego w Krasnymstoku (taka nazwa obowiązywała w latach 1866–1915)²⁰².

Usytuowanie prawosławnego monasteru w miejscu zlikwidowanego klasztoru oo. Dominikanów miało znaczenie polityczne. W opinii hierarchii prawosławnej (ordynariusza eparchii grodzieńskiej Joachima Lewickiego) założenie monasteru w znajdującym się na pograniczu wpływów Kościoła rzymskokatolickiego i Cerkwi prawosławnej Różanymstoku miało na celu prowadzenie działalności misyjnej wśród miejscowych białoruskich włościan, którzy w opinii prawosławnego biskupa zostali wcześniej przymuszeni do przyjęcia katolicyzmu²⁰³. Podobne zdanie wyrażały władze gubernialne. W 1893 r. gubernator grodzieński w korespondencji do władz w Wilnie zwracał uwagę, że „powiat sokólski w większości zamieszkują katolicy należący do najbardziej spolonizowanych w guberni grodzieńskiej”²⁰⁴. Przy monasterze planowano zorganizować bezpłatną szkołę gramoty i

zabudowa gospodarczo-mieszaniowa. Po przeprowadzce do Różanogostoku monaster nie zlikwidował majątku przy ulicy Krętej 9. *Ibidem*, s. 188.

²⁰¹ W byłym obwodzie białostockim kasacie uległy następujące parafie rzymskokatolickie: pow. białostocki – Janopol (1864 r.), Wasilków (1867 r.); pow. bielski – Dziadkowice (1866 r.), Granne (1886 r.), Kleszczele (1865 r.), Mielnik (1866 r.), Milejczyce (1866 r.), Niemirów (1866 r.) Śledzianów (1886 r.); pow. sokólski – Karpowicze (1865 r.), Klimówka (1865 r.), Kuźnica (1867 r.), Szudziałowo (1866 r.). P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, Sandomierz 1936, s. 15–97.

²⁰² APB, BBDZ, sygnatura:1/237/2002, k. 5–8; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok 2006, s. 320–324; *eidem*, *Monografia Żeńskiego Monasteru...*, s. 35.

²⁰³ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo...*, s. 162–163.

²⁰⁴ J. Maroszek, *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996, s. 21.

dwuklasową szkołę wzorcową oraz instytucje pomocowe (szpital z apteką, przytułek dla dzieci i starców), które miały zjednać ludność włościańską. Realizacja tych zadań wymagała wsparcia finansowego. Monaster był regularnie dotowany przez Świątobliwy Synod, władze ministerialne i prywatnych darczyńców (m.in. przez Jana z Kronsztadu). O zamożności monasteru świadczy fakt, że w 1911 r. Synod wyasygnował niebagatelną sumę 100 tys. rubli na budowę nowego korpusu monastycznego. Prawosławny klasztor stać było zatem na zakup całego majątku instrukcyjnego. W majątku Kalno mniszki założyły gospodarstwo rybne prowadzone przez inżyniera ichtiologa. W ten sposób klasztor zapewnił ciągłość produkcji rybnej majątku, której tradycja sięgała czasów istnienia ekonomii grodzieńskiej. Na potrzeby hodowli wykopano szereg nowych stawów i wybudowano sztuczną wylęgarnię pstrągów przy dworze. Mniszki przejęły również obszerne chlewnie należące do fermy Kalno, mogące pomieścić do 100 sztuk bydła²⁰⁵. Zakonnice wykorzystywały zabudowania fermy do pokazowej hodowli inwentarza²⁰⁶.

W 1915 r. siostry zakonne ewakuowały się w głąb Rosji, gdzie po rewolucji 1917 r. zamieszkały w Jekateryńskiej Pustelni pod Moskwą. W 1918 r. różanostockie klasztor i cerkiew zostały rewindykowane przez polskie władze i przekazane Kościołowi rzymskokatolickiemu. W 1919 r. salezjanie z Oświęcimia przejęli formalnie parafię z kompleksem budynków i beneficjami²⁰⁷.

W 1922 r. Kalno zajął skarb państwa, który wydzierżawił majątek Henrykowi Gąsowskiemu. Dzierżawca zobowiązał się do uruchomienia hodowli rybnej. Tymczasem w 1921 r. główną siedzibę monasteru ponownie ustanowiono w Grodnie, gdzie mieszkało kilka mniszek, które nie przeniosły się do Różanegostoku. Sprawa utraconego majątku stała się dla monasteru egzystencjalnym problemem. Prawosławny klasztor przez kilkanaście lat procesował się z administracją państwową o zwrot mienia. W 1930 r. Sąd Apelacyjny w Wilnie przyznał mu prawo własności. Nakazał wyłączyć majątek z posiadłości skarbu państwa i zasądził koszty procesowe na rzecz klasztoru. W 1931 r. Prokuratura Generalna wniosła apelację o oddalenie powództwa. W celu ustalenia, w czyim władaniu był majątek przed wojną, sąd nakazał przeprowadzenie sondażu wśród okolicznych mieszkańców. Ludność jednomyślnie zadeklarowała przynależność Kalna do monasteru, który w czasie wojny przejęły

²⁰⁵ W okresie, kiedy właścicielem Kalna był Wasyl Afanasjew, folwark dzierżawiła rodzina Godlewskich z Aulusa, specjalizująca się w hodowli rogacizny. Obory stale mieściły około 100 sztuk krów. E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku. Część szczegółowa*, Białystok 2000.

²⁰⁶ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo...*, s. 166–168.

²⁰⁷ APB, BBDZ, sygnatura: 1/237/2002, k. 9–11; APB, Urząd Wojewódzki Białostocki, nr zesp. 47, sygnatura: 283, k. 1–11; G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca...*, s. 330–342.

niemieckie władze okupacyjne, a po odzyskaniu niepodległości Polski starostwo sokólskie. W rezultacie kolejnych procesów Sąd Okręgowy w Białymstoku wyrokiem z 27 października 1932 r. potwierdził przynależność majątku do monasteru. W 1935 r. wyrok ten zatwierdził Sąd Apelacyjny w Warszawie. Pełnomocnikiem klasztoru w sprawach procesowych był Jan Gomelli, który za prowadzenie spraw 4 kwietnia 1936 r. na mocy wyroku sądu polubownego otrzymał od monasteru 44 ha gruntów z majątku Kalno. Odzyskanie mienia nie polepszyło jednak w wystarczającym stopniu sytuacji ekonomicznej klasztoru. W 1936 r. monaster wziął pożyczkę w wysokości 10 tys. zł na zasiew gruntów. Ponadto pilnego remontu wymagały zabudowania mieszkalne i gospodarcze. Koszty naprawy zniszczonych podczas wojny budynków oraz utrzymanie stawów rybnych wymagały dodatkowego wsparcia finansowego. Z tego powodu władze diecezji grodzieńskiej zwróciły się do władz metropolitalnych z prośbą o zezwolenie na sprzedaż działki o powierzchni 10 ha po cenie 250–300 zł/ha oraz 24 ha lasu za 1 tys. zł/ha. Monaster potrzebował funduszy na przeprowadzenie inwestycji gospodarczych, m.in. na zakup inwentarza żywego, urządzeń gospodarczych, uporządkowanie stawów rybnych, remonty zabudowań mieszkalnych i gospodarczych, a także spłatę długów. Cerkiewne władze zwierzchnie wydały jednak w tej sprawie decyzję negatywną. Wprowadzenie w życie Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego uniemożliwiło monasterowi sprzedaż jakiegokolwiek działki gruntu z majątku Kalno²⁰⁸.

Kolejną instytucją cerkiewną, która nabyła parcelę instrukcyjną, była parafia prawosławna w Potoce. W 1909 r. rotmistrz Iwan Połtoracki – pełnomocnik córek generała piechoty: Eugenii Wojde, żony kapitana sztabu generalnego Aleksandry Bałtyjskiej oraz żony rotmistrza Marii Połtorackiej z domu Wojde, zamieszkałych w Wasilkowie, właścicieli majątku instrukcyjnego Tylwica – przeznaczył dla budującej się cerkwi w pobliskiej Potoce plac o powierzchni około 0,7 ha²⁰⁹. Pierwszą cerkiew w Potoce pw. św. Jerzego wybudowano w 1707 r. Dokument fundacyjny podpisał Władysław Klemens Michałowski, administrator zabłudowski. Kolejna drewniana unicka cerkiew powstała w 1760 r. za sprawą fundacji podkomorzego litewskiego Hieronima Radziwiłła. W wyniku likwidacji pobliskiej parafii w Topolanach w 1835 r. i przyłączenia wiernych do parafii w Potoce drewniana cerkiew przestała

²⁰⁸ Artykuł 56. dekretu określał normę ziemi dla klasztorów na 180 ha. Z kolei według art. 53 sprzedaż ziemi klasztornej (monaster posiadał 262 ha) oprócz władz diecezjalnych wymagała także zgody Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. U. Pawluczuk, *op. cit.*, s. 190–191.

²⁰⁹ APB, SNSOG, sygnatura: 169, k. 4–7.

zaspokajać potrzeby rozległej parafii. W latach 90. XIX w. rozpoczęto budowę murowanej świątyni. Ostatecznie cerkiew potocką wzniesiono w 1913 r.²¹⁰

Majątki instrukcyjne były również sprzedawane na potrzeby parafii wojskowych. W 1902 r. duchowny prawosławny Flor Sosnowski zamieszkały w Białymstoku przy ulicy Nowoszoskiej sprzedał sztabskapitanowi Gieorgijowi Prokopczence, działającemu na zlecenie Komisji ds. Budowy Koszar, parcelę z majątku Kolonia o powierzchni 0,4 ha. Od południa ograniczała ją ulica prowadząca z koszar do Białegostoku, z zachodu – ziemia należąca do różnych mieszczan i z północy – pozostała ziemia należąca do Sosnowskiego. Rzeczony uczył się zakupił on od Magnusa von Waltera w 1890 r. Koszt parceli oszacowano na 500 rubli. Działka instrukcyjna była przeznaczona na budowę cerkwi garnizonowej przy 64. Kazańskim Pułku Piechoty²¹¹. Świątynia prawosławna pw. Kazańskiej Ikony Matki Bożej, autorstwa Fiodora Wierzbickiego z 1900 r., została wzniesiona na początku XX w. według typowego projektu cerkwi wojskowej w stylu neobizantyjskim²¹². W 1915 r. podczas działań wojennych świątynię poważnie uszkodzono. W okresie międzywojennym obiekt przejęło Wojsko Polskie i przekazało parafii rzymskokatolickiej. Cerkiew została przebudowana według stylu nawiązującego do antyku i zaadaptowana do sprawiania nabożeństw w rycie rzymskim. Od 1938 r. kościół pełnił funkcję świątyni garnizonowej 42. Pułku Piechoty²¹³.

Oprócz monasterów i parafii prawosławnych nabywcami majątków instrukcyjnych były instytucje diecezjalne. W 1913 r. przeprowadzono transakcję kupna-sprzedaży działki o powierzchni 3,3 ha z majątku Kobusy, której uczestnikami byli Oddział Banku Włociańskiego w Grodnie (dysponujący majątkiem zastawionym przez Leona Szuchardta) oraz Grodzieńska Diecezjalna Rada Szkolna. Parcela została sprzedana instytucji cerkiewnej za symbolicznego jednego rubla²¹⁴.

W latach 80. XIX w. nastąpił zwrot w polityce oświatowej władz Rosji ku uprzywilejowaniu edukacji cerkiewnej. W 1884 r. uchwalono przepisy o cerkiewno-parafialnych szkołach, które traktowały je na równi z ludowymi szkołami świeckimi.

²¹⁰ W czasie pierwszej wojny światowej świątynia w Potoce została doszczętnie zniszczona, a jej bogate wyposażenie wywieziono w głąb Rosji. W okresie międzywojennym władze państwowe skasowały parafię w Potoce i przyłączyły wiernych do cerkwi w Zabłudowie. W latach 1940–1941 cerkiew jako ruinę rozebrała okoliczna ludność. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Święte miejsca...*, s. 117–124; A. Mironowicz, *Piatienka. Prawosławny ośrodek kultowy*, Białystok–Topolany 2019, s. 64–66.

²¹¹ APB, SNSOG, sygnatura: 150, k. 257–258.

²¹² W Białymstoku w tym samym czasie (1908 r.) wybudowano według analogicznego wzorca cerkiew garnizonową pw. Serafima Sarowskiego, która była zlokalizowana w koszarach 4. Pułku Ułanów Charkowskich. M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta. Architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2018, s. 233–234.

²¹³ *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Miasto Białystok*, red. M. Zgliński, A. Oleńska, Warszawa 2015, s. 51–52.

²¹⁴ APB, SNSOG, sygnatura: 270, k. 78.

Cerkiewne placówki oświatowe otwierane były przede wszystkim w miejscowościach zamieszkałych przez ludność prawosławną na wniosek lokalnej społeczności, która zobowiązywała się posyłać tam dzieci oraz zapewnić byt materialny nauczycielowi. Instytucją koordynującą szkolnictwo cerkiewne w dawnym obwodzie białostockim była Litewska Diecezjalna Rada Szkolna z siedzibą w Wilnie, która z kolei była podporządkowana Synodalnej Radzie Szkolnej utworzonej w ramach Świętobliwego Synodu. Radzie diecezjalnej podlegały dekanalne rady szkolne, a obowiązki inspektorów powierzono zastępcom dziekanów. W guberni grodzieńskiej utworzono 26 dekanalnych okręgów szkolnych. Szkoły utrzymywały się z dotacji Ministerstwa Oświecenia Publicznego i składek parafialnych. Problemy z otwieraniem tego typu placówek pojawiały się na obszarach zdominowanych przez ludność wyznania rzymskokatolickiego. Rozporządzenie Litewskiej Diecezjalnej Rady Szkolnej z 1886 r. zmierzało do uporządkowania ustroju szkolnego i zezwoliło na naukę dzieciom wyznania katolickiego. W 1888 r. utworzono Grodzieński Gubernialny Oddział Litewskiej Diecezjalnej Rady Szkolnej. W 1900 r. po erygowaniu diecezji grodzieńskiej oddział przekształcono w Grodzieńską Diecezjalną Radę Szkolną. W 1902 r. uchwalono przepisy nadające szkołom cerkiewnym osobowość prawną i upoważniające je do nabywania ziemi. Wiele placówek korzystało z takiej możliwości i na zakupionych, a często darowanych gruntach prowadziło uprawę warzyw, drzew owocowych lub pasiek. W 1910 r. katolickie dzieci stanowiły około 10% uczniów szkół cerkiewno-parafialnych w guberni grodzieńskiej. Tak wysoki odsetek świadczy o ich popularności mimo ich konfesyjnego charakteru²¹⁵.

Miejscowość Kobusy przynależała do parafii prawosławnej pw. Wniebowzięcia Pańskiego w Ciechanowcu. Wieś zamieszkiwały 32 osoby wyznania prawosławnego (20% mieszkańców, pozostali byli katolikami). Działkę otrzymała utworzona w 1886 r. szkoła cerkiewno-parafialna w Ciechanowcu, do której również uczęszczały dzieci katolickich włościan. Na początku XX w. ciechanowiecka parafia liczyła 373 wiernych. W szkole cerkiewno-parafialnej uczyło się wówczas 37 uczniów²¹⁶.

Majątki instrukcyjne były też nabywane przez władze magistrackie. W 1912 r. pełnomocnik Olgi Bałabanow, dymisjonowany kapitan Michał Bałabanow (mąż właścicielki), sprzedał staroście Odelska, mieszczaninowi Karolowi Zwierzewiczowi reprezentującemu Zarząd miasta, parcelę z majątku instrukcyjnego Odelsk o powierzchni około 38 ha, położonego

²¹⁵ H. Surynowicz, *Szkolnictwo cerkiewne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, w: *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2002, s. 114–138.

²¹⁶ G. Sosna, *Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej*, „Elpis” 2000, nr 2/3, s. 286–287.

w granicach gruntów miejskich Odelska i kolonii Izaaki. Wartość nieruchomości oszacowano na 6950 rubli²¹⁷.

Nabywcami pozostałych działek instrukcyjnych były instytucje odpowiedzialne za infrastrukturę drogowo-kolejową. W 1901 r. Arseniusz Winogradow, właściciel majątku instrukcyjnego Nowy Dwór, sprzedał przedstawicielowi Departamentu Wojskowego sztabkapitanowi Aleksandrowi Wittemu działkę o powierzchni 3,8 ha przeznaczoną na budowę strategicznej szosy Goniądz–Grodno. Wartość parceli wynosiła 809 rubli²¹⁸. W tym samym roku od ziemianki Anny Afanasjew zakupił za 279 rubli dwie działki o powierzchni 2,2 ha należące do majątku Kalno. Nadmieniona w aktach notarialnych droga była fragmentem carskiego traktu (nazywanego również carską drogą lub łomżyńską szosą) łączącego trzy twierdze obronne: Łomżę, Osowiec i Grodno. Trakt militarny miał za zadanie ułatwić przemieszczanie się oddziałom wojskowym i zapewnić ochronę zachodnich rubieży Cesarstwa Rosyjskiego²¹⁹.

W 1895 r. ziemianin Magnus von Walter, właściciel majątku Kolonia, działający za pośrednictwem pełnomocnika mieszczanina Filipa Laszki sprzedał asesorowi kolegialnemu Ferdynandowi Stulczyńskiemu, reprezentującemu Ministerstwo Infrastruktury, 0,01 ha gruntów na potrzeby budowy torowiska pod stację Poleskiej Skarbowej Drogi Żelaznej. Wartość działki wynosiła 36 rubli²²⁰. Dwa lata później Walter sprzedał kolejną działkę o powierzchni 0,02 ha pod rozbudowę dworca poleskiego za cenę 51 rubli²²¹. Linia kolejowa łącząca Białystok z Baranowiczami została utworzona w latach 80.XIX stulecia. W 1883 r. Aleksander III zaakceptował plan budowy kolei na Polesiu. Sieć kolejowa miała łączyć Wilno i Równe z odgałęzieniami Białystok– Baranowicze oraz Pińsk–Homel. W szerszej perspektywie nowa linia kolejowa zapewniała białostockiemu okręgowi przemysłowemu połączenie z Moskwą przez Mińsk i Smoleńsk, a także wyjście ku rynkom azjatyckim. W 1885 r. rozpoczęto realizację inwestycji kolejowej na odcinku Białystok–Baranowicze. Oficjalne

²¹⁷ APB, SNSOG, sygnatura: 348, k. 22–23v.

²¹⁸ *Ibidem*, k. 112–112v.

²¹⁹ A. Wap, *Twierdza Osowiec. Zarys dziejów*, Białystok 1994, s. 19–21.

²²⁰ APB, SNSOG, sygnatura: 138, k. 11–12v.

²²¹ Koszt wiorsty (1077 m) torów między Białymstokiem a Baranowiczami wynosił 46 768 rubli. Ogólnie wybudowano 211 km torów, ze stacjami i ośmioma mostami o wartości 9,2 mln rubli. Problematyka dotycząca kosztów budowy linii kolejowej Białystok–Baranowicze nie została dostatecznie zbadana. Szczegółowej kwerendy wymagają akta starszego notariusza, gdzie zarejestrowano większość transakcji kupna-sprzedaży zawartych między prywatnymi właścicielami a przedstawicielami Kolei Żelaznych. APB, SNSOG, sygnatura: 319, k. 91; S. Dmitruk, *Linia Białystok–Baranowicze Poleskiej Skarbowej Drogi Żelaznej w latach 1886–1914*, „Białostockie Teki Historyczne” 2016, t. 14, s. 67–68; A. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego 1866–1914*, Białystok 1979, s. 335–336.

otwarcie połączenia kolejowego nastąpiło w grudniu 1886 r. Dworzec Kolei Poleskiej wybudowano w pobliżu koszar 64. Kazańskiego Pułku Piechoty²²².

Budowa nowej linii kolejowej była również realizowana na terenie majątku Hołowiesk. W 1898 r. dymisjonowany pułkownik Adam Smulski sprzedał działkę o powierzchni 0,3 ha pod budowę mostu kolejowego na rzece Białej. Nabywcą i inwestorem parceli był Zarząd Państwowych Kolei Północno-Zachodnich, który zapłacił za uczałek 48 rubli²²³.

Działki instrukcyjne były sprzedawane instytucjom publicznym za kwoty kilkakrotnie wyższe od ceny rynkowej ziemi (tabela 4.5.2). Szczególną hojnością wyróżniały się instytucje odpowiedzialne za budowę infrastruktury kolejowo-drogowej (Ministerstwo Finansów, Departament Wojskowy). Inwestycje kolejowe (Kolej Poleska) i drogowe (trakt carski) realizowano na obszarach trzech majątków instrukcyjnych: Kalno, Kolonia oraz Hołowiesk. Administracja państwowa kupowała niewielkie parcele gruntów (od 0,01 do 3,8 ha). Wartość parcel odrolnionych, przeznaczonych na budowę torowiska lub fragmentu brukowanej szosy średnio dwukrotnie przekraczała cenę rynkową 1 ha gruntów. Z kolei działki zakupione na potrzeby dworca kolejowego i mostu kolejowego były dziesięciokrotnie droższe. Tak duża różnica w wycenie parcel wynikała z rangi inwestycji (dworzec i most kolejowy) oraz z położenia gruntów w pobliżu ośrodków miejskich (Hołowiesk – Bielsk, Kolonia – Białystok)²²⁴.

Działki instrukcyjne, które otrzymały placówki szkolne (Kobusy) i parafie prawosławne (Potoka), trafiły w ręce nabywców na podstawie aktów darowizn bądź symbolicznej opłaty. Zjawisko nieodpłatnego przekazywania nieruchomości na potrzeby instytucji nie ograniczało się do majątków instrukcyjnych. Przykładem mogą być darowizny, których dokonali właściciele majątków Jurowce i Supraśl na rzecz szkół elementarnych²²⁵.

²²² A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998, s. 81–82; S. Dmitruk, *op. cit.*, s. 66–71; M. Dolistowska, *op. cit.*, s. 142–144.

²²³ APB, SNSG, sygnatura: 130, k. 186.

²²⁴ Wysoka wycena działek przeznaczonych na infrastrukturę kolejowo-drogową nie dotyczy wyłącznie majątków instrukcyjnych. W 1907 r. administracja państwowa wykupiła 16 parcel należących do włościan z miejscowości Kościuki w powiecie białostockim na potrzeby budowy szosy Białystok–Jeżewo za kwoty kilkakrotnie przewyższające cenę rynkową gruntu. APB, SNSOG, sygnatura: 161, k. 66–69.

²²⁵ W 1912 r. radca stanu Sergiusz Sazonow, właściciel Jurowiec, podarował siedlisko o powierzchni 0,4 ha na rzecz skarbu państwa, z przeznaczeniem na budowę szkoły ludowej. W 1901 r. Józefina Zachert przekazała Dyrekcji Szkół Ludowych w Grodnie działkę gruntu w miasteczku Supraśl o powierzchni 1,2 ha, położoną przy ulicy Kościelnej, pod budowę żeńskiej szkoły parafialnej. APB, SNSOG, sygnatury: 147, k. 84–85; 179, k. 69–70.

Nazwa majątku	Data zakupu przez pierwszego właściciela	Cena całościowa oraz 1 ha (w rublach)	Cena rynkowa 1 ha oraz skala wzrostu lub spadku wartości majątku instrukcyjnego	Data zakupu przez instytucję publiczną	Nazwa instytucji	Cena działki / całego majątku oraz 1 ha	Cena rynkowa 1 ha oraz skala wzrostu lub spadku wartości majątku instrukcyjnego
Holowiesk	1877	20 000/37,4	19 (+98%)	1898	Zarząd Państwowych Kolei Północno-Zachodnich	48/160	50 (+320%)
Kalno	1868	2708/8,9	18 (-51%)	1904	monaster w Różanymstoku	b.d.	–
	1868	2708/8,9	18 (-51%)	1901	Departament Wojskowy	279/127	58 (119%)
Kobusy	1873	2000/10,6	18 (-42%)	1913	Grodzieńska Diecezjalna Rada Szkolna	1/0,3	–
Kolonia	1872	2310/21,2	18,5 (+14%)	1902	Komisja ds. budowy koszar 64. Kazańskiego Pułku Piechoty	500/1250	65 (+1823%)
	1872	2310/21,2	18,5 (+14%)	1895–1897	Ministerstwo Infrastruktury	87/2900	45 (+6344%)
Nowy Dwór	1869	3455/10	18 (-45%)	1901	Departament Wojskowy	809/213	58 (+267%)
Odelsk	1867	1469/6,3	18 (-65%)	1912	Zarząd Miasta Odelsk	6950/182	70 (+160%)
Tylwica	1875	2000/10,4	19 (-45%)	1909	parafia w Potoce	b.d.	–

Tabela 4.5.2. Porównanie wycen majątków instrukcyjnych zakupionych przez instytucje publiczne z wartością nieruchomości sprzedanych Rosjanom. Wykaz sporządzony na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Instytucje publiczne nabyły ogółem 353,73 ha gruntów, co stanowiło 4% wszystkich majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim. Spośród właścicieli dominowały instytucje związane z Cerkwią prawosławną (cerkwie parafialne, monaster, szkoły cerkiewno-parafialne) – 87,6% zakupionych użytków rolnych. Na kolejnych miejscach plasowały się władze magistrackie Odelska (10,8%) i administracja państwowa (1,6%).

Najdrożej zostały wycenione działki instrukcyjne sprzedane na potrzeby rozbudowy państwowej infrastruktury drogowo-kolejowej. Ich cena kilkunastokrotnie przekraczała wartość rynkową gruntów. Z kolei nieruchomości, które trafiły do rąk instytucji cerkiewnych (szkoły, parafie), były przeważnie przekazywane bezpłatnie, w postaci darowizn. Jedyny

wyjątek stanowiła działka z majątku Kolonia należąca do proboszcza dojlidzkiej parafii Flora Sosnowskiego, sprzedana władzom wojskowym na potrzeby budowy cerkwi garnizonowej za intratną sumę 500 rubli, której wysoka wartość była związana z lokalizacją w pobliżu koszar i terenów miejskich (tabela 4.5.2).

W okresie funkcjonowania Drugiej Rzeczypospolitej jedynie dwóm instytucjom udało się zachować mienie nabyte na mocy *Instrukcji*. Były to żeński monaster w Grodzie (relegowany z Różanegostoku), który odzyskał sądownie od skarbu państwa majątek Kalno, oraz magistrat miasta Odelska – dysponujący gruntami zlokalizowanymi na przedmieściach. Pozostałe nieruchomości cerkiewne (grunty i świątynie) zostały rewindykowane na rzecz Kościoła rzymskokatolickiego (parcela z cerkwią garnizonową pw. Kazańskiej Ikony Matki Bożej w uroczysku Wygoda). Z kolei niewielkie działki instrukcyjne zakupione przez rosyjskie władze ministerialne zostały przejęte przez polskie organy państwowe odpowiedzialne za drogową i kolejową sieć komunikacyjną.

Rozdział 5

Obrót handlowy majątkami instrukcyjnymi w byłym obwodzie białostockim

W niniejszym rozdziale zostaną poddane analizie proces obrotu handlowego oraz inne niehandlowe uwarunkowania zmiany stanu własności majątkami instrukcyjnymi. Przedmiotem zainteresowania jest okres od sprzedaży posiadłości Rosjanom przez organy państwowe do 1915 r., czyli ewakuacji administracji rosyjskiej z byłego obwodu. Rozdział został podzielony na pięć podrozdziałów. W pierwszym omówiono zmiany struktury społecznej właścicieli majątków instrukcyjnych. Na podstawie dokumentacji notarialnej i kancelaryjnej zostały prześledzone losy poszczególnych majątków pod kątem pochodzenia społecznego kolejnych ich właścicieli oraz okoliczności przejęcia nieruchomości. Informacje pozyskane z materiałów archiwalnych zostały wprowadzone do bazy danych¹. Po przeanalizowaniu danych ilościowych zamieszczonych w arkuszu kalkulacyjnym opracowane zostały odpowiednie wykresy i tabele obrazujące dynamikę zmian struktury społecznej właścicieli w ciągu 45 lat (zob. wykresy 5.1.1–5.1.5 i tabelę 5.1.1). Kolejny podrozdział poświęcono dynamice zmian struktury narodowościowej i wyznaniowej właścicieli posiadłości. Tutaj również zastosowano podobne kwantytatywne metody badawcze jak w poprzednim podrozdziale (bazę danych uzupełniono o narodowość i wyznanie nabywców). Podrozdział 5.3 dotyczy cen gruntów instrukcyjnych oraz uwarunkowań ich zmian podczas obrotu handlowego. Ceny sprzedaży majątków instrukcyjnych (lub pojedynczych działek) zostały porównane z wartością rynkową użytków rolnych obowiązującą w czasie przeprowadzania transakcji kupna-sprzedaży. W podrozdziale wyjaśniono przyczyny występowania różnic w cenach między dwiema kategoriami własności (instrukcyjną i wolnorynkową), jak również dysproporcji w wartościach między nieruchomościami instrukcyjnymi o podobnym uposażeniu. W podrozdziale 5.4 zaprezentowano metody postępowania z majątkami przez właścicieli należących do różnych kategorii społecznych (m.in. sprzedaż, dzierżawa, zastaw, utworzenie samodzielnych gospodarstw, przekształcenie w siedzibę dworską). Zaobserwowano występowanie korelacji między stanem społecznym właściciela a sposobem prowadzenia posiadłości. W ostatnim podrozdziale omówione zostały wszystkie przypadki naruszeń *Instrukcji*, które głównie polegały na oddawaniu majątków instrukcyjnych w dzierżawę lub zarząd polskim właścicielom ziemskim i Żydom.

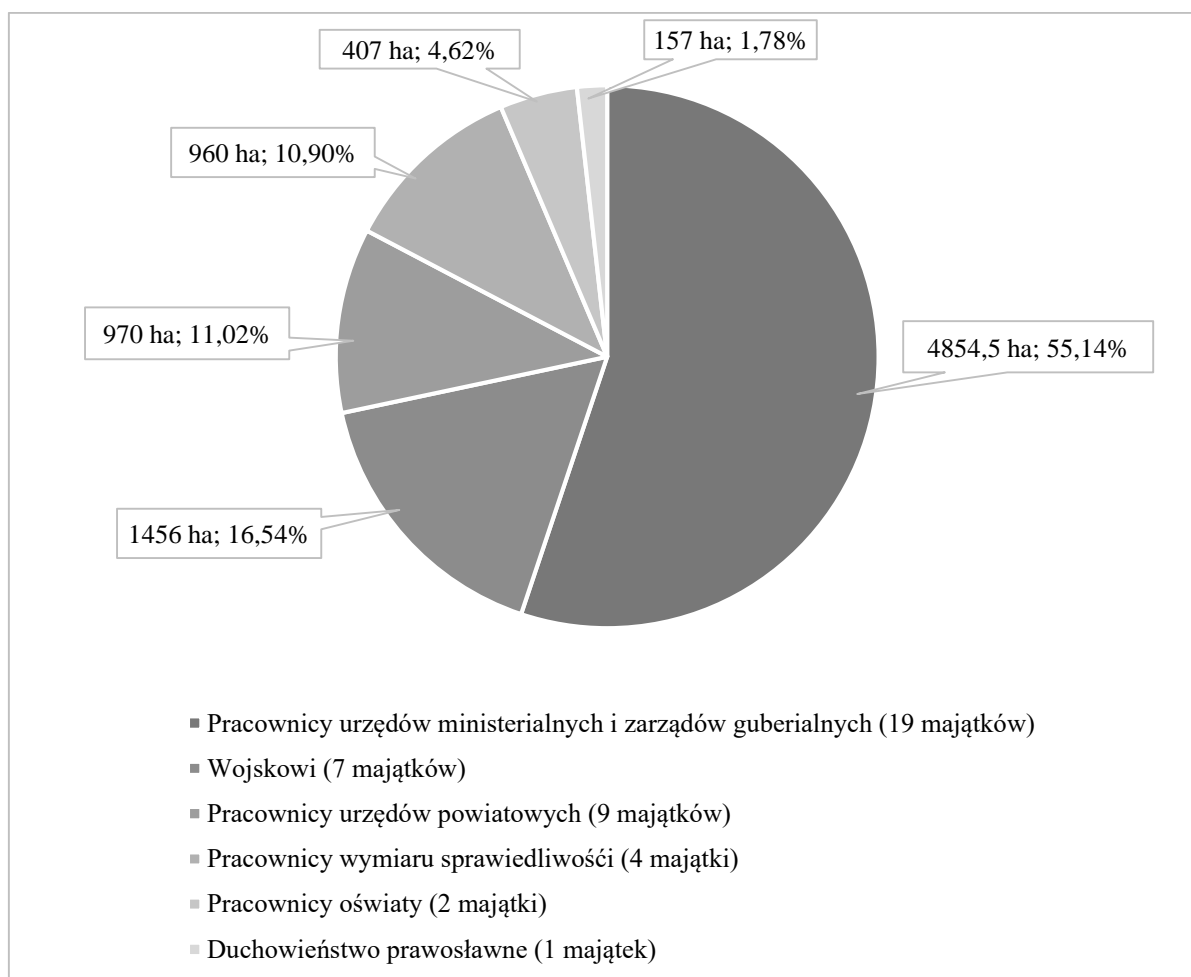
¹ W arkuszu kalkulacyjnym MS Excel poszczególne rekordy dotyczyły pojedynczych majątków i zawierały następujące dane: imiona i nazwiska nabywców, ich stan społeczny, daty wejścia w posiadanie, sposób przejęcia, powierzchnia nieruchomości oraz źródło.

5.1. Struktura społeczna właścicieli majątków instrukcyjnych oraz uwarunkowania jej zmiany

Podstawowym założeniem *Instrukcji* z 23 lipca 1865 r. było zachęcenie zasłużonych rosyjskich urzędników i wojskowych odbywających służbę w guberniach do stałego osiedlenia się na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Do realizacji zamierzonych celów miały posłużyć majątki skarbowe oraz nieruchomości skonfiskowane powstańcom styczniowym, które władze gubernialne sprzedawały po zaniżonych cenach rosyjskim dygnitarzom i wojskowym. W latach 1867–1878 w dawnym obwodzie białostockim utworzono 43² majątki instrukcyjne, które nabyło 45 osób³. Pierwsi właściciele należeli do rosyjskich urzędników i wojskowych zajmujących zróżnicowane pozycje w hierarchii biurokratycznej i w strukturze służbowej armii carskiej. Na potrzeby niniejszej analizy rosyjscy właściciele zostali zakwalifikowani do sześciu kategorii zawodowych (wykres 5.1.1).

² Podczas analizy obrotu handlowego uwzględniono 42 nieruchomości instrukcyjne. Pominięto majątek instrukcyjny Kalnica, o którym brak informacji w dokumentacji notarialnej.

³ Dwa majątki instrukcyjne (Tylwica i Kolonia) miały więcej niż jednego właściciela, co zawiązało liczbę właścicieli względem ilości nieruchomości instrukcyjnych. Pierwszymi nabywcami Tylwicy były cztery córki zmarłej żony generała majora Aleksandry Wojde: Eugenia, Aleksandra, Luba i Maria. Z kolei właścicielami Kolonii byli spadkobiercy kapitana korpusu żandarmerii Ernesta Waltera – żona Aleksandra i synowie Magnus i Ernest. Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie (dalej: SNSOG), sygnatura: 128, k. 62–63; 80–81.

Wykres 5.1.1. Struktura zawodowa rosyjskich nabywców majątków instrukcyjnych zakupionych od władz gubernialnych. Opracowanie własne.

Wykres 5.1.1. wskazuje, że największy odsetek właścicieli występował wśród oficjeli i dygnitarzy piastujących stanowiska w urzędach ministerialnych, zarządach gubernialnych oraz członków ich rodzin. Do kategorii tej zaliczono: pracowników Ministerstwa Dóbr Państwowych, wicegubernatorów, kierowników gubernialnych zarządów dóbr państwowych, naczelników gubernialnych wydziałów ds. włościańskich, sekretarzy gubernialnych. Rosyjscy urzędnicy wyższych szczebli wykupili 19 majątków instrukcyjnych o łącznej powierzchni 4854,5 ha (55,14%). Byli oni również właścicielami największych posiadłości instrukcyjnych przekraczających 300 ha (Słójka, Hołowiesk, Hodyszewo Sterpejki, Grodzisk, Nowy Dwór, Karpowicze, Kamienna, Kalno) oraz przynoszących najwyższy roczny dochód (Słójka, Hołowiesk, Kalno)⁴. Średnia powierzchnia gruntów instrukcyjnych przypadająca na jednego

⁴ J. Danieluk, *Instrukcja z 23 lipca 1865 roku oraz jej zastosowanie na terenie byłego obwodu białostockiego w latach 1867–1878*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 1, s. 139–142; J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 74–75.

wyższego urzędnika wynosiła 255 ha. Kolejną kategorię nabywców tworzyli wojskowi korpusu oficerskiego z rodzinami (pułkownicy, dowódcy żandarmerii, naczelnicy powiatów), którzy zostali właścicielami siedmiu majątków i 1456 ha (16,54%). Średnia wielkość majątku przypadająca na jednego wojskowego wynosiła 208 ha. Największe posiadłości zakupili zasłużeni oficerowie, którzy brali aktywny udział w tłumieniu powstania styczniowego, i ich rodziny (rodzina generała majora Aleksandra Wojdego – Tylwica; wdowa po generale majorze Jekatieryna Kałagieorgii – Hołowiesk; sztabkapitan Iwan Głobaczew – Wygonowo). Trzecią pozycję zajęli pracownicy urzędów powiatowych (urzędnicy powiatowi, leśnicy, pośrednicy pokoju) – dziewięć majątków i 970 ha (11,02%) oraz pracownicy wymiaru sprawiedliwości (gubernialny prokurator, sędzia sądu wojennego, powiatowy śledczy sądowy) – cztery majątki i 960 ha (10,9%). Najmniejszy udział przypadł pracownikom oświaty (naczelnym dyrektor gubernialnego zarządu szkół ludowych i nauczyciel szkół ludowych) – dwa majątki i 407 ha (4,62%) oraz duchowieństwu prawosławnemu – jeden majątek i 157 ha (1,78%)⁵.

Rosjanie, którzy zostali obdarowani przez władze państwowe majątkami ziemskimi, nie przejawiali zainteresowania do stałego osiedlenia się w zakupionych posiadłościach. W konsekwencji nie zarządzali nimi samodzielnie. Postawę taką determinowały środowisko społeczne, z którego wywodzili się rosyjscy nabywcy, oraz niekorzystna struktura narodowościowo-własnościowa występująca w byłym obwodzie białostockim. Większość rosyjskich właścicieli tworzyła elitę urzędniczą wyższego szczebla i prowadziła miejski tryb życia. Mieszkali na stałe w stolicy Cesarstwa, miastach gubernialnych (Wilno, Grodno, Suwałki) oraz powiatowych (Bielsk, Sokółka, Wołkowysk). W związku z powyższym nie posiadali doświadczenia w prowadzeniu posiadłości ziemskich. Ponadto usytuowanie majątków instrukcyjnych w otoczeniu przeważającej polskiej własności ziemskiej zniechęcało Rosjan do stałego w nich zamieszkania⁶. Mieli poczucie wyobcowania, wzajemnej niechęci, a nawet wrogości ze strony dominującego polskiego ziemiaństwa, z którym nie wchodzili w relacje towarzyskie. Represyjne przepisy wykluczające możliwość zbycia bądź oddania w dzierżawę polskiej szlachcie majątków należących do Rosjan były dodatkowym bodźcem popychającym rosyjskich właścicieli do szybkiej sprzedaży nieruchomości, którymi

⁵ APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 42–44; 159, k. 179; 202, k. 124–125; 212, k. 219; 215, k. 427–428; 244, k. 126–159; 286, k. 21–22; 288, k. 4–5; 293, k. 157–158; 304, k. 106–108; 305, k. 227–228; 315, k. 254–256; 318, k. 65–66; 322, k. 2–3; 335, k. 74–75; 338, k. 129–130.

⁶ Według danych urzędowych za 1863 r. terytorium byłego obwodu zamieszkiwało 3332 (99,7%) polskich ziemian będących właścicielami 3353 (99,8%) posiadłości ziemskich obejmujących 387 780 ha (94%) dworskich gruntów rolnych. J. Danieluk, *Strategie polityki narodowościowej na pograniczu polsko-litewskim. Prawne regulacje związane z obrotem nieruchomościami ziemskimi w drugiej połowie XIX w.*, w: *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 126–127.

zainteresowani byli prawosławni włościanie i mieszczenie oraz inni rosyjscy urzędnicy, ziemianie i wojskowi nieobjęci prawnymi ograniczeniami w obrocie własnością ziemską⁷. Koniunkturalne traktowanie własności ziemskiej nie było wyłącznie typowym zachowaniem rosyjskiej szlachty (*дворянство – dworianstwo*) osiedlonej w zachodnich guberniach. Brak poczucia przywiązania rosyjskich elit społecznych do dziedzicznych dóbr ziemskich spowodowany był specyfiką rosyjskiej własności ziemskiej, która charakteryzowała się dużym rozproszeniem. Najbiedniejsi właściciele ziemscy posiadali grunty w jednej wsi lub kilku wsiach, które dzielili z innymi właścicielami. Co więcej, występowała silna polaryzacja wewnątrz warstwy ziemiańskiej, gdzie nieliczne rody posiadały rozległe latyfundia (Szeremietiewowie, Morozowowie, Oboleńscy), podczas gdy *gros* pozostałych żyło na poziomie warstwy włościańskiej. Rosyjskie prawo dziedziczenia, w którym nie występowała primogenitura, a dobra były rozdzielane na wszystkich męskich potomków, dodatkowo osłabiało ekonomicznie omawianą grupę społeczną. Rozdrobnienie majątków i szybki obrót ziemią nie pozwalały na wykształcenie silnego przywiązania do ziemi wśród rosyjskiej szlachty. Ziemia była dla niej sposobem utrzymania się, a nie stylem życia. Piotr I, aby bardziej podporządkować swojej władzy stan szlachecki oraz poprawić jego status materialny, wprowadził obowiązek pełnienia służby publicznej. System służby cywilnej i wojskowej regulowała tzw. tabela rang (1722 r.), która umożliwiała awans zawodowy i uzyskanie tytułu szlacheckiego. Praca w administracji państwowej zapewniała szlachcie stały dochód. Prowadzenie majątku zeszło na drugi plan. Nierzadko urzędnicy oddawali swoje dobra w dzierżawę lub je spieniężali. Władze carskie po włączeniu wschodnich województw Rzeczypospolitej w granice Cesarstwa chciały wykorzystać dobra skarbowe oraz majątki polskiej szlachty do polepszenia sytuacji ekonomicznej warstwy urzędniczej i tym samym zwiększyć jej lojalność wobec tronu. Liczne donacje i gwarantowane prawem ulgi w zakupie nieruchomości ziemskich dedykowane warstwie urzędniczo-wojskowej nie wpłynęły jednak na zmianę trybu życia tej grupy społecznej⁸.

W tabeli 5.1.1 zaprezentowano strukturę społeczną kolejnych właścicieli, którzy zakupili nieruchomości od pierwszych nabywców i ich rodzin, którzy sprzedali ogółem 6489 ha (75,4%). W rękach rosyjskich sukcesorów pozostało 2124,8 ha (24,6%). Najliczniejszymi

⁷ S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Rządy Potapowa (1868–1874)*, Kielce 2021, s. 232–235 („Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 3).

⁸ W. Stiepanow, *Przedrewolucyjna biurokracja rosyjska – zasadnicze etapy i tendencje rozwoju (XVII – początek XX wieku)*, w: *Dzieje biurokracji*, t. 4, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin–Siedlce 2011, s. 45–58; L. Bazyłow, *Spoleczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław 1973, s. 6–14; *idem, Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2005, s. 148–150.

nabywcami byli inni Rosjanie, którzy od współrodaków kupili ogółem 3105,6 ha (36%). Do grupy tej należeli rosyjscy urzędnicy, wojskowi, ziemianie i duchowieństwo prawosławne. Na drugim miejscu sytuowali się włościanie (spółki włościańskie i indywidualni nabywcy) – 1968 ha (22,9%). Dużo mniejsze połacie gruntów przypadły mieszczanom – 1090,8 ha (12,7%), choć byli oni drugą po włościanach nierosyjską grupą właścicieli majątków instrukcyjnych. Instytucje (monastery i parafie prawosławne, kolej państwowa, placówki oświatowe) weszły w posiadanie 324,73 ha (3,8%), w tym jedyne kompletnego majątku Kalno⁹.

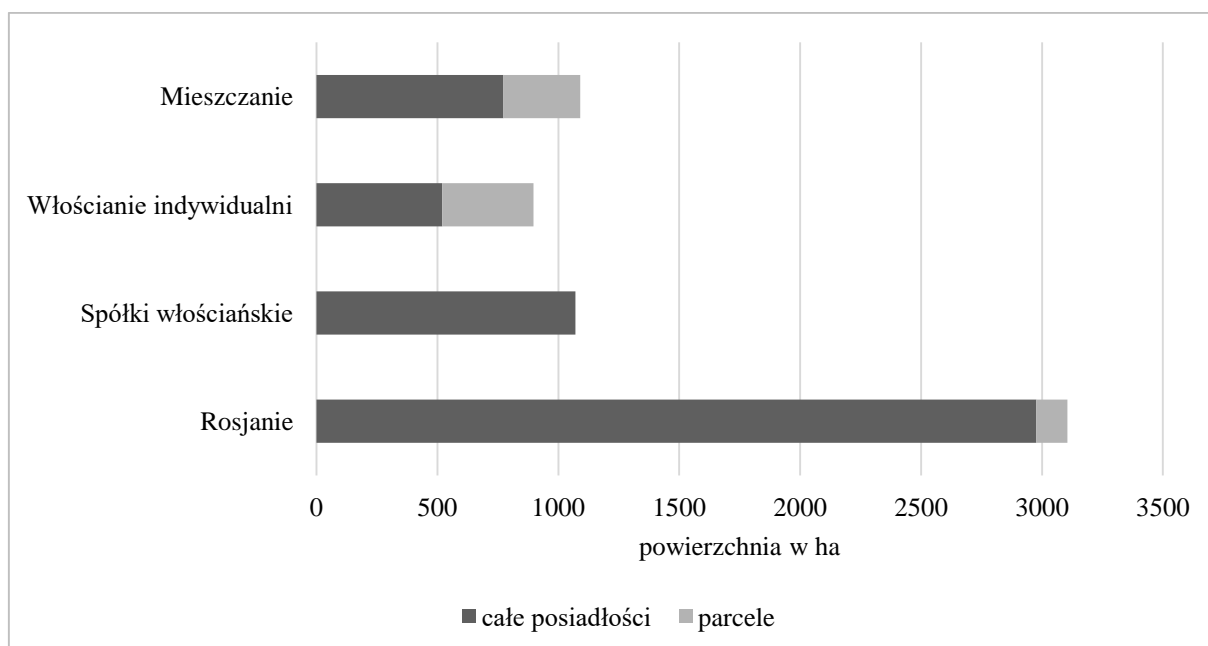
Nazwa majątku	Pierwszy właściciel lub spadkobierca	Rok sprzedaży	Nabywca	Powierzchnia gruntów (w ha)
Knyszewicze	Aleksy Szarkow	1901	Towarzystwa włościańskie	193
Hodyszewo	Elżbieta Kastalska	1904		422
Dubnica	Jewgenij Kurlow	1906		208,8
Mytyczko	Piotr i Jewgraf Szulc	1908		73
Tylwica	spadkobiercy Wojde	1909		174
Razem				1070,8
Ściebielec	Paweł Niebolsin	1870	Włościanie indywidualni	134,3
Jaworówka	Mikołaj Trochimowski	1876		61,2
Sobiesk	Rodzina Golaków	1882		61,2
Polomin	Mikołaj Zinowiew	1882		77,5
Kalno	Aleksander Lewikow	1884		21,85
Dubnica	Eugeniusz Kurlow	1905		23,7
Jezierzysk	Awdotia Benediktowa	1906		53
Mitrowszczyzna	Stefan Żyrycki	1906		56
Żuchowo	Stefan Żyrycki	1906		142
Ślójka	Aleksander Annienkow	1906		46
Boguszewo	Zofia Żaryn z d. Trochimowska	1907		59,6
Odelsk	Aleksandra Bałabanow z d. Palmin	1909		60,6
Knyszewicze	Aleksy Szarkow	1911		53
Romaszkówka	Nadzieja Bulicz	1912		13
Wysoki Stoczek i Antoniuk	Aleksander Jefimow	1913		30,5
Kolonia	Magnus von Walter	1912–1913	3,7	
Razem				897,15
Kobusy	Michaił Dmitriew	1873	Mieszczanie	188
Kamienna	Wasył Jurczenko	1878		331
Użyki	Michaił Fiedorow	1888		34,2
Jaroszówka	Mikołaj Trochimowski	1891		41,2
Holowiesk	Jekatieryna Kałagieorgii	1893		16,9
Piliki	Paweł Pokrowski	1900		46
Leszczany	Maria Dziekońska	1901		167
Boguszewo	Zofia Żaryn z d. Trochimowska	1906		100,5
Ślójka	Córki Aleksandra Annienkowa	1909		4,4
Odelsk	Aleksandra Bałabanowa z d. Palmin	1912–1913		161,6
Razem				1090,8
Szyndziel	Michaił Winogradow	1871	Rosjanie	256,7
Kleiniki	Iwan Łuński	1872		180

⁹ Problematyka zakupu majątków instrukcyjnych od pierwszych właścicieli została szczegółowo omówiona w rozdziale 4.

Szostaki	Iwan Pokrowski	1872		96
Lebiedzin	Nadzieja Barszczewska	1873		161
Holowiesk	Jekatieryna Kałageorgii	1877		535
Siekluki	Alfons Flaksenberg	1877		10,4
Poganica-Żuki	Arseniusz Winogradow	1880		133
Gliniszczę Male	Mikołaj Strelbicki	1882		87,7
Nowy Dwór	Aleksy Niejełow	1882		323
Polomin	Mikołaj Zinowiew	1882		229,5
Harasimowicze	Karolina Bulicz	1885		148,6
Sterpejki	Włodzimierz Serebrjakow	1891		698
Straż	Hieronim Żyramski	1892		118
Kolonia	Magnus von Walter	1899		73
Ślójka	spadkobiercy Aleksandra Annienkowa	1908		55,7
Razem				3105,6
Kolonia	Magnus von Walter	1895–1897	Instytucje	0,03
Kalno	Paweł Suchanow Anna Afanasjewa	1904		286
Tylwica	spadkobiercy Wojde	1909		0,7
Odelsk	Aleksandra Bałabanowa z d. Palmin	1912		38
Razem				324,73

Tabela 5.1.1. Nabywcy majątków instrukcyjnych od pierwszych właścicieli z uwzględnieniem ich stanu społecznego i wielkości zakupionych gruntów. Zestawienie sporządzone na podstawie: Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie (dalej: SNSOG), nr zesp. 280.

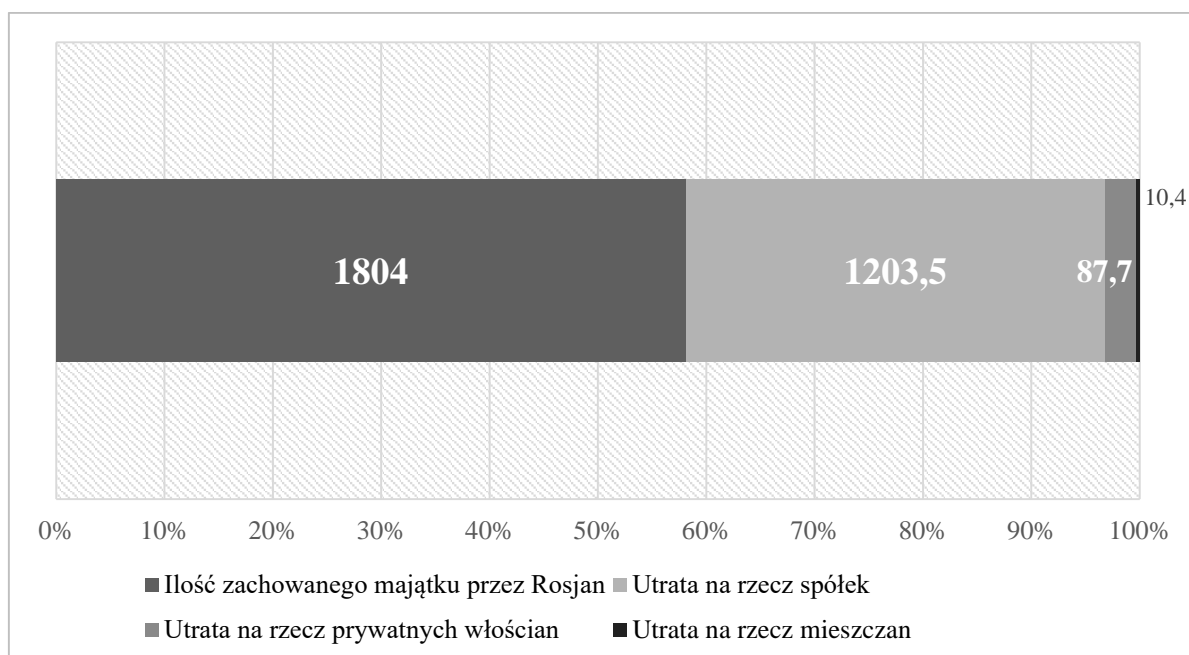
Kolejni właściciele majątków instrukcyjnych (wykres 5.1.2), którzy zakupywali nieruchomości od pierwszych właścicieli, kumulowali przeważnie całe nieruchomości (28 majątków; 5340,7 ha; 82%). Mniejszy odsetek zajmowały pojedyncze parcele (822,75 ha; 18%). W swoich rękach skumulowali oni najwięcej całych majątków (13; 2976 ha), których odsetek (96%) przeważał nad zakupionymi pojedynczymi parcelami (2 działki; 128,7 ha; 4%). Spółki włościańskie jako jedyne nabyły od pierwszych właścicieli wyłącznie całe nieruchomości (5 posiadłości o powierzchni 1070,8 ha). Większość zamożnych indywidualnych włościan, niezrzeszonych w towarzystwach, zakupiła głównie kompletne majątki (7; 520,7 ha; 58%). Spośród mieszczan także przeważali nabywcy całych nieruchomości (3; 773,2 ha; 71%).

Wykres 5.1.2. Wielkość nieruchomości (z podziałem na całe posiadłości i pojedyncze parcele) zakupionych przez kolejnych nabywców od pierwszych rosyjskich właścicieli. Opracowanie własne.

Rosyjscy kolejni nabywcy (urzędnicy, wojskowi i ziemianie) oraz mieszczenie i kupcy okazali się najmniej trwałymi właścicielami majątków instrukcyjnych. Od pierwszych właścicieli wykupili największy obszar gruntów instrukcyjnych o powierzchni 3105,6 ha. Przejmowali przeważnie majątki w całości (Szyndziel, Kleiniki, Lebieżin, Hołowiesk, Siekluki, Poganica, Gliniszczce, Nowy Dwór, Straż, Sterpejki, Kolonia). Zdecydowana większość rosyjskich właścicieli nie była zainteresowana przeniesieniem się do nowo nabytych nieruchomości, jak również przekształceniem ich w siedziby rodowe. Zależało im na szybkim zysku wygenerowanym ze sprzedaży mienia. W wyniku intensywnej wyprzedaży nabytych nieruchomości nastąpił radykalny spadek rosyjskiej własności o 1306,6 ha (42%). Do 1915 r. w rękach kolejnych rosyjskich nabywców zachowało się jedynie 1804 ha instrukcyjnych użytków rolnych. Rosjanie zmniejszyli swój stan posiadania kosztem sprzedaży gruntów włościanom i spółkom chłopskim – 1291,2 ha oraz mieszczanom – 10,4 ha (wykres 5.1.3). Należy też dodać, że 740,7 ha było przedmiotem obrotu handlowego w obrębie rosyjskich nabywców (Szyndziel, Lebieżin, Nowy Dwór)¹⁰.

¹⁰ APB, SNSOG, sygnatury: 296, k. 115–116v; 304, k. 112–113; 305, k. 227–228v.

Wykres 5.1.3. Ubytek majątków instrukcyjnych w stanie posiadania kolejnych rosyjskich właścicieli kosztem włościan i mieszczan. Opracowanie własne.

Mieszczanie, pomimo że od pierwszych właścicieli wykupili 1080,8 ha, do 1915 r. zachowali w swoich rękach jedynie 482,6 ha, tym samym wyprzedając 608,2 ha. Nabywcami mieszczkańskich działek były spółki włościańskie (498 ha) oraz włościanie indywidualni (120,6 ha). Majątki sprzedawali im zamożni mieszczanie i kupcy, którzy wcześniej wykupili całe posiadłości (Paweł Mikłaszewicz, Antoni Malarczyk, Paweł Ostasiewicz) lub posiadali duże parcele (Leon Szuchardt), traktując je wyłącznie jako lokatę kapitału¹¹.

Realny wzrost powierzchni gruntów instrukcyjnych odnotowano jedynie wśród włościan, którzy systematycznie powiększali swój stan posiadania, głównie kosztem rosyjskich właścicieli, co skutkowało wzrostem własności chłopskiej o 1909,5 ha (+103%). Do 1915 r. włościanie zachowali w swoim posiadaniu ogółem 3877,5 ha użytków rolnych. W tej grupie największy wzrost odnotowały towarzystwa włościańskie, które dodatkowo wykupiły od Rosjan i mieszczan 1701,5 ha (+159%). Włościanie indywidualni również powiększyli swoje gospodarstwa kosztem rosyjskich i mieszczkańskich nabywców o 208,3 ha (+23%)¹².

W rękach spadkobierców pierwszych rosyjskich właścicieli pozostało 2124,8 ha (około 25%). Posiadali oni przeważnie nienaruszone majątki ziemskie (Grodzisk, Zalesiany, Karpowicze, Wygonowo) lub nieznacznie uszczuplone (Słójka, Wysoki Stoczek i Antoniuk, Użyki). Nieliczni rosyjscy dziedzice wyprzedali większą część użytków rolnych, pozostawiając

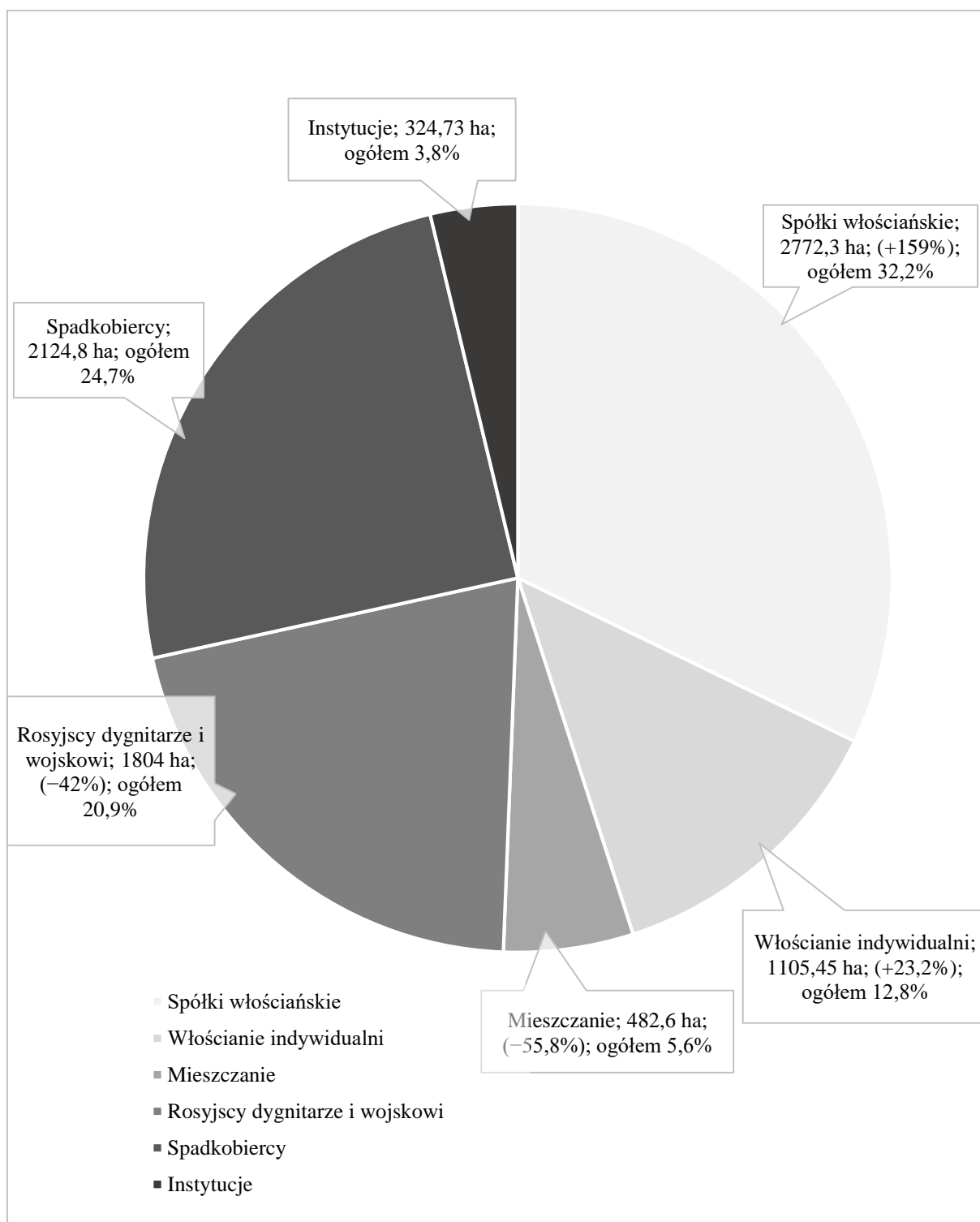
¹¹ APB, SNSOG, sygnatury: 229, k. 230–231; 244, k. 223–224.

¹² APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 115–116v; 137, k. 159; 169, k. 4–7; 231, k. 403–408v; 240, k. 93–96; 333, k. 125–126v.

sobie niewielkie działki z zabudową i obiektami przetwórstwa rolniczego, które przynosiły im znaczne zyski (Hodyszewo, Kolonia)¹³.

W ostatnich latach funkcjonowania administracji rosyjskiej w byłym obwodzie białostockim struktura społeczna właścicieli majątków instrukcyjnych kształtowała się następująco (wykres 5.1.4): Rosjanie (spadkobiercy i nabywcy niespokrewnieni) – 3928,8 ha (45,6%), włościanie (towarzystwa i indywidualni właściciele) – 3877,75 ha (45%), mieszcianie – 482,6 ha (5,6%) oraz instytucje – 324,73 ha (3,8%).

¹³ APB, SNSOG, sygnatury: 135, k. 40–41; 157, k. 114–115; 178, k. 19–22v; 337, k. 78–79; 339, k. 100–100v.

Wykres 5.1.4. Struktura społeczna właścicieli majątków instrukcyjnych około 1915 r. Opracowanie własne.

Wykres 5.1.5 obrazuje dynamikę obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi w latach 1870–1915 według struktury społecznej ich właścicieli. Pierwsze posiadłości instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim zaczęły być sprzedawane po dwóch latach od wejścia w życie *Instrukcji*. Wszystkie 42 nieruchomości ziemskie zostały wykupione przez

Rosjan w ciągu 12 lat (1867–1878). Cezura końcowa opiera się na wzmiankach źródłowych dotyczących sprzedaży ostatniego majątku instrukcyjnego w byłym obwodzie – Knyszewicz¹⁴. Największa kumulacja gruntów instrukcyjnych w rękach rosyjskich właścicieli miała miejsce podczas trwania wyprzedaży nieruchomości przez władze i około 1875 r. wynosiła 7342 ha (82%). W omawianym okresie niektórzy właściciele zaczęli zbywać zakupione od państwa nieruchomości. Do 1875 r. Rosjanie sprzedali sześć majątków o łącznej powierzchni 1016 ha (około 14%). Nabywcami czterech gruntów (693,7 ha) byli rosyjscy urzędnicy, jeden (134,3 ha) kupił włościanin indywidualny i jeden (188 ha) mieszczanin. Od 1875 r. wśród rosyjskich pierwszych właścicieli rozpoczął się trend spadkowy w powierzchni posiadanych gruntów, który utrzymał się (pomimo zróżnicowanej intensywności) do 1915 r. Największe spadki odnotowano w trzech podokresach: 1875–1885, 1890–1895 i 1900–1910. W tym pierwszym miał miejsce największy ubytek gruntów, o 1764 ha (spadek o 24% w odniesieniu do 1875 r.). Głównymi nabywcami nieruchomości byli rosyjscy urzędnicy, ziemianie i duchowni prawosławni, którzy zakupili w całości siedem posiadłości o całkowitej powierzchni 1467,2 ha. Ponadto kupcami byli włościanie indywidualni – 221,75 ha, a tylko jeden majątek (Kamienna – 331 ha) wykupił przedstawiciel mieszczaństwa. W drugim okresie największych spadków własność pierwszych nabywców i ich spadkobierców zmalała z 5544 ha do 4659,5 ha (spadek o 884,5 ha; 16%). Dwie nieruchomości (816 ha) sprzedano Rosjanom, cztery zaś mieszczanom (68,5 ha). W ostatnim okresie spadkowym (1900–1910) największą liczbę majątków (pięć o powierzchni 1070,8 ha) przejęło pięciu włościan zrzeszonych w towarzystwach oraz włościańscy nabywcy indywidualni (osiem o powierzchni 440,9 ha). Cztery mniejsze parcele (317,9 ha) wykupili od Rosjan mieszczanie i jeden inny rosyjski nabywca (55,7 ha). Własność rosyjskich spadkobierców uszczuplona została ogółem o około 1885 ha (42%). Reasumując, pierwsi rosyjscy właściciele i ich spadkobiercy w latach 1875–1915 utracili na rzecz włościan, innych rosyjskich nabywców, mieszczan oraz instytucji 6679 ha (76%).

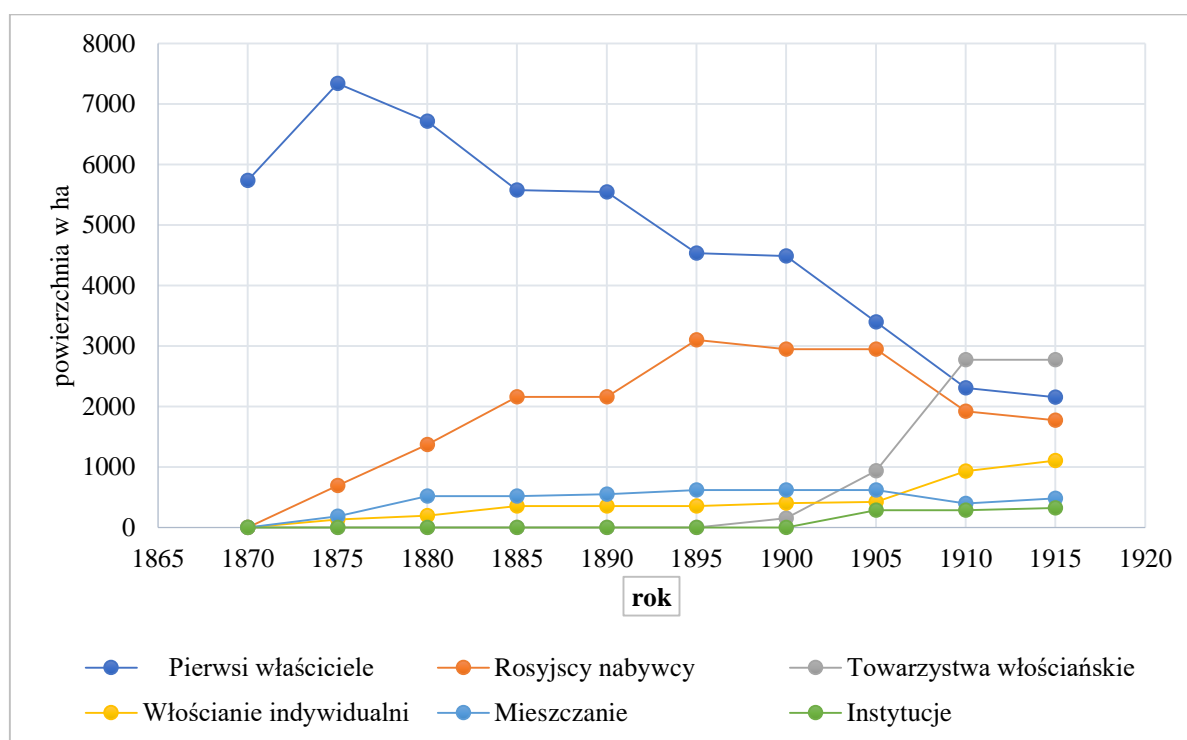
Inny charakter czasowych wahań w stanie posiadania występował wśród kolejnych rosyjskich nabywców majątków instrukcyjnych, którzy do 1915 r. utrzymali jako własność 1804 ha (20,9%). Rosjanie zakupywali majątki instrukcyjne wyłącznie od współrodaków (pierwszych właścicieli i ich sukcesorów oraz niespokrewnionych rosyjskich właścicieli). Uczestniczyli w transakcjach kupna-sprzedaży w latach 1871–1908 i przeważnie powiększali swój stan posiadania. Tę tendencję wzrostową odnotowano w dwóch okresach: 1871–1885 i

¹⁴ 20 marca 1878 r. Knyszewicze zostały sprzedane przez zarządcę dobrami państwowymi guberni grodzieńskiej Gustawa Westberga. Nabywcą nieruchomości był rzeczywisty radca stanu Aleksy Szarkow. APB, SNSOG, sygnatura: 318, k. 65–66.

1890–1895. Do 1885 r. Rosjanie kupowali majątki głównie od pierwszych właścicieli (11; 2160,9 ha). Podczas drugiego trendu wzrostowego własność rosyjska powiększyła się o kolejne dwa majątki o łącznej powierzchni 812 ha. W 1895 r. przypadła kumulacja powierzchni gruntów należących do rosyjskich kolejnych nabywców, która osiągnęła 2973 ha. Potem nastąpił trend spadkowy. W latach 1895–1910 Rosjanie wyprzedali około 1291 ha, co stanowiło 43% gruntów w porównaniu z okresem szczytowym. Największymi nabywcami rosyjskich posiadłości były spółki włościańskie, które wykupiły cztery majątki o powierzchni 1203,5 ha. Rosjanie sprzedali również pojedynczą parcelę 87,7 ha mieszczanom. Do 1915 r. w rękach kolejnych rosyjskich nabywców pozostały 1804 ha.

Włościanie (członkowie spółek i prywatni nabywcy) byli najliczniejszą nierosyjską grupą społeczną, która przejęła największy obszar majątków instrukcyjnych (3877,75 ha). W 1915 r. do spółek włościańskich należało 2772,3 ha (32,2%). Towarzystwa wykupiły największy obszar ziemi instrukcyjnej w najkrótszym czasie (1899–1909). Najwięcej majątków nabyły od rosyjskich nabywców (4; 1203,5 ha). Dalej sytuowali się pierwsi właściciele i ich spadkobiercy (5; 1070,8 ha) oraz mieszczanie (2; 498 ha). Korzystne czynniki prawno-ustrojowe związane z utworzeniem banków włościańskich w 1882 r., a także wejściem w życie rozporządzenia Rady Państwa z 1888 r. umożliwiającego zakładanie towarzystw i ubieganie się o długoterminowe kredyty na zakup ziemi były głównymi determinantami, które zmobilizowały włościan do aktywnego uczestnictwa na rynku nieruchomości. Należy również dodać, że nadziały włościańskie realizowane w ramach reformy uwłaszczeniowej nie zaspokajały podstawowych potrzeb indywidualnych gospodarstw rolnych, które wskutek przeludnienia wsi ulegały dalszemu rozdrabnianiu. Sprzedaż ziemi instrukcyjnej położonej przeważnie w sąsiedztwie parcel włościańskich stwarzała sprzyjające okoliczności do powiększenia ich gospodarstw. Włościanie indywidualni, podobnie jak chłopci zrzeszeni w spółkach, utrzymali w nienaruszonym stanie zakupione nieruchomości instrukcyjne, których powierzchnia w 1915 r. wynosiła 1505,45 ha (23,2%). W latach 1870–1913 wykupywali nieruchomości nieprzerwanie. Największy wzrost nastąpił w okresie 1905–1913. Wówczas chłopci powiększyli powierzchnię posiadanych gruntów z 426 ha (1905 r.) do 1105,45 ha (1913 r.). Nieruchomości nabywali przeważnie od Rosjan (pierwszych właścicieli i ich spadkobierców) – 984,85 ha. Jedynie 120,6 ha (dwa majątki) zakupili od mieszczan. Większość indywidualnych nabywców powiększyła już posiadane działki ziemi nadziałowej. Tylko nieliczni zdecydowali się wykupić większe obszary gruntów w oddalonych majątkach, aby stworzyć samodzielne gospodarstwa i tym samym migrować z przeludnionych rodzinnych wsi.

Do 1900 r. własność mieszczańska charakteryzowała się stabilnością i niewielkimi wahaniami stanu posiadania. Kumulacja gruntów w rękach mieszczan i kupców przypadła na 1905 r. i wynosiła około 622 ha, aby następnie spaść do 482,8 ha w 1915 r. Mieszczanie i kupcy zachowali najmniejszy areal gruntów instrukcyjnych (5,6%). Przyczyn zaistniałej sytuacji należy upatrywać w lokalizacji majątków instrukcyjnych, z których większość była oddalona od ośrodków miejskich, co z kolei wpływało na mniejsze zainteresowanie nieruchomościami instrukcyjnymi środowiska mieszczańskiego. Ponadto miasta byłego obwodu zamieszkiwała przeważnie ludność żydowska oraz Polacy, którym prawo ograniczało nabywanie posiadłości ziemskich. Mieszczanie zakupywali głównie niewielkie parcele w celu powiększenia posiadanych już gospodarstw rolnych (Hołowiesk, Odelsk, Nowy Dwór). Tylko nieliczni zamożni kupcy nabywali całe majątki, wykorzystując je do krótkoterminowej lokaty kapitału (Kamienna, Leszczany) lub przekształcając w stałą siedzibę rodową (Jaroszkówka Kozyrskich). Mieszczanie kupowali grunty przeważnie od rosyjskich pierwszych właścicieli (1090,5 ha). Głównymi nabywcami gruntów mieszczańskich były towarzystwa włościańskie (498 ha) oraz włościanie indywidualni (120,6 ha).

Wykres 5.1.5. Dynamika obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi w latach 1870–1915 według struktury społecznej. Opracowanie własne.

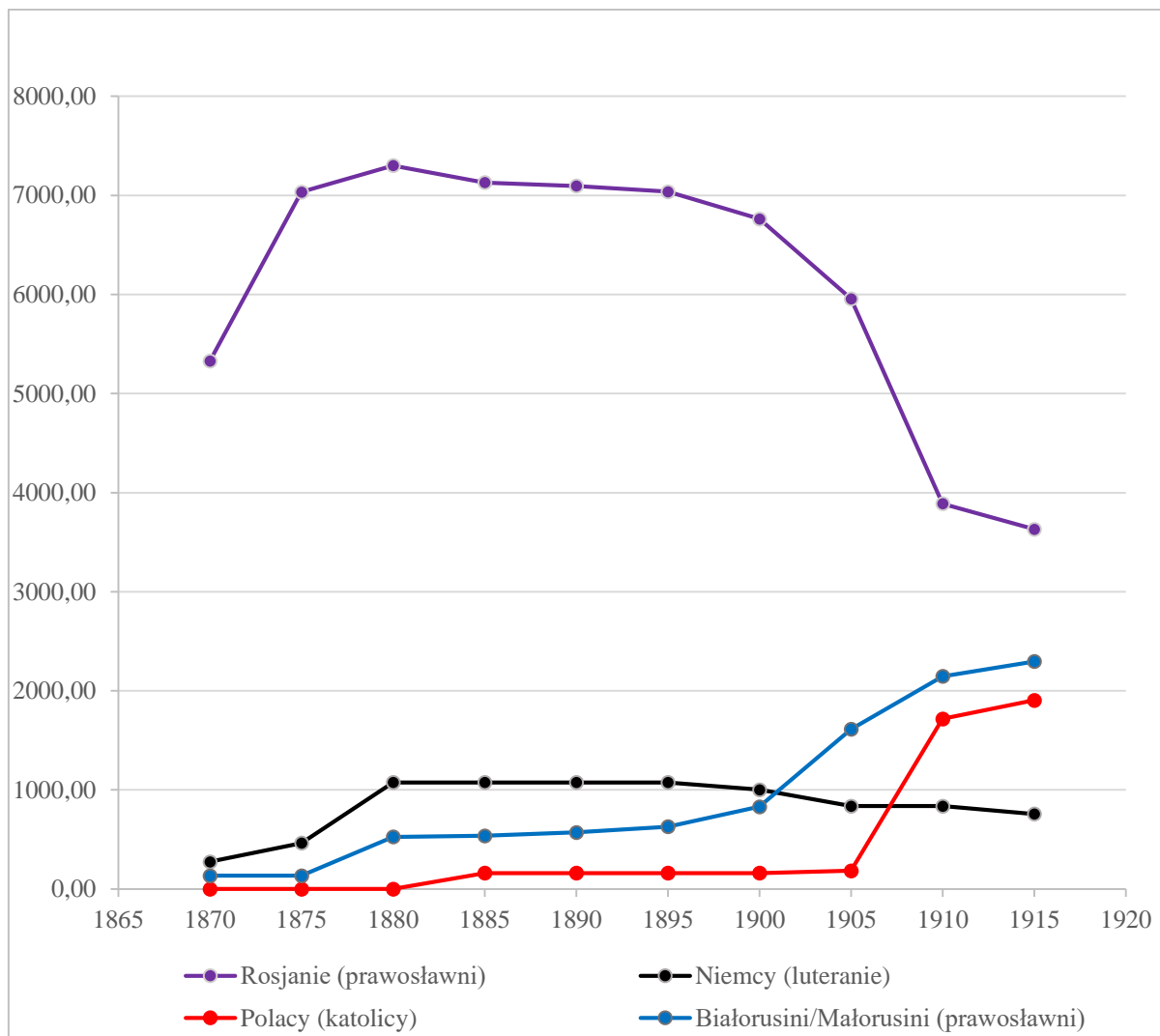
Podsumowując, występowała zależność między czasookresem zawierania transakcji handlowych, pochodzeniem społecznym osób, które w nich uczestniczyły, oraz przepisami prawnymi regulującymi handel posiadłościami. Rosyjscy urzędnicy aktywnie brali udział w

transakcjach kupna-sprzedaży przez cały okres funkcjonowania majątków instrukcyjnych. Pomimo że byli grupą uprzywilejowaną prawnie, gdyż mogli swobodnie kupować majątki instrukcyjne, to jednak ustawodawca ograniczał prawo ich sprzedaży do współrodaków. Z tej przyczyny większość transakcji z lat 1867–1900 była zawierana pomiędzy rosyjskimi właścicielami. Byli oni również właścicielami największego areału gruntów instrukcyjnych. W 1900 r. w rękach Rosjan znajdowało się około 7500 ha. Niewielki odsetek posiadłości przynależał wówczas do prawosławnych włościan (560 ha) i mieszczan (620 ha). Sytuacja zaczęła się zmieniać w latach 1900–1905, kiedy prawosławni włościanie pochodzenia białoruskiego i małoruskiego (ukraińskiego) zaczęli zakładać towarzystwa z myślą o zakupie majątków instrukcyjnych. Do 1905 r. spółki włościańskie nabyły przeważnie od Rosjan około 1000 ha gruntów. Najradykalniejsze zmiany w strukturze społecznej właścicieli nastąpiły jednak po wejściu w życie tzw. ukazu tolerancyjnego z 1 maja 1905 r. Własność włościańska w ciągu pięciu kolejnych lat wzrosła do 3730 ha. Gwałtowny trend wzrostowy nastąpił dzięki umożliwieniu włościanom-katolikom zakładania spółek i wykupienia większości nieruchomości instrukcyjnych w powiecie sokólskim. W aktach notarialnych wytworzonych po 1910 r. odnotowano niewielką liczbę transakcji (głównie związanych przez właścicieli majątków podmiejskich: Antoniuk, Kolonia, Odelsk), które nie wpłynęły znacząco na zmianę odsetka gruntów będących w posiadaniu poszczególnych grup społecznych¹⁵.

5.2. Analiza zmian struktury wyznaniowo-narodowościowej właścicieli majątków instrukcyjnych

Majątkami instrukcyjnymi były zainteresowane niemal wszystkie narodowości zamieszkujące dawny obwód białostocki. Oprócz Rosjan – grupy docelowej, z myślą o której utworzono własność instrukcyjną, w obrocie handlowym uczestniczyli również włościanie i mieszcianie ukraińskiego/białoruskiego i polskiego pochodzenia oraz niemieccy urzędnicy. Narodowość (pochodzenie) nabywców była ściśle związana z ich konfesją: Rosjanie – prawosławni, Ukraińcy/Białorusini – prawosławni, Polacy – katolicy, Niemcy – luteranie. W niniejszym podrozdziale omówiono dynamikę zmian struktury narodowościowej właścicieli posiadłości w określonych czasookresach, wyjaśniono też przyczyny braku stabilności w stanie posiadania poszczególnych grup narodowych/wyznaniowych.

¹⁵ APB, SNSOG, sygnatury: 178, k. 156; 179, k. 111–112; 120–153; 180, k. 152–153; 181, k. 123–166.

Wykres 5.2.1. Dynamika zmian struktury narodowościowo-wyznaniowej właścicieli majątków instrukcyjnych w latach 1865–1915. Opracowanie własne.

Na wykresie 5.2.1. przedstawiono zmiany stanu posiadania majątków instrukcyjnych z uwzględnieniem narodowości ich właścicieli w latach 1865–1915. Pięćdziesięcioletni okres obrotu handlowego został podzielony na dziesięć pięcioletnich podokresów, które kumulują wszystkie transakcje kupna-sprzedaży lub innego typu zmiany własności. Wyjątek tworzą dwa skrajne czasookresy, 1865–1870 oraz 1910–1915, w których ujęto transakcje nieobejmujące pięciu lat. Zaistniała sytuacja spowodowana była tym, że w 1867 r. przeprowadzono pierwszą sprzedaż, ostatnia natomiast transakcja handlowa z udziałem majątków instrukcyjnych na Białostocczyźnie miała miejsce w 1913 r.

Rosjanie (pierwsi właściciele oraz kolejni rosyjscy nabywcy) przez cały okres funkcjonowania majątków instrukcyjnych zachowali w posiadaniu największy areal gruntów instrukcyjnych wynoszący 3631 ha (41%). Największy wzrost własności rosyjskiej odnotowano w czasie, kiedy Rosjanie nabywali nieruchomości od administracji państwowej

(1867–1878). Skumulowali oni wówczas w swoich rękach największy obszar gruntów (7300 ha, 83%). Lata 1880–1895 charakteryzowały się względną stabilizacją własności rosyjskiej przy niewielkim spadku wynoszącym 170 ha. Przyczyn braku zmian w stanie posiadania nie należy dopatrywać w spowolnieniu obrotu handlowego, ale w ograniczeniu transakcji kupna-sprzedaży do rosyjskiej grupy narodowościowej. Do 1895 r. rosyjscy pierwsi właściciele wyprzedawali posiadłości niemal wyłącznie swoim współrodakom. Przepisy prawne z 1886 r. wykluczyły włościan i mieszczan polskiego pochodzenia z uczestnictwa w transakcjach handlowych majątkami instrukcyjnymi¹⁶. Prawosławni włościanie białoruskiego i małoruskiego pochodzenia również nie powiększali stanu posiadania, gdyż nie mieli wystarczających funduszy na zakup nieruchomości instrukcyjnych. Zaistniała sytuacja spowodowana była brakiem przepisów prawnych ustanawiających procedury udzielania kredytu przez banki włościańskie. Od 1895 r. nastąpił systematyczny regres rosyjskiej własności instrukcyjnej, który utrzymał się do 1915 r. Rosjanie utracili wówczas 3406 ha (48,8%) na rzecz Białorusinów/Małorusinów (1656 ha) i Polaków (1750 ha). Ogółem przez cały okres funkcjonowania majątków instrukcyjnych Rosjanie pomniejszyli swój stan posiadania o 3845 ha (52%).

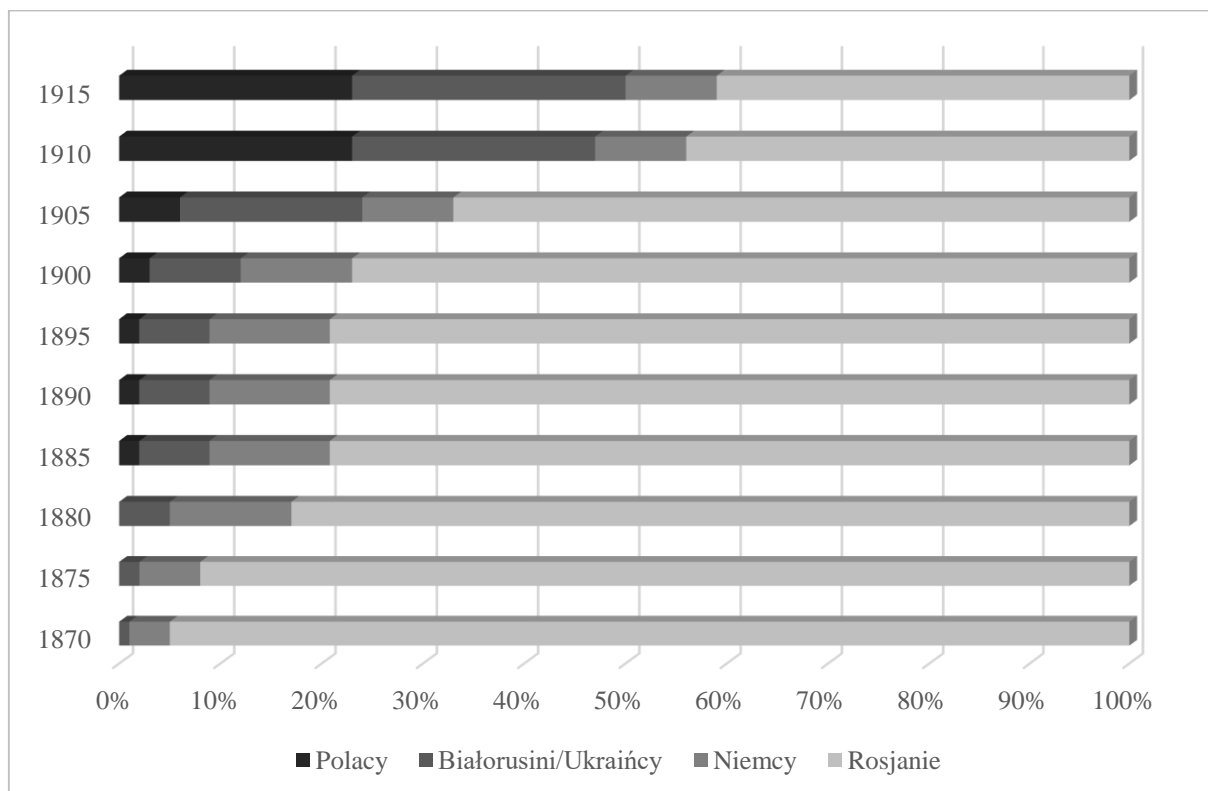
Białorusini i Małorusini/Ukraińcy tworzyli razem grupę narodowościową posiadającą po Rosjanach największy obszar gruntów instrukcyjnych wynoszący 2403 ha (27%). W 1913 r. nastąpiła kumulacja stanu posiadania prawosławnych włościan (2403 ha). Wśród prawosławnej nierosyjskiej grupy narodowościowej dominowały dwa okresy wzrostowe: 1870–1895 oraz 1895–1915. W pierwszym tendencja rosnąca była niewielka. Białorusini/Małorusini wykupili od rosyjskich właścicieli łącznie 629 ha. Jednak radykalny progres nastąpił po 1895 r., kiedy powiększyli swój stan posiadania o 1667 ha (+265%). Gwałtowny wzrost był spowodowany zarówno wejściem w życie przepisów ułatwiających możliwość uzyskania kredytu w Banku Włościańskim, jak i sprzyjającą koniunkturą gospodarczą na rynku nieruchomości.

Polscy nabywcy kupowali nieruchomości instrukcyjne od 1885 r. (160 ha). Realny trend wzrostowy nastąpił jednak od 1905 r., kiedy w ciągu 10 lat zwiększyli stan posiadania o 1740 ha (1087%). Było to spowodowane wejściem w życie tzw. ukazu tolerancyjnego z 1 maja 1905 r., który zezwalał włościanom-katolikom na zakup gruntów instrukcyjnych. Oprócz uwarunkowań politycznych na progres polskiej własności wpłynęło większe zainteresowanie

¹⁶ Ноябрь 1. Высочайше утвержденное положение Комитета Министровъ объ объявленіи свидѣтельствъ на пакупку имѣній въ Западномъ Краѣ потерявшими свою силу, в: *Полное Собрание Законовъ Россійской имперіи* (dalej: *Полное Собрание*), t. 6, 1886, no. 5985, s. 470.

rosyjskich właścicieli sprzedają nieruchomości instrukcyjnych położonych na obszarach zdominowanych przez autochtoniczną katolicką ludność polską. Polacy zatrzymali w posiadaniu ogółem 1905 ha (22%).

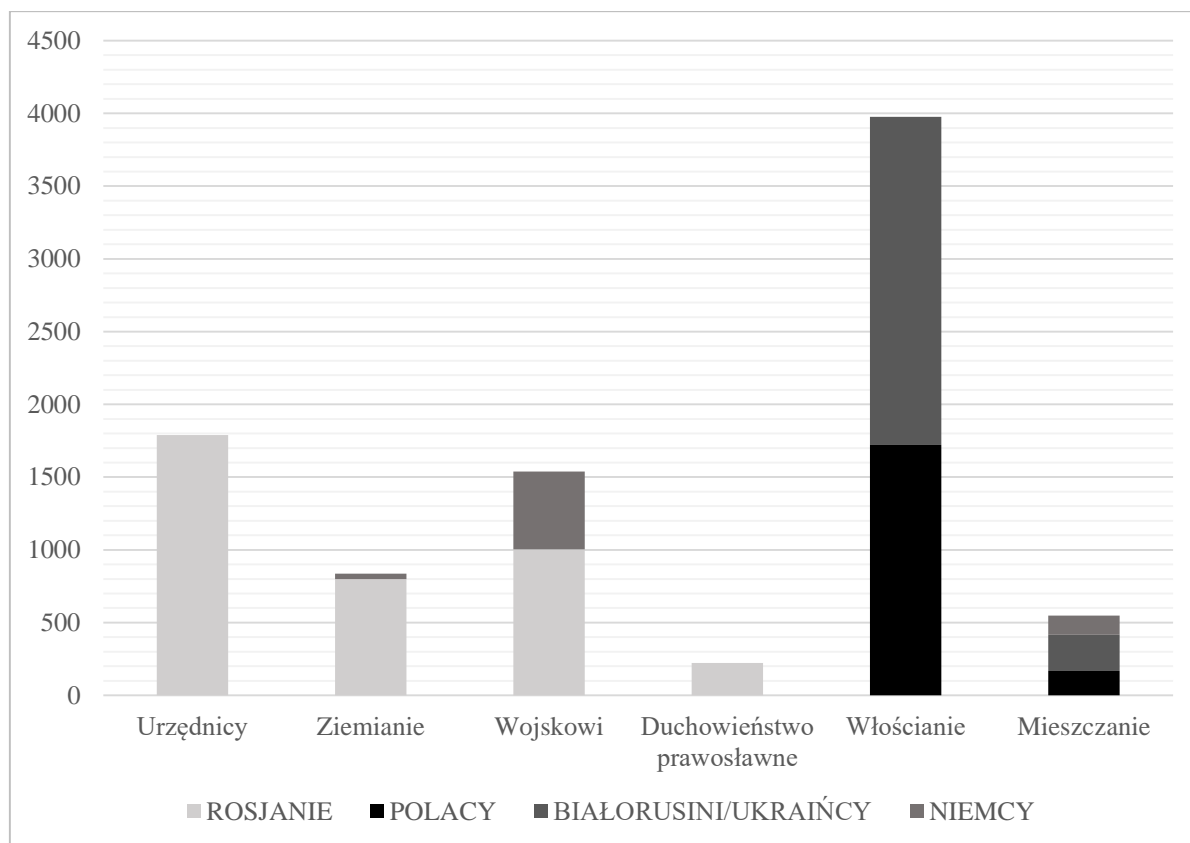
Niemcy (ewangelicy) zachowali stabilny stan posiadania przez cały okres funkcjonowania majątków instrukcyjnych. Pierwsi właściciele wykupili od władz gubernialnych dwa majątki instrukcyjne o łącznej powierzchni 463 ha (Leszczany i Kolonia). Wzrost własności ewangelickiej nastąpił w 1877 r., kiedy Adam Smulski nabył duży majątek Hołowiesk (535 ha.). Ewangelicy około 1880 r. skumulowali największy obszar gruntów instrukcyjnych wynoszący 1017 ha (12%). Ogółem niemieccy nabywcy zakupili cztery majątki instrukcyjne, a do 1915 r. zatrzymali trzy o łącznej powierzchni 757 ha (9%).

Wykres 5.2.2. Dynamika zmian procentowego udziału poszczególnych narodowości we własności instrukcyjnej w latach 1870–1915 w byłym obwodzie białostockim. Opracowanie własne.

Wykres 5.2.2. przedstawia koncentrację własności instrukcyjnej będącej w posiadaniu poszczególnych narodowości w latach 1870–1915. Rosjanie przez 35 lat (od momentu pierwszej sprzedaży do 1905 r.) kumulowali w swoich rękach największy odsetek nieruchomości instrukcyjnych (82%). W ostatnim dziesięcioleciu istnienia Cesarstwa własność rosyjska obniżyła się jednak do 44%, co było rezultatem sprzedaży nieruchomości głównie polskim i białoruskim/ukraińskim nabywcom. Specyfiką ostatniego okresu 1905–1915 było

duże zróżnicowanie narodowościowe wśród właścicieli majątków instrukcyjnych. Rosjanie nadal dominowali, nie posiadali już jednak przewagi bezwzględnej (49%). Największą kumulację własności osiągnęli wówczas Polacy (23%) oraz Białorusini/Ukraińcy (27%). Jedynie własność niemiecka przez cały okres funkcjonowania majątków instrukcyjnych wyróżniała się stabilnością, a jej wahania zamykały się w przedziale 9–12%.

Wykres 5.2.3. Struktura społeczno-narodowościowa właścicieli majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim w 1915 r. Opracowanie własne.

Struktura społeczna rosyjskich właścicieli była najbardziej zróżnicowana spośród wszystkich nabywców majątków instrukcyjnych (wykres 5.2.3). Przeważali urzędnicy, którzy zakupili 1790 ha (46,9%). Kolejne miejsca zajmowali: wojskowi – 1003,5 ha (26,3%), ziemianie – 800 ha (21%) oraz duchowni prawosławni – 221,6 ha (5,8%). Z kolei polscy i białoruscy/ukraińscy właściciele należeli do tych samych grup społecznych – włościańskiej i mieszczańskiej. Polscy włościanie zakupili 1720 ha (91%), a mieszczanie – 168 ha (8%). Białorusini/Małorusini odpowiednio zaś 2155,5 ha (90%) i 247,6 ha (10%). Niemieccy właściciele tworzyli zbliżoną strukturę społeczną do Rosjan. Ewangelicy nabywcy należeli do: wojskowych (535 ha; 76%), mieszczan (133,3 ha; 19%) i ziemian (36 ha; 5%). Polska szlachta z obwodu białostockiego została skutecznie wykluczona przez ustawodawstwo

rosyjskie z możliwości zakupu majątków instrukcyjnych. W aktach wytworzonych w kancelarii Starszego Notariusza w Grodnie oraz w urzędzie generała-gubernatora wileńskiego nie odnaleziono dokumentów świadczących o sprzedaży nieruchomości instrukcyjnych polskiemu ziemiaństwu, jak również ewentualnych wniosków wystosowanych przez przedstawicieli polskiej szlachty do władz gubernialnych z prośbą o wydanie zezwolenia na zakup posiadłości podlegających *Instrukcji*.

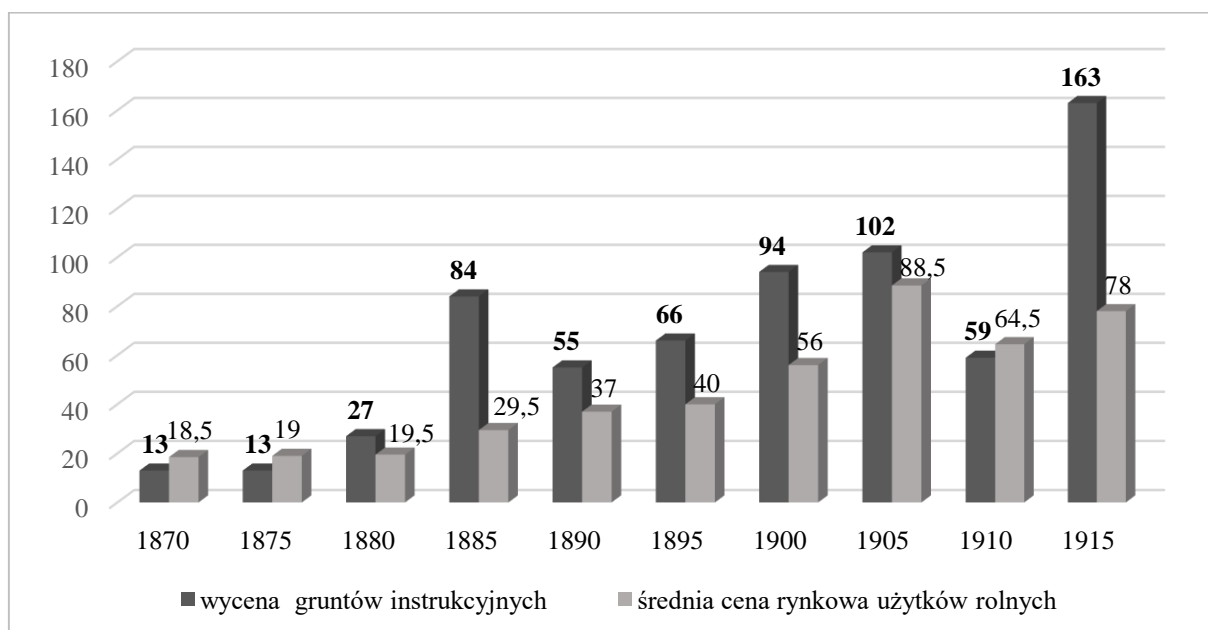
5.3. Kształtowanie się cen majątków instrukcyjnych

Problematyka dynamiki zmian wartości majątków instrukcyjnych w ciągu kilkudziesięciu lat wymaga uwzględnienia i zbadania wielu czynników, które odgrywały istotną rolę w kształtowaniu cen nieruchomości ziemskich. Do najważniejszych z nich należy zaliczyć: zasobność posiadłości (struktura użytków rolnych – odsetek terenów zadrzewionych, obszarów uprawnych, odłogów i nieużytków, jakość gleb, stan zachowania zabudowy gospodarczej, obecność obiektów przetwórstwa rolniczego, dochody z dzierżaw), okres zawierania transakcji kupna-sprzedaży (koniunktura gospodarcza, okoliczności niezależne od sytuacji gospodarczej), stan społeczny, zawód, zamożność uczestników transakcji, wysokość zadłużenia nieruchomości wobec wierzycieli (banki ziemskie, osoby prywatne), lokalizację majątku (położenie na terenach podmiejskich lub w pobliżu ośrodków miejskich, odległość od szlaków komunikacyjnych drogowych i kolejowych).

Należy również wziąć pod uwagę uwarunkowania prawno-polityczne, które wpływały na wycenę posiadłości instrukcyjnych. Ustawodawca limitował beneficjentów majątków instrukcyjnych do „osób rosyjskiego pochodzenia” i jednocześnie zakazywał Polakom możliwości nabywania tego typu własności. Ustanowione prawo, które w swojej genezie miało charakter polityczny, w znacznym stopniu ograniczało udział majątków instrukcyjnych w wolnym obrocie handlowym. Ze względu na specyficzny tryb ich przyznawania (znaczące ulgi, traktowanie ich jako formy nagrody) oraz warunki użytkowania (wspomniane ograniczenia prawne w dysponowaniu) z jednej strony zachęcano nabywców do ich zakupu, z drugiej zaś prowokowano do szybkiej sprzedaży. Nic też dziwnego, że ten rodzaj własności ziemskiej w pierwszej kolejności był rozdzielany wśród Rosjan, szybko jednak stał się przedmiotem dalszego obrotu.

Sztucznie wykreowana przez organy państwowe procedura wyceny majątków instrukcyjnych spowodowała zaniżenie ich realnej wartości. W okresie pierwszej sprzedaży w latach 1867–1878 ich cena była również niższa od wartości rynkowej gruntów w guberni grodzieńskiej. Jednak podczas kolejnych transakcji kupna-sprzedaży odnotowano regularny

wzrost cen nieruchomości podlegających *Instrukcji*, powyżej wartości rynkowej, który utrzymał się do roku 1915. Długoletni progres wartości majątków instrukcyjnych wynikał z dużych dysproporcji w wycenie poszczególnych posiadłości lub pojedynczych działek. Zróżnicowaną wartość warunkowały odmienne czynniki, specyficzne dla poszczególnych transakcji, których nie można zgeneralizować do wszystkich nieruchomości (np. bogate uposażenie, lokalizacja, zadłużenie, spekulacja ceną itp.).

Wykres 5.3.1. Dynamika zmian wartości majątków instrukcyjnych w zestawieniu z cenami rynkowymi gruntów w byłym obwodzie białostockim w latach 1865–1915. Opracowanie własne.

W celu oszacowania realnych zysków (bądź strat), które przynosiła sprzedaż nieruchomości instrukcyjnych, należało porównać ich wycenę ze średnią wartością rynkową gruntów w guberni grodzieńskiej w okresie finalizacji transakcji kupna-sprzedaży (wykres 5.3.1). Materiał źródłowy w postaci aktów notarialnych uniemożliwił przeprowadzenie ciągłej analizy porównawczej corocznej wyceny poszczególnych posiadłości. W związku z powyższym 45-letni okres obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi został podzielony na 5-letnie podokresy, w których wartość 1 ha gruntów instrukcyjnych została oszacowana na podstawie średniej arytmetycznej wszystkich transakcji kupna-sprzedaży, które miały miejsce w danym przedziale czasowym. Z kolei wartość rynkową gruntów ustalono na podstawie danych Centralnego Statystycznego Komitetu, wyliczeń kredytowych Banku Włociańskiego

za okres 1867–1905 oraz informacji zaczerpniętych z akt notarialnych zarejestrowanych przez Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie¹⁷.

Dynamika zmian wartości majątków instrukcyjnych charakteryzowała się zróżnicowaną intensywnością wahań cen. Do celów badawczych wytypowano cztery czasookresy wyróżniające się przewagą odmiennych czynników decydujących o wartości majątków instrukcyjnych podczas obrotu handlowego: 1867–1878, 1878–1885, 1885–1905 i 1905–1913.

Podczas pierwszego okresu władze gubernialne typowały majątki skarbowe i skonfiskowane do sprzedaży na mocy *Instrukcji*, szacowały ich wartość oraz sprzedawały nieruchomości zasłużonym rosyjskim obywatelom. Cezury początkową i końcową ustalała pierwsza i ostatnia sprzedaż nieruchomości na mocy *Instrukcji* zrealizowana przez władze gubernialne. Ministerstwo Dóbr Państwowych powołało specjalne komisje lustracyjne, do których zadań należały m.in. inwentaryzacja posiadłości oraz wyliczenie ich wartości polegającej na zsumowaniu z dziesięciu lat rocznych dochodów, które przynosiły majątki powiększone o 10%. Przelicznik ten zaniżał realną wartość nieruchomości, której wycena przeprowadzona przez władze państwowe znacznie odbiegała od wartości gruntów obowiązujących na wolnym rynku. W omawianym okresie średnia wartość rynkowa 1 ha użytków rolnych w europejskiej części Cesarstwa Rosyjskiego oscylowała w granicach 18,5–19 rubli. Z kolei cena ziemi instrukcyjnej nie przekraczała 13 rubli/ha i była niższa o około 30% od rynkowej¹⁸. Władze zaniżały ceny nieruchomości, ponieważ zależało im na zachęceniu rosyjskich dygnitarzy do stałego osiedlenia się w zachodnich guberniach.

W latach 1878–1885 przeważały transakcje zawierane pomiędzy pierwszymi właścicielami a innymi rosyjskimi nabywcami. Wartość rynkowa gruntów wahała się wówczas w granicach 19–29 rubli/ha. Ceny ziemi instrukcyjnej były natomiast dużo bardziej zróżnicowane, a ich skrajne wartości wynosiły od 16 rubli (1878 r.) do 104 rubli (1885 r.). Średnie wartości 1 ha w obrocie rynkowym oraz dla gruntów instrukcyjnych szacowano odpowiednio na 24 ruble i 55 rubli. Rosjanie sprzedawali współrodakom całe posiadłości (Gliniszcze Małe, Poganica, Połomin, Harasimowicze) za kwoty czterokrotnie wyższe od

¹⁷ В. СВЯТЛОВСКИЙ, *Мобилизация земельной собственности в России: (1861–1908 г.)*, Санкт-Петербург 1911, s. 80–82.

¹⁸ Wysoka wycena gruntów instrukcyjnych, powyżej średniej rynkowej, miała miejsce w 1871 r. i wynikała z zasobności sprzedanych wówczas majątków. Jaroszówka – rewir leśny – była jednym z najdroższych majątków, została sprzedana rzeczywistemu radcy stanu Mikołajowi Trochimowskiemu za 1427 rubli (37,5 rubla/ha). K. Łopatecki, E. Zalewska, *Historia Uroczyska Jaroszówka. Badania nad przemianami własnościowo-osadniczymi na pograniczu Wasilkowa i Białegostoku*, „Studia Podlaskie” 2013, t. 21, s. 71–72.

wartości zakupu¹⁹. Większość sprzedanych nieruchomości była zadłużona w Towarzystwach Wzajemnego Kredytu (Połomin, Gliniszczce) oraz w Wileńskim Banku Ziemskim (Harasimowicze). Średnia kwota zadłużenia przekraczała 30% całkowitej wyceny sprzedawanych majątków²⁰. Miały one dobrze zachowaną zabudowę folwarczno-mieszkaniową, która również rzutowała na ich wyższą wycenę. Rosyjscy kolejni nabywcy traktowali majątki instrukcyjne jako lokatę kapitału i z czasem sprzedawali nieruchomości miejscowym właścicielom po cenach wyższych niż wartość zakupu²¹. Wyjątkiem był majątek Harasimowicze, którego właściciel – duchowny Herman Tymiński zachował go w swoim posiadaniu do 1915 r.²²

Okres 1885–1905 wyróżniał się przewagą włościańskich nabywców majątków instrukcyjnych. Średnia wartość rynkowa ziemi wynosiła około 41 rubli/ha, podczas gdy posiadłości instrukcyjnych – 75 rubli/ha. Głównymi sprzedawcami byli nadal Rosjanie (pierwsi właściciele i kolejni nabywcy). Rosyjscy właściciele chcieli wykorzystać sprzyjające uwarunkowania prawne (ustawa powołująca Bank Włościański z 1882 r. oraz ustawa o towarzystwach włościańskich z 1888 r.), które umożliwiały sprzedaż nieruchomości miejscowym właścicielom zainteresowanym powiększeniem swoich gospodarstw rolnych²³. Majątki były zbywane głównie towarzystwom włościańskim (Hodyszewo, Kleiniki, Knyszewicz, Leszczany) po cenach wyższych od wartości ostatniego zakupu. Ich rosyjscy właściciele mieszkali na stałe poza terytorium byłego obwodu białostockiego i zależało im na szybkim wyzbyciu się zakupionych od państwa posiadłości. Duży wpływ na zawyżoną wycenę ziemi instrukcyjnej w omawianym okresie mieli mieszczańscy nabywcy, którzy zakupywali nieruchomości z myślą o ich niedługiej sprzedaży. Przykładem spekulacyjnej sprzedaży był majątek Leszczany, który w 1901 r. nabył kupiec wołkowyskiej drugiej gildii Paweł Mikłaszewicz za 12 tys. rubli, aby w następnym roku sprzedać towarzystwu włościańskiemu

¹⁹ Wymienione cztery majątki zostały zakupione od państwa za następujące kwoty: Gliniszczce Małe (842 ruble), Poganica (1773 ruble), Połomin (2871 rubli), Harasimowicze (4427 rubli), a następnie sprzedane odpowiednio za: 4 tys., 5450, 10 tys., 15 500 rubli. APB, SNSOG, sygnatury: 287, k. 31–32; 288, 4–5; 296, k. 44.

²⁰ Asesor kolegialny Wsiewołod Sytin zakupił Połomin za 10 tys. rubli z zadłużeniem wobec Towarzystwa Wzajemnego Kredytu w wysokości 6557 rubli. Majątek Gliniszczce, który za 4 tys. kupił dymisjonowany pisarz pułkowy Piotr Sozonow, był zadłużony w Towarzystwie Wzajemnego Kredytu na 1500 rubli. Wdowa po radcy stanu Karolina Bulicz sprzedała duchownemu prawosławnemu Hermanowi Tymińskiemu majątek Harasimowicze za 15 500 rubli z długiem wobec Banku Ziemskiego w Wilnie na sumę około 4 tys. rubli. *Ibidem*.

²¹ W 1907 r. Wsiewołod Sytin sprzedał Połomin Towarzystwu Włościańskiemu Nowinka za 22 700 rubli. W 1908 r. spadkobiercy kolejnego rosyjskiego właściciela, radcy stanu Piotra Wołkowa, sprzedali właścicielom Gliniszczce za 6 tys. rubli. APB, SNSOG, sygnatury: 282, k. 31–32; 328, k. 233–234; 332, k. 80–81.

²² APB, SNSOG, sygnatura: 288, k. 4–5; APB, Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku (dalej: BBDZ), nr zesp. 714, sygnatura: 1/237/2002, k. 7–8.

²³ Мая 18. Высочайше утвержденное Положение о Крестьянскомъ Поземельномъ Банкъ, в: *Полное Собрание*, t. 2, 1882, no. 894, s. 218–221.

za 16 tys. rubli²⁴. Rosyjscy właściciele również po wyższych cenach sprzedawali majątki współrodakom, na co wpływ miało zadłużenie nieruchomości w bankach ziemskich i towarzystwach wzajemnego kredytu²⁵.

W czwartym okresie, 1905–1913, dominowali włościańscy nabywcy polskiego pochodzenia, którzy po wprowadzeniu tzw. ukazu tolerancyjnego z 1 maja 1905 r. korzystali ze swobód w obrocie handlowym. Rosjanie posiadający nieruchomości na obszarach zdominowanych przez ludność katolicką mogli zgodnie z prawem zbyć posiadłości instrukcyjne, do których się nie przeprowadzili i którymi nie zarządzali. Większość majątków wykupiły spółki włościańskie z powiatu sokólskiego (Dubnica, Połomin, Sterpejki, Poganica-Żuki) po cenach niższych niż wartość rynkowa gruntów, ale i tak z nominalnym zyskiem dla ich właścicieli, którzy jako spadkobiercy nie ponosili kosztów związanych zarówno z przejściem nieruchomości, jak i z ich eksploatacją²⁶. Średnia wartość majątków instrukcyjnych w omawianym okresie wynosiła ponad 100 rubli/ha (podczas gdy cena rynkowa była równa 77 rubli/ha). Wartość nieruchomości instrukcyjnych zawiązały podbiałostockie majątki (Kolonia i Wysoki Stoczek), które zostały w znacznej części rozparcelowane przez właścicieli na niewielkie działki siedliskowe (0,01 ha) i sprzedane miejscowym włościanom i mieszczanom po cenach zbliżonych do wartości gruntów miejskich²⁷.

Podsumowując zaprezentowaną problematykę kształtowania się cen majątków instrukcyjnych, należy stwierdzić, że wycena badanych nieruchomości przez cały okres ich funkcjonowania nigdy nie korelowała z wartością rynkową ziemi. Majątki instrukcyjne od momentu powstania nie podlegały regułom wolnego rynku. Państwo narzuciło sztuczne procedury wyceny, celowo zaniżając ich wartość. Następnie rosyjscy nabywcy, którzy zostali obdarowani tymi nieruchomościami, byli zainteresowani jak najszybszą ich sprzedażą współrodakom, a w późniejszym okresie również włościanom i mieszczanom. Kolejnym rosyjskim właścicielom zależało głównie na lokacie kapitału z zamiarem późniejszej sprzedaży

²⁴ APB, SNSOG, sygnatura: 333, k. 123–126.

²⁵ Asesor kolegialny Wasyl Ziniewicz sprzedał Sterpejki dymisjonowanemu generałowi majorowi gwardyjskiej artylerii Włodzimierzowi Sieriebrjakowi za 20 750 rubli (z zadłużeniem 8584 rubli). Z kolei w 1899 r. asesor kolegialny Arseniusz Winogradow zakupił majątek Nowy Dwór od ziemianina Onufrego Zabięły za 17 700 rubli z zadłużeniem wobec Towarzystwa Wzajemnego Kredytu na 7227 rubli. APB, SNSOG, sygnatury: 294, k. 55–56; 323, k. 23–24.

²⁶ Ceny majątków instrukcyjnych (w przeliczeniu na 1 ha) wykupionych przez spółki w omawianym okresie kształtowały się następująco: Dubnica (60 rubli/ha), Kamienna (85 rubli/ha), Połomin (99 rubli/ha), Poganica (37 rubli/ha), Tylwica (50 rubli/ha).

²⁷ Córka duchownego Maria Sosnowska wyprzedała 37 działek siedliskowych o powierzchni 0,1 ha z majątku Kolonia mieszkańcom uroczysk: Grabówka, Kolonia, Wygoda i Zacisze za 243 ruble/ha. Rodzina Walterów sprzedała natomiast 3,7 ha z majątku Kolonia (również w formie działek budowlanych) mieszkańcom uroczysk Wygoda i Zacisze za 824 ruble/ha. APB, SNSOG, sygnatury: 176, k. 159–60; 178, k. 156–158; 179, k. 111–152, 291–292; 180, k. 152–153; 181, k. 123–166; 182, k. 262–263.

zakupionych dóbr. Włościanie i mieszczenie byli jedynymi grupami społecznymi, które chciały zachować nieruchomości, dlatego gotowi byli zapłacić kwotę żadaną przez rosyjskich właścicieli. Pomimo że nie jest możliwa obiektywizacja czynników wpływających na wartość wszystkich majątków instrukcyjnych, to jednak podczas analizy jednostkowych transakcji dało się zauważyć występowanie uwarunkowań mających znaczenie przy wycenie pojedynczych posiadłości. Do tych uwarunkowań należy zaliczyć: zadłużenie nieruchomości w bankach ziemskich i towarzystwach kredytowych, stan zalesienia (leśne dace), lokalizację w sąsiedztwie terenów miejskich lub na przedmieściach, uposażenie nieruchomości w obiekty przetwórstwa przemysłowo-rolniczego (młyny, folusze, wytwórnie torfu, gorzelnie itp.), czasookres transakcji czy czynniki prawne.

5.4. Funkcjonowanie majątków instrukcyjnych

Pochodzenie nabywców determinowało dalsze losy nieruchomości instrukcyjnych. Każda grupa społeczna miała odmienny repertuar metod postępowania z zakupionymi posiadłościami. Dominowała sprzedaż mienia, choć stosowano również inne metody: dziedziczenie (przekazanie majątku na mocy testamentu lub aktu darowizny spadkobiercom), dzierżawę, osiedlenie się w zakupionej nieruchomości, powiększenie posiadanych już gospodarstw rolnych bądź zakładanie samodzielnych zagród chłopskich oraz zastawianie majątków na potrzebę spłaty zadłużenia. Podczas analizy obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi zaobserwowano występowanie zależności między pochodzeniem społecznym nabywców a zróżnicowaniem używanych metod. Im wyższą pozycję w hierarchii społecznej zajmowali właściciele, tym wachlarz sposobów postępowania z dobrami ziemskimi był bardziej różnorodny.

Rosyjscy urzędnicy wykorzystywali niemal wszystkie dostępne metody. Rosjanom jako ludności napływowej szczególnie najmniej zależało na zachowaniu w posiadaniu zakupionych nieruchomości i dlatego najchętniej je wyprzedawali. Zbywanie posiadłości instrukcyjnych przez rosyjskich urzędników było procesem rozciągniętym w czasie. Pierwsi rosyjscy nabywcy traktowali zakupione majątki jako rodzinną inwestycję i przekazywali dobra najbliższym. Trzydzieści jeden nieruchomości instrukcyjnych (75%) zostało odziedziczonych przez spadkobierców na mocy testamentów. Przeważali najbliżsi testatora: żony – 13, córki – 27, synowie – 28, wnuki – 1, zięciowie – 2. W czterech przypadkach darowizny dotyczyły też najbliższych członków rodziny: córek – 3, synów – 1, ojców – 1 Spadek na mocy aktów darowizny uzyskiwały też osoby niespokrewnione (zarządca majątku Kalno oraz syn przyjaciela właściciela majątku Szyndziel).

Dziewięć nieruchomości zostało zakupionych przez pierwszych właścicieli z myślą o ich sprzedaży. Przykładem intencyjnego zakupu był majątek Ściebielec, który w 1870 r. nabył od państwa Paweł Niebolsin, aby po trzech dniach sprzedać go pochodzącemu z powiatu prużańskiego włościaninowi Szymonowi Gryniewiczowi. Pozostałymi majątkami sprzedanymi przez pierwszych właścicieli były: Kobusy (1873 r.), Jaworówka (1876 r.), Kamienna (1882 r.), Połomin (1882 r.), Sobiesk (1882 r.), Piliki (1900 r.), Knyszewicze (1901 r.), Jezierzysk (1906 r.). Większość z nich została sprzedana współrodakom, w krótkim odstępie czasu od momentu ich zakupu (w latach 1873–1882). Jedyne trzy posiadłości (Knyszewicze, Piliki, Jezierzysk) rosyjscy pierwsi właściciele utrzymali w swoich rękach przez ponad 30 lat. Prawdopodobnie nie znaleźli oni nabywców wśród Rosjan i dopiero w okresie przemian prawnoustrojowych (m.in. powstania Banku Włościańskiego) dopuszczających włościan i mieszczan do rynku nieruchomości mogli sprzedać swoje dobra.

Rosyjscy spadkobiercy i kolejni nabywcy w większości byli nastawieni na zysk ze sprzedaży odziedziczonych lub zakupionych posiadłości. Majątki, które w wyniku zapisów testamentowych lub aktów darowizn posiadały jednego spadkobiorcę, były sprzedawane bezpośrednio przez niego (Harasimowicze, Mitrowszczyzna, Nowy Dwór, Sterpejki, Żuchowo). W części majątków, które zostały odziedziczone przez kilka osób, przed ich sprzedażą przeprowadzano sądowy podział mienia pomiędzy sukcesorów (Odelsk, Tylwica). Spadkobiercy ogółem sprzedali dwanaście posiadłości. Z kolei sześć majątków zostało sprzedanych bezpośrednio przez kolejnych rosyjskich nabywców.

Należy wskazać kilka głównych przyczyn, które determinowały rosyjskich właścicieli do wyzbywania się zakupionych na ulgowych warunkach posiadłości w byłym obwodzie białostockim. W opinii władz carskich utworzenie majątków instrukcyjnych miało powiększyć stan posiadania rosyjskich oficjeli oraz uatrakcyjnić ich pobyt na Białostocczyźnie. Rosyjscy właściciele należeli do elity urzędniczo-wojskowej z wysokim statusem materialnym. Główny przychód uzyskiwali z tytułu pełnienia funkcji urzędniczych. Majątki instrukcyjne natomiast stanowiły dodatkowe, aczkolwiek znaczące źródło dochodu. Średnie roczne wynagrodzenie wybranych urzędników administracji publicznej z tytułu zajmowanego stanowiska służbowego w momencie zakupu majątków instrukcyjnych kształtowało się następująco: naczelnik departamentu w ministerstwie (7–10 tys. rubli), wicegubernator (4–5 tys. rubli), prokurator sądu okręgowego (4200 rubli), naczelnik departamentu w urzędzie gubernialnym (2–2,5 tys. rubli), sędzia śledczy (2400 rubli), pracownik gubernialny średniego szczebla (1100–1300 rubli), starszy referent gubernialny (800–1000 rubli), lekarz powiatowy (600–700 rubli),

referent powiatowy (450–600 rubli), nauczyciel szkoły ludowej (220–300 rubli)²⁸. Wielkość majątków, które nabyli rosyjscy urzędnicy, zależała od pozycji zajmowanego stanowiska w hierarchii służbowej (tabela 5.4.1).

Imię i nazwisko	Stanowisko	Wynagrodzenie roczne	Powierzchnia nabytych gruntów instrukcyjnych (w ha)	Wartość rynkowa majątku (w rublach)
Mikołaj Rubcow	dyrektor kancelarii generała-gubernatora wileńskiego	9 000	368	6 624
Aleksander Annienkow	wicegubernator suwalski	5 000	795	14 310
Igor Bulicz	prokurator gubernialny	4 000	197	3546
Jewgraf Kurłow	zarządca Grodzieńskiego Gubernialnego Wydziału Dóbr Państwowych	2 500	287	5 166
Aleksy Niejełow	sędzia śledczy	2 400	323	5 814
Mikołaj Kastalski	pracownik Wileńskiego Gubernialnego Urzędu do spraw Włościańskich	1 300	429	7 722
Arseniusz Winogradow	pomocnik kasjera gubernialnego	1 000	755	13 590
Aleksander Palmin	rozjemca pokoju	600	233	4 194
Mikołaj Żyrycki	lekarz wojskowy	700	152	2 736
Paweł Pokrowski	nauczyciel szkoły ludowej	300	46	828
Razem		26 800	3585	64 530

Tabela 5.4.1. Wysokość wynagrodzenia z tytułu zajmowanego stanowiska w służbie cywilnej wybranych pierwszych nabywców z ceną rynkową majątków instrukcyjnych (dane za rok 1873). Opracowanie własne.

Wartość majątków instrukcyjnych zakupionych przez rosyjskich oficjeli ponaddwukrotnie przekraczała ich roczną pensję urzędniczą. Pomimo tego wynagrodzenie otrzymywane z tytułu zatrudnienia w służbie cywilnej stanowiło stały przychód, w przeciwieństwie do nieruchomości ziemskich traktowanych przeważnie jako lokata kapitału, która procentowała w momencie spieniężenia majątku. Tylko niewielki odsetek posiadłości przynosił właścicielom regularny dochód dzięki długoterminowym dzierżawom gruntów lub obiektów przetwórstwa rolniczego (zob. podrozdz. 5.6). Ponadto rosyjscy beneficjenci nie zamierzali porzucić miejskiego trybu życia i nie planowali osiedlać się w majątkach ziemskich, do których prowadzenia nie mieli wystarczającego doświadczenia. Stan materialny części

²⁸ A. Chwalba, *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917*, Kraków 2006, s. 223–233.

nieruchomości instrukcyjnych nie był zadowalający i wymagał poczynienia dodatkowych inwestycji, niezbędnych do stałego zamieszkania. Należy dodać, że duża część majątków była obciążona zadłużeniem w bankach ziemskich, które wpływało na ich zawyżoną wycenę i obligowało nowych nabywców do uregulowania wierzytelności²⁹. Reasumując, wszystkie wymienione poniżej czynniki: brak doświadczenia w prowadzeniu gospodarstw rolnych, miejska mentalność rosyjskich właścicieli, niedostateczny stan materialny i zadłużenie nieruchomości instrukcyjnych motywowały Rosjan do ich sprzedaży.

Rosyjscy nabywcy także często przekazywali posiadłości (na mocy testamentów lub aktów darowizn) swoim potomkom oraz innym członkom najbliższej rodziny z myślą o zachowaniu ich w rękach rodu. Spośród 32 odnalezionych testamentów i aktów darowizn poświadczonych notarialnie 14 (44%) zapisów skutkowało zachowaniem majątku w rodzinie testatora. W przypadku 10 posiadłości instrukcyjnych, których właścicielami zostali najbliżsi pierwszych właścicieli (żony – 6, synowie – 10, córki – 10) oraz spadkobiercy kolejnych rosyjskich nabywców (żony – 1, synowie – 2, córki – 2), przekazanie majątku przebiegło pomyślnie. Część spadkobierców zrzekała się spadku na rzecz jednego z członków rodziny, który z kolei zobowiązywał się do spłacenia rodzeństwa (Grodzisk, Słójka, Zalesiany)³⁰. Dwa majątki przeszły w ręce jednego spadkobiercy wskutek śmierci rodzeństwa (Kalnica, Kolonia)³¹. Najwięcej posiadłości było dziedziczonych przez jednego z członków rodziny (Hołowiesk, Lebidzin, Nowy Dwór, Wysoki Stoczek)³².

Równoległe z przekazywaniem nieruchomości potomkom właściciele sprzedawali pojedyncze działki należące do odziedziczonych posiadłości (Hołowiesk, Kolonia, Nowy Dwór, Słójka, Wysoki Stoczek)³³.

²⁹ Majątki były zadłużone w bankach ziemskich: Grodzieński Bank Ziemski (4), Wileński Bank Ziemski (3), Petersbursko-Tulski Bank Ziemski (1), Towarzystwo Wzajemnego Kredytu (2).

³⁰ W 1910 r. spadkobiercy Grodziska (rodzeństwo Aleksander Dejsz i Maria Nazimowa) przeprowadzili sądowy podział folwarku Grodzisk i młyna w Suchowoli, które dostały się w ręce Marii Nazimow. Nowa właścicielka zobowiązała się spłacić brata sumą 8 tys. rubli. Również sukcesorzy Słójki zrzekli się zadłużonego spadku na rzecz siostry Eugenii Łozowskiej. Z kolei Grzegorz Antonikowski w 1892 r. wykupił od rodzeństwa prawa do majątku Zalesiany. APB, SNSOG, sygnatury: 135, k. 40–41; 337, k. 78–79.

³¹ W 1894 r. Magnus von Walter po śmierci brata Ernesta przejął cały majątek Kolonia. Z kolei w 1909 r. Piotr Jefremowski po śmierci swojej siostry Olgi wszedł w posiadanie majątku Kalnica. APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 62–63; 222, k. 12–23; 254, k. 294–38.

³² Edward Jurowski przeznaczył Lebidzin na posag swojej córce Helenie von Ettingen. Arseniusz Winogradow aktem darowizny przekazał Nowy Dwór również swojej córce, żonie radcy stanu Zofii Prochorowej. Hołowiesk odziedziczył Aleksander Smulski, jedyny syn Adama Smulskiego. W 1901 r. Anna Jefimow, dziedziczka majątku Wysoki Stoczek i Antoniuk, na mocy testamentu przekazała posiadłość synowi Aleksandrowi Jefimowowi. APB, SNSOG, sygnatury: 178, k. 21–22; 222, k. 24–25; 305, k. 227; 339, k. 30–31.

³³ Poszczególne majątki dziedziczone wyprzedawały następujące obszary ziemskie: Hołowiesk – 41,5 ha; Kolonia – 72 ha; Nowy Dwór – 27 ha; Słójka – 84 ha; Wysoki Stoczek – 34 ha.

Metoda dziedziczenia była skuteczna dla tych majątków instrukcyjnych, w których rosyjscy właściciele i ich rodziny zamieszkali na stałe (Grodzisk, Lebieżin, Słójka, Hołowiesk, Zalesiany, Wysoki Stoczek) oraz które generowały duże zyski z dzierżaw.

Inną metodą postępowania stosowaną przez rosyjskich właścicieli było wydzierżawianie posiadłości instrukcyjnych. Spośród dziesięciu sześć wydzierżawiono w całości. Właściciele trzech majątków arendowali Żydom tylko obiekty przetwórstwa rolniczego (Grodzisk, Szyndziel, Wysoki Stoczek) lub niewielki obszar gruntu włościanom (Poganica-Żuki). Większość kontraktów dzierżawczych była zawierana w okresie, kiedy majątki stanowiły własność skarbu państwa, a następnie były one kontynuowane po przejęciu ich przez rosyjskich właścicieli (Grodzisk, Harasimowicze, Hodyszewo, Romaszkówka, Szostaki, Wysoki Stoczek)³⁴. Rosjanie oprócz czerpania zysków z najmu także zbywali arendowane nieruchomości (Knyszewicze, Kalno, Mitrowszczyzna, Poganica-Żuki, Hodyszewo). Pełna sprzedaż odbywała się w okresie, gdy umowy dzierżawcze już wygasły, a większość właścicieli nie rezydowała w posiadłościach instrukcyjnych. Zahamowanie zysków z dzierżaw oraz brak zainteresowania bezpośrednim zarządzaniem gospodarstwem ziemskim skłaniały rosyjskich właścicieli do podjęcia decyzji o sprzedaży. Majątki, w których zamieszkiwali właściciele, były również wydzierżawiane Żydom i polskiej szlachcie (Grodzisk, Harasimowicze, Szostaki, Wysoki Stoczek). Jednak wygaśnięcie kontraktów nie powodowało sprzedaży nieruchomości. Zaistniała sytuacja wiązała się z faktem, że właściciele bezpośrednio zarządzali gospodarstwem³⁵.

Tylko nielicznym pierwszym rosyjskim nabywcom zależało na stałym zamieszkaniu w zakupionych nieruchomościach i przekształceniu ich w siedzibę rodową (Grodzisk, Słójka, Kolonia, Wysoki Stoczek). Także niewielu kolejnych rosyjskich właścicieli przeniósł się do zakupionych majątków (Kolonia, Lebieżin, Straż, Hołowiesk). Głównym czynnikiem motywującym Rosjan do stałego zamieszkania była zasobność majątków w dobrze zachowane budynki mieszkalne, zabudowę folwarczną i obiekty przetwórstwa rolniczego. Decyzje dotyczące zamieszkania podejmowały osoby przedsiębiorcze, posiadające umiejętności i doświadczenie w zarządzaniu gospodarstwami ziemskimi (Adam Smulski – Hołowiesk,

³⁴ Kontrakty dzierżawcze zostaną szczegółowo omówione w następnym podrozdziale: „Naruszenia przepisów *Instrukcji*”.

³⁵ W 1901 r. Aleksy Szarkow z Petersburga sprzedał Knyszewicze spółce włościańskiej po wygaśnięciu kontraktu dzierżawczego z Zublewiczem. Spadkobiercy Kalna, które wydzierżawili rodzinie Godlewskich, mieszkali w Wasilkowie. W 1904 r. sprzedali nieruchomość Żeńskiemu Monasterowi w Grodnie. Sergiusz Żyrycki, pomimo że przebywał w dzierżawionym przez Żyda Berga majątku Mitrowszczyzna, sprzedał mienie włościaninowi Józefowi Klimowi. Majątek Hodyszewo dzierżawił Jan Kiersnowski. Po wygaśnięciu kontraktu właścicielka Elżbieta Kastalska sprzedała posiadłość spółce włościańskiej. APB, SNSOG, sygnatury: 240, k. 93–96; 293, k. 201–202; 318, k. 65–66.

Hieronim Żyromski – Straż, Edward Jurowski – Lebedzin, Aleksander Annienkow – Słójka). Przejawami operatywności rosyjskich właścicieli były rozbudowa siedzib dworskich (Grodzisk, Hołowiesk, Kolonia, Lebedzin), zabudowy folwarcznej (Straż) oraz zakładanie przedsiębiorstw przemysłowo-przetwórczych (browar w majątku Hołowiesk). Oprócz realizacji inwestycji rolno-przemysłowych wyprzedawali oni też pojedyncze parcele miejscowym włościanom, mieszczanom oraz instytucjom państwowym. Obszar sprzedanych gruntów oscylował w granicach 10–20% ich całkowitej powierzchni. Rosjanie, którzy bezpośrednio zarządzali majątkami, wydzierżawiali obiekty przemysłowe (młyny z foluszami w Grodzisku i Wysokim Stoczku).

Rosyjscy właściciele majątków instrukcyjnych zastawiali również posiadłości w poczet spłaty wierzytelności wobec instytucji bankowych, osób prywatnych oraz członków najbliższej rodziny. Sprzedaż w celu uregulowaniu pożyczki zaciągniętej w towarzystwie kredytowym dotyczyła majątku Gliniszcz. W 1892 r. Piotr Sozonow, dymisjonowany pisarz 13. Włodzimierskiego Pułku Ułanów, zamieszkały w Grodnie, sprzedał pracownikowi Izby Kontroli w Grodnie Piotrowi Wołkowowi majątek Gliniszcz w celu spłaty długu zaciągniętego w Ziemskim Towarzystwie Wzajemnego Kredytu. Cena sprzedaży wynosiła 3300 rubli i pokrywała się ze zobowiązaniem finansowym wobec Towarzystwa³⁶. Wierzytelności wobec osób prywatnych dotyczyły właścicieli trzech majątków (Sterpejki, Kamienna oraz Kobusy). W 1913 r. ziemianka Elżbieta Chomicz (*primo voto* Kossakowska) z domu Polibin, zamieszkała w przysiółku Baranowicze–Rozwadowo, pożyczyła 3 tys. rubli (na okres trzyletniej spłaty) od mieszkającego w Grodnie inżyniera-kapitana Iwana Sawieljewa pod zastaw majątku Sterpejki o powierzchni 250 ha. W 1900 r. radca dworu Mikołaj Apiechtin (zamieszkały w Mińsku) działający w imieniu swojej żony Marii Apiechtin pożyczył od mieszkającej w majątku Zakrzewszczyzna (powiat grodzieński) Zofii Russau, wdowy po dymisjonowanym generale majorze, 12 tys. rubli (z rocznym oprocentowaniem 7,5% na pięć lat) pod zastaw majątku Kamienna³⁷. W 1907 r. mieszkaniec Ciechanowca Wilhelm Lamprecht udzielił Leonowi Szucharadowi pożyczki w wysokości 3 tys. rubli na sześć lat pod zastaw majątku Kobusy³⁸. Pożyczki były zaciągane również przez spadkobierców w celu spłaty pozostałych członków rodziny. Eugeniusz Antonikowski zastawił majątek Zalesiany w Grodzieńskim Banku Ziemskim, aby spłacić rodzeństwo (czterech braci i trzy siostry), od którego w 1895 r. wykupił

³⁶ APB, SNSOG, sygnatura: 296, k. 100–101.

³⁷ Zofia Russau była ewangeliczką i wdową po marszałku szlachty powiatu grodzieńskiego. APB, SNSOG, sygnatura: 330, k. 94–95; J. Szumski, *op. cit.*, s. 85–86.

³⁸ APB, SNSOG, sygnatura: 244, k. 223–224.

odziedziczoną po ojcu nieruchomości³⁹. W 1910 r. wdowa po radcy dworu Maria Nazimowa pożyczyła od swojego brata, rzeczywistego radcy stanu Aleksandra Dejszy, 4 tys. rubli na okres 12 lat pod zastaw majątku Grodzisk, który przejęła w wyniku podziału spadku między rodzeństwem⁴⁰.

Dominującymi metodami stosowanymi przez włościańskich nabywców majątków instrukcyjnych były powiększenie posiadanych gospodarstw rolnych lub utworzenie nowych. Włościańskich nabywców należy podzielić na dwie grupy. W skład pierwszej wchodziła właściciele niewielkich parcel, o powierzchni do 10 ha, które kupowali z myślą powiększenia posiadanych gospodarstw rolnych. Do drugiej kategorii należeli chłopci kupujący obszary powyżej 10 ha, mogące stanowić samodzielne gospodarstwa. Wielkość zakupywanych gruntów zależała od kilku czynników: powierzchni majątku instrukcyjnego, liczby włościańskich kandydatów wnioskujących o chęć zakupu, wielkości zaciągniętego kredytu, dysponowania środkami finansowymi oraz odległości własnego gospodarstwa od zakupionych działek.

W przypadku członków towarzystw włościańskich odnalezione źródła archiwalne uniemożliwiają ustalenie wielkości gotówki, którą dysponowali poszczególni nabywcy, ponieważ kredyty zaciągnięte przez spółki w Banku Włościańskim dotyczyły wszystkich członków. Jedynie powierzchnia dużych działek (powyżej 10 ha) może być dowodem zamożności niektórych włościańskich kandydatów. Spośród członków spółek należy zaobserwować występowanie zależności pomiędzy wielkością działek a miejscem ich zamieszkania⁴¹.

W aktach notarialnych odnaleziono tylko jeden zapis testamentowy dotyczący przekazania nieruchomości instrukcyjnej przez przedstawiciela stanu włościańskiego. Sytuacja taka miała miejsce w majątku Ściebielec, który w 1870 r. od radcy stanu Pawła Niebolsina⁴² zakupił włościanin Semen Gryniewicz. Dwa lata później na mocy testamentu przekazał Ściebielec synowi Michałowi Gryniewiczowi, zamieszkałemu w Szereszewie. Testator zobligował syna, że ten w ciągu 10 lat po śmierci ojca spłaci swoich braci: Antoniego, Józefa i Konstantego, płacąc każdemu po tysiąc rubli. W 1908 r. Michał Gryniewicz zastawił majątek

³⁹ APB, SNSOG, sygnatura: 151, k. 3–9.

⁴⁰ APB, SNSOG, sygnatura: 337, k. 78–79, 98–99.

⁴¹ Problematyka dotycząca zależności między wielkością zakupionych działek a miejscem zamieszkania włościan została szczegółowo omówiona w rozdziale 4.

⁴² Rosyjski właściciel swoją decyzję o sprzedaży majątku wyjaśniał władzom gubernialnym w specjalnym wniosku, w którym argumentował zamiar sprzedaży tym, że poświęcił się służbie urzędniczej i nie posiadał wystarczających funduszy na prowadzenie i utrzymanie majątku. Ponadto nie miał spadkobierców, którym mógłby przekazać nieruchomość. Lituvos Valstybes Istorijos Archivas (dalej: LVIA), f. 378, 1870 r., ap. 78, b. 1350, k. 1–6.

Ściebielec włościaninowi Florowi Piekarowi z Sokółki⁴³, który w 1912 r. sprzedał go Lwu Kuryłowiczowi⁴⁴.

Mieszczanie stosowali zróżnicowane metody postępowania z zakupionymi majątkami instrukcyjnymi: powiększenie stanu posiadania, sprzedaż, osiedlenie się na terenie nabytej posiadłości. Przeważnie kupowali niewielkie działki gruntów w celu powiększenia już posiadanych gospodarstw rolnych lub inwestowali w nieruchomości ziemską bez ich dalszej sprzedaży. Pojedyncze, niewielkie parcele zakupywali mieszkańcy wsi mieszczańskich (Widowo) oraz część mieszkańców Odelska. Większość nabywców prowadziła własne gospodarstwa rolne, a sprzedaż pobliskiego majątku instrukcyjnego była okazją do powiększenia stanu posiadania⁴⁵. Część mieszczan zaliczonych do niniejszej grupy nabywców była właścicielami większych nieruchomości instrukcyjnych: Grzegorz Dulewicz z Grodna, Feliks Lenczewski z Boguszewa, Paweł Ostasiewicz z Bielska, Józef Szymosiuk z Siekluk oraz sześciu mieszczan z Odelska. Zakupili oni parcele o powierzchni powyżej 9 ha, które mogły pełnić funkcje samodzielnych gospodarstw rolnych. Jednak większość właścicieli dużych działek mieszkało w miastach (Grodno, Bielsk, Odelsk), stąd też ich zakup można również interpretować jako potrzebę inwestycji kapitału w ziemię⁴⁶.

Zamożni mieszczanie i kupcy traktowali zakup majątków instrukcyjnych jako tymczasową lokatę kapitału z zamiarem późniejszej sprzedaży. Strategię taką zastosowali mieszczańscy właściciele trzech majątków (Kamienna, Leszczany i Piliki). W 1878 r. grodzieński mieszczanin Antoni Malarczyk zakupił od radcy dworu Wasyla Jurczenki majątek Kamienna, aby w 1895 r. sprzedać nieruchomość żonie asesora kolegiального Marii Apiechtin. Z kolei w 1901 r. Maria Dziekońska sprzedała Leszczany kupcowi wołkowyskiej drugiej gildii Pawłowi Mikłaszewiczowi, który po upływie roku sprzedał go towarzystwu włościańskiemu. Ostatnim przykładem spieniężenia posiadłości był majątek Piliki, który w 1873 r. wszedł w posiadanie rodziny Ostasiewiczów z Bielska. W 1900 r. spadkobierczyni Anisja Ostasiewicz sprzedała je włościaninowi Konstantemu Jasiukowi z Pilik⁴⁷. Częściową sprzedaż zastosowała rodzina Szuchardtów, która wyprzedała włościanom ogółem 77,5 ha (38%) majątku⁴⁸. Jedynym

⁴³ APB, SNSOG, sygnatury: 322, k. 104–105; 330, k. 89–90.

⁴⁴ APB, SNSOG, sygnatura: 347, k. 9–10.

⁴⁵ Mieszczanie z Widowa zakupili sześć działek (2,4–6,4 ha) z pobliskiego majątku Użyki. Z kolei ośmiu mieszczan z Odelska nabyło parcele o powierzchni od 2,2 do 7,2 ha, wchodzące w skład majątku Odelsk położonego w sąsiedztwie gruntów miejskich.

⁴⁶ Sześciu mieszczan z Odelska zakupiło parcele w granicach 8,8–37 ha. Paweł Ostasiewicz, burmistrz Bielska, kupił działkę z majątku Hołowiesk o powierzchni 16,9 ha. Grzegorz Dulewicz i Feliks Lenczewski nabyli dwie duże parcele z majątku Boguszewo o łącznej powierzchni 100,5 ha.

⁴⁷ APB, SNSOG, sygnatury: 233, k. 249–250; 302, k. 124–125; 317, k. 28–29.

⁴⁸ APB, SNSOG, sygnatury: 264, k. 354–363; 267, k. 35–40.

mieszczańskim właścicielem, który osiedlił się w majątku instrukcyjnym, był Konstanty Kozyrski z Jaroszewki⁴⁹.

Metoda	Kategoria społeczna właścicieli		
	rosyjska elita urzędniczo-wojskowa	włościanie	mieszczanie
Sprzedaż	59	–	10
Dzierżawa	10	–	–
Przekazanie na mocy testamentu lub darowizny spadkobiercom (podział majątku między sukcesorów)	32	1	1
Przeniesienie się do zakupionych posiadłości	16	–	1
Utworzenie samodzielnych gospodarstw rolnych	–	135	13
Powiększenie posiadanych gospodarstw rolnych	–	350	19
Zastaw	6	1	–
Razem	123	487	44

Tabela 5.4.2. Najczęściej stosowane metody postępowania z majątkami instrukcyjnymi przez właścicieli należących do różnych kategorii grup społecznych. Opracowanie własne.

W tabeli 5.4.2 zestawiono metody stosowane przez właścicieli majątków instrukcyjnych skategoryzowanych do określonych grup społecznych. Rosjanie najczęściej sprzedawali nieruchomości oraz przekazywali je notarialnie najbliższym członkom rodziny. Ponadto jako jedyni właściciele wydierżawiali swoje posiadłości. Zdecydowanie mniej rosyjskich rodzin było zainteresowanych osiedleniem się w zakupionych majątkach, częściej zaś zastawiali je w poczet spłaty długów. Zupełnie odmienne metody stosowali włościańscy nabywcy, którzy dążyli do powiększenia areału gruntów posiadanych gospodarstw lub utworzenia samodzielnych posiadłości. W aktach notarialnych odnaleziono tylko jedno poświadczenie zastawu majątku i jeden zapis testamentowy dotyczący tej grupy właścicieli. Wśród mieszczan, podobnie jak u chłopów, przeważali właściciele, którym zależało na zwiększeniu stanu posiadania bądź na założeniu odrębnego gospodarstwa. Zamożniejsi mieszczanie i kupcy zakupywali duże majątki z zamiarem spekulacyjnej sprzedaży.

5.5. Naruszenia przepisów *Instrukcji*

Instrukcja ograniczała rosyjskim właścicielom prawo własności do zakupionych nieruchomości. W dokumentacji notarialnej dotyczącej sprzedaży majątków instrukcyjnych zamieszczano treść dwóch punktów (*статьи*) *Instrukcji*. Jeden z nich, *cm.* 26, mówił o tym, że majątki zakupione na jej podstawie przez pierwszych właścicieli i ich spadkobierców nie

⁴⁹ K. Łopatecki, E. Zalewska, *Kozyrscy – ostatni właściciele uroczyska Jaroszewka*, „Studia Podlaskie” 2016, t. 24, s. 63–66.

mogą być przez nich sprzedawane, przekazywane w formie darowizny lub w inny sposób osobom polskiego pochodzenia i Żydom, podobnie jak nie mogły być im oddawane w dzierżawę, zarząd bądź zastaw. Żydzi mogli być jedynie gorzelnikami i dzierżawcami karczem⁵⁰. Z kolei w *cm. 27* zastrzegano, że nabywcy nieruchomości oraz ich spadkobiercy mogą sprzedawać posiadłości wyłącznie osobom rosyjskiego pochodzenia, po uprzednim uzyskaniu zgody ministra dóbr państwowych⁵¹. *Instrukcja* wprowadzała również sankcję wobec tych właścicieli, którzy naruszyli ograniczenia wynikające z przytoczonych punktów, polegającą na odebraniu im nieruchomości, bez możliwości zwrotu poniesionych kosztów z tytułu ratalnych opłat na rzecz skarbu państwa⁵².

W byłym obwodzie białostockim nie respektowano zakazu wydzierżawiania majątków instrukcyjnych osobom polskiego pochodzenia i Żydom. Według informacji generała-gubernatora wileńskiego Iwana Kachanowa z 3 listopada 1886 r. tylko 37% majątków instrukcyjnych w guberni grodzieńskiej (o średniej pow. 433 ha) było zarządzanych bezpośrednio przez ich rosyjskich właścicieli. Z kolei 39% pozostało w dzierżawie u włościan, a 24% – u Żydów i polskiej szlachty. Ta ostatnia grupa dzierżawiła największe majątki (o średniej powierzchni 1000 ha)⁵³. Bardziej niepożądane zjawiska występowały w guberni mińskiej, gdzie w latach 70. XIX w. 75% majątków instrukcyjnych (86 posiadłości) zostało wydzierżawionych, 7% oddanych w zarząd innym narodowościom, a tylko co piąty był osobiście prowadzony przez rosyjskiego właściciela⁵⁴.

Większość majątków instrukcyjnych została sprzedana, kiedy funkcję generała-gubernatora wileńskiego pełnił Aleksander Potapow (1868–1874). Był on zwolennikiem złagodzenia przepisów *Instrukcji* odnoszących się do zakazu ich dzierżawy osobom polskiego pochodzenia i Żydom. W jego opinii tego typu ograniczenia stawały rosyjskich nabywców w trudnej sytuacji, gdyż rosyjscy dzierżawcy bądź zarządcy należeli w guberniach zachodnich do

⁵⁰ *Инструкція...*, *ст. 26*. „Имущества, приобрѣтеныя на основаніи сей инструкции не могутъ ни отъ первыхъ приобрѣтателей ни отъ ихъ наслѣдниковъ быть передаваемы чрезъ куплю, дареніе или инымъ какимъ либо образомъ а равно чрезъ наслѣдство (...) лицамъ польскаго происхожденія и евреямъ. Воспрещается также отдать таковыя имущества въ аренду или управленіе и въ залогъ лицамъ польскаго происхожденія и евреямъ. Евреи могутъ быть только винокурами и арендаторами корчемъ”, w: *Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ* (dalej: *Сборникъ*), Вильна 1886, s. 36–37.

⁵¹ *Инструкція...*, *ст. 27*. „Приобрѣтатели имущества и ихъ наслѣдники могутъ продавать купленыя имущества лицамъ русскаго происхожденія но не иначе какъ зъ согласія Министра Государственныхъ Имуществъ даваемого по соглашенію съ мѣстнымъ Генералъ Губернатармъ (...)”, w: *ibidem*.

⁵² *Инструкція...*, *ст. 28*. „(...) Нарушеніе указанныхъ выше ограниченій во всякомъ случаѣ влечетъ за собою отобраніе участковъ въ казну безъ всякаго вознагражденія за убытки лицъ участвовавшихъ въ заключеніи сихъ здѣлокъ и актовъ”, w: *Сборникъ*, s. 37.

⁵³ J. Szumski, *op. cit.*, s. 85.

⁵⁴ S. Wiech, *op. cit.*, s. 234.

rzadkich wyjątków, z kolei sprowadzenie zarządców cudzoziemców wiązało się z dużymi wydatkami i problemami organizacyjnymi. Zdaniem generała-gubernatora na niekorzyść rosyjskiej własności przemawiały ograniczenia prawne w dysponowaniu własnością, znikoma wśród urzędników i wojskowych wiedza i umiejętności do samodzielnego zarządzania dobrami ziemskimi, niechęć do inwestowania i modernizacji majątków, które można było szybko utracić. Potapow stwierdzał, że ograniczenie prawa własności zmusiło Rosjan do oddawania ziemi w dzierżawę chłopom lub też do stosowania takich środków, które miały doprowadzić do obejścia przepisów. Nastawienie rosyjskich ziemian było dowodem na to, że wprowadzone regulacje uniemożliwiały osiągnięcie przypisanych rosyjskiemu ziemiaństwu celów politycznych. Rozwiązanie problemu dostrzegał w funkcjonującym w guberniach zachodnich tzw. systemie farmerskim, który opierał się na wolnym najmie, czynszu i dzierżawie, gdzie decydującą rolę odgrywała posiadający odpowiedni kapitał i inwentarz tzw. szlachta czynszowa, wywodząca się ze średniozamożnej szlachty i specjalizująca się w dzierżawie bądź uprawie ziemi. Potapow w korespondencji do Aleksandra II zwracał uwagę, że mimo nierosyjskiego charakteru tej grupy społecznej polscy dzierżawcy związani z rosyjskim ziemiaństwem oraz znajdujący się w ekonomicznej zależności od właścicieli majątków w sposób niezauważalny dla siebie powinni poddać się rosyjskim wpływom i być pod stałą kontrolą. Naczelnik Kraju Północno-Zachodniego w realizacji tych planów widział konieczność złagodzenia przepisów *Instrukcji*⁵⁵.

Kwestia przekazywania nabytych majątków w dzierżawę lub zarząd była istotnym problemem, gdyż rosyjscy właściciele (o czym była mowa w poprzednich podrozdziałach) nie byli zainteresowani albo też z racji pełnionych obowiązków służbowych w administracji państwowej nie mogli bezpośrednio zarządzać majątkiem czy też na stałe przenosić się do nowych siedzib. Problemy adaptacyjne mieli ci, którzy osiedlili się w majątkach. Czuli się oni wyobcowani w środowisku zdominowanym przez polskie ziemiaństwo. Dodatkowo obowiązek posługiwania się w majątku językiem rosyjskim przez administratorów i służbę dworską powodował częste zwalnianie służby i zarządców oraz problem z zatrudnieniem nowych pracowników. Pomimo że propozycje Potapowa zostały odrzucone przez Aleksandra II oraz Komitet Ministrów, którzy za priorytet uważali degradację ekonomiczną polskiego ziemiaństwa, a nie rozwój gospodarczy zachodnich guberni, to w praktyce oddawanie w dzierżawę majątków instrukcyjnych osobom polskiego pochodzenia było tolerowane przez władze gubernialne⁵⁶.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 232–233.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 234–235.

Większość dzierżawców majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim należała do polskiego ziemiaństwa (dziewięcioro najemców), Żydzi byli nieliczni (tabela 5.5.1). Dzierżawy zawierano głównie w okresie przedpowstaniowym, kiedy majątki stanowiły własność skarbu państwa i nie obowiązywały przepisy restrykcyjne wobec ludności polskiej. Najwcześniej władze gubernialne podpisały kontrakty dzierżawcze z Janem Kiersnowskim (w 1855 r. na 24 lata, majątek Hodyszewo) oraz włościaninem Sobolewskim (w 1854 r. na 24 lata, młyn w Romaszkówce). Pozostałe umowy (w okresie przedstyczniowym) realizowano w latach 1861–1863 (Grodzisk, Harasimowicze, Wysoki Stoczek). Kontrakty dzierżawne obowiązywały również po sprzedaży tych nieruchomości na mocy *Instrukcji*. W powiecie sokólskim zobowiązani finansowo za dzierżawę wobec rosyjskich właścicieli byli: Ludomir Gąsowski, a od 22 stycznia 1863 r. jego matka Kazimiera Gąsowska (majątek Harasimowicze), Otton Baehr, a po jego śmierci w 1865 r. żona Katarzyna Baehr (Grodzisk i Połomin), oraz Andrzej Gomulicki (Szostaki)⁵⁷. Z kolei w powiecie bielskim dzierżawy utrzymali Jan Kiersnowski (Hodyszewo) i Rubinsztejn (młyn z foluszem w uroczysku Otopy – Hodyszewo), a w białostockim – Izrael Konstantynowski (młyn wodny w Wysokim Stoczku).

⁵⁷ APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 42–44; 178, k. 15-16; 215, k. 424–425v; 288, k. 4–5v; 296, k. 30–31; 304, k. 112–113.

Lp.	Majątek	Właściciel	Dzierżawca	Narodowość	Okres dzierżawy	Roczna cena dzierżawy w rublach i jej odsetek od wartości całej nieruchomości	Wartość nieruchomości instrukcyjnej (w rublach)
Powiat sokólski							
1.	Grodzisk	Aleksander Dejsza	Otton (senior), Otton (junior) i Katarzyna Baehr	polska	1861–1885 (24 lata)	483,38 (4,4%)	11 058
			Berko Frejman	żydowska	1867–1879 (12 lat)	656 (6%)	
2.	Harasimowicze	Herman Tymiński	Ludomir i Kazimiera Gąsowscy	polska	1861–1885 (24 lata)	359 (8,1%)	4 427
			Katz	żydowska	1863–1875 (12 lata)	215 (4,9%)	
			Sobolewski	polska	1854–1879 (24 lata)	52 (1,2%)	
3.	Kalno	Aleksander Lewikow	Godlewscy	polska	–	–	2 708
4.	Knyszewicze	Aleksander Szarkow	Zublewicz	polska	1875–1881 (6 lat)	140 (10%)	1 400
5.	Mitrowszczyzna	Sergiusz Żyrycki	Berg	–	1868–1872 (5 lat)	49 (26%)	189
6.	Poganica-Żuki	Michaił Kuźmin	Jakub Choćko	polska	1875–1887 (12 lat)	150 (8,5%)	1 773
7.	Połomin	Wsiewołod Sytin	Otton Baehr (junior)	polska	–	–	2 871
8.	Szostaki	Iwan Pokrowski / Arseniusz Winogradow	Andrzej Gomulicki	polska	1861–1885 (24 lata)	–	1 776
9.	Szyndziel	Arseniusz Winogradow	Nochim	żydowska	1869–(?)	–	2 999
Powiat bielski							
10.	Hodyszewo	Iwan Pokrowski / Mikołaj Kastalski	Jan Kiersnowski	polska	1855–1879 (24 lata)	196 (6,5%)	3 026
			Rubinsztejn	żydowska	1861–1885 (24 lata)	78 (2,6%) ^a	
Powiat białostocki							
11.	Wysoki Stoczek	Aleksander Jefimow	Izrael Konstantynowski	żydowska	1862–1886 (24 lata)	55 (2,8%)	2 019
Razem							34 246

^a Wartość rocznej arendy młyna z foluszem z majątku Hodyszewo została uśredniona do 78 rubli. Zawarty w 1861 r. 24-letni kontrakt dzierżawczy między władzami gubernialnymi a Żydem Rubinsztejnem wyznaczał dwa okresy rozliczeniowe: pierwszych 12 lat (1861–1873) z opłatą dzierżawczą w wysokości 70 rubli 80 kopiejek, a kolejnych 12 lat – 84 ruble 96 kopiejek. APB, SNSOG, sygnatura: 215, k. 427–428.

Tabela 5.5.1. Majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim oddane w dzierżawę Polakom i Żydom. Opracowanie własne.

Kontrakty dzierżawcze majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim obejmowały czasookresy 3-, 5-, 6-, 12- i 24-letnie. Przeważały te ostatnie dzierżawy (Grodzisk, Harasimowicze, Szostaki, Hodyszewo, Wysoki Stoczek). Długoterminowe arendy dotyczyły przeważnie posiadłości dzierżawionych w całości. Krótsze okresy najmu (od 3 do 12 lat)

obejmowały głównie młyny z foluszami oraz pojedyncze działki gruntu. Wyjątek stanowiły młyny w Wysokim Stoczku i Grodzisku, których okres dzierżawy wynosił 24 lata (tabela 5.5.1).

Polska szlachta przeważnie dzierżawiła nieruchomości w całości (z użytkami rolnymi i zabudową folwarczną): Harasimowicze, Knyszewicze, Mitrowszczyzna, Kalno, Połomin, Szostaki, Hodyszewo. Wyjątek stanowił majątek Grodzisk, w którym rodzina Baehrów dzierżawiła tylko młyn i wytwórnię torfu⁵⁸. Wśród najemców polskiego pochodzenia występował jeden włościanin, Sobolewski (brak imienia), użytkujący młyn wodny w Romaszkówce. Polacy dzierżawili około 1565 ha gruntów, co stanowiło 17% powierzchni majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie. Z kolei społeczność żydowska prowadziła młyny zbożowe z foluszami w pięciu posiadłościach: Grodzisk, Harasimowicze, Szyndziel, Hodyszewo i Wysoki Stoczek (tabela 5.5.2).

Lp.	Dzierżawca	Stan społeczny	Zamieszkanie	Majątek instrukcyjny	Powierzchnia dzierżawy (w ha)	Obiekty gospodarcze (przemysłowe) i handlowe
Powiat sokólski						
1.	Otton (senior), Otton (junior) i Katarzyna Baehr	obywatele ziemscy	Makowlany	Grodzisk	–	młyn i wytwórnia torfu w folwarku
2.	Berko Frejman	kupiec	–		–	młyn zbożowy na rzece Brzozówce koło Suchowoli
3.	Ludomir i Kazimiera Gąsowscy	obywatele ziemscy	Ludomirowo	Harasimowicze	148,6	budynki folwarczne
4.	Katz	kupiec	–		–	młyn w Okopach
5.	Sobolewski	włościanin	–		–	młyn w Romaszkówce
6.	Godlewscy	obywatele ziemscy	Aulus	Kalno	308	–
7.	Zublewicz	obywatel ziemski	–	Knyszewicze	276,4	–
8.	Berg	radca dworu	–	Mitrowszczyzna	55,7	–
9.	Jakub Choćko	włościanin	–	Poganica-Żuki	27,3	–
10.	Otton Baehr (junior)	obywatel ziemski	Makowlany	Połomin	228,4	–
11.	Andrzej Gomulicki	obywatel ziemski	–	Szostaki	91,4	–
12.	Nochim	kupiec	–	Szyndziel	-	młyn i staw rybny
Powiat bielski						
13.	Jan Kiersnowski	obywatel ziemski	–	Hodyszewo	429,6	–
14.	Rubinstein	kupiec	–		–	młyn z foluszem

⁵⁸ APB, SNSOG, sygnatura: 286, k. 19–20v.

Powiat białostocki						
15.	Izrael Konstantynowski	kupiec	Białystok	Wysoki Stoczek	–	młyn wodny
Razem					1565,4	

Tabela 5.5.2. Dzierżawcy majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim. Opracowanie własne.

Pozostałe dobra skarbowe były wdzierżawiane polskiemu ziemiaństwu i Żydom przez władze gubernialne na mocy umów zawartych już po powstaniu styczniowym, w trakcie obowiązywania przepisów *Instrukcji*, jednak przed ich sprzedażą rosyjskim nabywcom. Berko Frejman od 1867 r. zakontraktował na okres 12 lat dzierżawę młyna wodnego na rzece Brzozówce. Rok później młyn i majątek Grodzisk zakupił Aleksander Dejsza, który przejął zyski z tytułu najmu. Podobna sytuacja miała miejsce z młynem wodnym i stawem rybnym w majątku Szyndziel, które arendował Żyd Nochim. Późniejsze akty dzierżawcze zawierano również z osobami polskiego pochodzenia. Ziemianin Zublewicz arendował od 1875 r. majątek Knyszewicze, który sprzedano Aleksemu Szarkowowi. Z kolei włościanin Jakub Choćko w tym samym roku podpisał 12-letni kontrakt na 27-hektarową działkę z fermy Poganica-Żuki. Pomimo obowiązywania *Instrukcji* rosyjscy właściciele nie mogli przed upłynięciem terminu zerwać umów najmu zawartych przez gubernialny zarząd dóbr państwowych z polską szlachtą i Żydami⁵⁹.

Kontrakty dzierżawcze nie były przedłużane dla tych majątków, które zostały sprzedane towarzystwom włościańskim. Mieszkający w Petersburgu rosyjski właściciel Aleksy Szarkow wdzierżawiał Knyszewicze ziemianinowi Zublewiczowi do momentu sprzedaży nieruchomości Knyszewickiemu Towarzystwu Włościańskiemu w 1901 r.⁶⁰ Sprzedaż spółkom włościańskim wyznaczała również cezurę dzierżawy majątków Poganica-Żuki (arendowanego przez Jakuba Choćkę do 1909 r.) oraz Połomin (Otton Baehr do 1907 r.).

Jedynie dwa majątki instrukcyjne dzierżawiono prawdopodobnie do końca ich funkcjonowania. Były to Harasimowicze (własność prawosławnego duchownego Hermana Tymińskiego) oraz Szostaki (własność rodziny Winogradów z Sidry)⁶¹.

Wszyscy rosyjscy właściciele oddawali młyny, folusze i inne obiekty przetwórstwa rolniczego żydowskim i polskim dzierżawcom. Mimo sprzedaży większości użytków rolnych Rosjanie nie rezygnowali z intratnych dochodów, które czerpali z dzierżaw obiektów przetwórstwa rolniczego⁶². Także młyny należące do majątków, w których rosyjscy właściciele

⁵⁹ APB, SNSOG, sygnatury: 286, k. 19–20; 306, k.57; 318, k. 67–68; 333, k. 136–137.

⁶⁰ APB, SNSOG, sygnatura: 318, k. 65–66.

⁶¹ APB, SNSOG, sygnatury: 328, k. 233–234; 333, k. 134–135.

⁶² Właścicielka Hodyszewa, wdowa po radcy stanu Elżbieta Kastalska w 1904 r. sprzedała majątek Hodyszewskiemu Towarzystwu Włościańskiemu, pozostawiając sobie młyn z foluszem w uroczysku Otopy, które dzierżawił Żyd Rubinsztejn. APB, SNSOG, sygnatura: 215, k. 424–425.

osiedlili się na stałe (Grodzisk i Wysoki Stoczek), były dzierżawione na mocy długoterminowych umów przez żydowskich i polskich najemców⁶³.

Majątki instrukcyjne, które zostały oddane w dzierżawę żydowskim kupcom i polskim ziemianom, były szczególnie atrakcyjne dla rosyjskich urzędników. Ich średnia roczna kwota dzierżawy wynosiła 125 rubli, co stanowiło 5% ceny ich zakupu. Rosjanie, którzy otrzymali majątki w nagrodę za służbę państwową, uzyskali możliwość spłaty nabytych nieruchomości w 40 półrocznych ratach przez okres 20 lat. Przy uwzględnieniu średniej wartości całego majątku (2283 ruble) koszt jednej raty wynosił 57 rubli, a rocznego zobowiązania wobec państwa – 114 rubli. W związku z powyższym dochody z dzierżawy w pełni pokrywały ratalne obciążenia majątku instrukcyjnego. Wyjątkowo intratne przychody z arendy przynosiły posiadłości Grodzisk i Harasimowicze. Aleksander Dejsza, który zakupił Grodzisk za 11 058 rubli, spłacał państwu zadłużenie w ratach wynoszących 553 ruble rocznie, podczas gdy przychód z arendy młynów i wytwórni torfu stanowił około 1139 rubli. Z kolei Herman Tymiński, właściciel Harasimowicz, uzyskiwał przychód z dzierżawy fermy i młyna w wysokości 574 rubli, gdy roczne obciążenie dłużne wynosiło 221 rubli. Duże dochody pozyskiwane z omawianych nieruchomości prawdopodobnie zdecydowały o tym, że ich właściciele zachowali je dla spadkobierców i nie zdecydowali się na sprzedaż⁶⁴.

Wszyscy dzierżawcy majątków instrukcyjnych mieszkali w pobliżu arendowanych posiadłości (Makowlany, Ludomirowo, Aulus). Kwerenda archiwalna umożliwiła odnalezienie szczegółowych informacji jedynie na temat dzierżawców trzech majątków instrukcyjnych: Grodziska i Połomina (rodzina Baehrów) oraz Harasimowicz (rodzina Gąsowskich).

Należąca do hanowerskiego rodu szlacheckiego herbu Ursus rodzina Baehrów osiedliła się w powiecie sokólskim na początku XIX w. Po przybyciu do obwodu szybko uległa polonizacji poprzez koligacje rodzinne z polską szlachtą i przyjęcie katolicyzmu. Otton Baehr (junior), syn Ottona i Katarzyny Hofman, urodził się w 1836 r. w Grodzisku i został ochrzczony w obrządku łacińskim. W 1861 r. ożenił się z polską szlachcianką Zofią Kleczkowską, córką zesłańców politycznych Erazma i Anieli z Wańkowiczów. Powiązania rodzinne wpłynęły na ukształtowanie się antycarskiego światopoglądu Ottona, czego przejawem był jego aktywny udział w powstaniu styczniowym. W 1864 r. został aresztowany przez władze rosyjskie, a następnie więziony w Sokółce i Grodnie. Wyrokiem sądu pozbawiono go praw obywatelskich

⁶³ Izrael Konstantynowski dzierżawił od radcy stanu Aleksandra Jefimowa młyn wodny w Wysokim Stoczku. Z kolei Otton Baehr (junior) – młyn i wytwórnię torfu w Grodzisku od radcy stanu Aleksandra Dejszy. APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 42–44; 286, k. 19–20.

⁶⁴ APB, SNSOG, sygnatury: 286, k. 19–20; 288, k. 4–5v.

i skazano na dziesięcioletnią zsyłkę na Sybir. Okres ten spędził w Tomsku i Kuźniecku. W 1866 r. dzięki staraniom rodziny został przeniesiony do Kazania. Po sześciu latach uzyskał pozwolenie powrotu, początkowo tylko do Królestwa Polskiego, gdzie zamieszkał w Warszawie⁶⁵.

Baehrowie byli właścicielami majątku Makowlany z folwarkami: Siekierki, Jałówka i Mostichy o łącznej powierzchni około 1699 ha. W 1852 r. Otton Baehr (senior) kupił posiadłość od Eugeniusza Rembelińskiego. W latach 80. XIX w. nieruchomości przeszły w posiadanie Ottona (juniora), który w 1875 r. mógł ponownie osiedlić się w guberni grodzieńskiej. Otrzymał on solidne europejskie wykształcenie. Po ukończeniu Gimnazjum Realnego w Białymstoku studiował agronomię na uniwersytetach w Dorpacie, Królewcu i Halle, a także nauki społeczne na Sorbonie i Collège de France. Nabytą podczas studiów w Europie Zachodniej wiedzę teoretyczną Otton umiejętnie wykorzystał w administrowaniu majątkiem. W Makowlanach rozwinął sadownictwo. Owoce eksportował m.in. do Petersburga, Moskwy i Warszawy. Ponadto prowadził wzorcową stadninę koni arabskich i trakenów. Na potrzeby hodowli koni wznosił w części gospodarczej kompleks reprezentacyjnych stajni⁶⁶.

Rodzina Baehrów była ceniona i szanowana w polskim środowisku ziemiańskim powiatu sokólskiego. Otton Baehr (senior) pełnił funkcję marszałka szlachty tego powiatu. Właściciel Makowlan wyróżniał się postępowymi poglądami, był zwolennikiem uwłaszczenia chłopów. W tej sprawie korespondował z samym carem Aleksandrem II, co świadczyło o jego dużych wpływach. Otton Baehr (junior) również prowadził aktywną działalność społeczno-rolniczą. W 1898 r. został członkiem zarządu Grodzieńskiego Stowarzyszenia Rolniczego, które miało ułatwić polskim ziemianom nabywanie i sprzedaż płodów rolnych⁶⁷. Prawdopodobnie zmarł po 1907 r. w Makowlanach i został pochowany w Sidrze⁶⁸.

Gąsowscy byli wieloletnimi dzierżawcami majątku Harasimowicze, który arendowali najpierw od skarbu państwa (1861 r.), a następnie (już jako majątek instrukcyjny) od właściciela Hermana Tymińskiego. Rodzina Gąsowskich mieszkała w odległym o ponad 20 km Ludomirowie. Od lat 30. XIX w. byli właścicielami kilku majątków ziemskich położonych w

⁶⁵ Z. Ciechanowska, *Baehr Otton (1836–1907)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków–Wrocław 1935, s. 214.

⁶⁶ APB, BBDZ, sygnatura: 1/255/2002, k. 4–9; W. Bujnowski, *Monografia powiatu sokólskiego*, Warszawa 2009, s. 159–160.

⁶⁷ Z. Ciechanowska, *op. cit.*, s. 214; M. Waśkiel, *Grodzieńskie Towarzystwo Rolnicze*, „Białostoczczyzna” 1990, nr 20, s. 10–11.

⁶⁸ W księdze zmarłych za 1907 r. z Parafii Rzymskokatolickiej w Sidrze odnaleziono jedynie akt zgonu Zofii Baehr, córki Ottona (seniora) i siostry Ottona (juniora), zmarłej 10 marca 1907 r. w wieku 69 lat w majątku Makowlany. Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Księga metrykalna zmarłych Parafii Rzymskokatolickiej w Sidrze, nr aktu 11.

powiecie sokólskim: Andrzejewa (240 ha), Tołoczek Małych (75 ha) oraz Tołoczek Wielkich (376 ha)⁶⁹. W 1856 r. schedą po Wiktorze Gąsowskim (pierwszym właścicielu wymienionych posiadłości) dysponowała Eleonora Gąsowska i jej jedenaścioro dzieci. Nieruchomości trafiły ostatecznie w posiadanie braci Wiktora (juniora) i Wojciecha, którzy spłacili rodzeństwo i podzielili spadek. Wiktor Gąsowski został właścicielem Andrzejewa i Tołoczek Małych. Spadkobierca aktywnie uczestniczył w powstaniu styczniowym, za co został skazany na Sybir. W czasie jego nieobecności nieruchomością zarządzał syn, Ludomir Gąsowski. W ramach represji postyczniowych Andrzejewo zostało podporządkowane ukazowi z 10 grudnia 1865 r., który nakazywał obowiązkową sprzedaż Rosjanom (w ciągu dwóch lat) majątków należących do uczestników powstania, skazanych prawomocnym wyrokiem na zsyłkę. W 1867 r. z inicjatywy Ludomira i Włodzimierza Kułakowskiego (prawnego opiekuna niepełnoletniego rodzeństwa Ludomira: Czesława, Stanisława, Marii, Józefa, Julii i Jadwigi) sfinalizowano sprzedaż folwarku Andrzejewo. Nabywcą nieruchomości ziemskiej został sekretarz gubernialny Michaił Kuźmin (właściciel majątku instrukcyjnego Poganica-Żuki), którą zakupił za 8400 rubli⁷⁰. W tym samym roku Ludomir zagospodarował część gruntów z majątku Andrzejewo należących do jego matki Kazimiery. Wybudował tam siedzibę dworską nazwaną na cześć założyciela Ludomirowem. W 1880 r. Kuźmin wykupił również od Gąsowskich majątek Tołoczki Małe. Rosyjski dygnitarz mieszkał na stałe w Grodnie i nie był zainteresowany jego prowadzeniem. Sprzedaż majątków nie pozbawiła Ludomira możliwości ich dzierżawy⁷¹.

Reasumując, w byłym obwodzie białostockim naruszenia *Instrukcji* dotyczyły jedenastu majątków, które wbrew *cm.* 26, 27 i 28 przedmiotowego prawa, były wydzierżawiane przez rosyjskich właścicieli osobom polskiego pochodzenia (ziemianom i włościanom) i Żydom. Polacy arendowali ogółem 1565,4 ha użytków rolnych, co stanowiło około 17% całkowitej powierzchni dóbr instrukcyjnych na Białostocczyźnie. Dzierżawili także kilka obiektów przetwórstwa rolniczego (młyny zbożowe w majątkach Grodzisk i Romaszkówka). Z kolei społeczność żydowska prowadziła obiekty produkcyjne (młyny zbożowe, folusze i stawy rybne w Grodzisku, Harasimowiczach, Szyndzielu, Wysokim Stoczku i Hodyszewie). Posiadłości instrukcyjne oddane w dzierżawę należały do dóbr skarbowych uposażonych w

⁶⁹ APB, BBDZ, sygnatura: 1/154/2002, k. 6–7.

⁷⁰ Majątek Andrzejewo został sprzedany za 8400 rubli. Transakcja nie objęła 1/7 posiadłości, która pozostała w rękach matki spadkobierców, Kazimiery Gąsowskiej. APB, SNSOG, sygnatura: 289, k. 98–99.

⁷¹ W 1886 r. Kuźmin pożyczył u Ludomira Gąsowskiego 20 tys. rubli na 12 lat pod zastaw Andrzejewa, aby następnie sprzedać posiadłość Janowi Kundzie i Jerzemu Wasilewskiemu za 6 tys. rubli. Tymczasem Ludomir Gąsowski zawarł kontrakt dzierżawczy z nowymi właścicielami Andrzejewa, z prawem do bezpłatnego korzystania z torfu. APB, BBDZ, sygnatury: 1/155/2002, k. 5–6; 1/185/2002, k. 5–8.

dobrze zachowaną zabudowę folwarczno-produkcyjną. Większość umów dzierżawczych była zawierana jeszcze przed obowiązywaniem przepisów *Instrukcji* i kontynuowano je po sprzedaży nieruchomości rosyjskim właścicielom. Władzom carskim zależało na trwałym osadnictwie rosyjskich elit urzędniczych w zachodnich guberniach. Do realizacji tych celów wykorzystano wymienione fermy państwowe, których zyski generowali polscy i żydowscy dzierżawcy. Majątki te oferowano wysokiej rangi rosyjskim dygnitarzom. Władze gubernialne zdawały sobie sprawę, że obdarowani urzędnicy nie posiadają predyspozycji do prowadzenia gospodarstw ziemskich. Stąd też tolerowano, wbrew obowiązującym przepisom, polskich i żydowskich najemców. Ich doświadczenie w zarządzaniu dobrami ziemskimi umożliwiało uzyskanie na tyle dużych przychodów, że pokrywały one zobowiązania kredytowe rosyjskich właścicieli.

Polscy dzierżawcy majątków instrukcyjnych należeli w większości do zamożnych ziemian. Rodzina Baehrów z powiatu sokólskiego oprócz arendy Grodziska i Połomina była właścicielem rozległych dóbr makowlańskich. Z kolei Gąsowscy (dzierżawcy Harasimowicz) dysponowali kilkoma majątkami na Sokólszczyźnie (Andrzejewo, Tołoczki Wielkie i Małe, Ludomirowo). Baehrowie i Gąsowscy aktywnie uczestniczyli w ruchu powstańczym z 1863 r., za co zostali skazani na Sybir (Otton Baehr i Wiktor Gąsowski) oraz przymusową sprzedaż niektórych posiadłości (Andrzejewo). Pomimo antycarskiej postawy i doświadczenia dotkliwych represji politycznych administracja gubernialna nie stawiała przeszkód polskim ziemianom w prowadzeniu majątków instrukcyjnych. Na zaistniałą sytuację wpłynęło kilka czynników: wieloletnie doświadczenie Baehrów i Gąsowskich w administrowaniu dużymi posiadłościami (kontrakty dzierżawcze od 1861 r.), wpływy polityczne (zaangażowanie Ottona Baehra we współpracę z władzami Petersburgu) czy też dysponowanie znacznymi zasobami finansowymi, które niewątpliwie wykorzystali do zjednania sobie przychylności decyzyjnych urzędników.

Rozdział 6

Majątki instrukcyjne na tle innych nieruchomości ziemskich sprzedanych Rosjanom¹

W niniejszym rozdziale przeprowadzono analizę prawną dwóch aktów normatywnych, których głównym założeniem (podobnie jak *Instrukcji*) było zmniejszenie stanu posiadania polskich obywateli ziemskich na korzyść rosyjskich elit urzędniczo-wojskowych. Przepisami, które poddano analizie, były ukaz z 15 marca 1863 r. dotyczący konfiskat majątków należących do uczestników powstania styczniowego oraz ukaz z 10 grudnia 1865 r. o obowiązkowej dwuletniej sprzedaży nieruchomości sekwestrowanych uczestnikom zrywu niepodległościowego, których ukarano zsyłką administracyjną do centralnych guberni. Ponadto omówiono procedurę sprzedaży majątków skonfiskowanych i tzw. posiadłości grudniowych przez organy gubernialne (w publicznych licytacjach) i byłych właścicieli (w transakcjach kupna-sprzedaży) osobom rosyjskiego pochodzenia. Analogicznie, jak podczas opracowania majątków instrukcyjnych, zaprezentowano strukturę społeczną i narodowościową właścicieli oraz obrót handlowy dwoma typami własności. W ostatnim podrozdziale przeprowadzono analizę porównawczą majątków instrukcyjnych i grudniowych pod kątem ich wyceny i struktury społecznej właścicieli. Jednocześnie dokonano próby oceny wpływu omawianych przepisów prawnych na zmianę struktury narodowościowej właścicieli ziemskich w byłym obwodzie białostockim w latach 1863–1915.

6.1. Majątki skonfiskowane w byłym obwodzie białostockim na podstawie ukazu z 15 marca 1863 r.

Konfiskaty majątkowe stosowane przez władze carskie stanowiły jedno z wielu narzędzi mających na celu osłabienie pozycji ekonomicznej polskich właścicieli ziemskich. Były wymierzone w tzw. przestępców politycznych i ich rodziny. Ustawodawca definiował konfiskatę jako odebranie właścicielowi przez władzę publiczną w drodze nakazu należącej do niego „rzeczy” z powodu wzniesienia buntu lub organizacji spisku. Mogła być ona nałożona na całą nieruchomość lub jej część. Ponadto przepisy prawne rozróżniały pojęcia konfiskaty i sekwestru. W rozumieniu ustawodawcy drugi termin był wykorzystywany na etapie

¹ Niniejszy rozdział został opracowany częściowo na podstawie artykułu: J. Danieluk, *Strategie polityki narodowościowej na pograniczu polsko-litewskim. Prawne regulacje związane z obrotem nieruchomościami ziemskimi w drugiej połowie XIX w.*, w: *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 125–173.

przejściowym, przed ostateczną konfiskatą nieruchomości. Z kolei sekwestr stanowił formę zarządu państwowego nad majątkiem, który formalnie należał nadal do właściciela².

Pierwsze konfiskaty majątków polskim obywatelom ziemskich w obwodzie białostockim miały miejsce po kampanii rosyjskiej Napoleona Bonapartego z 1812 r. Represje były spowodowane gremialnym uczestnictwem polskiej szlachty i mieszczan w Konfederacji Generalnej Królestwa Polskiego. Po zwycięstwie nad Cesarzem Francuzów, 12 grudnia 1812 r. Aleksander I wydał specjalny manifest, w którym zapowiadał przejęcie na rzecz skarbu państwa dóbr należących do polskich obywateli, którzy wyjechali za granicę i nie powrócili do swoich posiadłości w ciągu dwóch miesięcy. 8 stycznia 1814 r. rząd obwodowy opublikował imienny rejestr obywateli, którzy opuścili swoje posiadłości. Władze rosyjskie planowały przejąć na rzecz skarbu państwa 16 majątków w powiecie białostockim, 16 w sokólskim, 17 w bielskim oraz 32 w drohiczyńskim. Rejestr obejmował także 25 nieruchomości należących do białostockich i bielskich mieszczan. Do największych posiadłości, które się w nim znalazły, należały dobra knyszyńskie będące w posiadaniu Mari z Radziwiłłów Krasieńskiej, majątności zabłudowska i orlańska – własność Dominika Radziwiłła³. Trudno jednak ustalić, czy manifest został wprowadzony w życie. Wiele z wymienionych w rejestrze majątków zachowali w posiadaniu polscy ziemianie do wybuchu powstania styczniowego (np. folwarki Andrzejewo, Karpowicze, Niewodnica Nargilewska, Zalesiany)⁴.

Kolejna fala konfiskat nastąpiła podczas tłumienia powstania listopadowego. Na mocy ukazu z 22 marca 1831 r. sekwestrem objęto nieruchomości należące do osób skazanych wcześniej przez sądy polowe za udział w „buncie”. Nieruchomości przejmował skarb państwa, a uzyskane dochody przeznaczano na specjalny fundusz dla inwalidów. Ponadto powołano specjalne gubernialne komisje ds. konfiskat, które typowały majątki do przejęcia. Dopiero 19 lutego 1860 r. Aleksander II wydał ukaz znoszący konfiskaty mienia uczestnikom powstania

² M. Tarkowski, *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018, s. 292–293.

³ J. Maroszek, *Konfiskaty mienia mieszkańców Białostoczczyzny po wojnie z Rosją 1812 r.*, „Rubież” 1992, nr 1, s. 101–107; N. Kasperek, *Baza źródłowa do powstania listopadowego na ziemiach litewskich*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2020, nr XI/1, s. 47.

⁴ W opinii Janusza Iwaszkiewicza konfiskaty majątkowe na ziemiach polskich nie były stosowane do 1831 r. Manifest z grudnia 1812 r. w praktyce nie został zrealizowany. J. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, Warszawa 1929, s. 5–6.

listopadowego⁵. Po 1831 r. w byłym obwodzie białostockim władze carskie skonfiskowały ogółem osiem majątków⁶.

Największe konfiskaty majątków na Białostoczyźnie miały miejsce podczas tłumienia powstania styczniowego. 15 marca 1863 r. Senat Rządzący wydał ukaz z zasadami nałożenia sekwestru na mienie należące do uczestników tzw. nieporządków publicznych w guberniach pogranicznych z Królestwem Polskim. Głównymi jego projektantami byli minister dóbr państwowych Aleksander Zielenoj i minister spraw wewnętrznych Piotr Wałujew. Akt prawny przed uzyskaniem sankcji cesarskiej został zaakceptowany również przez Komitet Ministrów⁷. Powyższy ukaz obejmował nieruchomości należące do uczestników powstania styczniowego, bez względu na ich pochodzenie społeczne. Konfiskata poza nieruchomościami ziemskimi była również nakładana na rzeczy ruchome oraz kapitały ulokowane w akcjach, obligacjach, a także w postaci gotówki i wierzytelności. Sekwestrowi podlegały też nieruchomości będące w stałym lub tymczasowym posiadaniu uczestnika „nieporządków”, co do których właściciel nie miał odpowiedniej dokumentacji poświadczającej własność. Majątki sekwestrowane były przejmowane przez miejscowe zarządy dóbr państwowych. Z kolei budynki w miastach przechodziły pod nadzór władz magistrackich⁸.

W kwietniu 1863 r. powołano specjalną gubernialną komisję konfiskacyjną. Do jej głównych zadań należały kwalifikowanie majątków do konfiskaty, przeprowadzenie przejęcia mienia ruchomego, nieruchomości i kapitałów należących do uczestników powstania, a następnie przekazywanie przejętego majątku do gubernialnego zarządu dóbr państwowych⁹.

W świetle przepisów ukazu procedura przekazania dóbr oraz całości wytworzonej w jej trakcie dokumentacji odbywała się za pośrednictwem miejscowej policji lub osób wyznaczonych przez zarząd gubernialny i w obecności dwóch świadków. Podczas

⁵ *Ibidem*, s. 7–9; J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*, Warszawa 1918, s. 283–284; B. Gałka, *Represje carskie wobec ziemian Kresów Wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w II połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1994, s. 81–85; F. Rawita Gawroński, *Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po 1831 i 1863 roku*, Kraków–Warszawa–Lublin 1917, s. 7–8.

⁶ Majątki skonfiskowane na mocy ukazu z 22 marca 1831 r.: Turośń Dolna (wł. Leon Skiwski), Hieronimowo (wł. Kazimierz Dziekoński), Sobolewo i Zabłudów (wł. August Dembeliński i Izabela z Mniszchów), Sidra (wł. Adolf Husarzewski), Malewicz (wł. Józef Bajkowski), Rudka (wł. Ossoloński), Kruszyn (wł. Franciszek Truszkowski). J. Iwaszkiewicz, *op. cit.*, s. 34.

⁷ Указъ Правительствующаго Сената отъ 22 марта 1863 года о правилахъ для наложенія секвестра на имѣнія лицъ причастныхъ къ беспорядкамъ возникшихъ въ пограничныхъ съ Польскимъ Царствомъ губерніяхъ, w: *Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладѣльцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ* (dalej: *Сборникъ*), Вильна 1886, s. 3–7.

⁸ *Ibidem*, s. 4–5.

⁹ Отношеніе Министра Государственныхъ Имуществъ отъ 25 Мая 1865 года о порядкѣ хранения выкупныхъ и оброчныхъ сумъ по конфискованнымъ имѣніямъ, w: *Сборникъ*, s. 28–29; S. Wiech, *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*. *Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884*, „Kwartalnik Historyczny” 2008, nr 115, s. 55–56.

przejmowania majątku mogli być obecni członkowie rodziny byłego właściciela oraz zarządcy nieruchomości, należało też sporządzić inwentaryzację majątku. W przypadku, gdy współwłaścicielem nieruchomości była osoba niebiorąca udziału w „buncie”, wówczas całość mienia pozostawała przy niej, z zastrzeżeniem, że połowa rocznego dochodu będzie przekazywana gubernalnemu zarządowi dóbr państwowych. Ukaz konfiskacyjny represjonował także rodziny uczestników powstania, które były zmuszone do porzucenia konfiskowanego mienia. Władze dawały im jedynie prawo do części dochodów uzyskiwanych z przejętych nieruchomości, które przeznaczano na utrzymanie rodzin powstańców. Prawo sekwestru nałożone na majątek miało obowiązywać przez cały okres tłumienia powstania, choć ustawodawca przewidywał możliwość jego wcześniejszego zniesienia, gdy właściciel został niesłusznie oskarżony. Decyzję w tej materii wydawały miejscowe władze¹⁰.

Na terytorium podlegającym generałowi-gubernatorowi Michałowi Murawjowowi do połowy czerwca 1863 r. ogłoszono listę 361 osób, którym skonfiskowano majątki. Do końca miesiąca liczba ta wzrosła do 396 nazwisk. Pretekstem do przejęcia posiadłości mogło być nawet samo stwierdzenie przez dowódcę oddziału wojskowego działającego przeciwko powstańcom nieusprawiedliwionej nieobecności właściciela¹¹.

W trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej w okresie od 1863 do 1873 r. skonfiskowano 13 majątków ziemskich o łącznej powierzchni 2373 ha, co stanowiło 1% własności ziemiańskiej w byłym obwodzie białostockim. Liczba ta jest niewielka w porównaniu z konfiskatami w pozostałych sześciu wschodnich powiatach guberni, gdzie zasekwestrowano 30 posiadłości o obszarze 48 578 ha (2,5% powierzchni nieruchomości ziemskich). Największy areal gruntów władze carskie przejęły w powiecie kobryńskim – ponad 21 646 ha (4,6% własności ziemiańskiej). Z kolei Sterpejki w powiecie sokólskim były największym zasekwestrowanym majątkiem na Białostocczyźnie (698 ha), a w całej guberni grodzieńskiej Horki w powiecie kobryńskim, własność Kalasantego Andrzejkowicza (10 063 ha)¹². Na mocy *Instrukcji* w guberni grodzieńskiej sprzedano ogółem 29 skonfiskowanych posiadłości, które obejmowały łącznie 29 904 ha, co stanowiło 46% obszaru gruntów instrukcyjnych w całej guberni (64 983 ha)¹³.

¹⁰ A. Suligowski, *Bezprawia i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, Warszawa 1928, s. 20.

¹¹ J. Iwaszkiewicz, *op. cit.*, s. 11–12.

¹² W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, Warszawa 1923 (odbitka z „Miesięcznika Statystycznego” 1922, t. 5, z. 11–12), s. 91–92; S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018, s. 34 („Depolonizacja Ziemi Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 1); .

¹³ W. Schmidt, *op. cit.*, s. 90–95.

Wszystkie 13 posiadłości ziemskich zarekwirowanych w byłym obwodzie białostockim na mocy ukazu z 15 marca 1863 r. zostało zakwalifikowanych przez Ministerstwo Dóbr Państwowych do dalszej sprzedaży na mocy *Instrukcji* z 1865 r. Nabywcami nieruchomości zostali zasłużeni w tłumieniu powstania rosyjscy urzędnicy i wojskowi¹⁴.

Nazwa majątku	Dawny właściciel	Powierzchnia (w ha)
Powiat białostocki		
Karpowicze	Alojzy Szumkowski	368
Tylwica	Napoleon Ołdakowski	192
Zalesiany	Kazimierz Kobyliński	158
Kolonia	Kazimierz Kobyliński	109
Sobiesk	Józef Wilamowski	62
Powiat bielski		
Kobusy	Czarnecki	188
Kalnica	Węgierscy	123
Wygonowo	Rozalia Wygonowska	60
Siekluki	Sieklucki	10
Powiat sokólski		
Sterpejki	Terpiłowski	698
Leszczany	Józef Ejsmont	167
Żuchowo	Szumkowski	152
Gliniszczce	Jan Hryniewicki	86
Razem		2373

Tabela 6.1.1. Majątki skonfiskowane na mocy ukazu z 15 marca 1863 r. w byłym obwodzie białostockim. Zestawienie sporządzono na podstawie publikacji: W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, Warszawa 1923 (odbitka z „Miesięcznika Statystycznego” 1922, t. 5, z. 11–12), s. 91–92; J. Iwaszkiewicz, *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, Warszawa 1929, s. 46–48.

W zespole akt Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie, w którym zarejestrowano kolejne transakcje kupna-sprzedaży majątków instrukcyjnych wcześniej skonfiskowanych uczestnikom powstania, nie zachowała się dodatkowa dokumentacja wytworzona przez gubernialne komisje konfiskacyjne. Jedynie z treści aktu notarialnego można dowiedzieć się o wcześniejszym stanie prawnym własności (wymieniano imię i nazwisko byłego właściciela oraz datę konfiskaty)¹⁵.

Ukaz konfiskacyjny obowiązywał przez dziewięć lat. Władze rosyjskie dostrzegały słabnące tempo przejmowanych majątków ziemskich oraz radykalny spadek sprzedaży tych skonfiskowanych wcześniej na mocy *Instrukcji*. 11 maja 1873 r. wydano zarządzenie, które umarzało wszystkie sprawy dotyczące konfiskat oraz znosiło dalszą sprzedaż tego typu

¹⁴ Szczegółowe informacje na temat nabywców majątków skonfiskowanych zostały zamieszczone w rozdziale 3 niniejszej pracy.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie (dalej: SNSOG), nr zesp. 280, sygnatura: 225, k. 360.

własności¹⁶. Do 1873 r. w byłym obwodzie białostockim sprzedano *gros* posiadłości instrukcyjnych (37), w tym 9 skonfiskowanych. Największy problem administracja carska miała ze zbyciem 4 majątków (Tylwica, Karpowicze, Sobiesk, Siekluki). Były to też ostatnie nieruchomości na Białostocczyźnie sprzedane na mocy *Instrukcji* w latach 1874–1878. Trudności ze zbyciem wiązały się z ich niewielką rentownością (Siekluki)¹⁷ oraz złożonym stanem własności (Tylwica, Karpowicze)¹⁸. W pozostałych 6 powiatach guberni grodzieńskiej przed rokiem 1873 sprzedano wszystkie 16 skonfiskowanych posiadłości podlegających *Instrukcji*¹⁹.

Reasumując, większość majątków przejętych przez władze gubernialne na mocy ukazu z 15 marca 1865 r. była obciążona zadłużeniem wobec instytucji bankowych i prywatnych wierzycieli. Ponadto były one nierentowne w porównaniu z dobrami skarbowymi, które przynosiły stały dochód z dzierżaw. Wymienione czynniki powodowały, że zarekwirowane nieruchomości nie stanowiły atrakcyjnej inwestycji dla potencjalnych rosyjskich nabywców i dlatego władze gubernialne miały problem z ich sprzedażą. Dopiero wprowadzenie *Instrukcji* z jej uproszczoną procedurą zaniżonej wyceny umożliwiło wyprzedanie tych dóbr.

6.2. Majątki ziemskie sprzedane na mocy ukazu z 10 grudnia 1865 r.

Kolejną grupę nieruchomości ziemskich, które poddano badaniu, tworzyły majątki sekwestrowane polskim ziemianom, które zgodnie z przepisami ukazu z 10 grudnia 1865 r. po dwóch latach podlegały obowiązkowej sprzedaży przez pierwszych właścicieli lub organy państwowe. W ten sposób utworzono odrębny typ własności nazwany dalej majątkami grudniowymi. W przeciwieństwie do dóbr skonfiskowanych nie były one przeznaczone do sprzedaży instrukcyjnej, ale zostały dopuszczone do obrotu handlowego na zasadach

¹⁶ Мая 11. Высочайше утвержденное положение Комитета Министровъ объявленное Сенату Управляющимъ Министерствомъ Юстиціи 6 Іюня – О прекращеніи по Западнымъ губерніямъ всѣхъ производящихся еще дѣль о конфискаціи имѣніи по мятежу 1863 года и невчинаніи впредь новыхъ конфискаціонныхъ по сему мятежу дѣль, в: *Полное собрание законовъ Россійской имперіи* (dalej: *Полное собрание*), t. 48, 1873, no. 52255, s. 644.

¹⁷ Siekluki tworzyły niewielką działkę o powierzchni 10 ha, bez zabudowy mieszkaniowo-gospodarczej. APB, SNSOG, sygnatura: 202, k. 124–125.

¹⁸ Tylwica, która została skonfiskowana Napoleonowi Ołdakowskiemu, miała całkowitą powierzchnię 840 ha. W 1876 r. rodzina Wajde nabyła na mocy *Instrukcji* jedynie 192 ha. Pozostałą część majątku zakupili od władz gubernialnych rok wcześniej – nie była ona obciążona zapisami *Instrukcji*, była jednak zadłużona na około 44 tys. rubli. W 1874 r. radca stanu Mikołaj Rubcow, wykorzystując zapisy *Instrukcji*, zakupił od zarządu gubernialnego 368 ha należących do skonfiskowanego majątku Karpowicze będącego własnością Alojzego Szumkowskiego. Pozostałą część posiadłości o powierzchni 457 ha zachowali spadkobiercy Antoniego Feliksa Szumkowskiego. APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 80–83; 133, k. 181–182; 139, k. 219–239; 187, k. 126–131.

¹⁹ W. Schmidt, *op. cit.*, s. 69–72.

regulowanych przepisami ukazu grudniowego. W niniejszym podrozdziale przeprowadzono analizę prawną wzmiankowanego ukazu, procedur sprzedaży i dalszego funkcjonowania nowego typu własności. Ponadto porównano majątki grudniowe i instrukcyjne m.in. w zakresie stopnia trwałości ich utrzymania w rękach rosyjskich właścicieli.

6.2.1. Podstawy prawne przymusowej sprzedaży i pierwsi rosyjscy nabywcy

W listopadzie 1865 r. powołano specjalną komisję, w której zasiadali m.in. generał-gubernator wileński Konstantin von Kaufman, generał-gubernator kijowski Aleksander Bezak, minister dóbr państwowych Aleksander Zielenoj, minister wojny Dmitrij Milutin oraz brat ministra, sekretarz stanu Mikołaj Milutin. Komisja zajmowała się kwestiami zasiedlenia południowych i północno-zachodnich guberni ludnością rosyjską. Jej działalność opierała się na raportach składanych w tej sprawie przez generałów-gubernatorów. Członkowie komisji stwierdzili, że wśród dziesięciu milionów mieszkańców zachodnich guberni ludność białoruska, małoruska (ukraińska) i litewska włościańskiego pochodzenia miała zdecydowaną przewagę liczebną. Z kolei osoby polskiego pochodzenia będące w większości obywatelami ziemskimi i mieszczanami, pomimo że stanowiły niewielki odsetek, były największymi właścicielami ziemskimi. Dodatkowo w opinii carskich dygnitarzy polskie ziemiaństwo zmonopolizowało obrót ziemią, uniemożliwiając jej nabywanie ludności rosyjskiej. Komisja sugerowała wprowadzenie prawnych ograniczeń w możliwości zakupu nieruchomości polskim obywatelom ziemskim oraz zapewnienie dogodnych warunków rosyjskiemu osadnictwu. Generał-gubernator wileński Kaufman w wystosowanym do ministra Zielenoja memoriale stwierdzał, że nabywcami gruntów powinni zostać wyłącznie Rosjanie²⁰.

Usankcjonowane 10 grudnia 1865 r. przez Aleksandra II przepisy składały się z dwóch uzupełniających się aktów prawnych. Pierwszy z nich dotyczył zakazu nabywania przez Polaków w dziewięciu guberniach Kraju Zachodniego majątków, przymusowej sprzedaży Rosjanom w ciągu dwóch lat sekwestrowanych dóbr oraz porządku w sporządzanych w tych sprawach dokumentach²¹. Drugi akt prawny wyjaśniał zasady obowiązkowej wyprzedaży majątków sekwestrowanych i tych, których właściciele zostali wydalen z kraju²².

²⁰ В. Ольшамовскій, *Права по землевладѣнію въ Западномъ Краѣ*, Санкт-Петербург 1899, s. 35–36.

²¹ Указъ Правительствующаго Сената отъ 23 Декабря 1865 года о воспрещеніи лицамъ польскаго происхожденія вновь приобрѣтатъ имѣнія въ Западныхъ Губерніяхъ, w: *Сборник*, s. 42–43; M. Drewicz, *Wywłaszczenia polskich majątków pod zaborem rosyjskim jako status quo w II i III Rzeczpospolitej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 2010, nr 1, s. 253–256.

²² О поясненіи и дополненіи постановленія касательно обязательной продажи или промѣна Польскихъ имѣній въ Западномъ краѣ, w: *Полное Собрание*, t. 40, 1865, no. 42760, s. 327–328; Указъ Правительствующаго Сената отъ 31 Декабря 1865 года по Высочайшему повелѣнію. О порядкѣ приведенія

Wprowadzenie grudniowych przepisów stanowiło kolejny etap w realizacji koncepcji politycznej wypracowywanej jeszcze za czasów rządów Murawjowa, zgodnie z którą stan posiadania polskiego ziemiaństwa już nigdy nie mógł się zwiększyć, gdyż jedynym dopuszczalnym sposobem nabywania lub przejęcia majątku było dziedziczenie. Decyzję o polskim bądź niepolskim pochodzeniu każdego nabywcy podejmował osobiście generał-gubernator albo podlegli mu gubernatorzy, którzy mieli prawo wydać świadectwo zezwalające na zakup majątku. Uniemożliwiono również polskim obywatelom ziemskim i mieszczanom polskiego pochodzenia dzierżawę nieruchomości²³.

Drugi ukaz grudniowy regulował sprawy związane z sekwestrowanymi nieruchomościami, których właściciele wyrokami sądów wojennych zostali skazani za udział w powstaniu na administracyjne osiedlenie w wewnętrznych guberniach Cesarstwa. Zesłańcy musieli sprzedać własne mienie w ciągu dwóch lat, licząc od dnia wejścia w życie ukazu. Władze carskie zezwoliły polskim ziemianom na czasowy powrót z miejsca zesłania w celu sprzedaży zasekwestrowanego majątku, którego nabywcami mogli zostać Rosjanie wyznania prawosławnego i Niemcy bałtyccy (ewangelicy)²⁴. W przypadku niesfinalizowania sprzedaży dobra przechodziły pod zarząd Ministerstwa Dóbr Państwowych, które następnie wystawiało je do publicznej licytacji. Po finalizacji sprzedaży były właściciel otrzymywał od władz państwowych corocznie rentę w wysokości 5% od wartości sprzedanego przez organy państwowe mienia²⁵. Rosjanom przysługiwały również ulgi i przywileje podczas publicznej sprzedaży, zagwarantowane zarządzeniem z 5 marca 1864 r.²⁶

Obowiązkowej sprzedaży nie podlegały nieruchomości, które zostały odziedziczone przez spadkobierców uczestników powstania przed wejściem w życie ukazów grudniowych. Sukcesorzy, którzy nie brali udziału w niepodległościowym zrywie, posiadali pełne prawo do odziedziczonego majątku, wobec którego musiał być zniesiony nałożony wcześniej sekwestr²⁷.

Kandydaci ubiegający się o nabycie majątków ziemskich z tytułu ukazu grudniowego musieli przedłożyć władzom zaświadczenie potwierdzające ich rosyjskie pochodzenie oraz

въ исполненіе правилъ относительно воспрещенія лицамъ польскаго происхожденія вновь приобрѣтать имѣнія въ девяти Западныхъ Губерніяхъ, в: *Сборник*, s. 44–45.

²³ *Ibidem*, s. 43.

²⁴ Указъ Правительствующаго Сената отъ 30 Декабря 1865, в: *Сборник*, s. 44–45.

²⁵ *Ibidem*, s. 45.

²⁶ Высочайше утвержденіе въ день 5 марта 1864 года. Положенія о льготахъ, преимуществахъ и денежныхъ ссудахъ предоставляемыхъ при покупкѣ казенныхъ и частныхъ имѣній въ западныхъ губерніяхъ, в: *Сборник*, s. 11–16.

²⁷ Указъ Правительствующаго Сената отъ 30 Декабря 1865, в: *Сборник*, s. 45.

dysponować uprawnieniami do korzystania z ulg i świadczeń wynikających z zarządzenia 5 marca 1864 r.²⁸

Pierwszy ukaz grudniowy dopuszczał możliwość nabywania posiadłości podlegających przymusowej sprzedaży dwóm grupom „nierosyjskiego pochodzenia”: ewangelikom (Niemcom bałtyckim)²⁹ i polskim włościanom wyznania rzymskokatolickiego. Z czasem jednak dochodziło do sytuacji problematycznych dotyczących związków małżeńskich Niemców z Polkami³⁰. Ostatecznie zakazano sprzedaży nieruchomości protestantom żonatym z katoliczkami. W przypadku małżeństw prawosławno-katolickich problem ten został uregulowany zarządzeniem Komitetu Ministrów z 14 czerwca 1868 r., które zezwoliło na zakup nieruchomości Rosjanom wyznania prawosławnego będących w związku z Polkami. Decyzja była spowodowana zmianami w ustawodawstwie o związkach małżeńskich, które nakazywało chrzest dzieci w rodzinach mieszanych (katolicko-prawosławnych) wyłącznie w obrządku wschodnim³¹.

Ukaz z 10 grudnia 1865 r. nie obejmował również włościan wyznania katolickiego. Jednak podczas realizacji sprzedaży miejscowym gubernatorom zalecono zwracanie uwagi na ustosunkowanie się polityczne włościan i ich rodzin do panującej władzy. Gubernatorzy zostali zobowiązani do wystawiania chłopom specjalnych świadectw w tej materii. „Nieprawomyślni” (bez względu na ich wyznanie) nie mogli kupować ziemi w Kraju Północno-Zachodnim³².

W latach 1865–1868 w dziewięciu guberniach zachodnich Cesarstwa na przymusową sprzedaż wystawiono 648 majątków. W tej liczbie 577 leżało w granicach Kraju Północno-Zachodniego (113 w guberni wileńskiej, 166 w kowieńskiej, 57 w grodzieńskiej, 73 w mińskiej, 89 w witebskiej i 79 w mohylewskiej). W ręce Rosjan przeszło ogółem 514 277 ha³³. W ocenie

²⁸ M. Tarkowski, *op. cit.*, s. 353.

²⁹ W opinii generała-gubernatora Kaufmana: „Niemcom dopuszcza się do przejmowania własności ziemskiej w Kraju Północno-Zachodnim jako elementowi pod względem politycznym prawomyślnemu, w zdecydowanej większości konserwatywnemu i mogącemu służyć w sprawach gospodarczych za przykład dla osiedlającym się w tym Kraju Rosjanom”, cyt. za: S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 133–134.

³⁰ Precedensowa okazała się sprawa wniosku o zakup majątku w guberni mińskiej wystosowanego przez protestanckiego pułkownika Hartinga, żonatego z Polką. Sekretarz stanu hr. Dołgorukij nie wyraził zgody na zakup, argumentując decyzję faktem, że potomstwo może być wychowywane w duchu polsko-katolickim. Z kolei generał-gubernator wileński Potapow – o liberalnych zapatrywaniach – nie widział zastrzeżeń w sprzedaży majątków rodzinom mieszanym konfesyjnie. W. Schmidt, *op. cit.*, s. 40; Отношение Министра Внутренних Дѣлъ отъ 9 Октября 1868 года о томъ что вопросъ о правѣ приобрѣтать земли въ Западномъ Краѣ разрѣшенъ въ общемъ смыслѣ какъ въ отношеніи русскихъ женатыхъ на Польшахъ, такъ и русскихъ уроженцовъ состоящихъ въ замужествѣ за поляками, w: *Сборник*, s. 177–178.

³¹ Ukaz nie dotyczył jednak związków protestancko-katolickich, których potomkowie będą wychowywani w obrządku nieprawosławnym. В. Ольшамовскій, *op. cit.*, s. 38.

³² Циркулярное предложение Главного Начальника Сѣверо-Западного Края губернатором отъ 17 февраля 1870 г. о разрѣшеніи крестьяномъ приобрѣтать поземельную собственность, w: *Сборник*, s. 216–220; W. Rodkiewicz, *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998, s. 62.

³³ S. Wiech, *Litwa i Białoruś...*, s. 39–41.

rządu w guberni grodzieńskiej egzekucja ukazu z 10 grudnia 1865 r. nie była jednak skuteczna. W pierwszej dekadzie po jego wprowadzeniu był podstawą do nabycia zaledwie 57 majątków (najmniej spośród wszystkich guberni generał-gubernatorstwa), co stanowiło 16% wszystkich posiadłości przejętych przez nie-Polaków. Problemy ze sprzedażą wiązały się z ich dużą powierzchnią. Inwentaryzacja rozległych dóbr ziemskich wydłużała proces sprzedaży i tym samym zniechęcała potencjalnych nabywców. W guberni grodzieńskiej średnia wielkość takiego majątku przekraczała areał 1500 ha. Do 1868 r. Rosjanie na mocy prawa grudniowego nabyli tam łącznie 57 majątków o ogólnej powierzchni 72 339,5 ha. W poszczególnych powiatach liczba posiadłości grudniowych kształtowała się następująco: grodzieński – 4, białostocki – 4, bielski – 7, brzeski – 9, kobryński – 11, prużański – 2, słonimski – 6, sokólski – 4, wołkowyski – 10³⁴.

Prawo z 10 grudnia 1865 r. uchylono dopiero na mocy ukazu z 1 maja 1905 r. Złagodzenie polityki narodowościowej spowodowały wydarzenia rewolucyjne w 1905 r.³⁵

W latach 1866–1868 w byłym obwodzie białostockim na mocy ukazu grudniowego sprzedano ogółem 15 majątków prywatnych należących do polskich właścicieli, których łączna powierzchnia wynosiła 10 138,5 ha (stanowiło to 14% w skali całej guberni). Najwięcej majątków, 13, wyprzedali właściciele po powrocie ze zsyłki administracyjnej. Tylko dwie posiadłości (Niezbudka-Michałowo i Domanowo) zostały zbyte bezpośrednio przez władze gubernialne w publicznych licytacjach. Największymi zaś były Jurowce i Mieleszki (tabela 6.2.1).

Majątek	Polski właściciel	Rosyjski nabywca, stan społeczny, zawód	Rok sprzedaży	Powierzchnia (w ha)	Wartość całkowita i 1 ha (w rublach)
Powiat białostocki					
Mieleszki	Lucjan Houwald	Zofia Kisielewska, właścicielka ziemska	1867	2 471	40 000 (16)
Niezbudka-Michałowo	Seweryn Michałowski	Aleksander von Minkwitz, generał-lejtnant	1868	1 379	32 250 (23)
Jurowce	Julian Bouffał	Mikołaj Trochimowski, rzeczywisty radca stanu	1867	720	18 000 (25)
Niewodnica Nargilewska	Wiktor Starzeński	Aleksandra Oboleńska, żona radcy stanu	1867	447	25 000 (56)

³⁴ *Idem, Epoka reakcji i „pieriedyszki”...*, s. 77–80.

³⁵ 1 мая 1905 года – Высочайше утвержденное положение Комитета Министров о порядке выполнения пункта седьмого Именного указа 12 декабря 1904 года в отношении девяти западных губерний, no 26163, w: *Полное Собрание*, t. 25, 1905, s. 286–287.

Razem				5 017	115 250 (23)
<u>Powiat bielski</u>					
Strabla	Wiktor Starzeński	Aleksandra Oboleńska, żona radcy stanu	1867	1 943,5	70 000 (36)
Pokaniewo	Józef Kurzeniecki	Anna Buckowska, żona generała majora	1867	1 275	21 000 (16)
Sutno, Dolubowo, Osnówka (6/14)	Leon i Ludwik Pieńkowsy	Adrian Małoziemow, radca stanu	1867	941	40 000 (42)
Minczewo	Franciszek Milewski	Paweł Strachowicz, radca stanu	1867	210	2 513 (12)
Domanowo	Seweryn Ołędzki	Andrej Demianowicz, duchowny prawosławny	1868	128	2 305 (18)
Razem				4497,5	135 818 (30)
<u>Powiat sokólski</u>					
Chrebtowce	Jozafat Sierzputowski	Stefan Sołomka, asesor kolegialny	1867	218,5	5 000 (23)
Andrzejewo 6/7	Wiktor Gąsowski	Michaił Koźmin, sekretarz gubernialny	1867	206,5	8 400 (40)
Leszczany 1/2	Eleonora Eysmont	Aleksander Liphardt, dymisjonowany pułkownik	1866	167	6 000 (36)
Trzyrzecze 1/5	Kazimierz Mitarnowski	Piotr Zygmuntowski, radca stanu	1867	32	1 000 (31)
Razem				624	20 400 (33)

Tabela 6.2.1. Majątki sprzedane przymusowo w byłym obwodzie białostockim na mocy ukazu z 10 grudnia 1865 r. Zestawienie zostało sporządzone na podstawie: Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie (dalej: SNSOG), nr zesp. 280.

Największymi właścicielami majątków grudniowych byli wysocy dygnitarze carscy, którzy brali udział w tłumieniu powstania styczniowego (tabela 6.2.1). Przejęli oni łącznie dziesięć posiadłości o całkowitej powierzchni 4718,5 ha (46,5%). Najzamożniejszą właścicielką była żona radcy stanu, księżna Aleksandra Oboleńska. Wykupiła największy areal nieruchomości podlegających obowiązkowej sprzedaży (Strabla i Niewodnica Nargilewska – 2390,5 ha). Ponadto w jej posiadaniu były jeszcze dwie inne nieruchomości w powiecie bielskim: Dubno i Hryniewiczze Duże (760 ha). W ten sposób skumulowała w swoich rękach 3150,5 ha. Czołowe miejsce zajmował także asesor kolegialny Michaił Koźmin, zatrudniony na stanowisku sekretarza w zarządzie guberni grodzieńskiej, który oprócz Andrzejewa był też właścicielem majątku instrukcyjnego Poganica oraz Tołoczek Małych i Kundzina. Wszystkie posiadłości były położone w powiecie sokólskim i zajmowały obszar 2396,5 ha. Spośród oficjeli należy również wymienić rzeczywistego radcę stanu Mikołaja Trochimowskiego, białostocko-sokólskiego powiatowego marszałka szlachty. Był on właścicielem Jurowiec oraz

trzech majątków instrukcyjnych: Jaworówki, Jarosówki i Boguszewa – razem 982 ha³⁶. Drugie miejsce zajmowała grupa wojskowych i ich rodzin, którzy wykupili trzy nieruchomości o powierzchni 2821 ha (28%). Największy majątek nabył generał major Aleksander von Minkwitz (Niezbudka-Michałowo), posiadający też Wiłkowyszki w powiecie suwalskim, które otrzymał jako donację. Duży majątek posiadała żona generała majora Anna Buckowska (Pokaniewo). Jedyną właścicielką ziemską była Zofia Kisielewska, która nabyła jeden z najdroższych i najlepiej uposażonych majątków grudniowych – Mieleszki. Tego rodzaju majątki były kupowane także przez duchownych prawosławnych. Andrzej Demianowicz, proboszcz cerkwi zamkowej w Warszawie oraz nauczyciel Prawosławnego Litewskiego Seminarium Duchownego w Wilnie, zakupił od ziemianina Seweryna Olędzkiego majątek Domanowo³⁷.

Odrębnym zagadnieniem jest obecność kobiet wśród pierwszych i kolejnych nabywców majątków grudniowych. Dwie wspomniane właścicielki były żonami wyższych carskich urzędników i wojskowych. Inna należała do grupy obywateli ziemskich. Kobiety były bardzo dobrze sytuowane finansowo. Świadczy o tym zakup czterech bogato uposażonych posiadłości o całkowitej powierzchni 6136,5 ha, co stanowiło 60% areалу majątków grudniowych w byłym obwodzie białostockim. Rosyjskie prawo nie znało pojęcia małżeńskiej wspólności majątkowej. Przepisy zapewniały rozdzielność majątkową współmałżonków. Kobiety zamężne swobodnie mogły dysponować swoim majątkiem (nieruchomościami, dobrami ruchomymi oraz finansami), który odziedziczyły bądź nabyły w trakcie małżeństwa. Należy tutaj dodać, że prawo spadkowe nie faworyzowało żadnego z potomków i nie obowiązywała w nim zasada primogenitury. Wszyscy spadkobiercy (bez względu na płeć i wiek) dziedziczyli majątek w równych częściach. Kobiety mogły uczestniczyć samodzielnie w obrocie handlowym swoimi dobrami, bez konieczności uzyskania upoważnienia ze strony współmałżonka³⁸.

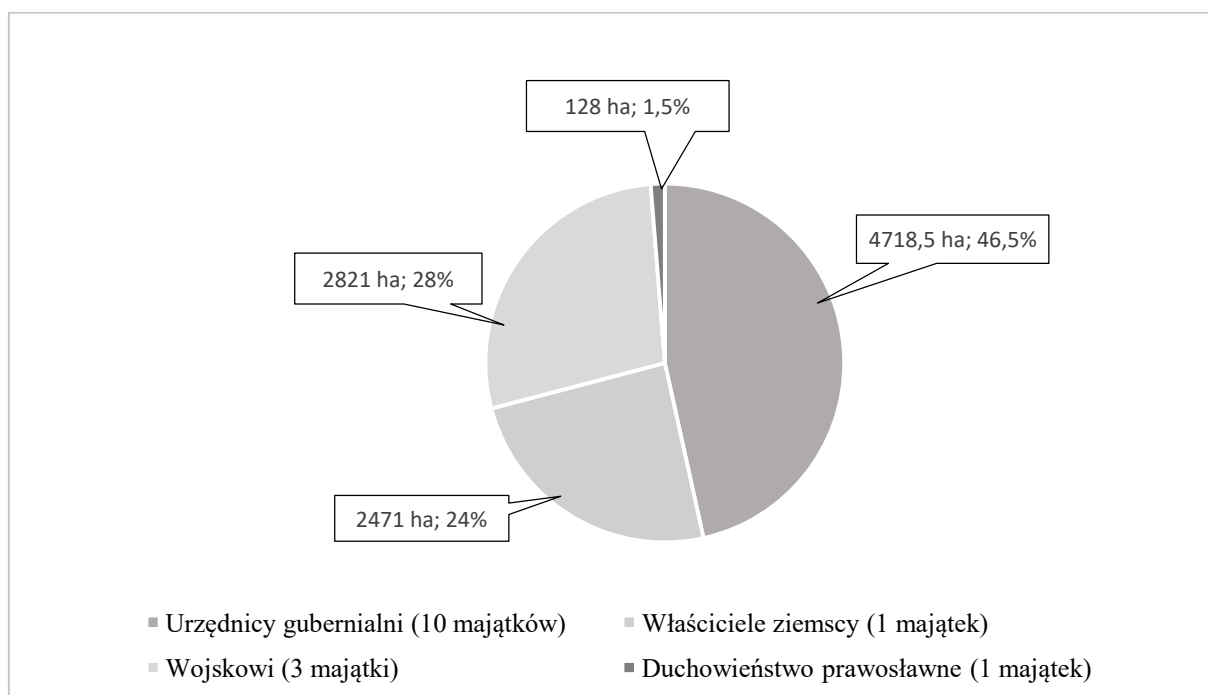
Kolejne właścicielki wchodziły w posiadanie nieruchomości grudniowych wskutek dziedziczenia (Ebba Adela Engelhardt) oraz transakcji kupna-sprzedaży. Nabywczyni były małżonkami pracowników służby zdrowia (żona lekarza miejskiego Stefania Domańska) i

³⁶ K. Łopatecki, E. Zalewska, *Kozyrscy – ostatni właściciele uroczyska Jarosówka*, „Studia Podlaskie” 2016, t. 24, s. 63–64.

³⁷ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła prawosławnego w XIX–XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej*, Warszawa–Bielsk Podlaski 2017, s. 212.

³⁸ Г. Ульянова, *Купчихи, дворянки, магнатки, Женщины – предпринимательницы в России XIX века*, Москва 2022, k. 50–62.

kadry oficerskiej (żona rotmistrza Wiera Slezkin), dysponowały znaczną gotówką umożliwiającą zakup całych posiadłości (Domanowo, Mieleszki, Trzyrzecze)³⁹.

Wykres 6.2.1. Struktura społeczno-zawodowa pierwszych właścicieli majątków grudniowych w byłym obwodzie białostockim. Opracowanie własne.

Pośród pierwszych właścicieli majątków grudniowych dominowali Rosjanie (13 zakupiło 8592,5 ha). Do kategorii osób nierosyjskiego pochodzenia zaliczono dwóch Niemców: Aleksandra von Minkwiza (Niezbudka-Michałowo) oraz dymisjonowanego pułkownika Aleksandra Liphardta (Leszczany) – obaj dysponowali 1546 ha.

Średnia wartość użytków rolnych w okresie sprzedaży majątków grudniowych (1866–1868) wynosiła około 18 rubli/ha. Z kolei uśredniona wartość 1 ha majątków podlegających obowiązkowej sprzedaży stanowiła 26 rubli i była o 40% wyższa od rynkowej wartości gruntów. Na wyższą wycenę nieruchomości grudniowych podczas ich pierwszej sprzedaży wpływ miało kilka czynników: lepsze zagospodarowanie w budynki mieszkalne, gospodarcze oraz przedsiębiorstwa przemysłowo-rolne, zadłużenie wobec prywatnych wierzycieli i instytucji bankowych, lokalizacja w pobliżu szlaków drogowo-kolejowych i ośrodków miejskich, możliwość swobodniejszego obrotu handlowego nabytymi posiadłościami.

Wszystkie majątki tworzyły dobrze zadbane folwarki posiadające odpowiednią infrastrukturę rolną w postaci: zabudowy gospodarczej, mieszkalnej, sprawnego sprzętu

³⁹ APB, SNSOG, sygnatury: 137, k. 123–124; 249, k. 293.

rolniczego (młockarnie, kieraty, kultywatory) oraz inwentarz żywy. Ponadto były uposażone w przedsiębiorstwa przetwórstwa rolniczego i handlu (stawy rybne, młyny z foluszami, karczmy, gorzelnie, browary, kuźnie). Spośród 15 posiadłości najlepiej zaopatrzone w zabudowę gospodarczo-mieszkaniową były: Niewodnica Nargilewska, Andrzejewo, Strabla, Jurowce, Chrebtowce i Mieleszki⁴⁰.

Na odrębne omówienie uposażenia zasługuje majątek Niezbudka-Michałowo skonfiskowany Sewerynowi Michałowskiemu. Były właściciel oprócz wybudowania typowych obiektów mieszkaniowo-folwarcznych (dom mieszkalny, zabudowa gospodarcza, drewniany młyn wodny na kamiennym fundamencie, gorzelnia, browar, karczmy drewniana i murowana) wynajął niemieckim kolonistom 68 placów położonych obok siedliska. Dzierżawa zapoczątkowała rozwój przemysłu włókienniczego i utworzenie osady fabrycznej nazwanej na cześć właściciela, Michałowem⁴¹.

Majątki grudniowe sprzedane pierwszym rosyjskim nabywcom nie były dodatkowo obciążone zobowiązaniami dłużnymi wobec towarzystw kredytowych, instytucji bankowych lub prywatnych wierzycieli. Nabywcy ci należeli do zamożnych obywateli i stać ich było na opłacenie z własnych funduszy całej kwoty, na którą została wyceniona nieruchomość. Jedynie trzech Rosjan zadłużyło się w towarzystwach kredytowych i u prywatnych wierzycieli. Byli nimi: Michał Koźmin – 6500 rubli w Towarzystwie Wzajemnego Kredytu (77% wyceny Andrzejewa), Mikołaj Trochimowski – 5700 rubli w Towarzystwie Kredytowym Wileńskim (31% wyceny Jurowiec) oraz Anna Buckowska – 5600 rubli w Towarzystwie Wzajemnego

⁴⁰ Niewodnica Nargilewska – stary, drewniany piętrowy dom mieszkalny (dwór) z podpiwniczeniem na kamiennym fundamencie, czworaki dla służby na kamiennym fundamencie (drewniane, stare, kryte dachówką), drewniana stodoła przedzielona na trzy pomieszczenia: dla koni i owiec (kryta słomą na kamiennym fundamencie), chlewnia dla bydła (kryta słomą, stara), drewniana chlewnia dla bydła (kryta słomą), szopa na zboże (kryta słomą, stara) z dobudowaną wozownią, stodoła na siano i słomę, drewniana stodoła (kryta słomą), drewniany chlew (kryty słomą). Andrzejewo – drewniany dom mieszkalny z dodatkową zabudową, drewniana wozownia, kamienna stajnia, drewniana chlewnia dla bydła, stodoła na siano, drewniany spichlerz zbożowy z młockarką, szopa z kotłami do gotowania paszy. Jurowce – budynki mieszkalne i gospodarcze, ruchomości oraz zwierzęta hodowlane. Chrebtowce – trzy domy dla służby, chlewnia dla bydła, stajnia, stodoła, sad owocowy, stawy rybne. Mieleszki – karczmy w Bielewiczach i Zarzeczanach, dom gospodarski piętrowy, kuchnia letnia, stary dom, lodownia i dom dla służby, dwie stajnie, obora dla bydła, spichlerz zbożowy o kamiennej podmurówce, kamienny chlew dla bydła, kuźnia, gorzelnia, maneż drewniany, kamienna ziemianka (piwnica), wozownia, browar, słodownia, dom dla robotników sezonowych oraz dom w uroczysku Zagórze. Całość zabudowy drewniana. APB, SNSOG, sygnatury: 129, k. 32; 132, k. 42–44; 133, k. 212–213; 303, k. 263–265; 349, k. 197–202.

⁴¹ W 1832 r. Seweryn Michałowski opracował plan przestrzenny przyszłego osiedla, na którym zaznaczył rynek i sześć ulic. Wybudował domy dla przyszłych kolonistów na ulicy Fabrycznej. Tego samego roku sprowadził dziesięć rodzin niemieckich fabrykantów, następnym razem przybyło w 1841 r. Każdemu fabrykantowi właściciel oddał działkę w wieczystą dzierżawę i zobowiązał się wybudować budynek mieszkalny na dogodnych warunkach spłaty. Michałowski przestrzegał planu przestrzennego i budował domy dla fabrykantów przy ulicach Białostockiej, Fabrycznej i przy Rynku, na wschód od rzeki Supraśl, aby ułatwić im zakładanie fabryk, nieopodal rzeki. L. Nos, *Monografia gminy Michałowo*, Białystok 1996, s. 163–165.

Kredytu i 8890 rubli u dymisjonowanego radcy stanu Józefa Kurapienickiego (72% wyceny Pokaniewa)⁴².

Pierwsi właściciele i ich spadkobiercy zachowali w posiadaniu niewielki areał majątków grudniowych – 1223,1 ha (12%), w tym: Zofia Kisielewska (Mieleszki, 514 ha), Ebba Adela Engelhardt – spadkobierczyni Aleksandra Minkwiza (Niezbudka-Michałowo, 631,6 ha), Michał Koźmin (Andrzejewo, 77,5 ha).

Największy odsetek gruntów wyprzedany został przez pierwszych właścicieli wyższej kadry oficerskiej i ich rodzinom – 3694 ha⁴³. Drugą pozycję zajmowali rosyjscy urzędnicy (2974,5 ha)⁴⁴. Kolejną grupę nabywców tworzyli indywidualni włościanie i spółki chłopskie (1135,4 ha)⁴⁵. Najmniejszy areał nabyli obywatele ziemscy (973 ha)⁴⁶ oraz mieszcianie (143,3 ha)⁴⁷.

Rosyjscy właściciele nie byli zainteresowani osiedleniem się w zakupionych dobrach ani ich prowadzeniem. W większości należeli do warstwy urzędniczo-wojskowej i mieszkali na stałe poza byłym obwodem białostockim. Michał Koźmin pracował w kancelarii gubernialnej w Grodnie. Do grona tamtejszych gubernialnych urzędników należy również zaliczyć asesora kolegijskiego Stefana Sołomkę. Z kolei Andrej Demianowicz mieszkał przy ulicy Ordynackiej w Warszawie, gdzie był administratorem jednej z parafii prawosławnych. W nabytych dobrach mieszkali Zofia Kisielewska (Mieleszki) i Mikołaj Trochimowski (Jurowce). Świadczy o tym to, że osobiście uczestniczyli we wszystkich transakcjach notarialnych, które były zawierane w kancelariach białostockich notariuszy. Ponadto Mikołaj Trochimowski w 1894 r. spisał swoją ostatnią wolę w majątku Jurowce⁴⁸.

⁴² APB, SNSOG, sygnatury: 129, k. 37–38; 202, k. 71–72; 289, k. 98–101.

⁴³ Wojskowi wykupili od pierwszych właścicieli następujące nieruchomości: Chrebtowce – dymisjonowany generał major Aleksander Wasilkowski – 218,5 ha, Michałowo – esauł Andrej Stankiewicz – 257 ha, Pokaniewo – żona dymisjonowanego sztabsrotmistrza Altea Fenszau – 1275 ha, Strabla – kamerjunkier dworu Michał z Kozielska Ogiński – 1943,5 ha.

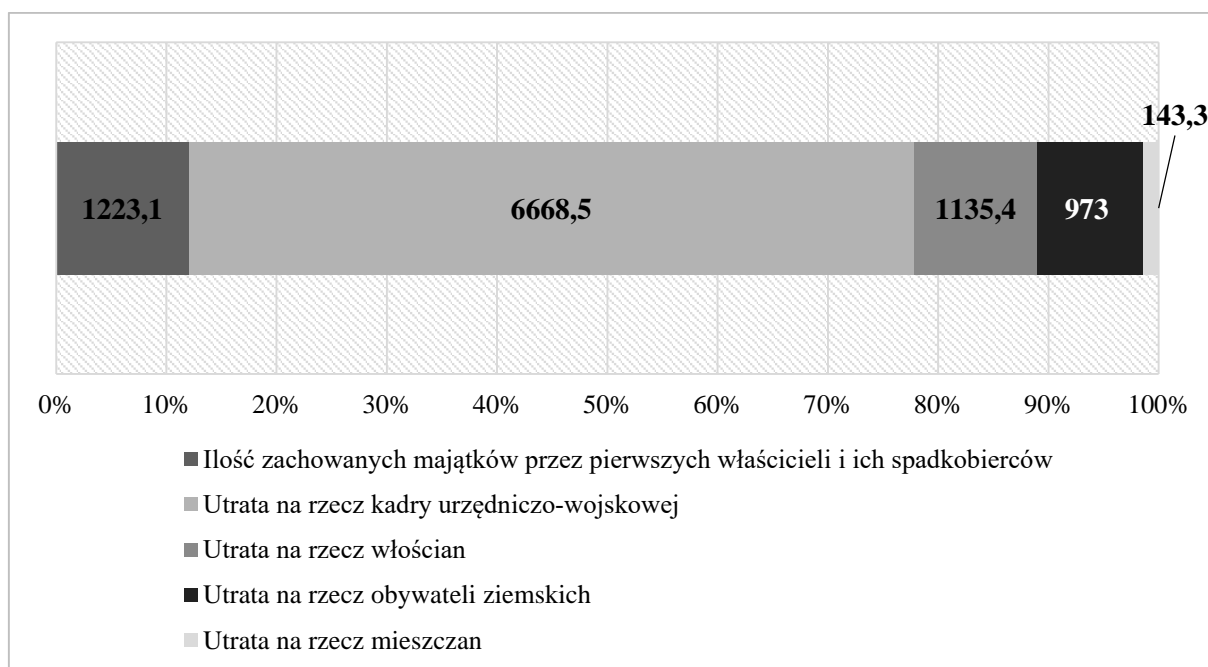
⁴⁴ Urzędnicy wykupili od pierwszych właścicieli następujące grunty: Jurowce – rzeczywisty radca stanu Sergiej Sazonow – 709,5 ha; Mieleszki – wdowa po radcy stanu Zofia Pawłowska – 1608 ha; Minczewo – asesor kolegijski Michał Kompaniejcew – 210 ha; Niewodnica – żona inżyniera Barbara Puchalska – 447 ha.

⁴⁵ Andrzejewo – dwóch włościan z Podlipek i Tołoczków – 131 ha; Mieleszki – Mieleszkowskie Towarzystwo oraz dwunastu prywatnych nabywców stanu włościańskiego – 504 ha; Michałowo – Drugie Mieleszkowskie Towarzystwo oraz indywidualni – 490,4 ha; Jurowce – dwóch włościan z Jurowiec – 10 ha.

⁴⁶ Właściciele ziemscy zakupili cztery nieruchomości – Jan Rott nabył Sutno, Dołubowo i Osnówek – 941 ha, a właścicielka ziemska z guberni mińskiej Wanda Bułhak kupiła Trzyrzecze – 32 ha.

⁴⁷ Majątek Domanowo wykupiła grupa mieszcian: Bolesław Ruszkiewicz z Ciechanowca – 17,5 ha; mieszcianie z Domanowa – 15,3 ha oraz mieszcianin grodzieński Iwan Babulewicz – 110,5 ha.

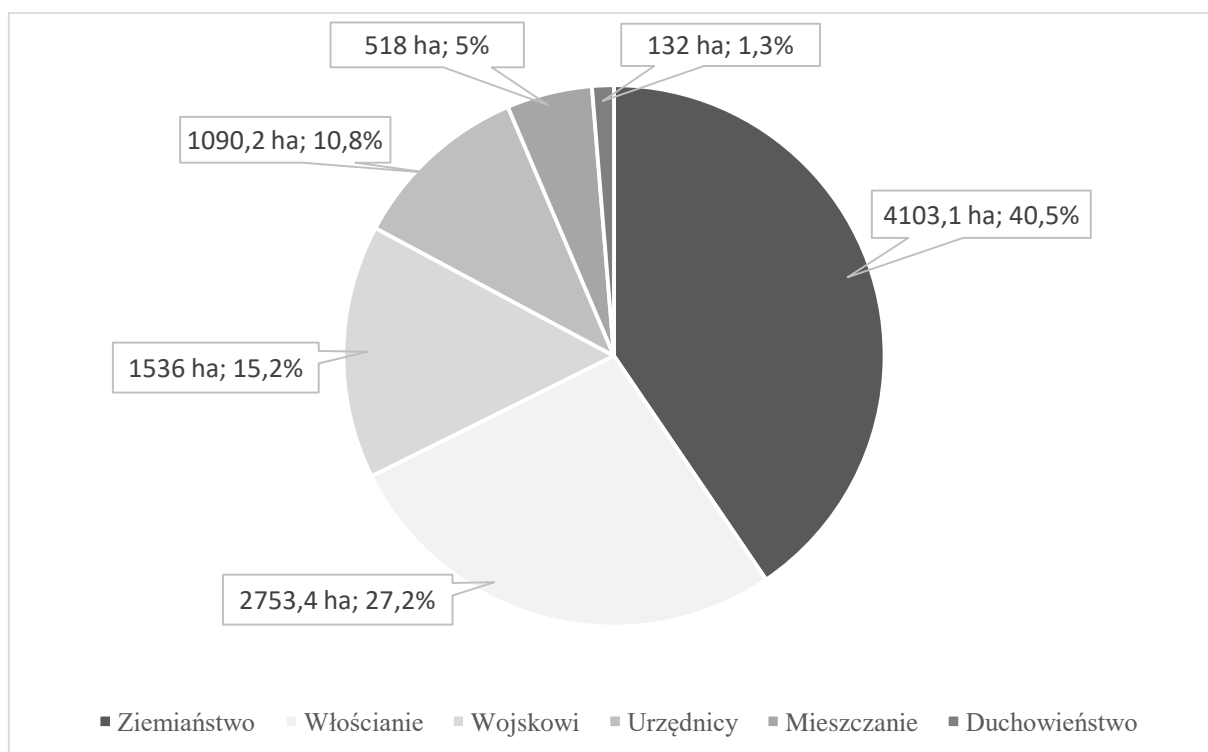
⁴⁸ ABB, SNSOG, sygnatura: 316, k. 196–198.

Wykres 6.2.2. Ubytek w stanie posiadania pierwszych rosyjskich właścicieli majątków grudniowych kosztem rosyjskiej kadry urzędniczo-wojskowej, włościan, obywateli ziemskich i mieszczan. Opracowanie własne.

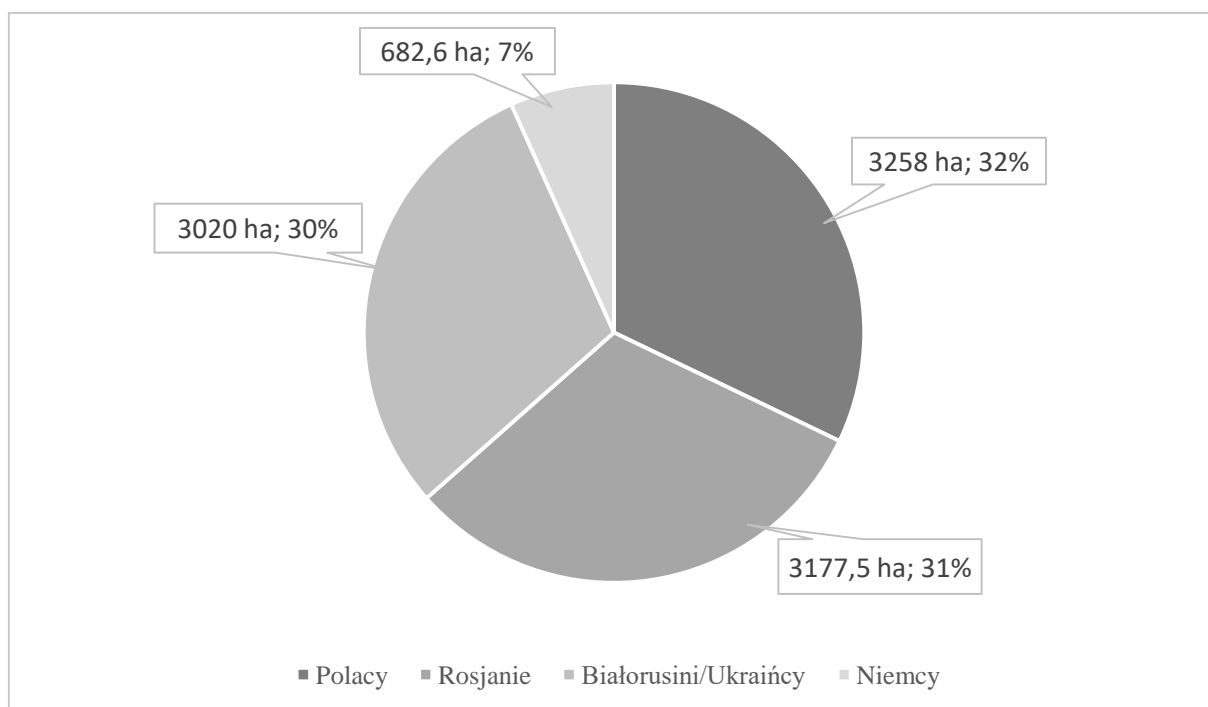
6.2.2. Struktura społeczna i narodowościowa właścicieli majątków grudniowych

Strukturę społeczną właścicieli majątków grudniowych w ostatnich latach funkcjonowania administracji rosyjskiej w byłym obwodzie białostockim obrazuje wykres 6.2.3. Dominowali właściciele ziemscy, którzy wykupili około 4103 ha (40,5%). Drugie miejsce zajmowali włościanie (indywidualni nabywcy i spółki; (2753,4 ha; 27,2%). Dużo mniejsze grunty zachowały w posiadaniu pozostałe grupy społeczne: wojskowi (1536 ha; 15,2%), urzędnicy (1090,2 ha; 10,8%), mieszczanie (518 ha; 5%) oraz duchowieństwo (132 ha; 1,3%).

Wykres 6.2.3. Struktura społeczno-zawodowa właścicieli majątków grudniowych w byłym obwodzie białostockim około 1915 r. Opracowanie własne.

Majątki grudniowe kupowały niemal wszystkie narodowości zamieszkujące dawny obwód białostocki. Oprócz Rosjan, grupy docelowej, w obrocie handlowym uczestniczyli również Polacy, Białorusini/Ukraińcy i Niemcy. Trzy pierwsze grupy narodowe utrzymały porównywalny areal gruntów. Nieznaczną przewagę mieli Polacy (3258 ha; 32%), niewiele mniej użytków rolnych zachowali Rosjanie (3177,5 ha; 31%) i Białorusini/Ukraińcy (3020 ha; 30%). W tyle pozostawali niemieccy właściciele (682,6 ha; 7%). Struktura narodowościowa pokrywała się z pochodzeniem społecznych nabywców. Wśród rosyjskich właścicieli przeważała kadra urzędniczo-wojskowa (2531,5 ha) oraz obywatele ziemscy (514 ha). Polscy właściciele majątków grudniowych także w większości należeli do elity społecznej, w której dominowali obywatele ziemscy (2916,5 ha). Dużo mniejszy areal zachowali włościanie (192,5 ha), urzędnicy (94,7 ha) i mieszcianie (54,3 ha). Najbardziej jednolitą społecznie grupę narodowościową tworzyli Białorusini/Ukraińcy, w której skład wchodziło włościanie (2556 ha) i mieszcianie (464 ha). Z kolei wśród Niemców przeważali właściciele ziemscy (672,6 ha).

Wykres 6.2.4. Struktura narodowościowa właścicieli majątków grudniowych w byłym obwodzie białostockim w 1915 r. Opracowanie własne.

Ziemiaństwo należało do grupy społecznej, która do 1915 r. zachowała największy areal majątków grudniowych o powierzchni 4103,1 ha, co stanowiło 40,5% wszystkich nieruchomości. Spośród sześciu obywateli ziemskich dwóch należało do grupy pierwszych właścicieli i ich spadkobierców (Niezbudka-Michałowo i Mieleszki). Ebba Adela Engelhardt była adoptowaną córką nabywcy Niezbudki, Aleksandra von Minkwitza. W 1895 r. odziedziczyła posiadłość w wyniku realizacji testamentu spisane jeszcze w 1876 r. Sprawami związanymi z administracją posiadłości zajmował się mąż dziedziczki, baron Rudolf Engelhardt, zamieszkały w majątku Bułkowo w powiecie kobryńskim. Nowi właściciele skupili się na sprzedaży pojedynczych parcel głównie miejscowym indywidualnym włościanom (381,4 ha) i spółkom chłopskim (109 ha). W 1905 r. nabywcą dużej działki o powierzchni 257 ha został esauł Andrej Stankiewicz. Spadkobiercy Minkwitza zbyli ogółem 747,4 ha, co stanowiło 54% wszystkich gruntów należących do Niezbudki. Z kolei pierwsza właścicielka Mieleszek Zofia Kisielewska wyprzedła największy areal gruntów wdowie po radcy stanu Zofii Pawłowskiej zamieszkałej w Wilnie (1608 ha). Innymi nabywcami byli duchowny prawosławny Julian Skalski (132 ha) i ziemianin Paweł Ladendorf (41 ha). Wszystkie transakcje były zawarte w 1870 r., niespełna trzy lata od zakupu nieruchomości od Lucjana Houwalda, co może świadczyć o tym, że właścicielka, kupując posiadłość grudniową,

planowała uzyskać w krótkim czasie jak największy zysk z częściowej sprzedaży nieruchomości. Kisielewska wyprzedala łącznie 1957 ha (79%)⁴⁹.

Nabywcą największego majątku w grupie „wtórnych” właścicieli należących do kategorii obywateli ziemskich był Andrzej Wiktor Starzeński, który zakupił Strablę od kamerjunkra dworu Michała z Kozielska Ogińskiego. Majątek należał do dawnych posiadłości rodowych Starzeńskich, został skonfiskowany przez władze carskie marszałkowi szlachty Wiktorowi Wacławowi Starzeńskiemu za udział w powstaniu styczniowym. Nabywcą był jego syn, Andrzej Wiktor Starzeński. Od 1897 r. nowy właściciel osiadł na stałe w Strabli. Pod jego rządami doszło do renowacji parku i ogrodów użytkowych oraz do wzniesienia nowych zabudowań gospodarczych folwarku⁵⁰. Kolejnym nabywcą niespokrewnionym z pierwszymi rosyjskimi właścicielami był Jan Rott. Polski ziemianin stał się właścicielem części majątków: Sutno, Dołubowo, Osnówek, które władze carskie skonfiskowały rodzinie Pieńkowskich. Był on zięciem byłego właściciela Dominika Pieńkowskiego i szwagrem jego spadkobierców: Artemiusza Leona, Kajetana Ludwika i Jana Michała. Rott zakupił nieruchomość od radcy stanu Adriana Małoziemowa. W ten sposób od 1876 r. wszystkie trzy posiadłości znalazły się ponownie w posiadaniu pierwszych właścicieli – rodziny Pieńkowskich i ich krewnych⁵¹.

Ponadto niewielkie działki nabyli Paweł Ladendorf (zakupił 41 ha od Kisielewskiej z Mieleszek) i Wanda Bułhak (kupiła majątek Trzyrzecze w publicznej licytacji w 1911 r.).

W aktach notarialnych odnotowano cenę sprzedaży pięciu nieruchomości: Strabli, Mieleszek, Sutna, Dołubowa i Osnówka. Na wycenę majątków grudniowych sprzedanych ziemianom wpływało ich zadłużenie wobec instytucji bankowych, lokalizacja oraz koneksje rodzinne z byłymi właścicielami. Andrzej Starzeński zakupił od Ogińskiego Strablę za 89 544 ruble (47 rubli/ha) – ta cena sprzedaży pokrywała się z wartością rynkową 1 ha, która w 1897 r. wynosiła 46 rubli. Należy jednak dodać, że Strabla była zadłużona w grodzieńskim oddziale Banku Ziemskiego na kwotę 24 224 rubli, co stanowiło 27% całkowitej wyceny nieruchomości. Z kolei parcela należąca do Mieleszek, którą za 1500 rubli (36,5 rubla/ha) zakupił Paweł Ladendorf, została wyceniona o 97% drożej od wartości rynkowej gruntów w 1870 r. (19 rubli/ha). Na wysoką wycenę wpływała lokalizacja działki, która sąsiadowała z należącym do Ladendorfa majątkiem Piłatowszczyzna. Poniżej wartości rynkowej (–63%) zakupiony został

⁴⁹ APB, SNSOG, sygnatury: 128, k. 45–49; 132, k. 42–44; 133, k. 6–7; 175, k. 1–26.

⁵⁰ APB, Biuro Badań nad Dokumentacją Zabytków w Białymstoku (dalej: BBDZ), nr zesp. 714, sygnatura: 1/14/2002, k. 1–6.

⁵¹ Klucz Sutno, Dołubowo i Osnówek został skonfiskowany rodzinie Pieńkowskich tylko częściowo (około 43%). Pozostały obszar należał do Jana, Leona i Ludwika Pieńkowskich. Władze carskie sekwestrowały tylko tę część, która należała do Kajetana Ludwika Pieńkowskiego – uczestnika powstania, komisarza powstańczego na powiat bielski. *Ibidem*, s. 5.

klucz dóbr Dołubowo–Sutno–Osnówka (7 rubli/ha). Zaistniała sytuacja prawdopodobnie została spowodowana spowinowaceniem Jana Rotta z rodziną Pieńkowskich⁵².

Spośród sześciu nabywców majątków grudniowych zaliczonych do kategorii obywateli ziemskich przeważały osoby polskiego pochodzenia (Andrzej Wiktor Starzeński, Jan Rott i Wanda Bułhak), które przejęły największy areal gruntów (2916,5 ha; 71%). Na drugim miejscu plasowali się niemieccy luteranie (Ebba Adela Engelhardt, Paweł Ladendorf) – 672,6 ha (16%). Jeden majątek, znacznie uszczuplony wskutek licznych transakcji kupna-sprzedaży, utrzymała Rosjanka Zofia Kisielewska (514 ha, 13%).

Imię i nazwisko właściciela	Zamieszkanie	Majątek	Powierzchnia (w ha)	Cena (w rublach) i rok zakupu	Zadłużenie
Powiat bielski					
Andrzej Wiktor Marian Starzeński	Komorowszczyzna (powiat święciański)	Strabla	1 943,5	89 544 (1897 r.)	24 224
Jan Rott	–	Sutno, Dołubowo, Osnówek	941	6 655 (1876 r.)	–
Powiat białostocki					
Ebba Adela Engelhardt	Bułkowo (powiat kobryński)	Niezbudka-Michałowo	631,6	(1895 r.)	–
Zofia Kisielewska	Mieleszki	Mieleszki	514	–	–
Paweł Ladendorf	Piłatowszczyzna	Mieleszki	41	1 500 (1870 r.)	–
Powiat sokólski					
Wanda Bułhak	Ostrówek (powiat nowogródzki)	Trzyrzecze	32	(1911 r.)	–
Razem			4 103,1		

Tabela 6.2.2. Majątki grudniowe położone w byłym obwodzie białostockim, zakupione przez obywateli ziemskich. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Włościanie tworzyli drugą największą grupę nabywców majątków podlegających prawu grudniowemu. Indywidualni włościanie i członkowie spółek zakupili łącznie 2753,4 ha, co stanowiło 27,2% całego arealu posiadłości grudniowych. W omawianej grupie dominowali prywatni nabywcy (2215,4 ha). Włościanie prywatni przejęli w posiadanie w całości tylko jeden majątek: Pokaniewo (1275 ha). Pozostałe nieruchomości wykupili natomiast częściowo (Domanowo – 0,5 ha, Mieleszki – 329 ha, Niezbudka-Michałowo – 384,1 ha, Jurowce – 10 ha, Chrebtowce – 128 ha, Andrzejewo – 91,5 ha). Byli nabywcami dużych parcel o średniej powierzchni 57 ha/1 os. Największy obszar gruntów zakupił Akakij Ryszczuk (1275 ha). Średnia odległość nabytych działek nie przekraczała 6 km od miejsca zamieszkania

⁵² APB, SNSOG, sygnatura: 128, k. 47–49.

włościańskich nabywców. Wyjątkami byli czterej chłopci pochodzący z Plant (powiat prużański) oddalonych od Niezbudki-Michałowa o ponad 100 km. Należy przypuszczać, że większość włościan wykorzystwała okazję wykupu pobliskich dóbr w celu utworzenia samodzielnych gospodarstw i przeprowadzenia się z przeludnionych wsi. Średnia wartość 1 ha wynosiła 59 rubli, obciążonego zadłużeniem wobec Banku Włościańskiego w wysokości 42 rubli (88%).

Wśród indywidualnych nabywców przeważali prawosławni Białorusini/Ukraińcy – 34 osoby wykupiły 2641,4 ha (95,8%). Dominacja prawosławnych chłopów wynikała ze struktury etnicznej obszaru, na którym usytuowane były największe majątki grudniowe (Niezbudka-Michałowo, Mieleszki, Pokaniewo). Włościan polskiego pochodzenia było zaledwie czterech (większość nabywców Chrebtowców i Andrzejewa), wykupili oni łącznie 105,5 ha (3,8%). Do grupy włościańskich nabywców zaliczono jedną rodzinę pochodzenia niemieckiego, mianowicie mieszkańców kolonii Jurowce: Klarę, Juliana i Edwarda Krauze. Niemieccy chłopci przejęli od Zofii Zaryn, spadkobierczyni Mikołaja Trochimowskiego, działkę o powierzchni 10 ha (0,4%).

Imię i nazwisko właściciela	Zamieszkanie	Majątek	Powierzchnia (w ha)	Cena (w rublach) i rok zakupu	Zadłużenie (w rublach)
Powiat bielski					
Akakij Ryszczuk	Pokaniewo	Pokaniewo	1275	77 000 (1910 r.)	70 083
Józef Tworowski	Karp	Domanowo	0,5	200 (1911 r.)	–
Powiat białostocki					
Mikołaj Dmitruk	Pieńki	Mieleszki	24	1 213 (1907 r.)	1 000
Jakub Trzmiel	Mieleszki		42	1 666 (1907 r.)	1 500
Adam Gostik	Bielewicze		38	1 570 (1907 r.)	1 400
Wasył Gostik	Bielewicze		44	1 505 (1907 r.)	1 350
Andrzej Konończuk	Kopce		30	998 (1907 r.)	850
Łukasz Konończuk	Pieńki		21	1 185 (1907 r.)	1000
Stefan Konończuk	Kopce		28	1 005 (1907 r.)	850
Jakub Koziół	Mieleszki		41,5	1 460 (1907 r.)	1300
Klemens Trochimczyk	Dzierniakowo		16,5	340 (1907 r.)	300
Stefan Trochimczyk	Dzierniakowo		16	507 (1907 r.)	450
Piotr Grześ	Sokole		14	150 (1907 r.)	100

Teodor Chranowski	Bielewicz		14	445 (1907 r.)	400
Michał Iwaniukowicz	Planty	Niezbudka-Michałowo	39	2 000 (1904 r.)	–
Stefan Iwaniukowicz	Planty		22	1 200 (1904 r.)	–
Stefan, Isaak, Michał, Antoni Ostrowieccy	Pieńki		226	12 420 (1904 r.)	–
Andrzej Kondrusik					–
Aleksander Ambrożej					–
Marcin Paremski					–
Jan Ostrowski					–
Antoni Wawreniuk					–
Filip Nazarczuk					–
Jan Łuksza					–
Dymitr Okejutik					–
Jan Dmitruk					–
Aleksander Nazarczuk					–
Marcin Samojlik	Józefowo		–		
Tomasz Szczerbik	Planty		64	5 015 (1905 r.)	2 194
Julian Wawreniuk			4,4	240 (1906 r.)	–
Mateusz Jarocki	Gródek	26	2 350 (1906 r.)	1 410	
Konstanty Trochimeczuk	Dziarniakowo			–	
Mikołaj Konończuk	Kopce			–	
Klara, Julian i Edward Krauze	Jurowce	Jurowce	10	600 (1910 r.)	–
Powiat sokólski					
Adam Kondrusiewicz	Żernówka	Chrebtowce	114	15 500 (1896 r.)	2 988
Józef Paszkowski	Wojnówka		12	600 (1897 r.)	298
Franciszek Borowik	Nowodziel		2	150 (1897 r.)	–
Jan Kunda	Tołoczki	Andrzejewo	91,5	1 300 (1913 r.)	6 500
Jerzy Wasilewski	Podlipki				
Razem			2 215,4	130 619	93 973

Tabela 6.2.3. Majątki grudniowe położone w byłym obwodzie białostockim, zakupione przez indywidualnych właściańskich nabywców. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Towarzystwa włościańskie wykupiły niewielki areał majątków grudniowych o całkowitej powierzchni 538 ha (5,3%). Włościanie zorganizowali cztery spółki, które uczestniczyły w częściowym wykupie trzech posiadłości (Niezbudka-Michałowo, Mieleszki oraz Chrebtowce). Najaktywniejsi byli mieszkańcy Mieleszek – nabywcy ziemi należącej do Niezbudki-Michałowa i Mieleszek. Należy dodać, że w zakupie majątku Chrebtowce uczestniczyły dwa towarzystwa: Łowczykowskie i Wołkuskie. Członkowie spółek zakupywali parcele o średniej powierzchni 7 ha, wycenione na 79 rubli i obciążone zadłużeniem w

wysokości 62 rubli (78%)⁵³. Włościanie zamieszkiwali w sąsiedztwie (Mieleszki, Bielewicze) lub w niewielkiej odległości (Łowczyki, Kruglany, Wołkusz), nieprzekraczającej 5 km od zakupionych działek. Większość członków spółek zamierzała powiększyć areał posiadanych już gospodarstw rolnych.

Wszystkie pięć towarzystw było jednolitych pod względem wyznaniowo-narodowościowym. Wśród członków spółek przeważali włościanie białoruskiego pochodzenia (Towarzystwa Mieleszkowskie i Leszczańskie), którzy wykupili ogółem 451 ha. Polacy zdominowali Towarzystwa Łowczykowskie i Wołkuskie (87 ha). Polscy włościanie zakładali spółki jeszcze w 1897 r., przed wprowadzeniem tzw. ukazu tolerancyjnego z 1 maja 1905 r. Władze prowincjonalne w Wilnie i gubernialne w Grodnie zezwalały włościanom-katolikom na zakup nieruchomości grudniowych⁵⁴. Może to świadczyć o tym, że majątki grudniowe nie podlegały takim ograniczeniom obrotu, jak miało to miejsce w przypadku majątków instrukcyjnych. Wydane trzy lata po ukazie grudniowym rozporządzenie Komitetu Ministrów z 3 czerwca 1868 r. formalnie zezwalało katolickim chłopom na nieograniczony zakup ziemi w guberniach zachodnich. Po wprowadzeniu w życie zarządzenia Komitetu Ministrów z 1 listopada 1886 r., dającego prawo zarządom guberni do podejmowania autonomicznej decyzji w sprawie wydawania zezwoleń na zakup gruntów, władze bardziej restrykcyjnie traktowały w tej materii majątki instrukcyjne niż nieruchomości podlegające przymusowej sprzedaży⁵⁵.

Nazwa Towarzystwa	Liczba członków	Majątek	Powierzchnia (w ha)	Cena (w rublach) i rok zakupu	Zadłużenie
Powiat białostocki					
Mieleszkowskie	12	Niezbudka-Michałowo	109	8 591 (1906 r.)	7 430
Mieleszkowskie ^a	–	Mieleszki	175	2 400 (1870 r.)	–
Powiat sokólski					
Łowczykowskie	8	Chrebtowce	62	5 200 (1897 r.)	3 650
Wołkuskie	8	Chrebtowce	25	1 740 (1897 r.)	1 100
Leszczańskie ^b	–	Leszczany	167	–	–
Razem	28		538	12 731	12 180

^a Włościanie z Mieleszek nabyli grunty jako wspólnota wiejska (*сельское общество*). Wspólnoty włościańskie po wprowadzeniu reformy uwłaszczeniowej uzyskały możliwość zakupu dodatkowych gruntów, które następnie użytkowali wszyscy członkowie. K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Rzeszów 1976, s. 136–137.

⁵³ Podczas wyliczeń średniej powierzchni i wyceny gruntów przypadających na uczestników spółek nie uwzględniono Towarzystwa Mieleszkowskiego, które zakupiło 175 ha z majątku, ze względu na brak informacji źródłowych o liczbie członków.

⁵⁴ W aktach notarialnych kupna-sprzedaży majątków grudniowych dla wtórnych nabywców nie zamieszczano przepisów prawnych zabraniających osobom polskiego pochodzenia zakupu gruntów w zachodnich guberniach.

⁵⁵ Zob. rozdział 4.

^b Połowa majątku Leszczany podlegała *Instrukcji* i również została sprzedana w ramach tej samej transakcji Towarzystwu Leszczańskiemu (zob. rozdział 4).

Tabela 6.2.4. Majątki grudniowe położone w byłym obwodzie białostockim, zakupione przez spółki włościańskie. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Rosyjscy wojskowi zachowali w posiadaniu dwa majątki grudniowe, Mielezki i Niezbudka-Michałowo, o całkowitym areale 1536 ha (15,2%). W 1889 r. żona rotmistrza Wiera Slezkin zakupiła od wdowy po radcy stanu Zofii Pawłowskiej 1608 ha należących do majątku Mielezki. Pawłowska była drugą z kolei właścicielką Mielezek. W marcu tego samego roku nabyła większą część nieruchomości od Zofii Kisielewskiej (1608 ha) za 20 999 rubli, z zadłużeniem w wileńskim oddziale Banku Ziemskiego na kwotę 50 400 rubli. Następnie po trzech miesiącach sprzedała nieruchomość Wierze Slezkin za 85 tys. rubli. Pawłowska po spekulacyjnej sprzedaży zarobiła około 13 600 rubli. Nowa właścicielka mieszkała w Wilnie, nie była zainteresowana prowadzeniem zadłużonego gospodarstwa, tylko jego spieniężeniem. W 1907 r. już jako żona pułkownika inżyniera Wiera Lichaczewa z domu von Raaben (z pierwszego małżeństwa Slezkin) sprzedała grodzieńskiemu oddziałowi Banku Włościańskiego ponad 300 ha za 14 500 rubli (z zadłużeniem wobec Banku Ziemskiego w wysokości 6779 rubli). Jeszcze w tym samym roku Bank wyprzedał nabyte działki miejscowym włościanom⁵⁶.

W 1905 r. właścicielem działki o powierzchni 257 ha z majątku Niezbudka-Michałowo został esauł Andrej Stankiewicz⁵⁷. Jego spadkobiercy figurowali w księdze hipotecznej jako właściciele nieruchomości jeszcze w 1936 r.⁵⁸

Imię i nazwisko, ranga	Zamieszkanie	Majątek	Powierzchnia (w ha)	Cena (w rublach) i rok zakupu	Zadłużenie
Wiera Slezkin (żona rotmistrza)	Wilno	Mielezki	1279	85 000 (1889 r.)	50 400
Andrej Stankiewicz (esauł)	b.d.	Niezbudka-Michałowo	257	(1905 r.)	–
Razem			1536		

Tabela 6.2.5. Majątki grudniowe położone w byłym obwodzie białostockim, zakupione przez kadrę oficerską. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Kadra urzędnicza zakupiła cztery nieruchomości o całkowitym areale 1092,2 ha (10,8%). Michał Koźmin jako jedyny zaliczał się do grupy pierwszych nabywców, któremu

⁵⁶ APB, SNSOG, sygnatura: 160, k. 22.

⁵⁷ W aktach Starszego Notariusza nie zachowała się transakcja kupna-sprzedaży.

⁵⁸ W księdze hipotecznej nieruchomości Niezbudka-Michałowo z 1936 r. zamieszczono akt sprzedaży parceli (placu) o powierzchni około 4500 m² przez wdowę Aleksandrę Stankiewicz dla Aleksandra Wawreniuka. APB, Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział hipoteczny, nr zesp. 561, sygnatura: 298, k. 1–1v; L. Nos, *op. cit.*, s. 163–165.

udało się zachować niewielką część majątku Andrzejewo (75,5 ha; 36,5%). Pozostali urzędnicy i ich rodziny zakupili posiadłości od rosyjskich przedstawicieli różnych grup społecznych: pracowników administracji (Michaił Kompaniejcew od radcy stanu Pawła Strachowicza), mieszczan (Stefania Domańska od grodzieńskiej mieszczanki Aleksandry Babulewicz), spadkobierców pierwszych właścicieli (Sergiej Sazonow od właścicielki ziemskiej Zofii Zaryn). Urzędnikom udało się utrzymać nieruchomości przeważnie w nienaruszonym stanie. Jedynie Stefania Domańska sprzedała miejscowym włościanom i mieszczanom 16 ha, zachowując 94,7 ha⁵⁹.

Nieruchomości grudniowe zostały sprzedane urzędnikom po cenach przekraczających wartość rynkową gruntów: Minczewo – 43 ruble/ha (+138%), Jurowce – 95 rubli/ha (+48%), Domanowo – 86,5 rubla/ha (+35%). Na wysoką wycenę wpływały zarówno bogate uposażenie posiadłości, jak i ich zadłużenie wobec banków ziemskich (Jurowce, Domanowo) oraz prywatnych wierzycieli (Minczewo)⁶⁰.

Pracownicy administracji i ich rodziny nie przeprowadzili się do nabytych gospodarstw. Michaił Koźmin pracował w kancelarii gubernialnej i mieszkał na stałe w Grodnie. Stefania Domańska była żoną lekarza miejskiego Zdzisława Domańskiego i mieszkała wraz z mężem w Brańsku. Michaił Kompaniejcew i Sergiej Sazonow byli prawdopodobnie urzędnikami powiatowymi lub gubernialnymi i nie mieszkali w zakupionych posiadłościach. Świadczyć o tym może ich absencja w kancelariach podczas zawierania transakcji notarialnych i wykonywanie czynności prawnych za pośrednictwem zatrudnionych pełnomocników⁶¹.

Wśród kadry urzędniczej przeważali Rosjanie (trzy majątki o powierzchni 995,5 ha; 91%). Jedyną osobą zakwalifikowaną do narodowości polskiej była właścicielka Domanowa. Stefania Izabela Domańska była wyznania ewangelickiego, a jej mąż Zdzisław Domański oraz ich dzieci – katolikami. Uwzględniając pochodzenie najbliższej rodziny właścicielki i jej potencjalnych spadkobierców, przyjąłem, że nieruchomość należała do polskiej rodziny⁶².

⁵⁹ APB, SNSOG, sygnatury: 249, k. 293; 263, k. 378–386.

⁶⁰ Jurowce były zadłużone w Wileńskim Banku Ziemskim na kwotę 15 500 rubli. Michaił Kompaniejcew, właściciel Minczewa, był dłużnikiem Franciszka Milewskiego. APB, SNSOG, sygnatury: 129, k. 32; 203, k. 190–193.

⁶¹ APB, SNSOG, sygnatura: 164, k. 67.

⁶² APB, SNSOG, sygnatura: 249, k. 306–307.

Imię, nazwisko, ranga właściciela	Zamieszkanie	Majątek	Powierzchnia (w ha)	Cena (w rublach) i rok zakupu	Zadłużenie
Powiat bielski					
Michał Kompaniejcew (asesor kolegiálny)	b.d.	Minczewo	210	9 000 (1874 r.)	–
Stefania Izabela Domańska (żona miejskiego lekarza)	Brańsk	Domanowo	94,7	8 200 (1908 r.)	1700
Powiat białostocki					
Sergiej Sazonow (rzeczywisty radca stanu)	b.d.	Jurowce	710	67 500 (1910 r.)	39 246
Powiat sokólski					
Michał Koźmin (sekretarz gubernialny)	Grodno	Andrzejewo	75,5	–	–
Razem			1090,2		

Tabela 6.2.6. Majątki grudniowe położone w byłym obwodzie białostockim, zakupione przez urzędników. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

Sześcioro mieszczan zakupiło 518 ha ziemi stanowiącej około 5% całkowitej powierzchni majątków grudniowych w byłym obwodzie białostockim. Średnia wielkość uczątku przypadającego na jednego kupującego wynosiła 86 ha i była wypadkową zróżnicowanej wielkości nabytych gruntów (od 1 do 447 ha). Mieszczanie mieszkali w miastach prywatnych (Ciechanowiec i Sidra), majątkach ziemskich (Domanowo) i wsiach (Starowieś). Najmniejsze działki kupili mieszczanie z Domanowa, którzy zamierzali powiększyć posiadane gospodarstwa rolne. W przypadku pozostałych nabywców (Jefim Pogodin, Dominika Bagan, Bolesław Ruszkiewicz) trudno jednoznacznie wyjaśnić motywy, jakimi się kierowali, zakupując majątki grudniowe. Majątek Niewodnica Nargilewska wykupił mieszkaniec oddalony o około 50 km Starowosi (powiat bielski)⁶³. Dużą działkę (39,5 ha) nabyła także mieszkanka Sidry, Dominka Bagan⁶⁴.

Majątki sprzedane mieszczanom były usytuowane na obszarze zdominowanym przez ludność polską. W związku z powyższym cztery działki nabyli polscy mieszczanie (54,3 ha; 11%). Dwóch nabywców pochodzenia białoruskiego/ukraińskiego, którzy przejęli największy areal gruntów 464 ha (89%), mieszkało w odległych miejscowościach położonych w innych

⁶³ W ocenie Józefa Maroszk, autora opracowania projektu dworsko-ogrodowego w Niewodnicy Nargilewskiej, majątek w 1912 r. został rozsprzedany przez kolejną właścicielkę Barbarę Puchalską dwunastu rolnikom spod Bielska Podlaskiego, którzy mieli zamiar ulokować we dworze szkołę. E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Niewodnica Nargilewska*, <http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/niewodnica-nargilewska> (dostęp: 20.12.2022).

⁶⁴ APB, SNSOG, sygnatury: 180, k. 124–144; 349, k. 197–202.

powiatach – Bolesław Ruszkiewicz mieszkał w Ciechanowcu, nabył zaś –Andrzejewo, Jefim Pogodin na stałe przebywał w Starowsi, kupił natomiast Niewodnicę.

Imię i nazwisko właściciela	Zamieszkanie	Majątek	Powierzchnia (w ha)	Cena (w rublach) i rok zakupu	Zadłużenie
Dominika Bagan	Sidra	Andrzejewo	39,5	9 975 (1913 r.)	5 450
Bolesław Ruszkiewicz	Ciechanowiec	Domanowo	17,5	14 000 (1897 r.)	–
Tomasz Żero	Domanowo		1	200 (1911 r.)	–
Stanisław Poniatowski			3,3 i 5	600 (1911 r.)	–
Franciszek Falkowski			5	(1911 r.)	–
Jefim Pogodin	Starowieś	Niewodnica Nargilewska	447	46 000 (1912 r.)	–
Razem			518,3	70 775	5 450

Tabela 6.2.7. Majątki grudniowe położone w byłym obwodzie białostockim, zakupione przez mieszczan. Zestawienie sporządzone na podstawie: APB, SNSOG, nr zesp. 280.

W 1870 r. Zofia Kisielewska sprzedała duchownemu prawosławnemu, proboszczowi parafii w Gródku (powiat białostocki) Julianowi Skalskiemu⁶⁵ dwie parcele należące do majątku Mielezki. Pierwsza położona była w uroczysku Ruda – 36 ha, druga – w uroczysku Malina – 96 ha (razem 132 ha). Skalski zapłacił za nieruchomość 1100 rubli⁶⁶.

W 1912 r. rzeczywisty radca stanu Sergiusz Sazonow sprzedał radcy stanu Mikołajowi Slezkinowi, pełniącemu funkcję inspektora szkół ludowych dla powiatów białostockiego i sokólskiego, działkę o powierzchni 0,5 ha położoną w Jurowcach. Parcela miała zostać przeznaczona na budowę tamtejszej szkoły ludowej. Ministerstwo Szkół Ludowych zobowiązało się zasadzić tam drzewa owocowe. Wartość nieruchomości oszacowana została na 500 rubli⁶⁷.

6.2.3. Obrót handlowy majątkami grudniowymi

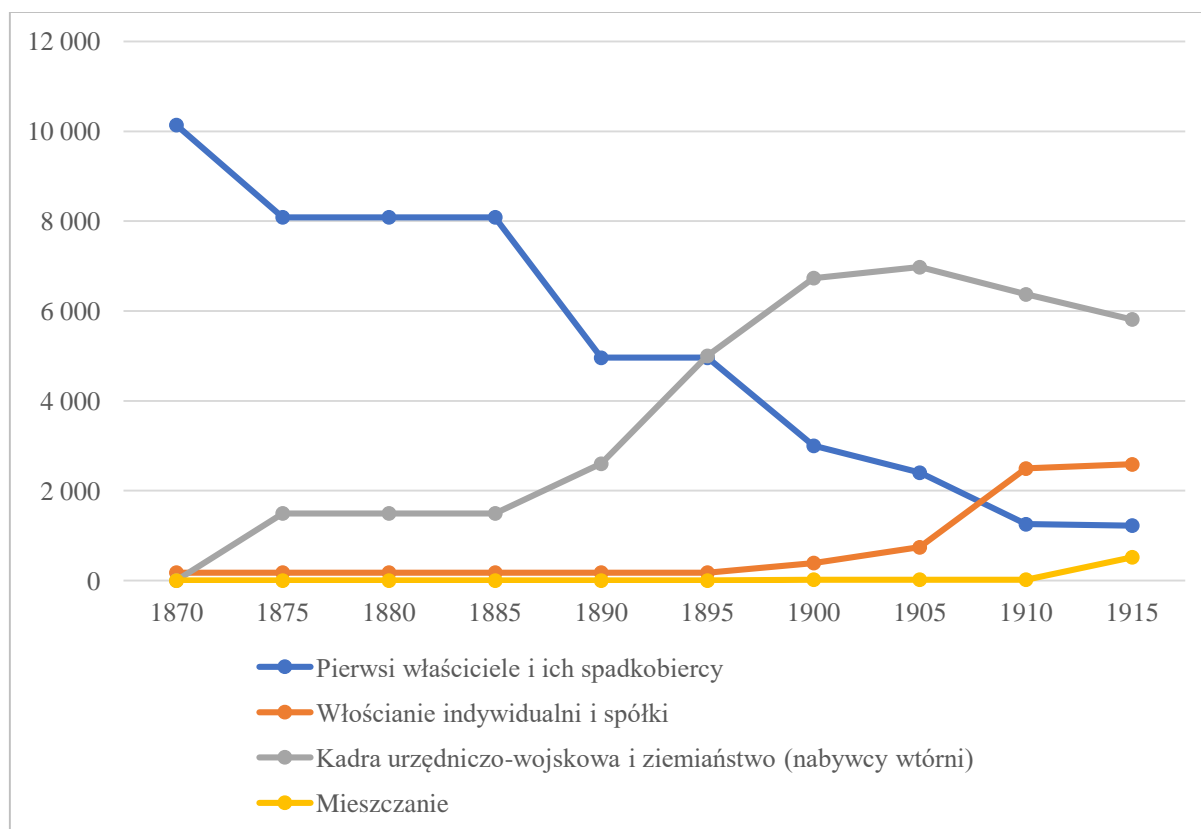
W niniejszym podrozdziale poddano analizie proces obrotu handlowego majątkami grudniowymi w okresie od sprzedaży posiadłości Rosjanom przez pierwszych właścicieli i organy państwowe do 1915 r. Przedmiotem badania będzie dynamika zmian struktury społecznej i narodowościowej właścicieli majątków grudniowych analizowana na podstawie

⁶⁵ Julian Skalski – w 1849 r. ukończył Seminarium Duchowne w Wilnie. Był pracownikiem Litewskiego Konsystorza Duchownego w Wilnie. W 1852 r. objął probostwo w Gródku (powiat białostocki), gdzie zmarł w 1881 r. Pochowany na cmentarzu parafialnym. G. Sosna, A. Troc-Sosna, *op. cit.*, s. 800.

⁶⁶ APB, SNSOG, sygnatura: 128, k. 46.

⁶⁷ APB, SNSOG, sygnatura: 179, k. 69–70.

dokumentacji notarialnej i kancelaryjnej. Odrębną uwagę poświęcono cenom gruntów grudniowych oraz uwarunkowaniom ich zmian podczas obrotu handlowego. Ceny sprzedaży majątków grudniowych (lub pojedynczych działek) porównano z wartością rynkową użytków rolnych obowiązującą w czasie przeprowadzania transakcji kupna-sprzedaży. Wyjaśniono przyczyny występowania różnic w cenach między dwiema kategoriami własności (grudniową i wolnorynkową).

Wykres 6.2.5. Dynamika obrotu handlowego majątkami grudniowymi w latach 1865–1915 według struktury społecznej. Opracowanie własne.

Pierwsze transakcje sprzedaży majątków grudniowych zakupionych przez Rosjan i Niemców w latach 1866–1867 zostały odnotowane w aktach notarialnych na początku lat 70. XIX w. Można wyróżnić dwa podokresy, w których pierwsi nabywcy i ich spadkobiercy najintensywniej wyprzedawali nieruchomości grudniowe, mianowicie lata 1870–1875 (2050 ha) i 1885–1890 (3127 ha). W pierwszym okresie spadkowym nabywcami gruntów byli przeważnie rosyjscy wojskowi (cztery majątki; 1534,5 ha), urzędnicy (jeden majątek; 210 ha), włościanie (jeden majątek; 175 ha) i duchowieństwo (jeden majątek; 132 ha). W drugim okresie struktura społeczna nabywców nie uległa zmianie. Nadal przeważały wyższe warstwy społeczne – urzędnicy (dwa majątki; 2055 ha) i obywatele ziemscy (jeden majątek; 941 ha). Po 1895 r. proces wyprzedaży nieruchomości uległ spowolnieniu. W ciągu ostatnich 20 lat

(1895–1915) spadkobiercy zbyli ogółem 3737 ha. Największy ubytek w rosyjskim stanie posiadania generowała sprzedaż Wiktorowi Starzeńskiemu rozległego majątku Strabla (1943,5 ha).

Do 1915 r. w rękach rosyjskich pierwszych właścicieli i ich spadkobierców zachowało się jedynie 1223 ha majątków grudniowych. Przez 45 lat (1870–1915) stan posiadania pierwszych nabywców zmniejszył się o 8915 ha (88%), kosztem sprzedaży gruntów: urzędnikom (2975 ha), obywatelom ziemskim (2884,5 ha), kadrze oficerskiej (1791,5 ha), włościanom (1001 ha), mieszczanom (110,5 ha) i duchowieństwu (132 ha).

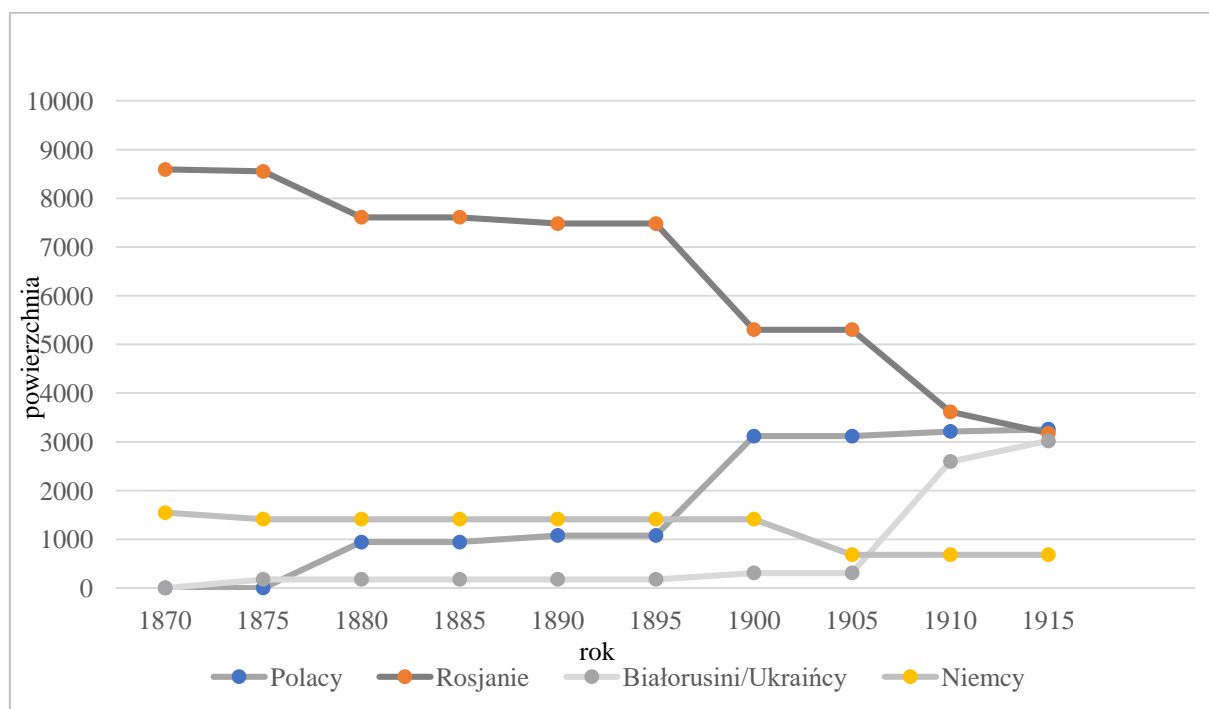
Włościanie (prywatni nabywcy i członkowie spółek) zostali właścicielami 2586 ha użytków rolnych. Najaktywniej uczestniczyli w transakcjach kupna-sprzedaży w latach 1900–1915, co było związane z utworzeniem banków włościańskich oraz możliwością ubiegania się o długoterminowe kredyty na zakup ziemi. W omawianym okresie największy areał gruntów wykupili od kadry urzędniczo-wojskowej i ziemiaństwa, tzw. nabywców wtórnych (1450,6 ha). Dalej sytuowali się pierwsi właściciele i ich spadkobiercy (960,4 ha). Jediną transakcją zawartą przez włościańskich nabywców przed 1900 r. był zakup przez mieleszkowską wspólnotę wiejską 175 ha użytków rolnych od Zofii Kisielewskiej.

Do 1915 r. kadra urzędniczo-wojskowa i ziemiaństwo (tzw. nabywcy wtórni) utrzymali w posiadaniu największy obszar majątków grudniowych, tj. 5811 ha (57%). Ich przedstawiciele wykupywali całe posiadłości przeważnie od pierwszych właścicieli i ich spadkobierców (3694 ha) oraz od kolejnych nabywców należących do tej samej grupy społecznej (2117 ha). W latach 1875–1910 systematycznie powiększali swój stan posiadania. W 1910 r. nastąpiła kumulacja powierzchni gruntów należących do wtórnych nabywców, która osiągnęła 6372,5 ha (63%). Potem nastąpił trend spadkowy. Od 1910 do 1915 r. wyprzedali około 371 ha, co stanowiło 9% gruntów w porównaniu z okresem szczytowym.

Mieszczanie zachowali najmniejszy areał gruntów instrukcyjnych – 518 ha (5%). Pierwsza transakcja z udziałem tej grupy została zawarta w 1897 r. Bolesław Ruszkiewicz z Ciechanowca zakupił wówczas 17,5 ha z majątku Domanowo. Największą powierzchnię gruntów nabyli w latach 1910–1915 (500,5 ha).

W obrocie handlowym majątkami grudniowymi uczestniczyły cztery grupy narodowościowe: Rosjanie (urzędnicy, wojskowi, obywatele ziemscy i duchowieństwo), Polacy (obywatele ziemscy, włościanie, urzędnicy i mieszczanie), Ukraińcy/Białorusini (włościanie i mieszczanie) oraz osoby niemieckiego pochodzenia (obywatele ziemscy i włościanie). Wyznacznikami narodowości oprócz pochodzenia społecznego nabywców była

ich konfesja: Rosjanie – prawosławni, Ukraińcy/Białorusini – prawosławni, Polacy – katolicy, Niemcy – ewangelicy.

Wykres 6.2.6. Dynamika zmian struktury narodowościowo-wyznaniowej wśród właścicieli majątków grudniowych w latach 1865–1915. Opracowanie własne.

Pomimo że ukaz z 10 grudnia 1865 r. ograniczał obrót własnością do tzw. osób rosyjskiego pochodzenia, to w transakcjach niemal przez cały okres funkcjonowania tego typu własności uczestniczyli włościanie-katolicy oraz polskie ziemiaństwo. Przepisy grudniowe nie zabraniały włościanom polskiego pochodzenia nabywania posiadłości grudniowych. Również generałowie-gubernatorzy wileńscy i gubernatorzy grodzieńscy nie widzieli przeciwwskazań w wydawaniu tej grupie społecznej świadectw zezwalających na zakup gruntów. Jednak w przypadku obywateli ziemskich mamy do czynienia niewątpliwie z naruszeniem artykułów ukazu zabraniających osobom polskiego pochodzenia (do których w rozumieniu ustawodawcy zaliczało się polskie ziemiaństwo) zakupu majątków grudniowych. Należy przypuszczać, że Polacy, którym udało się nabyć dobra ziemskie, mieli wpływ we władzach gubernialnych, które umożliwiły im opłacenie właściwych urzędników i uzyskanie odpowiednich zezwoleń.

Polacy przez cały okres funkcjonowania majątków grudniowych zachowali w posiadaniu największy areał gruntów wynoszący 3258,5 ha (32%). Kupowali nieruchomości grudniowe od 1889 r. (941 ha), choć realny trend wzrostowy nastąpił od 1900 r., kiedy w ciągu 10 lat zwiększyli stan posiadania o 2139 ha (99%). Gwałtowny wzrost był spowodowany zakupem przez Wiktora Starzeńskiego majątku Strabla (1943 ha). Inne grupy społeczne

polskiego pochodzenia (mieszczanie, włościanie i urzędnicy) nabyły wówczas łącznie 341,5 ha i w niewielkim stopniu przyczyniły się do wzrostu polskiego stanu posiadania. Polska własność majątków grudniowych opierała się głównie na dużych posiadłościach (Strabla, Sutno, Dołubowo, Osnówek) zakupionych przez obywateli ziemskich.

Rosjanie (pierwsi właściciele i kolejni nabywcy) przez cały okres funkcjonowania majątków grudniowych zachowali około 3177 ha (31%). Największy przyrost własności rosyjskiej odnotowano w czasie, kiedy nabywali oni nieruchomości od polskich właścicieli i administracji państwowej (1866–1867). Skumulowali wówczas największy obszar gruntów (8592,5 ha; 85%). Do 1880 r. utracili niewielki areał (982 ha; 11%), głównie kosztem polskiego ziemiaństwa (941 ha) i Niemców (42 ha). Przez kolejnych 15 lat (1880–1895) stan rosyjskiej własności charakteryzował się względną stabilnością przy niewielkim spadku wynoszącym 131,5 ha. Duże ubytki nastąpiły w okresach 1895–1900 (2176; 25%) oraz 1905–1910 (1686 ha; 20%). Przyczyn regresji należy dopatrywać w sprzedaży dużych posiadłości ziemskich (Strabli i Pokaniewa), które zakupili polscy ziemianie i białoruscy/ukraińscy włościanie. Ogółem przez cały okres funkcjonowania majątków grudniowych Rosjanie pomniejszyli swój stan posiadania o 5415 ha (63%).

Białorusini i Małorusini/Ukraińcy zaliczeni do jednej grupy narodowościowej posiadali największy po Rosjanach obszar majątków grudniowych wynoszący 3020 ha (30%). Prawosławni włościanie byli pierwszą grupą nierosyjskiego pochodzenia, która uczestniczyła w zakupie nieruchomości grudniowych (w 1870 r. mieleszkowska wspólnota wiejska nabyła 175 ha). Własność białoruska/ukraińska przez 25 lat (1875–1900) charakteryzowała się stabilnym i niskim stanem posiadania. Sytuacja uległa zmianie w latach 1905–1915. Wówczas nastąpił radykalny wzrost powierzchni zakupionych użytków rolnych o 2713,5 ha (750%). Gwałtowny progres był spowodowany wejściem w życie przepisów ułatwiających możliwość uzyskania kredytu w Banku Włościańskim, a także sprzyjającą koniunkturą gospodarczą na rynku nieruchomości. Prawosławni chłopci i mieszczenie kupowali grunty przeważnie od rosyjskich właścicieli (1762,5 ha), Niemców (504 ha) oraz polskich ziemian (447 ha).

Przez cały okres funkcjonowania majątków instrukcyjnych Niemcy (ewangelicy) odnotowali porównywalny z Rosjanami ubytek w stanie posiadania (863,5 ha; 56%). Pierwsi właściciele wykupili od władz gubernialnych dwa majątki grudniowe o łącznej powierzchni 1546 ha (Niezbudka-Michałowo i Leszczany). W latach 1900–1915 wyprzedali większość gruntów, przeważnie prawosławnym chłopom (473,5 ha) i Rosjanom (257 ha).

Zagadnienie dotyczące zmian wartości majątków grudniowych w okresie 1866–1915 wymaga uwzględnienia kilku czynników, które wpływały na kształtowanie ich wyceny. Do

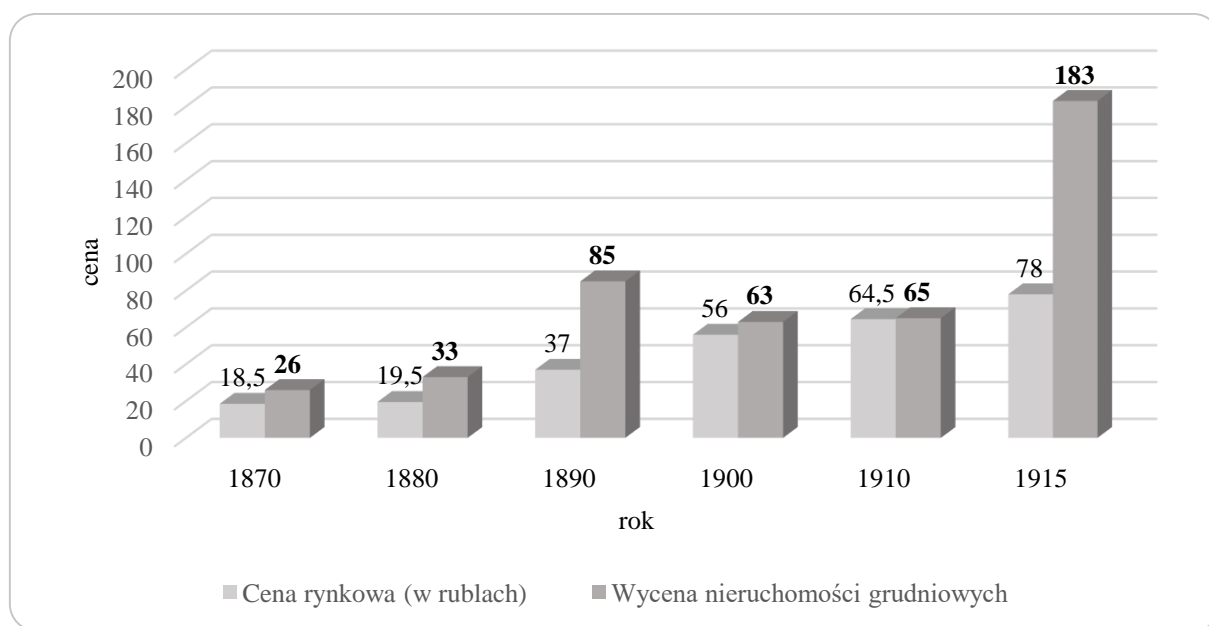
najważniejszych należy zaliczyć: zasobność posiadłości (struktura użytków rolnych, stan zachowania zabudowy gospodarczej, obecność obiektów przetwórstwa rolniczego i przemysłu włókienniczego), okres zawierania transakcji kupna-sprzedaży (koniunktura gospodarcza, okoliczności niezależne od sytuacji gospodarczej), stan społeczny, zawód oraz zamożność uczestników transakcji, wysokość zadłużenia nieruchomości wobec wierzycieli (banki ziemskie, osoby prywatne).

W celu oszacowania realnych zysków (bądź strat), które przynosiła sprzedaż nieruchomości grudniowych, przeprowadzono analizę porównawczą ich wyceny ze średnią wartością rynkową gruntów w guberni grodzieńskiej w okresie finalizacji transakcji kupna-sprzedaży. Pięćdziesięcioletni okres obrotu handlowego majątkami instrukcyjnymi został podzielony na dziesięcioletnie podokresy, w których wartość 1 ha podlegającego obowiązkowej sprzedaży została oszacowana na podstawie średniej arytmetycznej wszystkich transakcji kupna-sprzedaży, które miały miejsce w danym przedziale czasowym. Wyjątek stanowią dwa podokresy poniżej 10 lat (1866–1870, 1910–1915). Pierwszy obejmuje lata zakupu nieruchomości przez rosyjskich nabywców, drugi natomiast dotyczy ostatnich transakcji i ukształtowania się ostatecznej struktury społecznej i narodowościowej właścicieli.

Majątki grudniowe wyceniane były drożej od wartości rynkowej użytków rolnych w guberni grodzieńskiej. Jednak różnica w cenie w wytypowanych czasookresach była zróżnicowana, a jej odsetek kształtował się następująco: (+30%) 1866–1870, (+69%) 1870–1880, (+129%) 1880–1890, (+12,5%) 1890–1900, (+1%) 1900–1910, (+135%) 1910–1915. Podczas analizy dynamiki zmian wartości nieruchomości podlegających przymusowej sprzedaży należy zwrócić uwagę, że ich pierwsi właściciele zostali ustawowo zobligowani do zbycia sekwestrowanych wcześniej nieruchomości w ciągu dwóch lat od momentu wejścia w życie ukazu z 10 grudnia 1865 r. Ponadto musieli uzyskać zgodę władz gubernialnych na powrót do swoich posiadłości, co dodatkowo skracало okres finalizacji sprzedaży. Dlatego też niemal wszystkie transakcje, w których uczestniczyli pierwsi właściciele, były realizowane tuż przed upływem wyznaczonego terminu (w drugiej połowie 1867 r.). Narzucony prawnie krótki okres obowiązkowej sprzedaży wpłynął na zaniżoną wycenę tych posiadłości. Pomimo że wartość 1 ha należącego do majątków grudniowych w latach 1866–1870 przekraczała cenę rynkową gruntów o 30%, to jednak ich realna wartość była znacznie wyższa. Przykładem zaniżonej wyceny może być sprzedaż majątku Niezbudka-Michałowo przez władze gubernialne w publicznej licytacji za 32 250 rubli (23 ruble/ha). Był to najlepiej uposażony majątek grudniowy w byłym obwodzie białostockim. Oprócz użytków rolnych należały do niej: młyn wodny, dwie karczmy, destylarnia, browar oraz 68 placów przy siedlisku, które zostały

oddane w dzierżawę niemieckim osadnikom w celu budowy fabryk. Wszystkie wymienione obiekty przemysłowe wpływały na wyższą wartość Niezbudki w porównaniu z jej wyceną podczas publicznej licytacji. Zaniżona także została wartość innych dobrze uposażonych majątków: Jurowce (18 tys. rubli, 25 rubli/ha), Mieleszki (40 tys. rubli, 16 rubli/ha), Strabla (70 tys. rubli, 36 rubli/ha), Pokaniewo (21 tys. rubli, 16 rubli/ha).

Wyraźny progres cen posiadłości grudniowych odnotowano w latach 1870–1890. Ich wartość ponaddwukrotnie przekroczyła cenę rynkową gruntów. Droższa wycena była spowodowana sprzedażą przez pierwszych rosyjskich nabywców przeważnie innym współrodakom oraz polskim obywatelom ziemskim, którym zależało na zakupie posiadłości. Kolejna tendencja wzrostowa miała miejsce między 1910 a 1915 r. i wiązała się ze sprzedażą przez Rosjan i Niemców dużych połaci gruntów głównie indywidualnym włościańskim nabywcom, którzy chcieli powiększyć posiadane już gospodarstwa rolne lub założyć nowe.

Wykres 6.2.7. Dynamika zmian wartości majątków grudniowych w zestawieniu z cenami rynkowymi gruntów w byłym obwodzie białostockim w latach 1865–1915. Opracowanie własne.

6.3. Analiza porównawcza majątków instrukcyjnych i grudniowych

	Majątki instrukcyjne	Majątki grudniowe
Liczba majątków	42	15
Całkowita powierzchnia (w ha)	8 819	10 138
Średnia powierzchnia jednego majątku (w ha)	210	676
Liczba nabywców	45	12
Średnia powierzchnia przypadająca na jednego nabywcę (w ha)	196	845
Całkowita wartość	111 667	271 468

Średnia wartość jednego majątku (w rublach)	2 659	18 098
Średnia wartość jednego hektara (w rublach)	13	26

Tabela 6.3.1. Porównanie majątków instrukcyjnych i grudniowych pod kątem ich powierzchni i wyceny. Opracowanie własne.

Liczba sprzedanych majątków instrukcyjnych była niemal trzykrotnie wyższa od liczby utworzonych posiadłości grudniowych. Przewaga ilościowa nie przekładała się jednak na areal użytków rolnych, który był większy wśród grudniowych (o 1319 ha). Mniejsza liczba nieruchomości oraz większy areal gruntów dawały przewagę majątkom grudniowym pod względem wielkości pojedynczych posiadłości – były one średnio trzykrotnie większe od instrukcyjnych. Wiązało się to z tym, że obowiązkowa sprzedaż objęła duże prywatne nieruchomości należące do zamożnych obywateli ziemskich (Wiktor Starzeński, Lucjan Houwald, Seweryn Michałowski). Na sprzedaż instrukcyjną przeznaczono natomiast głównie folwarki państwowe. Podobne zależności występowały w przypadku liczby pierwszych nabywców. Majątki grudniowe na Białostocczyźnie sprzedano dwunastu kupcom. Przekładało się to na areal gruntów przypadający na jedną osobę (845 ha). Dużo mniejsza powierzchnia stała się udziałem pojedynczych nabywców majątków instrukcyjnych (196 ha). Majątki grudniowe były także lepiej uposażone od instrukcyjnych, gdyż posiadały obiekty przemysłowe (fabryki włókiennicze). Ponadto miały większą liczbę młynów, otwartych karczem oraz lepiej zachowane budynki gospodarcze i domy mieszkalne (przeważnie murowane lub wykonane z muru pruskiego).

Duża powierzchnia gruntów oraz obecność licznych i dobrze zachowanych obiektów przetwórstwa rolniczego i przemysłowego wpływały na wyższą wycenę majątków grudniowych, które były średnio ponad sześciokrotnie droższe od instrukcyjnych.

1	Majątki instrukcyjne			Majątki grudniowe		
	2	3	4	2	3	4
Urzędnicy	1790 ha	20,5%	298 ha	1090,2 ha	11%	272,5 ha
Wojskowi	1538,5 ha	17,5%	220 ha	1536 ha	15%	758 ha
Obywatele ziemscy	836 ha	9,5%	209 ha	4104,1 ha	40,5%	684 ha
Włościanie	3878 ha	44,5%	8 ha	2755 ha	27%	41 ha
Mieszczanie	528 ha	5,5%	16,5 ha	518 ha	5%	86 ha
Duchowieństwo	221,6 ha	2,5%	111 ha	132 ha	1,5%	132 ha

Tabela 6.3.2. Porównanie majątków instrukcyjnych i grudniowych pod kątem struktury społecznej właścicieli: 1 – grupa społeczna, 2 – powierzchnia gruntów, 3 – odsetek powierzchni, 4 – areal przypadający na jednego właściciela. Opracowanie własne.

Nabywcy majątków instrukcyjnych i grudniowych należeli do tych samych grup społecznych, występowały jednak znaczne różnice w areale zakupionych przez nich gruntów.

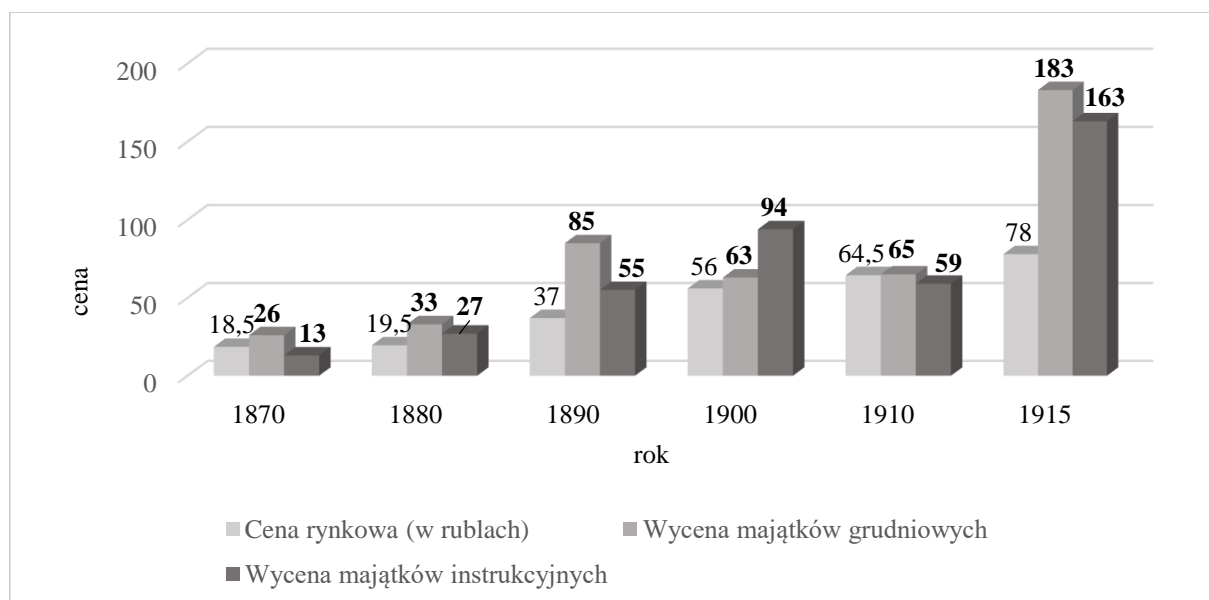
Największe dysproporcje odnotowano wśród obywateli ziemskich, którzy byli największymi właścicielami posiadłości grudniowych (40,5%). Ta sama grupa wykupiła jedynie 9,5% areалу gruntów instrukcyjnych. Było to spowodowane dopuszczeniem do obrotu majątków grudniowych polskiego ziemiaństwa, któremu udało się przejąć duże posiadłości (Strabla, Dołubowo, Osnówek, Sutno). Mniejszy udział włościan i spółek chłopskich wśród nabywców majątków grudniowych warunkowały ich duża powierzchnia oraz bogate uposażenie. Zarówno towarzystwa, jak i indywidualni włościanie nie dysponowali wystarczającą ilością gotówki (głównie w postaci bankowego kredytu), aby zakupić całe posiadłości. Dlatego też nabywali przeważnie pojedyncze działki (Mieleszki, Niezbudka-Michałowo). Bardziej osiągalne dla grupy włościańskiej były majątki instrukcyjne ze względu na ich niewielką powierzchnię i uboższe uposażenie, co z kolei wpływało na niższą cenę. Różnice w areale występowały także wśród nabywców należących do grupy urzędników. Większy odsetek pracowników administracji wśród właścicieli majątków instrukcyjnych (20%) wiązał się ze specyfiką tego typu własności, która była przeznaczona na sprzedaż głównie rosyjskiej wyższej kadry urzędniczej.

1	Majątki instrukcyjne			Majątki grudniowe		
	2	3	4	2	3	4
Polacy	1905 ha	23%	8,5 ha	3258 ha	32%	116 ha
Rosjanie	3631 ha	41%	242 ha	3177,5 ha	31%	454 ha
Białorusini/Ukraińcy	2403 ha	27%	8 ha	3020 ha	30%	63 ha
Niemcy	757 ha	9%	378,5 ha	682,6 ha	7%	170,5 ha

Tabela 6.3.3. Porównanie majątków instrukcyjnych i grudniowych pod kątem struktury narodowościowej właścicieli: 1 – grupa narodowościowa, 2 – powierzchnia gruntów, 3 – odsetek powierzchni, 4 – areal przypadający na jednego właściciela. Opracowanie własne.

Polscy właściciele przeważali wśród nabywców majątków grudniowych (3558 ha; 32%) i nieznacznie wyprzedzali tych rosyjskich i białoruskich/ukraińskich. Odmienne proporcje występowały w strukturze narodowościowej właścicieli majątków instrukcyjnych, w której przewagę mieli Rosjanie, a Polacy plasowali się na trzecim miejscu (1905 ha; 23%). Przewaga polskich nabywców wśród majątków grudniowych wiązała się, jak już wcześniej wspomniano, z zakupem przez nich dużych posiadłości. Grupa ta nie występuje w gronie właścicieli nieruchomości instrukcyjnych. Przepisy *Instrukcji* zabraniające polskiej szlachcie zakupów gruntów były bardziej restrykcyjnie przestrzegane przez organy decyzyjne (tj. władze gubernialne i Ministerstwo Dóbr Państwowych), niż miało to miejsce w przypadku majątków grudniowych. *Instrukcja* okazała się skuteczniejszym narzędziem prawnym w polityce własnościowej w byłym obwodzie białostockim niż ukaz grudniowy. Fakt ten uwidacznia

odsetek gruntów instrukcyjnych, które do 1915 r. zachowały w posiadaniu osoby niepolskiego pochodzenia (Rosjanie, Ukraińcy/Białorusini i Niemcy), wynoszący 78% (6791 ha), podczas gdy odsetek ziemi grudniowej utrzymanej w rękach prawosławnych i ewangelików stanowił 68% (6880 ha).

Wykres 6.3.1. Dynamika zmian wartości majątków instrukcyjnych i grudniowych w zestawieniu z cenami rynkowymi gruntów w byłym obwodzie białostockim w latach 1865–1915. Opracowanie własne.

Wycena majątków grudniowych w całym okresie ich funkcjonowania była wyższa zarówno od wartości rynkowej gruntów, jak i od ceny majątków instrukcyjnych. W wyróżnionych dziesięcioleciach stan przewagi majątków grudniowych nad instrukcyjnymi był zróżnicowany i kształtował się następująco: 1867–1870 – 50%, 1870–1880 – 12%, 1880–1890 – 35%, 1900–1910 – 9%, 1910–1915 – 11%. Tylko w jednym dziesięcioleciu, 1890–1900, odnotowano większą wartość instrukcyjnych wobec grudniowych (33%). Największa różnica w cenie między dwoma typami własności występowała w pierwszym okresie ich sprzedaży. Majątki grudniowe były sprzedawane za kwotę dwukrotnie wyższą od instrukcyjnych. Przyczyną tak dużych dysproporcji cenowych była sztucznie wykreowana wycena majątków instrukcyjnych przez gubernialne komisje lustracyjne. Z kolei o wartości majątków grudniowych decydowali ich właściciele, którzy w większości przypadków uczestniczyli w transakcjach kupna-sprzedaży. W kolejnych okresach majątki grudniowe były sprzedawane przez „wtórnych” właścicieli drożej od instrukcyjnych, różnica nie była jednak znaczna i oscylowała w granicach 11%. O wyższej wycenie decydowało ich relatywnie lepsze uposażenie. Jedynie latach 1890–1900 odnotowano wyższą wartość majątków instrukcyjnych względem grudniowych o 35%. Przewaga cenowa wiązała się przede wszystkim ze sprzedażą

przez rodzinę Walterów drogich parcel należących do podbiałostockiego majątku instrukcyjnego Kolonia.

Porażka powstania styczniowego była bodźcem dla władz rosyjskich do opracowania i wcielenia w życie licznych koncepcji mających na celu osłabienie ekonomiczne polskiego ziemiaństwa, które uznawano za głównego organizatora antyrosyjskich działań zbrojnych zmierzających do przywrócenia niepodległej Rzeczypospolitej. Wprowadzone w życie regulacje prawne były wymierzone nie tylko w bezpośrednich uczestników zrywu niepodległościowego. Opresyjne przepisy prawne w postaci *Instrukcji*, ukazów konfiskacyjnego oraz grudniowego dotknęły całą warstwę ziemiańską. Władze rosyjskie nie ograniczyły się jednak do działań wymierzonych w funkcjonowanie polskich majątków ziemskich. Wprowadzając liczne ulgi i przywileje, rosyjscy decydenci zmierzali do kolonizacji zachodnich guberni ludnością zasłużoną i lojalną wobec władzy. Do 1915 r. Rosjanie zachowali w posiadaniu 6808,5 ha (36%) należących do majątków instrukcyjnych i grudniowych. Z kolei „osoby niepolskiego pochodzenia” (do których administracja carska zaliczała Rosjan, Białorusinów/Ukraińców i Niemców) utrzymały ogółem 13 671 ha (72,5%).

Należy stwierdzić, że największy wpływ na wzrost stanu posiadania Rosjan miały następujące czynniki:

- ustawowy zakaz nabywania ziemi przez polskich ziemian;
- nakaz sprzedaży nieruchomości osobom rosyjskiego pochodzenia;
- wprowadzenie rujnującego podatku procentowego (dochodowego) nałożonego na polskie majątki ziemskie, który przyspieszył ich dobrowolną sprzedaż⁶⁸;
- pozbawienie polskich ziemian możliwości uzyskania kredytów.

Rosjanie nabywali również grunty wskutek dobrowolnej sprzedaży, która nie była sankcjonowana ukazem grudniowym oraz *Instrukcją*. Dobrowolna (wolna) sprzedaż zapewniała korzystniejsze warunki podczas zawierania transakcji. Potencjalni nabywcy i sprzedawcy mieli swobodę w wyborze nieruchomości, mogli negocjować cenę oraz otrzymywali gwarancję pełnej

⁶⁸ Podatek procentowy (nazywany także kontrybucyjnym) wprowadzono w czerwcu 1863 r. Projekt nowego podatku opracował Komitet Zachodni w porozumieniu z generałem-gubernatorem Michaiłem Murawjowem. Podatek wynosił 10% rocznych dochodów uzyskiwanych z majątków ziemskich, który był wyliczany według ceny ziemi ustanowionej przez urzędy pośredników pokoju. Egzekucją podatku zajmowali się naczelnicy wojenni i policja. Kontrybucja 10-procentowa dotyczyła wyłącznie majątków ziemskich należących do polskiego ziemiaństwa. J. Danieluk, *op. cit.*, s. 139–141.

własności zakupionego mienia. W związku z powyższym *gros* gruntów, które przejęli Rosjanie, pochodziło z wolnego obrotu.

W drugiej połowie XIX w. polskie ziemiaństwo znalazło się w trudnej sytuacji ekonomicznej. Oprócz represyjnych ukazów wymierzonych bezpośrednio w polską własność na ruinę materialną ziemian miały wpływ dodatkowe czynniki: wysokie obciążenia fiskalne (w postaci wspomnianego podatku procentowego), zniesienie pańszczyzny (brak siły roboczej), pozbawienie możliwości uzyskania kredytu w Banku Ziemiańskim oraz cykliczne kryzysy ekonomiczne. Polscy właściciele ziemscy zmuszeni zostali do wyprzedazy zadłużonych majątków osobom rosyjskiego pochodzenia. Ci zaś, czerpiąc korzyści z państwowego wsparcia podczas zakupu, szybko się ich wyzbywali. W ostatecznym rozrachunku już rozparcelowane majątki trafiały przeważnie w ręce włościan.

Efekty rosyjskiej polityki własnościowej obrazuje zamieszczona poniżej mapa (6.3.1), która została sporządzona w 1912 r. Dokument kartograficzny przedstawia procentowy stosunek własności ziemskiej polskiej i rosyjskiej w sześciu północno-zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego. Dane statystyczne zostały uszczegółowione na poziomie pojedynczych powiatów. W byłym obwodzie białostockim proporcje odsetka własności ziemskiej należącej do polskich obywateli ziemskich oraz Rosjan wynosiły odpowiednio 52,3% i 47,7%. Polska własność przeważała w powiatach bielskim (74%) i białostockim (57%). Tylko w sokólskim dominowali Rosjanie (74%). W byłym obwodzie białostockim przed wybuchem powstania styczniowego w rękach rosyjskich właścicieli ziemskich znajdowało się 24 242 ha, co stanowiło 6% własności ziemskiej. Polityka własnościowa prowadzona przez administrację carską w okresie postyczniowym przyczyniła się do wzrostu rosyjskiego stanu posiadania na Białostoczczyźnie o 41,7%.

W pozostałych sześciu wschodnich powiatach guberni grodzieńskiej odsetek własności ziemskiej należącej do badanych grup narodowościowych wynosił odpowiednio 48,9% i 51,1%, a w całej guberni 50% i 50%. Prawdopodobnie do kategorii ludności rosyjskiej zaliczono ludność pochodzenia białoruskiego i ukraińskiego wyznania prawosławnego i katolickiego. Białorusini-katolicy przeważali w powiatach: sokólskim, grodzieńskim i lidzkim. Odnotowano tam również duży odsetek własności rosyjskiej (74%, 45% i 41%). Należy nadmienić, że od 1905 r. katolicy włościanie mogli nabywać grunty od rosyjskich właścicieli.

Zamieszczona mapa obrazuje także odsetek własności rosyjskiej w całym Kraju Północno-Zachodnim (gubernie: grodzieńska, wileńska i kowieńska) oraz w pozostałych trzech północno-zachodnich guberniach (mińskiej, mohylewskiej i witebskiej). W 1912 r. odsetek ten w Kraju wynosił 37%, w pozostałych trzech guberniach wschodnich – 51%, a we wszystkich

sześciu guberniach północno-zachodnich – 44%. Wielkość rosyjskiej własności ziemskiej na omawianym obszarze (podobnie jak w guberni grodzieńskiej) korelowała z liczbą zamieszkującej tam ludności rosyjskiej i białoruskiej/ukraińskiej. Największy odsetek odnotowano w guberniach witebskiej (60%) i mohylewskiej (54%), gdzie dominowali (według spisu z 1897 r.) Białorusini (53% i 82%) oraz Rosjanie (13% i 4%). Polacy pozostali największymi właścicielami w guberniach, gdzie mieli liczebną przewagę – wileńskiej (50%) i kowieńskiej (47% z Litwinami). Wyjątek stanowiła gubernia mińska, w której polska własność utrzymała przewagę (61%) pomimo przeważającej w regionie ludności białoruskiej i rosyjskiej (80%). Przyczyn zaistniałej sytuacji należy szukać w obecności tam dużych majątków ziemskich (o powierzchni powyżej 1000 ha), które utrzymali w posiadaniu polscy właściciele⁶⁹.

⁶⁹ Д. Дрозд, *Землевладельцы Минской губернии 1861–1900*, Минск 2012.

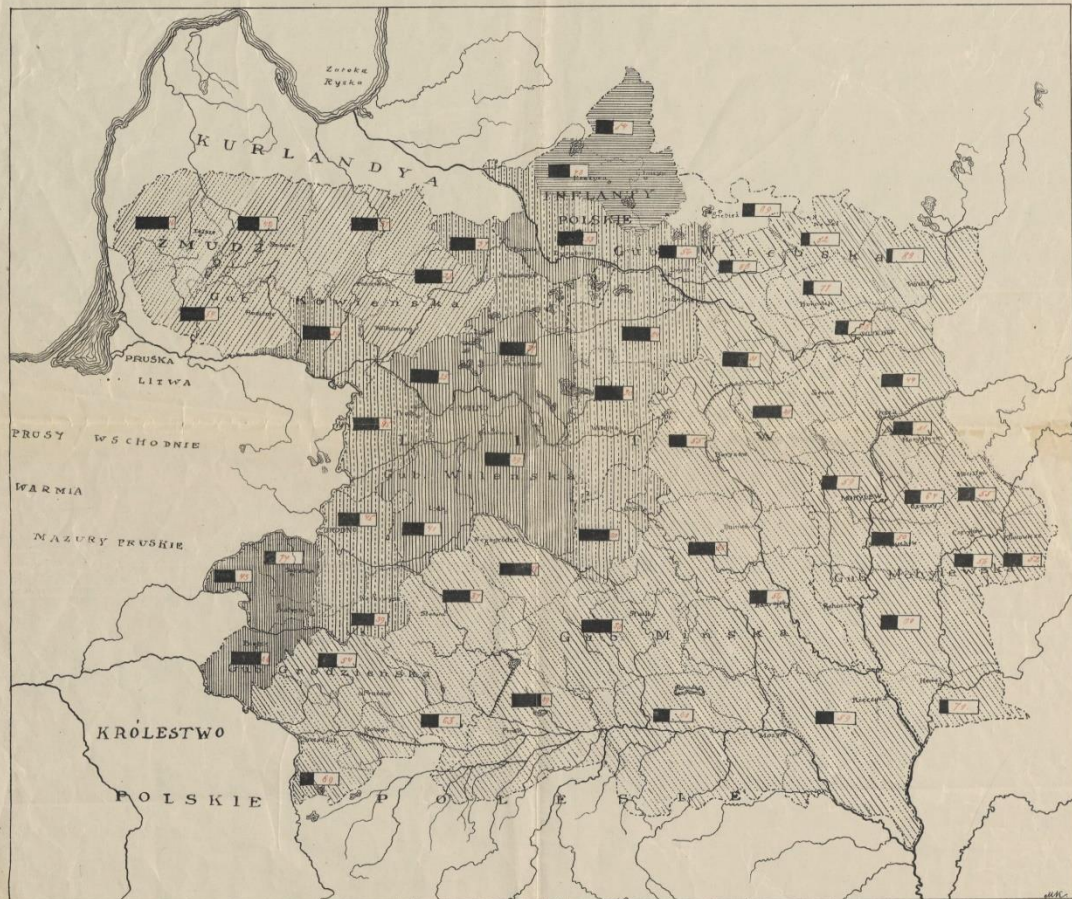
MAPA

Institut 04183

OBRAZUJĄCA STOSUNEK ILOŚCIOWY WŁASNOŚCI POLSKIEJ DO ROSYJSKIEJ NA OBSZARZE ZIEM LITIEWSKO-BIAŁORUSKICH DAWNEJ RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ.

CARTE

REPRÉSENTANTE LES QUANTITÉS RELATIVES DES PROPRIÉTÉS POLONAISES ET RUSSES SUR LES TERRAINS DE LA LITHUANIE ET DE LA ROUTHENIE-BLANCHE DE L'ANCIENNE RÉPUBLIQUE POLONAISE. —

■■■ TEREN PRZEJŚCIOWY POLSKO-BIAŁORUSKI.
 ■■■ PRZEWAGA LUDNOŚCI LITIEWSKIEJ, W PROCENTACH
 ■■■ " " " BIAŁORUSKIEJ. " "
 ■■■ " " " POLSKIEJ. " "
 ■ STOSUNEK WŁASNOŚCI POLSKIEJ [CZARNY] DO ROSYJSKIEJ [BIAŁY].

ŹRÓDŁO: DANE STATYSTYCZNE, DOTYCZĄCE WŁASNOŚCI ZIEMSKIEJ, ZOSTAŁY OPRACOWANE NA PODSTAWIE URZĘDOWYCH ZIEMSKICH ROSYJSKICH, PRZEDSTAWIAJĄCYCH STAN POSIADANIA W DNIU 4 LISTOPADA 1912 R. W ZWIĄZKU Z ZAMIERZONĄ REFERENCJĄ ORDYNAJI WYBORCZEJ DO ZIEMSTW.

■■■ TERRAIN MÉLÉ POLONAIŃ-ROUTHÉNIENNE.
 ■■■ MAJORITÉ DE LA POPULATION LITHUANIENNE.
 ■■■ " " " BLANCHE-ROUTHÉNIENNE.
 ■■■ " " " POLONAISE.

■■■ QUANTITÉS RELATIVES DE LA PROPRIÉTÉ POLONAISE [NOIR] ET RUSSE [BLANC].
 LES DONNÉES STATISTIQUES, CONCERNANT LES QUANTITÉS RELATIVES DE LA PROPRIÉTÉ FONCIÈRE POLONAISE ET RUSSE ONT ÉTÉ TRAVAILLÉES ET BASÉES SUR DES SOURCES OFFICIELLES RUSSES, REPRÉSENTANT L'ÉTAT DE LA PROPRIÉTÉ LE 4 NOVEMBRE 1912.

Mapa 6.3.1. Stosunek procentowy własności polskiej (czarny kolor) do rosyjskiej (biały kolor) w sześciu guberniach północno-zachodnich. Mapa sporządzona w 1912 r. na podstawie rosyjskich danych urzędowych. Z zasobu Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie, sygnatura: K-1102.

Zakończenie

Polityka rusyfikacyjna, w której jedną z głównych ról odgrywała własność ziemska, była stosowana przez zaborcę jeszcze w okresie funkcjonowania obwodu białostockiego. W trakcie tłumienia powstania listopadowego weszły w życie przepisy prawne (ukaz z 22 marca 1831 r.) dotyczące konfiskat majątków ziemskich należących do uczestników zrywu niepodległościowego. Wprowadzono procedury regulujące zasady przejmowania mienia na rzecz skarbu państwa oraz powołano specjalne instytucje (lustracyjne komisje gubernialne) zajmujące się typowaniem i wyceną sekwestrowanych nieruchomości. Po 1831 r. w obwodzie białostockim władze carskie skonfiskowały ogółem osiem majątków (zob. rozdz. 6.1).

Zaborca dążył nie tylko do osłabienia pozycji ekonomicznej polskiej szlachty, lecz także do pozbawienia jej prerogatyw politycznych. Realizacji tych celów posłużył ukaz z 19 października 1831 r., który wykluczył ze stanu szlacheckiego osoby niewylegitymowane, jednocześnie narzucając im obowiązki podatkowe (zob. rozdz. 1.1). dopełnieniem rusyfikacji w okresie przedstyczniovym było zniesienie prawa cywilnego III Statutu Litewskiego oraz wprowadzenie kodyfikacji rosyjskiej, co w efekcie doprowadziło do likwidacji autonomii obwodu białostockiego i wcielenia jego ziem do guberni grodzieńskiej w 1842 r. (zob. rozdz. 1.1).

Reforma uwłaszczeniowa z 1861 r. całkowicie zmieniła strukturę własnościową gruntów na Białostocczyźnie. Przyczyniła się do powstania nowej grupy właścicieli dóbr ziemskich – włościan. Uwłaszczeni chłopi (po 20 latach od wprowadzenia manifestu uwłaszczeniowego) stali się największymi właścicielami gruntów w byłym obwodzie białostockim (51,5%). Reforma umożliwiła włościanom udział w obrocie handlowym nieruchomościami ziemskimi, w tym majątkami instrukcyjnymi. Ponadto wpłynęła na zmniejszenie własności szlacheckiej (która w większości znajdowała się w rękach Polaków) o około 13% (zob. rozdz. 1.4).

Podstawę źródłową do badań majątków instrukcyjnych stanowią akta notarialne oraz gubernialna dokumentacja kancelaryjna. Umowy zarejestrowane w kancelarii starszego notariusza działającego przy sądzie okręgowym stanowią najbardziej wiarygodny materiał źródłowy, który potwierdzał statut prawny majątków instrukcyjnych i zmianę ich stanu własności. Dokumenty wytworzone w kancelariach gubernialnych są uzupełnieniem aktów notarialnych. Pozytywne opiniowanie wniosków w sprawie zezwolenia na sprzedaż lub zakup majątku instrukcyjnego przez generała-gubernatora nie zawsze skutkowało zawarciem umowy

notarialnej i tym samym potwierdzeniem zmiany stanu własności. Analiza porównawcza dokumentacji notarialnej z kancelaryjną umożliwiła wyłączenie z dalszych badań pięciu posiadłości, które zostały zakwalifikowane przez kancelarię gubernialną w Wilnie jako instrukcyjne, a dla których zachowane akta notarialne nie potwierdziły ich instrukcyjnej proveniencji. Były to majątki skonfiskowane (Bajki-Starowieś i Czaje) oraz dobra skarbowe (Stołowacz, Ryboły i Zaminowo) [zob. rozdz. 2.6].

Utworzenie majątków instrukcyjnych wpłynęło na wzrost rosyjskiego stanu posiadania w byłym obwodzie białostockim. Przed wybuchem powstania styczniowego na Białostocczyźnie mieszkało zaledwie siedmiu (0,03%) rosyjskich właścicieli, do których należało tyle samo majątków (0,02%). Zajmowały one powierzchnię 24 242 ha, co z kolei stanowiło 6% własności ziemskiej i około 2,9% ogólnej powierzchni dawnego obwodu białostockiego. W latach 1867–1878 Rosjanie zakupili na mocy *Instrukcji* 40 majątków o całkowitej powierzchni 8631 ha. W ten sposób *Instrukcja* w krótkim czasie przyczyniła się do zwiększenia o 36% areału gruntów przejętych przez rosyjskich właścicieli. Jednocześnie liczba rosyjskich majątków wzrosła o ponad 400% (do 47 posiadłości). Prawo instrukcyjne „zabezpieczyło” też ziemię skarbową przed możliwością przejścia jej na własność ludności polskiego pochodzenia (zob. rozdz. 3.6).

Koordinowanie procesu kupna-sprzedaży majątków instrukcyjnych przez liczne instytucje państwowe szczebla centralnego (Ministerstwo Dóbr Państwowych) i urzędy prowincjonalne (kancelarie gubernialne, gubernialny zarząd dóbr państwowych, sąd główny oraz kancelarię starszego notariusza) pozwoliło zachować pełną kontrolę administracyjną nad obiegiem handlowym i skutkowało niedopuszczeniem polskiej szlachty do nabycia bądź sprzedaży tego typu własności (zob. rozdz. 2.5).

Rosyjscy nabywcy zachowali największy areał gruntów (spośród wszystkich grup narodowościowych) wynoszący około 3928 ha byli jednak do nich najmniej przywiązani. Większość pierwszych rosyjskich posiadaczy nie przejawiała zainteresowania do stałego osiedlenia się oraz trwałego zachowania zakupionych majątków. Ich spadkobiercy utrzymali jedynie 12 nieruchomości o łącznej powierzchni 2124 ha. Czynnikiem, które wpływały na decyzję o przekształceniu majątków w rodowe dobra, były ich uposażenie w dobrze utrzymaną zabudowę folwarczną, mieszkaniową, obiekty przetwórstwa rolniczego (młyny wodne i wiatrowe, folusze, browary, słodownie, gorzelnie) oraz uzyskiwanie stałych dochodów z kontraktów dzierżawczych (zob. rozdz. 4.4.1). Pozostałe 28 nieruchomości stało się przedmiotem obrotu handlowego. Postawę taką determinowało środowisko społeczne, z którego wywodzili się rosyjscy nabywcy. Większość z nich tworzyła elitę urzędniczą wyższego

szczebla prowadzącą miejski tryb życia. Mieszkali na stałe w stolicy Cesarstwa, miastach gubernialnych (Grodno, Wilno), powiatowych (Białystok, Bielsk, Sokółka), nadedtatowych (Troki), z którymi wiązała ich służba państwowa (zob. rozdz. 3.5). Ponadto nie posiadali wystarczającego doświadczenia w prowadzeniu dużych gospodarstw rolnych. Przepisy *Instrukcji* wykluczające możliwość zbycia bądź oddania w dzierżawę gruntów instrukcyjnych polskiej szlachcie i Żydom były dodatkowym bodźcem popychającym rosyjskich właścicieli do szybkiej sprzedaży nieruchomości, którymi zainteresowani byli m.in. inni rosyjscy urzędnicy, duchowieństwo prawosławne oraz ziemiaństwo (zob. rozdz. 5.1).

Rosyjscy „nabywcy wtórni” utrzymali w posiadaniu dziewięć nieruchomości o całkowitej powierzchni około 1804 ha. Podobnie jak w przypadku spadkobierców, także kolejni rosyjscy właściciele, wbrew założeniom ustawodawcy, nie byli zainteresowani stałym osiedleniem się w nabytych posiadłościach. Przeważnie przenosili się do majątków instrukcyjnych w momencie przejścia w stan spoczynku, po zakończeniu służby publicznej (Flor Sosnowski, Aleksander Smulski) lub w okolicznościach wymuszonych działaniami wojennymi (Julia von Dehn, Helena von Ettingen) [zob. rozdz. 4.4.2].

Rosyjscy właściciele majątków instrukcyjnych – według założeń władz – winni byli opanować projektowany samorząd ziemski. Decydujący głos w sprawach lokalnych miał należeć do ziemiaństwa rosyjskiego. Co więcej, ustawodawca liczył, że rosyjscy nabywcy zaangażują się w stopniową rusyfikację miejscowych chłopów, osobiście na nich oddziałując. Pomimo że Rosjanie nie zdominowali samorządu szlacheckiego w postaci instytucji ziemstw, gdyż reforma samorządowa z 1864 r. (za sprawą generała-gubernatora Michaiła Murawjowa, który obawiał się przejęcia lokalnej administracji samorządowej przez polskich obywateli ziemskich) pominęła m.in. gubernię grodzieńską, to jednak kilku właścicielom majątków instrukcyjnych udało się objąć funkcje powiatowych marszałków szlachty. Od 1862 r. stanowisko to było obsadzane z nominacji, a nie jak wcześniej praktykowano, z wolnego wyboru. Nowe zasady umożliwiły czasowe przejęcie tych stanowisk przez rosyjskich urzędników. W dawnym obwodzie białostockim trzech właścicieli majątków instrukcyjnych pełniło funkcję marszałków powiatowych: Mikołaj Trochimowski – marszałek powiatowy białostocki w latach 1866–1890, Aleksander Annienkow – marszałek powiatowy sokólski w latach 1866–1869 oraz Jan Wiesielicki – marszałek powiatowy bielski w latach 1874–1878. W pozostałych sześciu powiatach guberni grodzieńskiej spośród właścicieli majątków instrukcyjnych stanowisko marszałka objęło sześciu rosyjskich dygnitarzy¹.

¹ Gustaw Wesberg – rzeczywisty rada stanu, marszałek powiatowy grodzieński (1883–1885); Sergiusz Kuzniecowa – radca stanu, marszałek powiatowy kobryński (1874–1876); Aleksander Aleksiejew, sztabkapitan, marszałek

Narodowość właścicieli majątków instrukcyjnych białoruskiego, ukraińskiego (małoruskiego) oraz polskiego pochodzenia była traktowana koniunkturalnie przez urzędników rosyjskich. W powiecie sokólskim władze klasyfikowały nabywców na podstawie wyników spisu powszechnego z 1897 r., który zaliczał do Białorusinów wszystkich zamieszkujących tam katolików mówiących gwarą białoruską. Pomimo że byli uznawani przez władze za Białorusinów, to pozwolono im nabywać grunty instrukcyjne dopiero od momentu wydania w 1905 r. tzw. ukazu tolerancyjnego. Z kolei w powiecie bielskim ludność prawosławna była określana w świadectwach wystawionych przez władze gubernialne jako „białoruskiego pochodzenia”, co było sprzeczne z wynikami spisu, który 90% wyznawców prawosławia z tego obszaru uznał za Małorusinów (Ukraińców). Praktyka urzędnicza może świadczyć nie tylko o indolencji pracowników administracji, lecz także o tym, że czynnikiem decydującym o wydaniu zgody na zakup nieruchomości było wyznanie kandydata w przeciwieństwie do jego narodowości/pochodzenia (zob. rozdz. 4.1).

Mimo że Rosjanie byli dominującą grupą narodowościową spośród wszystkich właścicieli, jednak nabywcy nierosyjskiego pochodzenia, tj. Białorusini/Ukraińcy (2403 ha, 27%) oraz Polacy (1905 ha, 22%), którzy zaliczali się do stanu włościańskiego i mieszczan, zachowali razem największy areał gruntów instrukcyjnych wynoszący łącznie 4308 ha (49%). Ponadto niewielki obszar utrzymała kadra urzędniczo-wojskowa niemieckiego pochodzenia (757 ha, 7%). Struktura narodowościowa właścicieli była jednak korzystna dla caratu, gdyż oprócz Rosjan *gros* majątków utrzymali w posiadaniu także Ukraińcy/Białorusini wyznania prawosławnego (zaliczani przez zaborcę do tzw. rosyjskiej grupy etnicznej) oraz lojalni wobec władzy w Petersburgu Niemcy bałtyccy (zob. rozdz. 4).

Prawo instrukcyjne przyczyniło się do częściowej prywatyzacji majątków skarbowych w byłym obwodzie białostockim. Na sprzedaż przeznaczono 6544 ha gruntów państwowych (30 nieruchomości), co stanowiło około 73% powierzchni wszystkich majątków instrukcyjnych należących do skarbu państwa. W ten sposób również uniemożliwiono polskim obywatelom ziemskim potencjalne przejęcie tych nieruchomości w przyszłości (zob. rozdz. 3.5). Majątki skarbowe zostały zakupione przez rosyjską kadrę urzędniczo-wojskową (3113 ha, 47,5%), włościan (3027 ha, 46,5%) oraz mieszczan (404 ha, 6%) [zob. rozdz. 4].

powiatowy prużański (1865–1873); Mikołaj Delfin – radca kolegialny, marszałek powiatowy wołkowyski (1865–1876); Jerzy Bielenkow – rzeczywisty radca stanu, marszałek powiatowy wołkowyski (1876–1898); Dymitr Czaplina – radca stanu, marszałek powiatowy słonimski (1865–1869). J. Szczuka, *Marszałkowie szlachty guberni grodzieńskiej*, „Ateneum Wileńskie” 1924, z. 7–8, s. 423–430; W. Schmidt, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1793–1875)*, Warszawa 1923 (odbitka z „Miesięcznika Statystycznego” 1922, t. 5, z. 11–12), s. 69–72.

Instrukcja umożliwiła organom państwowym sprzedaż wszystkich majątków skonfiskowanych powstańcom styczniowym w byłym obwodzie białostockim na mocy ukazu z 15 marca 1863 r. Nieruchomości sekwestrowane, które w większości były zadłużone i nierentowne, dzięki uproszczonej procedurze ich wyceny na podstawie przepisów *Instrukcji* mogły zostać ostatecznie wyprzedane Rosjanom (zob. rozdz. 6.1).

Instrukcja przyczyniła się też do częściowej depolonizacji 13 skonfiskowanych majątków o całkowitej powierzchni 2373 ha. Depolonizacja polegała na trwałym pozbawieniu polskiego ziemiaństwa jego dóbr oraz przejęciu nieruchomości przez ludność niepolskiego pochodzenia. Nieruchomości sekwestrowane, które na początku znalazły się w rękach rosyjskich i niemieckich oficjeli, ostatecznie zostały w większości wyprzedane włościanom i mieszczanom ukraińskiego/białoruskiego (650 ha, 29%) oraz polskiego pochodzenia (780 ha, 34%). W rękach Rosjan pozostało tylko 847 ha (37%) [zob. rozdz. 4].

Majątki instrukcyjne były sprzedawane przez gubernialne zarządy dóbr państwowych pierwszym rosyjskim nabywcom po cenach niższych od tych obowiązujących na rynku gruntów i znacznie poniżej ich realnej wartości. Przepisy *Instrukcji* regulowały procedury wyceny nieruchomości. Ich wartość wyliczano na podstawie dziesięcioletniego dochodu uzyskiwanego z majątku, powiększonego o 10%. Tak sztucznie wykreowana przez organy państwowe wycena spowodowała zniżenie ich wartości w stosunku do cen gruntów z wolnego obrotu o 30%. Miało to zachęcić rosyjskich nabywców do kupna tego typu własności. Dodatkowymi atutami wytypowanych do sprzedaży instrukcyjnej tzw. ferm państwowych były ich dobre zagospodarowanie (obecność zabudowy folwarczno-mieszkaniowej, obiektów przetwórstwa rolniczego, karczem, dobrej jakości użytków rolnych czy terenów leśnych) oraz korzystna lokalizacja (niewielka odległość od ośrodków miejskich, kolei żelaznej, większych traktów drogowo-pocztowych) [zob. rozdz. 3.3].

Rosyjscy pierwsi nabywcy oraz kolejni właściciele sprzedawali dobra instrukcyjne w latach 1878–1915 za kwoty wyższe średnio o 36% od cen rynkowych ziemi. Podkreślić należy, że istniały duże dysproporcje w wartościach poszczególnych posiadłości instrukcyjnych, które były spowodowane zróżnicowanymi czynnikami niepodlegającymi generalizacji. Należy do nich zaliczyć m.in.: poziom zadłużenia, jakość użytków rolnych, lokalizację, stan zagospodarowania nieruchomości, czasookres finalizowania transakcji kupna-sprzedaży, strategia spekulacyjna sprzedawcy czy uwarunkowania prawne (zarządzenie dotyczące spółek włościańskich, ukaz z 1 maja 1905 r.) [zob. rozdz. 5.3].

Majątki instrukcyjne przynosiły właścicielom znaczny dochód. Ich wartość ponaddwukrotnie przekraczała roczną pensję urzędniczą rosyjskich nabywców. Dodatkowo

państwo nie wymagało od kupujących uregulowania całej należności podczas finalizacji transakcji kupna-sprzedaży. *Instrukcja* oferowała nabywcom liczne ulgi, w postaci m.in. spłaty nieruchomości w dwudziestu równych rocznych, nieoprocentowanych ratach, zwolnienia z wpłaty zadatku oraz z wszelkich opłat urzędowych związanych z przeprowadzeniem transakcji (tzw. *пошлины*) [zob. rozdz. 3.3]. W przypadku nieruchomości, które były dzierżawione na podstawie wieloletnich kontraktów zawartych jeszcze przed wprowadzeniem *Instrukcji*, dochody z arendy w pełni pokrywały ratalne zobowiązania właścicieli wobec izby skarbowej. Właścicielom majątków, które przynosiły regularny dochód z tytułu dzierżawy, zależało na ich zachowaniu. Pozostałe nieruchomości były traktowane przez rosyjskich oficjeli jako terminowa lokata kapitału, która procentowała w momencie sprzedaży dóbr (zob. rozdz. 5.5).

Kolejne zmiany ustroju rolnego (oprócz wspomnianej reformy uwłaszczeniowej) polegające na wprowadzeniu włościańskiego systemu kredytowego, którego efektami były utworzenie Banku Włościańskiego (1882 r.) i uchwalenie przez Senat Rządzący zarządzenia dotyczącego zasad funkcjonowania towarzystw włościańskich (1888 r.), umożliwiły włościanom aktywne uczestnictwo w obrocie handlowym nieruchomościami ziemskimi oraz zwiększenia odsetka gruntów instrukcyjnych przejętych przez przedstawicieli tej grupy społecznej. Możliwość pozyskania długoterminowego (ponad 55-letniego) kredytu spowodowała, że w latach 1882–1905 włościanie zakupili około 1500 ha gruntów instrukcyjnych. Największy wzrost nastąpił jednak po wprowadzeniu tzw. ukazu tolerancyjnego z 1 maja 1905 r., na mocy którego włościanie wyznania rzymskokatolickiego mogli nabywać grunty instrukcyjne oraz ubiegać się o kredyt w Banku Włościańskim. W ten sposób własność włościańska (głównie dzięki polskim nabywcom) w ciągu pięciu kolejnych lat wzrosła do 3730 ha. Chłopi stali się drugą grupą społeczną (po rosyjskich urzędnikach i wojskowych), która do 1915 r. przejęła największy odsetek gruntów instrukcyjnych (45%). Pomimo złagodzenia polityki własnościowej po 1905 r. rosyjscy decydenci nadal skutecznie uniemożliwiali polskiemu ziemiaństwu kupno majątków instrukcyjnych (zob. rozdz. 5.1).

Zakup majątków instrukcyjnych wpłynął na migrację części włościańskich nabywców, którzy się w nich osiedlili i utworzyli samodzielne gospodarstwa rolne. Włościanie założyli 135 gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 10 ha. Znaczna ich część była położona w sąsiedztwie lub w niewielkiej odległości (poniżej 10 km) od rodzinnej miejscowości. Pozostałych 27 gospodarstw o łącznej powierzchni 760 ha założyli chłopi mieszkający w innych gminach i powiatach, znacznie oddalonych od zakupionych działek instrukcyjnych. Większość z nich pochodziła ze wschodnich powiatów guberni grodzieńskiej (prużańskiego i brzeskiego). Ich nowo założone gospodarstwa przekraczały powierzchnię 20

ha, co może świadczyć o spieniężeniu gruntów w rodzinnych miejscowościach (zob. rozdz. 5.4).

Do momentu zakupu parcel instrukcyjnych gospodarstwa włościańskie utrzymywały się głównie z gruntów nadziałowych. Nabycie działek instrukcyjnych powiększyło obszar użytków rolnych należących do pojedynczych zagród chłopskich średnio o 47% (zob. rozdz. 4.2).

Przepisy *Instrukcji* zakazujące Polakom i Żydom dzierżawy oraz zarządzania majątkami instrukcyjnymi (*cmamuu*: 26, 27 i 28) nie były powszechnie przestrzegane. W byłym obwodzie białostockim naruszenia prawa dotyczyły jedenastu majątków. Polacy (obywatele ziemscy i włościanie) arendowali ogółem około 1565 ha (17%). Z kolei społeczność żydowska prowadziła obiekty produkcyjne (młyny zbożowe, folusze stawy rybne). Posiadłości instrukcyjne oddane w dzierżawę należały do dóbr skarbowych uposażonych w dobrze zachowaną zabudowę folwarczno-produkcyjną. Większość umów dzierżawczych była zawierana jeszcze przed wprowadzeniem *Instrukcji* i kontynuowano je po sprzedaży nieruchomości rosyjskim właścicielom. Władze gubernialne zdawały sobie sprawę, że obdarowani urzędnicy nie mają predyspozycji do prowadzenia gospodarstw ziemskich. Stąd też wbrew obowiązującym przepisom tolerowano polskich i żydowskich najemców. Ich doświadczenie w prowadzeniu dóbr ziemskich umożliwiło uzyskanie na tyle dużych przychodów, że pokrywały one zobowiązania kredytowe rosyjskich właścicieli (zob. rozdz. 5.5).

Konfesja była głównym kryterium, które decydowało o możliwości uzyskania zgody od władz gubernialnych na zakup majątków instrukcyjnych. *Instrukcja* była jednym z pierwszych aktów prawnych, który wprowadził do rosyjskiego ustawodawstwa pojęcie osób polskiego i rosyjskiego pochodzenia, i w ten sposób wyznaczyła narodowość jako podstawowy czynnik decydujący o możliwości zakupu, sprzedaży bądź dzierżawy ziemi instrukcyjnej. Naruszenie przepisów *Instrukcji* pociągało za sobą sankcję w postaci odebrania nieruchomości przez organy państwowe. Kolejne zarządzenia uchwalone po wprowadzeniu *Instrukcji* próbowały zdefiniować, kim były osoby polskiego pochodzenia. Utożsamiano tę grupę z ziemiaństwem i drobną szlachtą wyznania rzymskokatolickiego. Pomimo wprowadzenia prawnych desygnatów definiujących „osoby polskiego pochodzenia” praktyka pokazała, że do 1905 r. głównym czynnikiem decydującym o możliwości nabycia nieruchomości instrukcyjnej było prawosławne wyznanie kandydata (zob. rozdz. 4.1).

Władze carskie zezwalały na zakup majątków instrukcyjnych Rosjanom będącym w związku małżeńskim z Polkami. Pozytywna decyzja była spowodowana zmianami w

ustawodawstwie, które w rodzinach mieszanych wyznaniowo (katolicko-prawosławnych) nakazywało chrzest dzieci wyłącznie w obrządku prawosławnym. Praktyka sprzedaży uwidoczniała, że władze gubernialne nagradzały nieruchomościami instrukcyjnymi tych kandydatów, którzy nie byli związani z polskimi domami szlacheckimi². Prawo zabraniało sprzedaży majątków Niemcom (ewangelikom) żonatym z Polkami. Większość niemieckich nabywców miała jednak za żony kobiety prawosławne i w tym rycie chrzczono ich dzieci (rodzina Schulzów) [zob. rozdz. 6.2.1]³.

Pochodzenie nabywców determinowało dalsze losy nieruchomości instrukcyjnych. Każda grupa społeczna miała odmienny repertuar metod postępowania z kupionymi posiadłościami. Właściciele należący do rosyjskiej kadry urzędniczo-wojskowej i do ziemiaństwa najczęściej sprzedawali nieruchomości (48%) oraz przekazywali je notarialnie najbliższym członkom rodziny (26%). Ponadto jako jedyni wydzierżawiali swoje posiadłości (8%). Zdecydowanie mniej rosyjskich rodzin było zainteresowanych osiedleniem się w zakupionych majątkach (13%). Rosjanie częściej zastawiali nieruchomości w poczet spłaty długów (8%). Z kolei włościańscy nabywcy byli zainteresowani powiększeniem areału gruntów posiadanych gospodarstw (72%) lub utworzeniem samodzielnych posiadłości (28%). W aktach notarialnych odnaleziono tylko jedno poświadczenie zastawu majątku oraz jeden zapis testamentowy dotyczący tej grupy właścicieli. Wśród mieszczan, podobnie jak u chłopów, przeważali właściciele, którym zależało na zwiększeniu stanu posiadania (43%) albo na założeniu odrębnego gospodarstwa (30%). Ponadto zamożniejsi mieszczanie i kupcy zakupywali duże majątki z zamiarem spekulacyjnej sprzedaży (23%) [zob. rozdz. 5.4].

W okresie funkcjonowania Imperium Rosyjskiego *Instrukcja* była skuteczniejszym narzędziem prawnym w polityce własnościowej w byłym obwodzie białostockim od ukazu z 10 grudnia 1865 r. (o obowiązkowej dwuletniej sprzedaży nieruchomości należących do właścicieli podlegających zsyłce administracyjnej), gdyż uniemożliwiła odzyskanie przez polskich obywateli ziemskich utraconych majątków bądź nabycia nowych posiadłości. Polscy

² W materiałach źródłowych odnaleziono jeden wyjątek, w którym właścicielem majątku instrukcyjnego był Rosjanin żonaty z Polką. Właściciel Szyndziela, radca tytularny Włodzimierz Ułazowski, którego żoną była katoliczka Leokadia Ułazowska, nie doczekał się potomków. Jego małżonka nie mogła po nim odziedziczyć majątku. Dlatego też Ułazowski swoje dobra zapisał w testamencie osobie niespokrewnionej, kadetowi Iwanowi Tarasiewiczowi. J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 82–84.

³ Jedynym odnalezionym wyjątkiem w materiałach źródłowych była rodzina Smulskich (związek ewangelika z katoliczką). Adam Smulski z powodu konfesji żony musiał wyjątkowo długo zabiegać u generała-gubernatora wileńskiego o zezwolenie na zakup Hołowieska. Dzieci Smulskich zostały ochrzczone w obrządku prawosławnym. W. Konończuk, *Ostatnia z rodu. Szkic do portretu Julii Dehn ze Smulskich*, „Bielski Hostinec” 2013, nr 2, s. 17–21.

ziemianie odzyskali zasekwestrowane wcześniej i sprzedane Rosjanom na mocy ukazu z 10 grudnia 1865 r. trzy posiadłości o całkowitej powierzchni 2916,5 ha (29%). Niemniej trzynaście skonfiskowanych majątków, które zostały przeznaczone do sprzedaży na mocy *Instrukcji*, nigdy nie powróciło do polskiej szlachty. Większą efektywność *Instrukcji* w porównaniu z ukazem grudniowym uwidacznia też odsetek gruntów (wynoszący 78%), które do 1915 r. utrzymały osoby niepolskiego pochodzenia (Rosjanie, Ukraińcy/Białorusini i Niemcy). Odsetek gruntów przymusowo sprzedanych i utrzymanych w rękach prawosławnych i ewangelików stanowił 68% (zob. rozdz. 6.3).

Pierwsza wojna światowa i polityka własnościowa Drugiej Rzeczypospolitej przyczyniły się do utraty przez rosyjskich właścicieli większości nabytych lub odziedziczonych nieruchomości instrukcyjnych. Ofensywa wojsk niemieckich w 1915 r. spowodowała przymusową ewakuację rosyjskiej administracji w głąb Cesarstwa. Dawny obwód białostocki opuściła większość właścicieli majątków instrukcyjnych zatrudnionych w administracji publicznej – wyjechali do Petersburga lub Moskwy (Maria Nazimow, Aleksander Jefimow). Tylko nieliczni Rosjanie pozostali w swoich posiadłościach (Łozowscy ze Słójki). Ustawa z 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej zakładała przymusowy wykup przez Ministerstwo Reform Rolnych nieruchomości przywłaszczonych przez byłe władze zaborcze po powstaniu styczniowym na podstawie specjalnych regulacji prawnych (m.in. *Instrukcji* z 23 lipca 1865 r. oraz ukazu z 10 grudnia 1865 r.)⁴. Do przymusowej parcelacji zakwalifikowano większość posiadłości instrukcyjnych należących do Rosjan. Okręgowy Urząd Ziemski w Białymstoku wykupił 905 ha użytków rolnych. Rosjanie, którzy powrócili do Rzeczypospolitej po unormowaniu sytuacji politycznej, byli zainteresowani spieniężaniem gruntów pozostałych po przymusowym wykupie, a także tych nieobjętych reformą. Część właścicieli, którzy pozostali w Rosji (ZSRR), sprzedawała swoje dobra za pośrednictwem plenipotentów (Roman Różański – pełnomocnik Aleksandra Jefimowa). W ten sposób zbyli ogółem 726 ha. Do końca istnienia Drugiej Rzeczypospolitej rosyjscy urzędnicy, wojskowi, ziemianie oraz duchowni utrzymali około 2000 ha, co stanowiło 55% ich stanu posiadania z roku 1915 (zob. rozdz. 4.4.1 i 4.4.2).

Polonizacja niektórych rosyjskich właścicieli umożliwiła uniknięcie przymusowej parcelacji majątków instrukcyjnych. Sukcesorka posiadłości Lebedzin przeszła na katolicyzm. Helena Ettingen, córka Edwarda Jurowskiego, z dworem lebedzińskim była związana przez cały okres międzywojenny. Tam też zmarła w marcu 1945 r. i została pochowana na cmentarzu

⁴ J. Danieluk, *Zmiany własnościowe jako aspekt polityki narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w świetle dziejów majątku państwowego* *Dubnica*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2022, nr 2, s. 39–40.

rzymskokatolickim w pobliskiej Starej Rozedrance. Paradoksalnie więc *Instrukcja* w dłuższej perspektywie czasu przyczyniła się do polonizacji, gdyż właściciele, którzy na te tereny zdecydowali się przenieść swoją aktywność życiową, w otoczeniu starego ziemiaństwa ulegali polonizacji (zob. rozdz. 4.4.2).

Zrealizowane badania nad majątkami instrukcyjnymi w byłym obwodzie białostockim wyjaśniają znaczenie własności ziemskiej w kształtowaniu się nowoczesnej XIX-wiecznych narodowości w Europie Środkowo-Wschodniej, opartej już nie na przynależności stanowej, ale na wspólnotach wyznaniowej, językowej oraz kulturowej. Polityka własnościowa Cesarstwa Rosyjskiego wobec podbitych narodów nie była odosobniona. Imperia kolonialne Europy Zachodniej również wprowadzały prawne rozwiązania w celu przejęcia własności ziemskiej opanowanych elit. Przykładem może być polityka wewnętrzna Cesarstwa Niemieckiego zmierzająca do ograniczenia stanu posiadania polskiego ziemiaństwa w Prowincji Poznańskiej oraz skolonizowania przejętej ziemi ludnością niemiecką. Do realizacji tych celów posłużyła działalność Komisji Kolonizacyjnej⁵. Aby ocenić efektywność „modelu” polityki własnościowej Imperium Rosyjskiego, konieczne jest prowadzenie dalszych badań komparatystycznych na podstawie rozwiązań prawnych, które wprowadziły inne wielonarodowościowe europejskie państwa (np. wspomniane wcześniej Cesarstwo Niemieckie). Analiza ilościowa polegająca na ustaleniu areału majątków przejętych przez osoby niemieckiego pochodzenia od polskich ziemian oraz odsetka gruntów, które zaborca utrzymał do końca funkcjonowania niemieckiej administracji, tj. 1918 r., i przeprowadzenie analogicznego badania w stosunku do rosyjskiej własności w guberniach zachodnich byłyby miarodajnymi wskaźnikami określającymi efektywność polityki narodowościowej obydwu imperiów kolonialnych.

⁵ Ch. Kouschil, S.M. Eddie, *Preußens Polenpolitik am Vorabend des Ersten Weltkriegs*, Berlin 2018, s. 20–25; H.E. Volkmann, *Die Polenpolitik des Kaiserreichs: Prolog zum Zeitalter der Weltkriege*, Paderborn 2016, s. 30; J. Kita, rec. S. Borowiak, *Sprawa ordynacji rydzyskiej na tle walki o ziemię w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2009, t. 6, s. 291–294.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Białymstoku

Akta notariusza Urbanowicza Bolesława w Białymstoku (1919–1939), nr zesp. 298, sygnatura: 62.

Białostocko-Sokólsko-Bielska Opieka Szlachecka (1900–1917), nr zesp. 274, sygnatura: 60.

Bielska powiatowa komisja spisowa (1896 r.), nr zesp. 518/3, sygnatura: 1.

Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków w Białymstoku (1949–1988), nr zesp. 714, sygnatury: 1/50/2002, 1/56/2002, 1/154/2002, 1/155/2002, 1/185/2002, 1/237/2002, 1/255/2002.

Gmina Żydowska w Siemiatyczach (1861 r.), nr zesp. 564, sygnatura: 1.

Inspektor Podatkowy Powiatu Sokólskiego (1895–1916), nr zesp. 43, sygnatury: 78, 79.

Komisja Lustracyjna Grodzieńska – plany (1867–1871), nr zesp. 33, sygnatury: 29, 60, 90, 141, 205.

Okręgowy Urząd Ziemi w Białymstoku (1918–1933), nr zesp. 48, sygnatury: 65, 190, 850, 875.

Powiatowy Urząd Ziemi w Bielsku Podlaskim (1921–1933), nr zesp. 498, sygnatura: 34.

Sąd Okręgowy w Białymstoku. Wydział Hipoteczny (1919–1939, 1945–1947), nr zesp. 561, sygnatury: 217, 219, 298, 336.

Starostwo Powiatowe Bielsko-Podlaskie. Referat Rolnictwa i Reform Rolnych ([1922–1933] 1934–1939), nr zesp. 499, sygnatury: 97, 106.

Starostwo Powiatowe Sokólskie. Referat Rolnictwa i Reform Rolnych ([1922–1933] 1934–1939), nr zesp. 52, sygnatury: 9, 52, 54, 116.

Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie (1882–1915), nr zesp. 280, sygnatury: 118, 128–133, 135–137, 139, 141, 142, 145, 150, 151, 154, 157, 159, 160, 162, 164, 169, 175, 176, 178–182, 187, 190, 202, 203, 206, 207, 209, 210, 212, 215, 222, 223, 225, 226, 228, 229, 231, 233–235, 238, 240, 244, 249, 254, 255, 263–265, 267, 282, 286–288, 293, 294, 296, 300, 302–306, 315–318, 322, 323, 326, 328–339, 341, 342, 345, 347, 349.

Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Grodzieńskiej (1901–1915), nr zesp. 32.

Lituvos Valstybes Istorijos Archivas (Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie)

Kancelaria generała-gubernatora wileńskiego, f. 378: 1865 r., ap. 73, b. 378, 2167, 2169, 2170; 1870 r., ap. 78, b. 1350; 1871 r., ap. 79, b. 2145, 2149, 2150, 2168, 2171; 1872 r., ap. 80, b. 2168, 2233, 2236; 1873 r., ap. 81, b. 2469–2472, 2475, 2476, 2479, 2485, 2488, 2495; 1907 r., ap. 115, b. 242; 1908 r., ap. 116, b. 231; 1909 r., ap. 117, b. 97.

Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka (Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie)

Kolekcja ogólna, sygnatura: K-1102.

Национальный исторический архив Беларуси в Минске (Narodowe Historyczne Archiwum Państwowe Białorusi w Mińsku)

Witebski Zarząd Gubernialny, f. 1416: op. 6, d. 248.

Mińska gubernialna komisja do spraw wyceny majątków podlegających przymusowej sprzedaży, f. 1591: op. 1, d. 8.

Miński gubernialny zarząd dóbr państwowych, f. 27: op. 2, d. 62, 63, 119.

Źródła drukowane

Бобровский П., *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. Часть I*, Санкт-Петербург 1863.

Граф Михаил Николаевич Муравевъ. *Записки его об управлѣнии Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа*, „Русская Старина” 1882, но. 36, s. 428–429.

Диковъ П., *Списокъ землевладѣній въ гродненской губерніи*, Гродно 1890.

Обзор Гродненской губернии за 1910 год, Гродно 1911.

Памятная книжка Гродненской Губернии 1871 г., Гродно 1871.

Памятная книжка гродненской губерніи на 1876 г., Гродно 1876.

Памятная книжка гродненской губерніи на 1899 г., Гродно 1898.

Памятная книжка Гродненской губерніи на 1904 г., Гродно 1904.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Гродненская губерния, t. 11, ред. Н.А. Тройницки, Санкт-Петербург 1904.

Полное Собрание Законов Российской империи, t. 30, 1808, Санкт-Петербург 1830.

Полное Собрание Законов Российской империи, t. 6, 1831, Санкт-Петербург 1832.

Полное Собрание Законов Российской империи, t. 8, 1833, Санкт-Петербург 1834.

Полное Собрание Законов Российской империи, t. 10, 1835, Санкт-Петербург 1836.

Полное Собрание Законов Российской империи, t. 15, 1840, Санкт-Петербург 1841.

Полное Собрание Законов Российской империи, t. 17, 1842, Санкт-Петербург 1843.
Полное Собрание Законов Российской империи, t. 19, 1844, Санкт-Петербург 1845.
Полное собрание Законов Российской империи, t. 28, 1853, Санкт-Петербург 1854.
Полное Собрание Законов Российской империи, t. 36, 1861, Санкт-Петербург 1863.
Полное Собрание Законов Российской империи, t. 37, 1862, Санкт-Петербург 1865.
Полное Собрание законов Российской империи, t. 40, 1865, Санкт-Петербург 1867.
Полное собрание законов Российской империи, t. 41, 1866, Санкт-Петербург 1868.
Полное собрание законов Российской империи, t. 48, 1873, Санкт-Петербург 1876.
Полное Собрание Законов Российской империи, t. 2, 1882, Санкт-Петербург 1886.
Полное Собрание Законов Российской империи, t. 6, 1886, Санкт-Петербург 1888.
Полное Собрание Законов Российской империи, t. 8, 1888, Санкт-Петербург 1890.
Полное Собрание Законов Российской империи, t. 21, 1901, Санкт-Петербург 1903.
Полное Собрание Законов Российской империи, t. 25, 1905, Санкт-Петербург 1908.
Сборник правительственных распоряжений по водворению русских землевладельцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ, Вильна 1886.

Opracowania

Aleksandravičius E., Kulakauskas A., *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, Kraków 2003.
Bairašauskaitė T., *Dwór, wieś i urzędnik w walce o ziemię w czasie reformy uwłaszczeniowej na Litwie i Białorusi w latach 1863–1865*, w: *Wolni i uwłaszczeni. Chłopi a przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne w Europie Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2017, s. 17–32.
Bardach J., *Themis a Clio czyli prawo a historia*, Warszawa 2001.
Barwiński M., *Ukraińcy na Podlasiu – geneza, kontrowersje, współczesność*, „Acta Universitatis Lodziensis” 2011, nr 11, s. 124–142.
Bazyłow L., *Historia Rosji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
Bazyłow L., *Spółczesność rosyjskie w pierwszej połowie XIX wieku*, Wrocław 1973.
Beszta-Borowski E., *Dzieje parafii katolickiej Narodzenia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Bielsku Podlaskim*, Drohiczyn 2012.
Białokozowicz P., *Widowo. Wieś mieszczańska*, Studziwody 2020.
Bończak-Kucharczyk E., *Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego w Słójce*, Białystok 1977.
Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., Kucharczyk K., *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego stan z 1988 roku. Część szczegółowa*, Białystok 2000.

- Bujnowski W., *Monografia powiatu sokólskiego*, Warszawa 2009.
- Chojnowski W., Jarzęcki A., *Wzory aktów i innych dokumentów notarialnych*, Warszawa 1971.
- Chomik P., Płoński R.A., Ławreszuk M., *Sobór Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku*, Białystok 2018.
- Chwalba A., *Imperium korupcji w Rosji i w Królestwie Polskim w latach 1861–1917*, Kraków 2006.
- Ciechanowska Z., *Baehr Otton (1836–1907)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, Kraków–Wrocław 1935, s. 214.
- Czarkowski L., *Powiat bielski w guberni grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy*, w: *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, red. Z. Romaniuk, Bielsk Podlaski 1999, s. 121–182.
- Danieluk J., *Depolonizacja i rusyfikacja dawnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie panowania Aleksandra II*, w: *Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності, середньовіччя та раннього модерну*, red. В. Смолій, Київ 2022, s. 60–67.
- Danieluk J., *Funkcjonowanie notariatu w Cesarstwie Rosyjskim na przykładzie akt zespołu Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2018, t. 17, z. 1, s. 267–308.
- Danieluk J., *Instrukcja z 23 lipca 1865 roku oraz jej zastosowanie na terenie byłego obwodu białostockiego w latach 1867–1878*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 1, s. 125–166.
- Danieluk J., *Majątki instrukcyjne na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego: stan badań oraz postulaty badawcze*, „Rocznik Lituanistyczny” 2017, nr 3, s. 239–257.
- Danieluk J., *Niemiecka rodzina na Podlasiu – Dziedzictwo Artura Hasbacha (1864–1940)*, w: *Stan badań nad wielokulturowością dziedzictwa dawnej Rzeczypospolitej*, t. 7, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 243–268.
- Danieluk J., *Strategie polityki narodowościowej na pograniczu polsko-litewskim. Prawne regulacje związane z obrotem nieruchomościami ziemskimi w drugiej połowie XIX w.*, w: *Granice i pogranicza*, red. P. Guzowski, M. Liedke, W. Walczak, Białystok 2019, s. 123–171.
- Danieluk J., *Towarzystwa włościańskie w dawnym yezde bielskim w latach 1882–1915*, „Nad Buhom i Narwoju” 2022, nr 1 (179), s. 39–41.
- Danieluk J., *Województwo podlaskie w latach 1795–1914*, w: *500 lat województwa podlaskiego. Historia w dokumentach*, Białystok 2013, s. 51–79.

- Danieluk J., *Zmiany własnościowe jako aspekt polityki narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w świetle dziejów majątku państwowego Dubnica*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2022, t. 2, s. 27–59.
- Dobroński A., *Białystok. Historia miasta*, Białystok 1998.
- Dobroński A., *Białystok w latach 1796–1864*, w: *Historia Białegostoku*, red. A. Dobroński, Białystok 2012, s. 213–281.
- Dobroński A., *Granica między obwodem białostockim i „Polską” (1809–1830)*, w: *Ars historiae – historia artis. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Wyrobiszowi*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Maroszek, Białystok 2012, s. 297–310.
- Dobroński A., *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego 1866–1914*, Białystok 1979.
- Dobroński A., *Od rozbiorów do końca lat dwudziestych XIX wieku*, w: *Historia województwa podlaskiego*, red. A. Dobroński, Białystok 2010, s. 109–125.
- Dobroński A., *Uprzemysłowienie województwa podlaskiego w XIX i na początku XX wieku*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2012, nr 3, s. 33–48.
- Dobroński A., *Z dziejów Żydów na Białostoczczyźnie w XIX wieku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 89–91.
- Drewicz M., *Wywłaszczenia polskich majątków pod zaborem rosyjskim jako status quo w II i III Rzeczypospolitej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 2010, nr 1, s. 245–272.
- Drzewiecki H., *Zarys dziejów notariatu w Polsce*, Warszawa 1927.
- Dunin-Dudkowska A., *Akt notarialny jako gatunek wypowiedzi*, Lublin 2010.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1994.
- Fiedorowicz T., *Akta metrykalne w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku*, w: *Rody, rodziny Mazowsza i Podlasia. Źródła do badań genealogicznych*, red. D. Rembiszewska, H. Krajewska, Łomża 2013, s. 27–39.
- Filipczak-Kocur A., *Cła litewskie 1630–1634 (z dziejów skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego za podskarbiostwa Stefana Paca)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2008, nr 11, s. 87–100.
- Folejewski J., Wróblewski T., *O samorządzie ziemskim na Litwie i Białorusi*, Wilno 1910.
- Gach P., *Popowstaniowe kasaty klasztorów w zachodnich guberniach Cesarstwa Rosyjskiego w 1832 roku*, „Rocznik Humanistyczny” 1980, nr 28, z. 2, s. 191–213.
- Gałka B., *Represje carskie wobec ziemian Kresów Wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w II połowie XIX i na początku XX wieku*, w: *Ziemiaństwo a ruchy*

- niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, red. W. Caban, M.B. Markowski, Kielce 1994, s. 81–85.
- Gąsowska M., *Wspólnota ewangelicka w Białymstoku w latach 1795–1939*, w: *Protestanci na Mazurach. Historia i literatura. Studia*, red. J. Ławski, D. Zuber, K. Bogusz, Białystok–Ełk 2017, s. 189–213.
- Gochna M., *Podziały administracyjne. Granice państwowych jednostek terytorialnych*, w: *Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku. Część II*, red. M. Gochna, B. Szady, Warszawa 2021, s. 40–51.
- Godek S., *Polityka czy prawo, czyli o okolicznościach zniesienia III Statutu Litewskiego w Cesarstwie Rosyjskim*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa*” 2013, nr 16, s. 215–223.
- Godek S., Łopatecki K., *Prace nad kodyfikacją prawa Obwodu Białostockiego*, w: *Projekt prawa prowincjonalnego Obwodu Białostockiego z 1811 roku*, oprac. K. Łopatecki, M. Piłaszewicz-Łopatecka, Białystok–Oświęcim 2015.
- Góra S., *Projekt ustawy notariatu*, „*Przegląd Notarialny*” 1922, nr 1, s. 9–39.
- Grinin L., *Periodization of History: A theoretic-mathematical analysis*, w: *History & Mathematics. Analyzing and Modeling Global Development*, red. L. Grinin, V.C. de Munck, A. Korotayev, Moscow 2006, s. 10–38.
- Grochowska I., *Wstęp do inwentarza książkowego zespołu akt urzędów policyjnych z terenu guberni grodzieńskiej z lat 1864–1915*, Białystok 1985.
- Groniowski K., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce. Geneza – realizacja – skutki*, Rzeszów 1976.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982.
- Guzowski P., Poniat R., *Miejsce badań kwantytatywnych we współczesnej historiografii polskiej*, „*Rocznik do Dziejów Społecznych i Gospodarczych*” 2013, nr 73, s. 243–255.
- Iwaniuk S., *Reforma uwłaszczeniowa przeprowadzona przez władze rosyjskie w XIX wieku na Podlasiu i jej realizacja. Przykład wsi Płoski w powiecie bielskim guberni grodzieńskiej*, w: *Wolni i uwłaszczeni. Chłopi a przemiany społeczne, gospodarcze i polityczne w Europie Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2017, s. 33–47.
- Iwaszkiewicz J., *Wykaz dóbr ziemskich skonfiskowanych przez rządy zaborcze w latach 1773–1867*, Warszawa 1929.
- Jabłoński K.A., *Wielki ruch budowlany w latach 1895–1914 w granicach obecnej archidiecezji białostockiej*, „*Studia Teologiczne*” 2002, nr 40, s. 441–470.
- Jurkowski R., *Jeszcze o „paradoksach” imperialnej polityki Rosji w guberniach zachodnich po powstaniu styczniowym*, „*Echa Przeszłości*” 2013, s. 93–107.

- Jurkowski R., *Majątek wygrany w karty – jak po powstaniu styczniowym litewskie Kałnoberże znalazło się w rękach Stołypinów*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2014, t. 49, z. 2, s. 5–21.
- Jurkowski R., „Osoba polskiego pochodzenia”. Terminologiczno-prawny aspekt represji po powstaniu styczniowym na Ziemiach Zabrzanych, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, t. 54, s. 135–146.
- Jurkowski R., *Rosjanie wśród Litwinów w XIX wieku jako narzędzie rusyfikacji Ziemi Zabrzanych. Przyczynek do dziejów osadnictwa chłopów rosyjskich w guberni kowieńskiej po powstaniu styczniowym*, w: *Migracje i tożsamość narodowa mieszkańców Europy Wschodniej w XIX i na początku XX wieku*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2016, s. 81–101.
- Jurkowski R., *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904*, Warszawa 2001.
- Kaczkowski J., *Konfiskaty na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim po powstaniach roku 1831 i 1863*, Warszawa 1918.
- Kalabiński S., *Pierwszy okres przemysłu i klasy robotniczej Białostoczczyzny 1807–1870*, Warszawa 1986.
- Kasperek N., *Baza źródłowa do powstania listopadowego na ziemiach litewskich*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2020, nr XI/1, s. 45–58.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Województwo podlaskie (białostockie). Powiat bielski*, t. 12, z. 4, red. M. Zgliński, Warszawa 2019.
- Kazimierski J., *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808–1914). Zabudowa, ludność, gospodarka*, Warszawa 1994.
- Kita J., rec. S. Borowiak, *Sprawa ordynacji rydzyskiej na tle walki o ziemię w Poznańskim na przełomie XIX i XX wieku*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2008, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2009, t. 6, s. 291–294.
- Kołaczkowski B., Ratajczak M., *Wpływ odzyskania niepodległości na kształt struktur i zakres samodzielności władz samorządu terytorialnego na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego*, „Studia Prawa Publicznego” 2013, nr 3, s. 161–189.
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktura administracyjna*, Lublin 1998.
- Konończuk W., *Ostatnia z rodu. Szkic do portretu Julii Dehn ze Smulskich*, „Bielski Hostinec” 2013, nr 2, s. 17–21.

- Korybut-Marciniak M., *Przyczynek do badań nad służbą Polaków z ziem litewsko-białoruskich w administracji cywilnej Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” 2016, t. 16, s. 41–57.
- Kotyńska-Stetkiewicz J., *Fabryka Nowika i Synowie*, w: *Białystok Manchester Północy*, red. A. Kułak, Białystok 2010, s. 65–67.
- Kouschil Ch., Eddie S.M., *Preußens Polenpolitik am Vorabend des Ersten Weltkriegs*, Berlin 2018.
- Krahel T., *Materiały do dziejów budowy katedry w Białymstoku*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2005, t. 4, s. 225–236.
- Krahel T., *Zarys dziejów archidiecezji wileńskiej*, „Studia Teologiczne” 1987–1988, nr 5–6, s. 7–72.
- Krzemiński S., *Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce (1863–1888). Zarys historyczny*, Lwów 1892.
- Kubicki P., *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, Sandomierz 1936.
- Kukulski J., *Donacje po powstaniu styczniowym*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 1986, nr 24, s. 21–37.
- Kwiatkowski W., *Tradycyjny model opracowania zasobu archiwalnego i jego znaczenie w dobie współczesnej*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory” 2010, nr 1 (3), s. 107–129.
- Lechowski A., *Białystok w latach 1864–1914*, w: *Białystok. Historia miasta*, red. A. Dobroński, Białystok 2012, s. 283–400.
- Legieć J., Latawiec K., *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)*, Kielce 2018 („Depolonizacja Ziem Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 2).
- Leszczyński A., *Struktura społeczna ludności żydowskiej miast i miasteczek dawnego obwodu białostockiego w latach 1864–1914*, w: *Miasta północno-wschodniej części Polski (materiały z sympozjum)*, Białystok 1982, s. 31–52.
- Łopatecki K., *Rzeczywistość sądowo-prawna jednodworców w świetle dzieła Wincentego Dunina-Marcinkiewicza Pińska szlachta*, „Studia do Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2019, t. 45, s. 5–31.
- Łopatecki K., *Sprzedż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, t. 23, s. 75–99.
- Łopatecki K., *Struktura i siedziba Sądu Głównego w Białymstoku (1808–1842)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, z. 2, s. 21–40.

- Łopatecki K., Zalewska E., *Historia Uroczyska Jaroszkówka. Badania nad przemianami własnościowo-osadniczymi na pograniczu Wasilkowa i Białegostoku*, „Studia Podlaskie” 2013, t. 21, s. 51–87.
- Łopatecki K., Zalewska E., *Kozyrscy – ostatni właściciele uroczyska Jaroszkówka*, „Studia Podlaskie” 2016, t. 24, s. 61–81.
- Łupiński J., *Ukaz tolerancyjny cara Mikołaja II z 17/30 kwietnia 1905 roku*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 2001, nr 8/1, s. 183–200.
- Łyskowski I., *O metodzie w badaniach prawnohistorycznych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1929, nr 9, s. 1–9.
- Malec D., *Dzieje notariatu polskiego*, Kraków 2007.
- Malec D., *Notariat Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2001.
- Maliszewski E., *Białoruś w cyfrach i faktach*, Piotrków 1918.
- Margo R., *The Integration of Economic History into Economics*, Cambridge 2017.
- Maroszek J., *Dziedzictwo unii kościelnej w krajobrazie kulturowym Podlasia 1596–1996*, Białystok 1996.
- Maroszek J., *Konfiskaty mienia mieszkańców Białostoczczyzny po wojnie z Rosją 1812 r.*, „Rubież” 1992, nr 1, s. 101–107.
- Matus I., *Schylek unii i proces restytucji prawosławia w obwodzie białostockim w latach 30. XIX wieku*, Białystok 2013.
- Matus I., *W Puchlach, Stawku, Trześciance*, Białystok 2000.
- Michaluk D., *Granice województwa podlaskiego i postrzeganie obszaru Podlasia w latach 1513–2013*, w: *Podlasie nadbużańskie. 500-lecie województwa podlaskiego*, red. O. Łatyszonek, Ciechanowiec 2013, s. 169–191.
- Mikrofilmy akt metrykalnych parafii rzymskokatolickich archidiakonatu białostockiego z lat 1808–1864. Informator*, oprac. J. Szumski, Białystok 2001.
- Mikrut J., *Życie religijne katolików polskich w diasporze Imperium Rosyjskiego. Bolesława Lament i jej świadectwo życia dla jedności Kościoła*, „Studia Teologiczne” 2017, nr 37, s. 281–313.
- Minkiewicz J., Kiryluk W., *Kotły na Gościńcu Litewskim*, Studziwody 2018.
- Miodowski A., *Lokalne uwarunkowania i efekty rosyjskiej polityki oświatowej na Białostoczczyźnie u progu XX wieku*, „Studia Podlaskie” 2016, t. 24, s. 109–137.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mościcki H., *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933.
- Mościcki H., *Pod berłem carów*, Warszawa 1924.

- Murawjow M., *Wspomnienia*, Warszawa 1990.
- Nos L., *Monografia gminy Michałowo*, Białystok 1996.
- Nowak M., Ruszkowska M., *Notariusze sądu okręgowego i sądów pokoju guberni kieleckiej w latach 1876–1915 – próba charakterystyki środowiska*, w: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, red. A. Górak, Lublin–Siedlce 2008, s. 349–361.
- Plewa J., *Kojły, Osówka, Szostakowo. Tam, gdzie carowie bywali...*, Czyże 2020.
- Prokop K.R., *Sukcesja apostolska biskupów i arcybiskupów wileńskich oraz białostockich w XIX i XX stuleciu*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 2005, t. 4, s. 165–210.
- Radzik R., *Kim są Białorusini?*, Toruń 2003.
- Rawita-Gawroński F., *Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po 1831 i 1863 roku*, Kraków–Warszawa–Lublin 1917.
- Reder J., *Podlasie. Z dziejów ustroju terytorialnego i nazewnictwa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2004, t. 56, z. 1, s. 47–73.
- Rodkiewicz W., *Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905)*, Lublin 1998.
- Romaniuk Z., *Miasta i miasteczka powiatów białostockiego, bielskiego i sokólskiego w latach 1914–1915*, w: *Małe miasta. Kultura i oświata*, red. M. Zemło, Supraśl 2004, s. 41–65.
- Romaniuk Z., *Zachodnia granica obwodu białostockiego z 1807 roku*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” 2002, nr 15, s. 27–35.
- Różański K.M., *Zarys dziejów parafii luteranckiej w Białymstoku do I wojny światowej*, „Gdański Rocznik Ewangelicki” 2014, t. 8, s. 84–107.
- Rybiński J., *Słońce na miedzy*, t. 1, Olsztyn–Białystok 1983.
- Schmidt W., *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1863–1875)*, Warszawa 1923 (odbitka „Miesięcznika Statystycznego” 1922, t. 5, z. 11–12).
- Sidor M., Matusiewicz A., *Wart Pac pałaca... Dzieje Dowspudy i jej właścicieli*, Suwałki 2014.
- Sikorska-Kulesza J., *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi*, Warszawa 1995.
- Sikorski R., *Działalność kancelarii notarialnej pod koniec XIX i w pierwszych latach XX wieku oraz po odzyskaniu niepodległości, w świetle przepisów zachowanej dokumentacji zespołu archiwalnego: Kancelaria notariusza Stanisława Leopolda Biernackiego w Częstochowie*, „Ziemia Częstochowska” 2016, t. 42, s. 109–119.
- Skarbek J., *Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Litwie w XIX i początkach XX stulecia*, „Symposium” 1999, nr 1 (4), s. 7–28.

- Smykowski J., *Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego*, w: *Wilno i Kresy północno-wschodnie. Materiały II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r.*, red. E. Feliksiak, A. Mironowicz, Białystok 1996, s. 111–125.
- Sosna G., Fionik D., *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, Białystok 1995.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Hierarchia, kler i pracownicy Kościoła prawosławnego w XIX–XXI wieku w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej*, Warszawa–Bielsk Podlaski 2017.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Monografia Żeńskiego Monasteru Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy Krasnystok–Białystok*, Białystok 2003.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Święte miejsca i cudowne ikony. Prawosławne sanktuaria na Białostocczyźnie*, Białystok 2006.
- Sosna G., Troc-Sosna A., *Zapomniane dziedzictwo. Nie istniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Białystok 2002.
- Staliūnas D., *Imperial government and mass confessional change in the western borderlands of the Russian Empire*, w: *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia / Imperial victims. Empires as victims. 44 views*, red. A. Nowak, Warszawa 2010, s. 227–238.
- Staliūnas D., *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam–New York 2007.
- Stiepanow W., *Przedrewolucyjna biurokracja rosyjska – zasadnicze etapy i tendencje rozwoju (XVII – początek XX wieku)*, w: *Dzieje biurokracji*, t. 4, cz. 1, red. A. Górak, K. Latawiec, D. Magier, Lublin–Siedlce 2011, s. 41–63.
- Suligowski A., *Bezprawia i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, Warszawa 1928.
- Surynowicz H., *Życie monastyczne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, w: *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, P. Chomik, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 195–234.
- Szczuka L., *Marszałkowie szlachty gubernji grodzieńskiej*, „Ateneum Wileńskie” 1924, t. 7–8, s. 423–429.
- Szczepaniak D., *Między historią a prawoznawstwem. Refleksje teoretyczne o historii prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, z. 2, s. 351–366.
- Szpoper D., *Pod władzą carów. Ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XIX wieku*, „Czasy Nowożytne” 2004, nr 16, s. 241–254.

- Szpoper D., *Szlachta polska wobec kwestii samorządów ziemskich w guberniach zachodnich Imperium Rosyjskiego przed 1914 rokiem*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2002, t. 8, s. 115–139.
- Szumski J., *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawno-własnościowa*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki, Warszawa 1988, s. 69–88.
- Szumski J., *Inwentarz zespołu akt Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie [1581–1882], 1883–1915, [1920–1930]*, Białystok 2012.
- Szumski J., *Uwłaszczenie chłopów w obwodzie białostockim oraz północno-wschodniej części Królestwa Polskiego*, w: *Wieś i rolnictwo ziem północno-wschodniej Polski w II połowie XIX i początkach XX wieku*, Białystok 1984, s. 9–135.
- Szumski J., *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*, Białystok 2002.
- Szumski J., *Źródła do historii Żydów w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku*, w: *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001.
- Szymielewicz M., *Borcie i włość Borciańska*, „Ziemia Lidzka. Miesięcznik Krajoznawczo-Regionalny” 1939, nr 6, s. 161–169.
- Tarkowski M., *Polacy na Litwie i Białorusi pod rządami Aleksandra II (1855–1881). Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2018.
- Ułaszczyk M., *Materiały do dziejów obwodu białostockiego w latach 1808–1843*, „Rocznik Białostocki” 1961, nr 2, s. 333–374.
- Volkman H.E., *Die Polenpolitik des Kaiserreichs: Prolog zum Zeitalter der Weltkriege*, Paderborn 2016.
- Waśkiel M., *Grodzieńskie Towarzystwo Rolnicze*, „Białostoczczyzna” 1990, nr 20, s. 10–11.
- Weres A., *Rabin Arie Lejb Jelin i „Piękne Oczy”*, „Bielski Almanach Historyczny” 2017, nr 2, s. 151–156.
- Werwecki A., *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku. Czynniki rozwoju i zagadnienia lokalizacyjne*, Warszawa 1957.
- Wiech S., *Epoka reakcji i „pieriedyszki”*. *Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884*, „Kwartalnik Historyczny” 2008, nr 2, s. 53–98.

- Wiech S., *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018 („Depolonizacja Ziemi Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 1).
- Wiech S., *Litwa i Białoruś. Rządy Potapowa (1868–1874)*, Kielce 2021 („Depolonizacja Ziemi Zabrzanych (1864–1914). Koncepcje – mechanizmy decyzyjne – realizacja”, t. 3).
- Wiech S., *Memoriał wileńskiego generała-gubernatora z 9/21 grudnia 1879 roku w sprawie zniesienia kontrybucji (podatku procentowego) nałożonej na ziemiaństwo polskie*, „Respectus Philologicus” 2007, nr 12 (17), s. 186–190.
- Wieras Z., *Stare Grodno*, <https://harodnia.com/be/uczora/rasijskaja-impierija/652-zoskaveras-uspaminy-staroe-grodna> (dostęp: 21.10.2022).
- Winiarski B., *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923.
- Wiśniewski J., *Zarys dziejów osadnictwa na Białostoczczyźnie*, w: *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, red. S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Sitkowski, Warszawa 2014, s. 14–31.
- Wiśniewski T., *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku*, „Białostoczczyzna” 1988, nr 1 (9), s. 27–29.
- Wodzianowska I., *Opracowanie projektów wprowadzenia języka rosyjskiego do liturgii Kościoła rzymskokatolickiego na terenie Kraju Północno-Zachodniego po powstaniu styczniowym*, „Studia Polonijne” 2007, t. 28, s. 61–78.
- Wróbel W., *Pastor Teodor Zirkwitz (1863–1943). Życie i działalność w Białymstoku w latach 1903–1938*, „Rocznik Białostocki” 2016, nr 20, s. 73–129.
- Zawadzki W.H., *Sprawa polska w Tylży (1807)*, „Białostockie Teki Historyczne” 2007 nr 5, s. 75–89.
- Ziontek A., *Szlakami staropolskiego Podlasia. Kilka uwag o dawnych traktach i podróżach*, „Sokołowski Rocznik Historyczny” 2016, t. 4, s. 11–23.
- Алексева Т.А., Афанасьев В.Г., Берсенев В.В., Волкова С.В., Ильнин А.В., Капустина М.А., Карамышев О.М., Корнева Н.М., Раскин Д.И., *Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. В двух томах*, t. 1, Санкт-Петербург 2001.
- Бажутов К., *Судебная реформа 1864 г. – этап в процессе демократизации судебной системы России*, w: *Судебная Реформа 1864 года и ее значение для формирования правовых систем государств постсоветского пространства: проблемы теории и*

- практики, *Материалы XIV Международных Конивских чтений*, Владивосток 2015, с. 13–19.
- Гордеева М., *Волостной сход в системе местного крестьянского самоуправления Томской губернии в начале XX в.*, „Вестник Томского государственного университета. История” 2018, nr 51, с. 21–27.
- Долбилов М., *Русский край, чужая вера. Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.
- Долбилов М., *Стратегия деполонизации. Политика «русского дела» в западных губерниях в 1863–1868 гг.*, в: *Западные Окраины Российской Империи*, ред. М. Долбилов, А. Миллер, Москва 2006, с. 210–245.
- Дрозд Д., *Землевладельцы Минской губернии 1861–1900*, Минск 2012.
- Дякин В.С., *Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.)*, Санкт-Петербург 1998.
- Комаров А., *Нотариат в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века (Историко-правовое исследование)*, Москва 2004.
- Комзолова А., *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*, Москва 2005.
- Ольшамовский В., *Права по землевладѣнію въ Западномъ Краѣ*, Санкт-Петербург 1899.
- Орлов Д.И., Гильдии купеческие, в: *Большая российская энциклопедия*, https://bigenc.ru/domestic_history/text/2360077 (dostęp: 10.01.2021).
- Панюцич А., *Нацыянальны аспект пазямельнай палітыкі царызму на Беларусі эпохі капіталізму (1861–1917 гг.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, t. 11, s. 107–125.
- Панюцич А., *Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг.*, Минск 1990.
- Русский биографический словарь*, t. 11, ред. А.А. Половцов, Санкт-Петербург 1914.
- Савицкий Л., *Православное кладбище города Вильно*, Вильно 1938.
- Самбук С.М., *Политика царизма Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск 1980.
- Святловский В., *Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908 г.)*, Санкт-Петербург 1911.
- Тишкова О.Г., *Положение о нотариальной части*, „Гуманитарные и социальные науки” 2011, nr 5, с. 173–185.
- Ульянова Г., *Купчихи, дворянки, магнатки, Женщины – предпринимательницы в России XIX века*, Москва 2022.

Зайончковский П.А., *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*,
Москва 1978.